
Etnolog
Glasnik Slovenskega etnografskega muzeja
Letnik 21 (72), leto 2011
ISSN 0354-0316
UDK 39(497.4)(05)=163.6+=111U=133.1

Etnolog, I(1926/27), 1926 - XVII(1944), 1945 in
Slovenski etnograf, I(1948), 1948 - XXXIV(1988-90), 1991.

Od leta 1926 do leta 2011 je izšlo 72 letnikov
glasnika Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani.
From 1926 to 2011 72 volumes of the bulletin
of the Slovene Ethnographic Museum have been published.

ISSN 0354-0316

UDK 39(497.4)(05)=163.6+=111U=133.1

ETNOLOG

Glasnik Slovenskega etnografskega muzeja

Bulletin of the Slovene Ethnographic Museum

Izhaja enkrat do dvakrat letno. Izdaja ga Slovenski etnografski muzej.
Published annually or semiannually by the Slovene Ethnographic Museum.

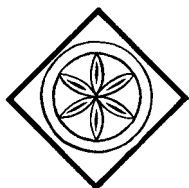
Urednici / Editors in Chief: dr. Nena Židov, Mojca Račič Simončič
Uredniški odbor / Editorial Board: dr. Maja Godina Golija, dr. Irena Rožman,
dr. Rajko Muršič, Helena Rožman.

Naročila in pojasnila na naslov / Information and subscriptions:
Slovenski etnografski muzej, Metelkova 2, 1000 Ljubljana, Slovenija.

tel.: 386 01/300 87 00

fax: 386 01/300 87 36

<http://www.etno-muzej.si>

GLASNIK SLOVENSKEGA ETNOGRAFSKEGA MUZEJA
BULLETIN OF THE SLOVENE ETHNOGRAPHIC MUSEUM

E·T·N·O·L·O·G

21/2011
LJUBLJANA 2011

Revija je indeksirana v Anthropological Index Online, Article@INIST,
dLib, Francis, MLA International Bibliography, DOAJ, ERIHC.

Redakcija te številke je bila končana septembra 2011.

Za znanstveno vsebino svojega prispevka odgovarja vsak avtor sam.

Cena te številke je 20 EUR. V ceno je vključen DDV.

Tiskano s subvencijo Ministrstva za kulturo RS in Javne agencije za knjigo Republike Slovenije

VSEBINA

CONTENTS

5

UVODNA BESEDA	11	<i>PREFACE</i>
ETNOGRAFIJA INTERNETA	15	<i>ETHNOGRAPHY OF THE INTERNET</i>
Dan PODJED Google vas gleda. Način življenja in mišljenja v panoptični družbi 17		<i>Google is watching you. Ways of life and thinking in a pano- ptic society</i>
Mojca RAMŠAK V pričakovanju e-zdravja. Medicina, tehnologija, družba in etika 35		<i>Awaiting e-health. Medicine, technology, society and ethics</i>
Jana ŠIMENC “dr.google.com” 57		<i>“Dr.google.com”</i>
Aleš LAMUT Predstave o najboljši spolnosti slovenskih moških, ki imajo spolne odnose z moškimi. Vsebinska analiza vprašanja odprtega tipa iz spletne raziskave EMIS 77		<i>Ideas of the best sex life among Slovene men who have sex with men. Analysis of an open-end question from the EMIS Internet Survey</i>

Inja SMERDEL
Kaj nam lahko povedo voli
na likovnih upodobitvah.
O metaforičnih pomenih in
vsakdanjih delovnih praksah
103

*What images of oxen can tell
us. Metaphorical meanings
and everyday working
processes*

6 Tjaša ZIDARIČ
Institucionalizacija in
komercializacija subkulturnih
grafitov
139

*Institutionalisation and
commercialisation of
subculture graffiti*

Aleš ČRNIČ
“Nove religije? A mislite
krščanstvo?”. Sodobno
poganstvo na Slovenskem
163

*“New religions? Do you mean
christianity?”. Contemporary
paganism in Slovenia*

Uršula LIPOVEC ČEBRON
Reformiranje zdravstvenega
sistema Slovenije. Med
jugonostalgicnimi in
lustracijskimi težnjami
179

*Reforming Slovenia’s
health system. Between
“Yugonostalgia” and
“lustration”*

Gorazd MAKAROVIC
Sramotilne kazni na
Slovenskem
203

*Humiliating punishments in
Slovenia*

Nena ŽIDOV
Muzeji in družbeno
vključevanje. Primer razstave
o brezdomstvu v Slovenskem
etnografskem muzeju
245

*Museums and social
inclusion. The exhibition on
homelessness in the Slovene
Ethnographic Museum*

Barbara SOSIČ
Spletne zbirke SEM. Zbirke
predmetov, fotografij in risb
Slovenskega etnografskega
muzeja na spletu
263

*The SEM's online collections.
The museum's collections
of objects, photographs and
drawings on the Internet*

Nena ŽIDOV
Od Unescove Konvencije o
varovanju nesnovne kulturne
dediščine do Registra žive
kulturne dediščine na
Slovenskem
281

*From UNESCO's Convention
for the Safeguarding of the
Intangible Cultural Heritage
to the Register of Living
Cultural Heritage in Slovenia*

7

Razstave

Adela PUKL
Cockta – pijača vaše in naše
mladosti. Občasna razstava
Slovenskega etnografskega
muzeja
293

Exhibitions

*Cockta, the drink from our
younger days. Occasional
exhibition of the Slovene
Ethnographic Museum*

Nove pridobitve

Barbara SOSIČ
Po fotografskih poteh srbske
in hrvaške epike. Ob donaciji
fotografij iz zapuščine prof.
dr. Matije Murka in ob
150-letnici znanstvenikovega
rojstva
299

New acquisitions

*Tracing Serbian and Croatian
epics in photographs. The
donation of photographs
from the legacy of Prof. Dr.
Matija Murko and the 150th
anniversary of his birth*

Miha ŠPIČEK
Dragocena dopolnitev
fotografske zbirke
Vekoslava Kramariča.
Donacija Mara Kramarič
in Viktorja Piliha
311

*A precious addition to
the Vekoslav Kramarič
Photographic Collection.
Donation by Mara Kramarič
and Viktor Pilih*

Andrej DULAR
Vzorčni valjčki v zbirki
Slovenskega etnografskega
muzeja
317

*Patterned roller brushers in
the collection of the Slovene
Ethnographic Museum*

Inja SMERDEL
“Lístnat’óš”. O listnem košu
iz Roža s Korošcema (in
mohorjanoma) Kotnikom in
Katnikom
327

*“Lístnat’óš”. On a leaf basket
from Rož with the Carinthian
Slovenes (and members of the
Mohor Society) Kotnik and
Katnik*

Inja SMERDEL
Vsebinsko ubrani risba in
fotografija. Novopridobljeni
vizualni drobtini o voznikih
gramoza in njihovih volih
331

*Harmonious drawing and
photograph. Newly acquired
images of gravel carters and
their oxen.*

SEM v preteklem letu

The SEM in the past year

Nina ZDRAVIČ POLIČ
Razstavna dejavnost SEM v
letu 2010
333

*The SEM’s exhibitions in
2010*

Sonja KOGEJ RUS
Prireditve v SEM v letu 2010
349

Events in the SEM in 2010

Mojca RAČIČ SIMONČIČ
Bibliografija sodelavk in
sodelavcev SEM za leto 2010
367

*Bibliography of the SEM’s
staff members in 2010*

JUBILEJI 391 ANNIVERSARIES

Tanja TOMAŽIČ
Dr. Pavla Štrukelj – trdno na
okopih etnološkega dela
391

*Dr. Pavla Štrukelj – steadfast
in her loyalty to ethnological
work*

KNJIŽNA POROČILA IN OCENE 395   *BOOK REVIEWS*

Bojana Rogelj Škafar: Upodobljene sledi narodne identitete (Ingrid Slavec Gradišnik)
395

Katja Hrobat: Ko Baba dvigne krilo (Mirjam Mencej)
399

Marija Makarovič: Oblačilna kultura v Zgornji Savinjski dolini (Bojan Knific)
401

Bojan Knific: Folklornikom s(m)o vzeli noše (Katarina Šrmpf)
404

Ana Motnikar (ur.): Priročnik za nego predmetov kulturne dediščine (Polona Sketelj)
407

Milko Matičetov, Anja Štefan: Anton Dremelj Resnik (Miha Špiček)
409

Alma Karlin: Sama (Barbara Trnovec)
411

NAVODILA AVTORJEM   417   *INSTRUCTIONS FOR THE
AUTHORS*

AVTORJI   421   *AUTHORS*

UVODNA BESEDA

Nena Židov, Mojca Račič Simončič

11

Spet je leto naokoli in na naše uredništvo je priromal zajeten šopek zanimivih člankov, tako znanstvenih kot strokovnih. Uredniški odbor se je tokrat odločil, da bodo letošnja osrednja tema znanstvenih člankov vplivi digitalnih tehnologij, "navideznih svetov" in svetovnega spleta na vsakdanje življenje ljudi in na naše raziskovalno delo. Članke s tovrstno tematiko objavljamo v sklopu *Etnografija interneta*. Dan Podjed v prispevku *Google vas gleda* opozarja, da svetovni splet, ki omogoča objavljanje in sledljivost različnih vsebin, omogoča nadzorovanje ljudi. Mojca Ramšak v članku *V pričakovanju e-zdravja* piše o vplivu novih tehnologij na različne segmente zdravstva, še posebej o prednostih, slabostih in dilemah e-zdravja. Jana Šimenc v članku "*dr. google.com*" razpravlja o večplastnosti in nekaterih dilemah, ki jih v razmerje med človekom in njegovim zdravjem prinašajo svetovni splet in napredne informacijske tehnologije. Aleš Lamut v članku *Predstave o najboljši spolnosti slovenskih moških, ki imajo spolne odnose z moškimi* predstavlja evropsko internetno raziskavo EMIS z javnozdravstvenimi cilji. Opozarja na pomen interneta za raziskovanje spolnega življenja in predstavlja rezultate analiz enega od internetnih vprašanj odprtega tipa o najboljši spolnosti.

Sklop *Razprave* prinaša vsebinsko raznovrstne članke. Inja Smerdel v prispevku z naslovom *Kaj nam lahko povedo voli na likovnih upodobitvah* piše o likovni umetnosti kot o enem od virov za raziskovanje razmerja med ljudmi in voli. Tjaša Zidarič pa se v članku *Institucionalizacija in komercializacija subkulturnih grafitov* loteva uličnih grafitov in predstavlja njihovo premeščanje iz avtentičnega okolja na področje umetnosti in komercialne kulture. Aleš Črnič v članku "*Nove religije? A mislite krščanstvo?*" predstavlja in klasificira neopoganske in staroverske skupine, ki so se v zadnjem času pojavile v Sloveniji. Uršula Lipovec Čebren v članku *Reformiranje zdravstvenega sistema Slovenije* predstavi reformiranje zdravstvenega sistema v Sloveniji in ga primerja z zdravstvenim sistemom v nekdanji Jugoslaviji. Gorazd Makarovič pa v članku *Sramotilne kazni na Slovenskem* oriše sramotilne kazni in naprave na Slovenskem od poznega srednjega veka do srede 19. stoletja.

Drugi del Etnologa, namenjen predstavitvi dogajanja na področju muzealstva doma in po svetu, je tako kot prvi del odprt za vse pisce, ne le za zaposlene v Slovenskem etnografskem muzeju. Vendar pa so letošnje *Etnomuzejske strani* zapolnili izključno pisci iz matične ustanove. To kaže na dejstvo, da muzej ostaja še naprej izredno živahna

ustanova in da se njegovi zaposleni ukvarjajo s pridobivanjem muzejskih predmetov, jih negujejo, raziskujejo, pripravljajo razstave, sodelujejo v (mednarodnih) projektih, urejajo muzejsko dokumentacijo, opravljajo pedagoško delo, komunicirajo z javnostjo ..., tako v samem muzeju kot tudi zunaj njega in zunaj domovine ter tudi v virtualnem prostoru. Kljub zajetnosti drugega dela revije je lahko na njenih straneh predstavljen v besedi in sliki le delček te pestre dejavnosti. Bralec se tako lahko seznanil le z nekaterimi pomembnejšimi lanskoletnimi dosežki kot tudi z nekaterimi na videz manj pomembnimi drobci, ki pa lepo zaokrožujejo mozaično podobo delovanja sodobnega nacionalnega muzeja.

Da je tudi SEM, tako kot številni domači in tuji muzeji, že zdavnaj izstopil iz slonokoščenega stolpa, ponazarja prispevek Nene Židov *Muzeji in družbeno vključevanje*, ki to dejavnost podrobneje predstavi na primeru razstave o brezdomstvu na Slovenskem. Muzejska dokumentacija SEM je po zaslugi sodelavcev tega oddelka in zaradi možnosti, ki jih ponujajo sodobne tehnologije, v zadnjih nekaj letih postala eden živahnih muzejskih oddelkov. O tem se lahko prepričamo tudi iz zapisa Barbare Sosič *Spletne zbirke SEM*, ki so z istim imenom od leta 2010 dostopne na domači strani muzeja, kar je rezultat nekajletnega projekta digitalizacije muzejskih predmetov, fotografij in risb. Poleg klasičnih muzejskih nalog je muzej po odločbi Ministrstva za kulturo v letošnjem letu prevzel še koordinacijo Registra žive kulturne dediščine. O dosedanem delovanju na tem področju in o smernicah za nadaljnje delo piše v članku *Od Unescove konvencije o varovanju nesnovne kulturne dediščine do Registra žive kulturne dediščine na Slovenskem* Nena Židov, ki je tudi ena od članic koordinacijskega odbora. Adela Pukl pa nam v prispevku *Cockta – pijača vaše in naše mladosti* predstavi še eno zanimivo domačo razstavo, ki prav tako predstavlja vsebinsko novost na razstavnem področju našega muzeja in ki hkrati začrtuje nove smernice njegove zbiralne politike. Barbara Sosič iz oddelka za dokumentacijo predstavi donacijo fotografske zbirke Matije Murka v prispevku *Po fotografskih poteh srbske in hrvaške epike prof. dr. Matije Murka*. Miha Špiček iz istega oddelka pa osvetli še eno zanimivo donacijo temu oddelku oziroma muzeju v zapisu *Dragocena dopolnitev fotografske zbirke Vekoslava Kramariča*. Tudi kustosi dopolnjujejo svoje zbirke, o čemer pišeta Andrej Dular v prispevku *Vzorčni valjčki v zbirki Slovenskega etnografskega muzeja* ter Inja Smerdel v zapisih »*Listnat'oš*« in *Vsebinsko ubrani risba in fotografija*.

V razdelku *SEM v preteklem letu* so nanizani prispevki *Razstavna dejavnost SEM*, *Priveditve v SEM* in *Bibliografija sodelavk in sodelavcev SEM za leto 2010*. Upamo, da bo kljub bolj ali manj naštevanju dogodkov in bibliografskih enot tudi ta del zanimiv za bralce, saj se šele ob podrobnejšem prebiranju teh strani zares razpre pahljača muzejskih dejavnosti. Pred zadnjim sklopom *Knjižna poročila in ocene* pa smo se ob njenem častitljivem jubileju spomnili naše nekdanje kolegice dr. Pavle Štrukelj. Na tem mestu ji skupaj s Tanjo Tomažič tudi člani uredništva in vsi sodelavci muzeja voščimo in ji želimo, da bi še dolgo ostala trdno na okopih etnološkega dela.

Dragemu in spoštovanemu bralstvu pa tako urednici kot člani uredniškega odbora želimo obilo zanimivega branja!

PREFACE

Nena Židov, Mojca Račič Simončič

13

Another year has passed during which the Etnolog's editors received quite a number of interesting scientific and professional articles. The central theme of this volume's scientific articles are the effects of digital technologies, "virtual worlds", and the Internet on people's everyday life and our research work. These articles are published in the section *Ethnography of the Internet*. In *Google is watching you* Dan Podjed points out that while the Internet facilitates the publication of various contents, their traceability makes it possible to monitor people. Mojca Ramšak's article *Awaiting e-health* addresses the impact of new technologies on different segments of the health system and in particular the advantages, disadvantages, and dilemmas of e-health. In *Dr.google.com* Jana Šimenc discusses the multilayered nature of processes and some dilemmas the introduction of the Internet and advanced information technologies have brought to the relationship between man and his health. Aleš Lamut's article *Ideas of the best sex life among Slovene men who have sex with men* presents the European MSM Internet Survey and its public health objectives. He draws attention to the importance of the Internet to the research into sex life and presents the results of the analysis of an open-end online question on the best sex life.

The *Studies* section presents a range of articles with diverse contents. Inja Smerdel writes on the plastic arts as sources for research into the relationship between people and oxen in *What images of oxen can tell us*. In *Institutionalisation and commercialisation of subculture graffiti* Tjaša Zidarič addresses street graffiti and presents their transfer from their authentic environment to the world of art and commercial culture. Aleš Črnič's article *New religions? Do you mean Christianity?* presents and classifies Neo-pagan and Old Believer groups that have emerged in Slovenia in recent times. *Reforming Slovenia's health system* by Uršula Lipovec Čebren presents the reform of Slovenia's health system and compares it to that of the former Yugoslavia. Gorazd Makarovič's article *Humiliating punishments in Slovenia* describes humiliating punishments and devices in Slovenia from the Late Middle Ages to the mid 19th century.

Just like the first part of Etnolog, its second part, presenting developments in the world of museums in Slovenia and abroad, is open to all authors, not only to the staff of the Slovene Ethnological Museum. However, this year's *Museum News*

---

section has been entirely written by staff members. The section demonstrates that the museum remains a very lively institution and that its staff members engage in acquiring museum objects, taking care of them, carrying out research, preparing exhibitions, cooperating in (international) projects, creating museum documentation, performing educational activities, and communicating with the public in the museum, outside of it, and abroad, as well as in the virtual space. In spite of the extensiveness of the journal's second part, it can present only a minor part of all these activities in words and pictures. The reader is thus informed on some of the most important achievements of the past year, but also on some seemingly less important items, which perfectly complement the mosaic image of a modern national museum's operation.

Like many other domestic and foreign museums the SEM has long since come out of its ivory tower. This is well illustrated by Nena Židov's article *Museums and social inclusion*, which presents inclusion in detail, using the case of the exhibition on homelessness in Slovenia. Thanks to the efforts of the department's staff and the options provided by modern technologies, the Documentation Department has become one of the museum's liveliest units. As is illustrated by Barbara Sosič review, *The SEM's Online Collections*, which have been accessible under the same name on the museum's website since 2010; the collections are the fruit of the several years lasting project of digitising museum objects, photographs, and drawings. In addition to classical museum tasks, the SEM has been assigned responsibility for the coordination of the Register of Living Cultural Heritage by a decree of the Ministry of Culture. The past activities in this field and guidelines for further work are described in the article *From UNESCO's Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage to the Register of Living Cultural Heritage in Slovenia* by Nena Židov, who is a member of the coordination committee. *Cockta, the drink from our younger days*, written by Adela Pukl, presents another interesting domestic exhibition, which is also a novelty in the museum's exhibition policy and outlines new guidelines for its collection policy. Barbara Sosič from the Documentation Department presents the donation of the Matija Murko photographic collection in *Tracing Serbian and Croatian epics in photographs*. Miha Špiček from the same department highlights another interesting donation in *A precious addition to the Vekoslav Kramarič Photographic Collection*. Our curators continue to complement their collections: Andrej Dular writes on the *Patterned roller brushes in the collection of the Slovene Ethnographic Museum*, and Inja Smerdel describes acquisitions in *Lístnat'oš* and *Harmonious drawing and photograph*.

The section *The SEM in the past year* reports on *The SEM's exhibitions in 2010*, *Events in the SEM in 2010* and the *Bibliography of the SEM's staff members in 2010*. Though these reports more or less enumerate events and bibliographical units, we hope that they will draw the interest of the readers, because careful reading of these pages provides them with a realistic and comprehensive overall view of the museum's activities. Before reaching the final section, *Book reviews*, we honour the anniversary of our former colleague Dr. Pavla Štrukelj. The members of the editorial board and the entire staff of the museum congratulate her together with Tanja Tomažič and wish her to remain steadfast in her loyalty to ethnological work.

The editors and the members of the editorial board wish you pleasant reading.

ETNOGRAFIJA INTERNETA
ETNOGRAPHY OF THE INTERNET

GOOGLE VAS GLEDA

Način življenja in mišljenja v panoptični družbi

Dan Podjed

17

IZVLEČEK

Filozof Jeremy Bentham je v 18. stoletju zasnoval svojevrstno stavbo (*panoptik*), v kateri iz nadzornega stolpa nenehno opazujemo ljudi, ki bivajo v celicah. Avtor članka ugotavlja, da je podobna, le precej bolj obsežna platforma za nadzorovanje nastala z razvojem svetovnega spleta. Na portalu YouTube lahko namreč vsakdo objavi posnetke zasebnih dogodkov in jih napravi javno dostopne. Amaterski pornografski posnetki, ki so mnogokrat posneti brez vednosti akterjev, se prav tako znajdejo na spletnih portalih, na katerih se prepletata ekshibicionizem in voajerizem. Mogočno orodje vzajemnega nadzora pa je tudi spletni iskalnik Google, ki omogoča, da z njim "zalezujemo" ljudi in spremljamo njihove navade. Poleg tega samodejno beleži iskalne pojme, ki naposled pokažejo, kaj počne in misli posameznik – in tudi celotna družba.

Ključne besede: internet, svetovni splet, panoptik, voajerstvo, ekshibicionizem

ABSTRACT

In the 18th century, the philosopher Jeremy Bentham designed a special building (*panopticon*), in which people living in cells could be constantly observed from a central "inspection house". The author suggests that a similar but much more extensive observation platform has been created by the development of the World Wide Web. The YouTube portal enables anyone to publish videos of private events and make them publicly available. In a mixture of exhibitionism and voyeurism, amateur pornographic videos, often made without the "actors" being aware, also find their way to internet portals. Another powerful instrument of mutual monitoring is the Google web search engine, which makes it possible to "stalk" people and monitor their habits. In addition, the search engine automatically records search terms, which ultimately reveal what an individual – as well as society as a whole – does and thinks.

Keywords: Internet, World Wide Web, panopticon, voyeurism, exhibitionism

Uvod

Howard Rheingold, osrednji teoretik internetnega sporazumevanja in idejni oče skovanke "virtualna skupnost", se je v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja, ko je bil svetovni splet še v povojih, spraševal, kam nas vodi povezovanje z novimi informacijskimi in komunikacijskimi tehnologijami (IKT). V prelomnem

delu *Virtualna skupnost* (2000), v katerem je opisal svoje udejstvovanje v ameriškem komunikacijskem omrežju WELL, je predvidel dva možna scenarija. Po prvem, ki je bolj optimističen, bi hiter dostop do podatkov ter sodelovanje in povezovanje ljudi “od spodaj navzgor” vodili v bolj odprto družbo, ki jo je predstavil kot različico *agore*, torej osrednjega trga v starogrških polisih, kjer so si tedanji (bolj ali manj) enakovredni meščani izmenjevali najnovejše informacije in (so)ustvarjali kolektivno identiteto mestne države. Drugi Rheingoldov scenarij je bolj distopičen. Razvoj interneta lahko po njegovem vodi tudi v totalitarno družbo nenehnega nadzora, podobno tisti v Orwellovem romanu *1984*. V takšni družbi bi se hegemonija udejanjala predvsem prek sredstev IKT, s katerimi bi politika, gospodarstvo in ostala žarišča družbene moči na vsakem koraku spremljali državljane ter njihove prestopke sankcionirali.

18

V članku obravnavam predvsem slednjo, torej bolj črnogledno inačico Rheingoldove vizije in ugotavljam, da nas razvoj IKT spreminja v subjekte nenehnega nadzora. Pri tem pa nimam v mislih zgolj totalitarnega nadzora “od zgoraj navzdol”, saj s pomočjo svetovnega spleta izvajamo nadzor kar medsebojno, in sicer v začaranem krogu, ki nastane zaradi vse večje želje po vidnosti in prisotnosti v javnosti ter sočasne potrebe po spremljanju vsega, kar se dogaja na različnih družbenih ravneh – od javne do zasebne. Analiziram torej preplet sodobnega voajerizma in eksibicionizma, ki ga vzpostavljajo spletne tehnologije, in ugotavljam, kakšne so njegove posledice.

V prispevku se bolj podrobno posvečam trem spletnim stranem, ki so v zadnjem desetletju postale izjemno priljubljene in omogočajo nadzor nad ljudmi ter sočasno potešijo ekshibicionistične težnje tistih, ki želijo biti vid(e)ni. Prva takšna stran, ki vse bolj nadomešča konvencionalne medije, med katere uvrščam tudi televizijo in radio, je portal YouTube, na katerem objavljamo lastne video posnetke in pregledujemo tuje. Druga stran, ki jo obravnavam, je pornografski portal YouPorn, na katerem najdemo obilico erotičnega materiala, ki je bodisi proizvod amaterskih uporabnikov bodisi gre za odlomke iz profesionalnih pornografskih filmov. Tretja spletna stran, ki se je v zadnjih letih prelevila v samoumevno orodje za brskanje po spletu in iskanje podatkov, pa je iskalnik Google. Te strani ne uporabljamo zgolj za navigacijo po spletu, čemur je bil prvotno namenjen, temveč z njegovo pomočjo vse bolj pogosto iščemo odgovore na vsakdanja vprašanja, brskamo po podatkih o ljudeh, ki jih srečamo, in z njim “zalezujemo” slavne osebe.

Način uporabe teh spletnih strani predstavljam z vidika sogovornikov, ki so mi v daljših pogovorih (polstrukturiranih intervjujih) pojasnili, kako vsakodnevno uporabljajo svetovni splet in kako so jim nove tehnologije predrugačile življenje. Njihove pripovedi primerjam s podatki iz literature in s spleta o tem, kako ljudje uporabljajo spletne portale in kakšne podatke skušajo poiskati s spletnimi iskalniki.¹

¹ Ker so nekatere informacije, ki so mi jih sogovorniki zaupali, zelo intimne, so njihovi osebni podatki spremenjeni oziroma prikriti.

Z zornega kota uporabnikov in s pogledom v zasebnost njihovega virtualnega bivanja, ki sem ga pridobil med "običajno" in spletno etnografijo (Hine 2001; Ramšak 2007) ter z ostalimi antropološkimi pristopi za pridobivanje in analizo podatkov s spleta (glej npr. Hine 2005), predvsem pa s "spletno avtoetnografijo", torej z dolgoletno uporabo svetovnega spleta in "samo-opazovanjem" lastne participacije na spletu, bom v prispevku predstavil, kako mogočna orodja za nenehen družbeni (samo)nadzor, ki v marsičem presegajo najbolj temačno Rheingoldovo vizijo, so se izoblikovala poldrugo desetletje po izidu *Virtualne skupnosti*.

Vsevidno družbeno oko

19

Zamisel o nenehnem nadzoru ljudi ni nastala skupaj s sodobnimi tehnologijami in spletom, temveč je precej starejša. Pravniki in filozofi Jeremy Bentham si je že v drugi polovici 18. stoletja zamislil svojevrstno stavbo, *panoptik*, namenjeno nadzoru zapornikov, duševnih bolnikov in ostalih oseb, ki bi jih bilo dobro imeti ves čas na očeh (Bentham 1995). Panoptik, katerega namembnost je zgodovinar in filozof Michel Foucault v delu *Nadzorovanje in kaznovanje* (2004) uporabil za analizo totalnih institucij, bi bil zasnovan kot stavba z obodom valjaste oblike, ki jo sestavljajo posamezne celice. Vsaka od teh celic ima dve veliki okni, eno na zunanji, drugo pa na notranji strani, skozi kateri preseva svetloba, tako da lahko "stanovalca" ves čas spremljamo z osrednjega opazovalnega stolpa, ki se nahaja na dvorišču in od koder so vidne vse celice, pri čemer pa iz celic opazovalca v stolpu ne moremo videti (Bentham 1995: 35–37).² Iz takšne zasnove stavbe izhaja osrednji namen panoptika, ki povzroči "zavestno in nenehno stanje vidnosti", to pa zagotavlja "samodejno delovanje oblasti" (Foucault 2004: 221). Trik je v tem, da nadzornika, ki bi ves čas bdel nad dejanji ljudi, ki so se znašli v takšni samonadzorovalni instituciji, ne potrebujemo več, saj zaporniki, bolniki, delavci, šolarji in ostali potencialni "prebivalci" panoptika ne vedo, kdaj jih nadzornikovo oko spremlja in kdaj ne. Posledično ti ljudje spremenijo svoj način življenja in se začnejo obnašati, kot da jih anonimno oko neprestano gleda. Po Foucaultu s takšnim načinom nadzora "prisiljevalna sila" preide na drugo stran, torej na stran osebe, nad katero se nadzor vrši. "Kdor je podrejen polju vidnosti in to ve," pojasnjuje Foucault, "sam prevzame prisile oblasti; spontano jih uporablja na samem sebi; vase vtisne oblastno razmerje, v katerem igra hkrati obe vlogi; postane načelo svoje lastne podvrženosti." (2004: 222)

Pri genialni Benthamovi zamisli o panoptiku in predvsem pri analogiji te zgradbe s sodobnimi sredstvi IKT je posebej pomembno, da lahko nadzor opravlja kdor koli – od čuvajev oziroma paznikov do slehernikov, ki si želijo ogledati "muzej človeške narave" ali pa zgolj "uživajo v zalezovanju in kaznovanju" (Foucault 2004: 222). "Čim več je teh anonimnih in začasnih opazovalcev," pravi Foucault, "tem večja je za jetnika možnost, da ga bodo presenetili, in tem bolj se vznemirjeno

² Jeremy Bentham je prvotno zamisel o vidnem nadzoru nadgradil še s slušnim nadzorovanjem, saj naj bi v vsako celico vodile kositrne cevi, po katerih bi nadzorniki slišali tudi najtišji šepet (Bentham 1995: 36).

zaveda, da ga opazujejo.” Ravno zato je po njegovem panoptik “čudovit stroj, ki iz najrazličnejših želja izdeluje homogene oblastne učinke” (2004: 222) ter omogoča discipliniranje ljudi, ki je “difuzno, večsmerno, polivalentno v vsem družbenem telesu” (2004: 229).

Benthamovo vizijo, ki pasivizira ljudi z nenehnim pogledom, pa četudi je ta zgolj namišljen, so doslej vsaj deloma udeležile številne institucije – od zaporov in popravnih domov do umobolnic. V nekoliko drugačni podobi pa smo panoptičnemu nadzoru priče tudi na cesti, kjer na nas prežijo radarji, in na javnih prostorih večjih mest, kjer nad našimi dejanji bdijo nadzorne kamere, pri čemer sploh ni pomembno, ali so naprave prave ali lažne. V vsakem primeru bodisi zavremo, ko naletimo na napis, ki opozarja, da je v bližini radar, bodisi se vedemo bolj “po pravilih”, ko uzremo nadzorno kamero.

20

Posebej učinkoviti pripomočki, ki v sodobni “družbi spektakla” (Debord 1999) omogočajo stalen in hkrati prikrit nadzor nad ljudmi, so se oblikovali z razvojem svetovnega spleta ter ostalih sredstev IKT. Ta namreč omogočajo evidentiranje družbenih dogodkov tako rekoč komur koli in kadar koli. Video ali avdio posnetke, ki jih naredimo s kamero ali mikrofonom na prenosnem telefonu in tako zabeležimo, kako se vedejo znanci in neznanci, lahko nemudoma objavimo na spletu, s čimer jih napravimo dostopne širokemu krogu ljudi. Glede na to, da ima miniaturno kamero velika večina sodobnih mobilnih telefonov, je sredstvo nenehnega nadzora, ki temelji na IKT, skoraj vsakomur pri roki, in to kadar koli; zaradi razširjenosti svetovnega spleta pa se posnetki lahko v izjemno kratkem času razširijo. Posledice tovrstnega nadzora so, kot bomo videli v nadaljevanju, precej podobne učinkom Benthamovega panoptika, saj nenehno spremljanje, opazovanje in nadzorovanje ljudi dejansko spreminja njihovo vedenje.³

Prva pomembna razlika med novodobnim in izvirnim panoptikom je predvsem ta, da se je v totalni instituciji zdaj znašla celotna družba, ki se vse bolj zanaša na povezovanje in sodelovanje s pomočjo IKT, ne pa zgolj skupina ljudi, ki so jo strpali v totalno institucijo, denimo v zapor ali umobolnico. Druga razlika pa je, da se ljudje na nenehen nadzor privadijo in zato vedenje spremenijo zgolj začasno, nato pa se kameram in ostalim sredstvom IKT navkljub spet vedejo “po starem”, potencialne sankcije pa pogosto spregledajo.

YouTube in voajerska družba

Sicer drži, da so bila družbena dejanja že doslej nadzorovana in sankcionirana, a nadzor se je izvajal bolj ali manj s pogledom (in sluhom), dogodki pa so se ohranili predvsem v spominu ljudi in se prenašali “od ust do ust”. Spletni portal YouTube, ki je namenjen objavljanju posnetkov na spletu, pa v navezi z novimi digitalnimi pripomočki, denimo mobilnimi telefoni z video kamerami, omogoča (skoraj) takojšnje evidentiranje, kopiranje in reproduciranje dogodkov.

³ Tudi v družbenih vedah se torej srečujemo z različico načela nedoločnosti, kot ga poznamo iz kvantne fizike. To načelo pojasnjuje, da proces opazovanja oziroma merjenja spremeni opazovani pojav. Kar vidimo, je torej predruščena različica realnosti, ki je ne moremo zaznati *per se*.

Junija 2011 se je na YouTubeu tako znašel zvočni posnetek slovenskega predsednika vlade, ki se je na neformalni tiskovni konferenci srečal z novinarji in jih prosil, naj njegovih izjav ne posnamejo. V svojem *off the record* nagovoru je nato z zelo poljudnim in mestoma vulgarnim besednjakom komentiral notranje- in zunanjepolitične razmere v Sloveniji (YouTube 2011a), neki novinar pa je politikove izjave kljub izrecni prošnji posnel in jih objavil na spletu. Ta posnetek, ki je najprej zaokrožil po spletu, nato pa še po televiziji in radiu, je nemudoma sprožil moraliziranje na spletnih forumih in v medijih o tem, kakšne izraze lahko zasebno in javno uporabljajo politiki; precej manj pa je bilo govora o tem, ali je tovrstno anonimno objavljanje posnetkov sploh dovoljeno. Že zato ta incident pokaže, kakšno moč na oblikovanje javnega mnenja imajo prikriti posamezniki, ki lahko skrivoma posnamejo navidez obrobne (pol)zasebne izjave politikov in tako v pomembni meri (so)oblikujejo javno mnenje, ne da bi se pri tem tudi sami izpostavljali.

Z moralnim pogromom, ki ga je povzročila objava posnetka na spletu, se je v prvi polovici leta 2011 soočil tudi britanski modni oblikovalec John Galliano. Na YouTubeu se je znašel nekajminutni posnetek njegove sporne izjave, ki jo je v pariškem lokalu s kamero na mobilnem telefonu zabeležil neki obiskovalec. Na tem posnetku očitno alkoholizirani oblikovalec osebi, ki je dogodek posnela, zabrusi, da obožuje nacističnega vodjo Adolfa Hitlerja, nato pa doda: "Ljudje, kot ste vi, bi bili mrtvi! Vaše matere in stare starše bi zaplinili!" (YouTube 2011b). Objavi na spletu je sledilo splošno zgražanje nad oblikovalcem, in sicer posebej med zvezdniki, povezanimi s svetom visoke mode; ključna posledica nepre(d)vid(e)nega dejanja, ki je ostalo evidentirano na spletu, pa je bila, da je podjetje Dior odstavilo svojega kreativnega vodjo Galliana, ta pa se je naposled moral zagovarjati tudi pred sodiščem. Komentatorjev in kritikov, ki so se zaradi spornih izjav spravili nad modnega oblikovalca, znova ni zanimalo in ganilo, da je bil posnetek na YouTube plasiran brez vednosti in privoljenja modnega oblikovalca; pomembno ostaja predvsem dejstvo, da oseba na posnetku troši antisemitske izjave. Novodobno "digitalno voajerstvo" se potemtakem ne označuje za deviacijo, temveč se je že precej normaliziralo. "Oziroma z drugimi besedami," pravi Jonathan Metzl v pregledu spreminjanja definicije voajerstva, "vse bolj izgubljam sposobnost razumeti tovrstne deviacije v kontekstu družb, v katerih živimo in delamo." (Metzl 2004: 131)

Opisana primera pomenita po eni strani pričevanje, kako zaradi takšnih posnetkov postopno tonemo v panoptično družbo, v kateri se namesto centralnega nadzora "od zgoraj navzdol" vrši nadzorovanje "od spodaj navzgor". Takšni posnetki, ki se znajdejo na očeh javnosti, pa pojasnijo tudi, kako se spreminjajo kriteriji, kaj je javno in kaj zasebno. Clay Calvert v delu *Voajerska nacija* (2000) pojasnjuje, da z vse bolj pogostim prodiranjem v zasebnost dejansko "hranimo voajeristične apetite. Pričakujemo, da bomo videli več. Želimo videti več. In mediji nam to dajo" (Calvert 2000: 80). Avtor ima pri tem v mislih predvsem televizijo, ki proizvaja in predvaja vse bolj šokantne posnetke realnosti, da bi tako potešila povečane "apetite" gledalcev. Sam pa menim, da amaterski posnetki, ki jih

anonimneži objavijo na spletu, pomenijo še bolj eklatanten primer takšne težnje, zaradi katere se družba znajde v začaranem krogu opazovanja in razkazovanja. Naše voajerske apetite namreč potešijo le nove in nove podobe, ki morajo biti vse bolj nenavadne in bizarne, da ugajajo vse večji želji po spektaklu.

Primerov vsevidnega očesa, ki beleži javna in zasebna dejanja, je na spletu še ogromno. Zanimivo pa je, da se na posnetkih ne pojavljajo le znani ljudje iz politike, gospodarstva in medijske estrade, temveč tudi anonimneži, ki jim prav spletni video včasih omogoči, da doživijo svojih “petnajst minut slave” (glej Podjed 2009, kjer je predstavljenih nekaj primerov). Eden takšnih posnetkov je leta 2011 doživel izjemen odziv tudi v Sloveniji. Na posnetku, objavljenem na portalu YouTube, spremljamo zaključek maturantskega plesa srednje frizerske šole, na katerem opazno omamljeni mladi voditeljici z rimami opišeta vsakega izmed sošolcev, ki so se ob njima razvrstili po odru. Sprva jima nagovor dokaj dobro teče, kasneje pa se njune besede – in tudi rime – začnejo zapletati, v govoru pa se pojavlja vse več nenavadnih umotvorov:

22

Simonca na vse sladko se smeji, ko z Matičkom po hodniku se drvi. /.../ Urša naša manekenka je, zato ... Zato vedno glasna je. /.../ Peterka res presenetila je vse, ker v redovalnici petke nikjer ni. /.../ Tim najvišji na celi šoli je, zato na nikogar ozira se ne, samo med na... med nami vsem dons ga ni. /.../ Urška naša pegasta je, zato ji pravimo vsi Pika Nugovička, da je. /.../ Špelca marelca na hodniku sedi, nohte ... nohte si lakira, vsepovsod ji jo vidimo. /.../ Suzi naša lepa je, zato Siniša pravzaprav povsod sledi ji. /.../ Naša Jana ... Kje pa je? ... v šoli skriva po kotu se. Naša Jana po hodniku skriva se, ker šolo rada zaliva.

Ob koncu nagovora dekletki na oder povabita še zgroženo razredničarko, sicer učiteljico slovenščine, ki v zagovor in opravičilo pojasni, da ji je nerodno, ker je videti, kot da dijaki ne vedo, kaj sta rima in metrum, in da jim kljub temu želi, da bi v življenju uspešno “*krmarili med srcem in razumom*” (YouTube 2011c).

Ta posnetek je nastal leta 2006, po spletu pa se je razširil šele v začetku aprila 2011, ko ga je neznanec z vzdevkom mpclash87 objavil na portalu YouTube, in že v nekaj dneh je kliknilo na povezavo do posnetka več kot četrto milijona uporabnikov spleta. Manj kot teden dni po objavi so eno izmed protagonistk, ki se pojavita na posnetku, povabili v oddajo komercialne radijske postaje, kjer je voditeljema in poslušalcem razložila, kaj se je dogajalo v zakulisju dogodka, in pojasnila, da je ves čas upala, da bo video zapis ostal anonimen. Dodala je še, da ne ve, kdo in zakaj je posnetek objavil, saj bi sicer zahtevala, naj ga nemudoma odstrani. Odstranitev z YouTube pa ne bi dosti pomagala, saj se je video zapis hitro razširil po ostalih portalih, ki omogočajo nalaganje video vsebin, nekaj dni po objavi posnetka, s katerim sta se dijakinji “proslavili” pred javnostjo, pa so se na spletu pojavile še glasbene priredbe, v katerih so avtorji skladb uporabili najbolj zabavne odlomke iz omenjenega posnetka maturantskega plesa (YouTube 2011d).⁴

⁴ V članku, kjer med drugim obravnavam posnetek na YouTube o požigalcu iz Velenja, predstavim tovrstne priredbe kot “mutacije”, ki se opirajo na priljubljenost izvirnika (Podjed 2009).

Hiter in množičen dostop do diskreditirajočega posnetka je omogočil predvsem razvoj t. i. širokopasovnih povezav do interneta, po katerih lahko do video objav, ki so se v preteklosti na računalnik "nalagale" dalj časa, dostopamo zelo hitro. Poleg tega je bil pomemben še razvoj spletnega portala YouTube, ki je nastal leta 2005 in odtlej prerasel v tretjo najbolj obiskano stran na spletu (Most popular 2011), ki jo zaradi vpliva na sodobno družbo in kulturne procese obravnava vse več znanstvenih razprav, in sicer predvsem s področja medijskih študij in kulturologije (npr. Gane in Beer 2008; Burgess in Green 2009; Snickars in Vonderau 2009). Spletna stran, ki jo je leta 2006 kupilo podjetje Google, je naglo postala izjemno priljubljena predvsem zato, ker je omogočila slehernikom, da svetu pokažejo, kaj so zabeležili z domačo kamero, in si hkrati ogledujejo, kaj posnamejo drugi ljudje. Na tej strani lahko uporabniki torej izživijo ekshibicionistične težnje in hkrati zadovoljijo voajerske vzgibe.

Jean Burgess in Joshua Green pojasnjujeta, da je YouTube kompleksna platforma z dvojnim delovanjem. Deluje namreč kot platforma "od zgoraj navzdol", ki je namenjena distribuciji popularne kulture, hkrati pa spodbuja še sodelovanje "od spodaj navzgor", saj je tudi vir "ljudske kreativnosti" (Burgess in Green 2009: 6) in izvir "participativne kulture", pri kateri so uporabniki spletne strani aktivno (so)udeleženi pri ustvarjanju in posredovanju posnetkov ter so tako sočasno porabniki in proizvajalci video vsebin (2009: 10–14). YouTube s takšnim pristopom po eni strani sicer vzpostavlja bolj odprto in transparentno družbo ter ohranja vezi v t. i. *mrežni družbi* (Castells 2004), v kateri smo med sabo vse bolj prepleteni s sredstvi IKT, informacije pa lahko pridobivamo hitreje in bolj učinkovito. Po drugi strani pa pomeni ta spletna stran – in tudi številne druge, ki omogočajo objavljanje amaterskih video posnetkov – učinkovito platformo za nenehen nadzor, ki preoblikuje način življenja v sodobni družbi. Ljudje se namreč vse bolj zavedajo prisotnosti budnega očesa amaterskih kamer, ki prežijo nanje z mobilnih telefonov in ostalih tehnoloških pripomočkov, zaradi česar se spreminja njihovo vedenje.

Da se zaradi stalnega nadzora IKT ljudje vedejo drugače, so potrdili tudi moji sogovorniki. Ena izmed njih, recimo ji Andreja, ki je bila v času pogovora sredi dvajsetih let, je, denimo, že naletela na svojo fotografijo na spletu, na kateri se poljublja z neko prijateljico. Po tem dogodku, zaradi katerega posebnih konsekvenc v fizični resničnosti sicer ni bilo, je postala precej bolj previdna, ko jo kdo fotografira v javnosti. Podobno pravi tudi 35-letni Ljubo, ki ima zaradi novih tehnologij vse bolj pogosto občutek, da je pod nenehnim nadzorom in ga zato vse bolj pogosto skrbi, če je kdo evidentiral njegove javne in zasebne ekscese. Nekoliko bolj flegmatična je 30-letna Tjaša, ki je ne skrbi posebej zaradi posnetkov na spletu, saj pravi, da nima kakšne "*temne točke*" v preteklosti, ki bi ji "*blazno uničila ugled*". Na spletno slavo pa gleda še nekoliko drugače in dodaja, da se v današnjem času stežka popolnoma osramotiš. "*Saj se ti ljudje smejiijo,*" pojasnjuje Tjaša, "*ampak v bistvu ful profitiraš s tem.*" Pri tem spomni na uspehe pevca Fredija Milerja in podobnih "*pojočih zvezd*", torej oseb, ki so zaslovele prav zaradi nenavadnih in bizarnih posnetkov na spletu.

YouPorn in kategoriziranje seksualnih fantazij

Kmalu po uspešnem preboju YouTubea so se na spletu pojavile podobne strani, med katerimi so se nekatere specializirale za objavljanje pornografskih vsebin, denimo YouPorn, RedTube, XHamster, XVideos in številne druge. Ena bolj priljubljenih in hkrati 80. na lestvici obiska spletnih strani (Most Popular 2011) je stran YouPorn, ki je leta 2007 pridobivala več kot 15 milijonov novih obiskovalcev na mesec, na kar je vplivalo predvsem dejstvo, da je bil dostop do vsebin brezplačen in da jih je uporabnik lahko pridobil tako rekoč nemudoma in neposredno – brez odvečnega čakanja, da se bo posnetek prenesel s spleta.⁵

24

Nov način objavljanja in predvajanja pornografskih posnetkov, ki omogoča takojšen ogled vsebin, pa je precej spremenil avtoerotične navade ljudi in njihov način razmišljanja o temah, povezanih s spolnostjo. 37-letni uporabnik pornografskih spletnih strani, ki ga bom v nadaljevanju imenoval Milan, mi je pojasnil, da so se njegovi interesi spreminjali sočasno z razvojem tehnologij in spletnih strani. Njegovo prvo odkritje erotičnih vsebin na spletu, ki se je pripetilo v drugi polovici devetdesetih let, je bil nabor slik s koledarjev, ki so jih krasile manekenke in zvezdnice, potem pa ga je neki prijatelj seznanil s stranjo, na kateri je prvič na enem mestu našel ogromen nabor fotografij golih žensk. V tistem času so se na spletu pojavili tudi kratki pornografski filmi, ki pa po sogovornikovih besedah niso bili kaj prida, saj so se po tedanjih povezavah do interneta zelo dolgo nalagali in ga je tačas, ko je čakal na prenos posnetka, spolna sla pogosto že minila. Okoli leta 2004 je dobil dostop do celotnih profesionalnih pornografskih filmov, ki so jih posneli njegovi znanci s hitrim dostopom do interneta. Ker so imeli nekateri *daunloaderji* (snemalci, op. a.), katerih računalniki so delali noč in dan, po več deset *kejkov* (okroglih škatel s 50 ali 100 zgoščenkami, op. a.), je bilo zaradi preobilja težko izbrati pornografsko gradivo, ki bi bilo Milanu pisano na kožo. Zares praktične so po njegovem postale šele strani, kot so YouPorn, XHamster, RedTube in predvsem XVideos, na katerih uporabnik hitro dostopa do videoposnetkov, ki so pregledno urejeni po vsebinskih kategorijah.

Sogovornika so izmed vseh kategorij najbolj navdušile tiste z voajerskimi in amaterskimi posnetki, kar je posebej pomenljivo, ko proučujemo panoptično družbo. Kot je pojasnil, mu je *“absolutno najboljše, če je posnetek pristen, ne pa fejk (lažen, op. a.). In to se tudi vidi po komentarjih, pri katerih se kdo pritožuje, da to ni pristno”*. V tem kontekstu je razkril, da so mu najbolj všeč kratki filmi, pri kateri snemalci na plaži skrivaj posnamejo naključne in nič hudega sluteče osebe med spolnim aktom ter nato posnetke objavijo na spletu.

Milan je pojasnil še, da je zaradi novih pornografskih portalov, ki jih redno uporablja, tako rekoč pozabil na starejše tehnologije in zato pornografskih filmov, ki jih je nekdaj gledal skupaj s partnerko, ne spremlja več na televiziji, temveč zdaj

⁵ Spletna stran XVideos se je med pripravo tega besedila zavihtela na 48. mesto globalne lestvice in prehitela portal YouPorn. Po mnenju sogovornikov je njena ključna prednost, da lahko uporabnik preskoči dele posnetka in nemudoma preide na vsebine, ki ga najbolj pritegnejo. YouPorn je prehitel tudi portal XHamster, ki je po priljubljenosti na 57. mestu, spletna stran RedTube pa se je uvrstila na 129. mesto (Most popular 2011).

to ponavadi počne sam, in sicer pred računalniškim ekranom. Ena takšna *seansa*, ki se začne z vpisovanjem ključne besede v iskalnik na portalu, lahko traja tudi do tri ure.⁶ Ko najde kakšen zanimiv posnetek, najprej pogleda, kaj je *related* (sorodno, priporočeno, op. a.), saj mu pornografski portal samodejno "svetuje", kateri posnetki so podobni tistemu, ki ga gleda, in bi ga zato utegnili posebej zanimati. Iskanje nato nadaljuje in pregleduje priporočene posnetke ter se občasno vrne na najbolj zanimiva gradiva. Kot je pojasnil, "*pri takšnem iskanju ni nič fiksno*", saj se teme in interesi nenehno spreminjajo in prepletajo, med vsako *seanso* pa si ogleda še nove videoposnetke, ki se pojavijo na spletu. Večkrat se vrne le na nekatere izbrane prizore, ki pa morajo biti izjemno dobri, da si jih znova ogleda.

O pomembni vlogi spletne pornografije v vsakdanjem življenju je spregovoril tudi Ljubo. Tudi on si je v času pred razmahom interneta rad ogledoval pornografske revije in videokasete, saj je, kot pravi, "*bolj vizualen tip*". V preteklosti se je pogosto samozadovoljeval ob lastnih fantazijah, a zdaj to počne le redko, in sicer predvsem v jutranjih urah, ko med masturbiranjem še vedno uporabi "*proste misli*" (izraz, ki verjetno izvira iz srbskega oziroma hrvaškega jezika, se ne nanaša zgolj na "svobodne", temveč prej na "preproste" oziroma "prostaške" misli, op. a.). Ob tem pa pripomni, da si življenja brez pornografskih portalov ne zna več predstavljati, saj mu spletni posnetki skoraj v celoti nadomeščajo avtoerotične miselne procese; *proste misli* so zato pri njem postale prej izjema kot pravilo.

Razlaga, zakaj so nekateri uporabniki spleta odvisni od tovrstnih vsebin, je lahko povsem fiziološka. Eksplicitni prizori s spleta namreč sprožijo v možganih dopaminsko reakcijo, ki je podobna nevrokemičnim učinkom pri uporabi nekaterih drog, denimo kokaina ali heroina. Uporabniki, ki dan za dnevno obiskujejo pornografske portale, lahko tako porabijo več ur za pridobivanje "pravih" podob, ki sprožijo izločanje dopamina (Small in Vorgan 2008: 59; glej tudi Carnes idr. 2010, kjer piše več o odvisnosti od pornografskih vsebin na spletu).⁷

Vsaj tako relevanten pa je tudi filozofski pogled. Ob iskanju fantazij po spletu se lahko namreč navežemo na razlago filozofa Slavojja Žižka, ki pojasnjuje, da ima spolnost v sodobnem svetu vse bolj strukturo masturbacije z resničnim partnerjem, saj osebe iz mesa in krvi pogosto postanejo le še "masturbatorni rekviziti za bivanje v fantazijah" (Žižek 2006: 16). Ob tej ugotovitvi lahko dodam, da spletni pornografski portali po novem kreirajo te fantazije. Potreba po razmišljanju zato na področju spolnosti in avtoerotike začne izginjati, medtem pa splet vse bolj intenzivno "fantazira" namesto nas.

Ljubo je pojasnil še, da ponavadi išče zanimive pornografske posnetke ne le po kategorijah, temveč tudi po ključnih besedah, in sicer ponavadi po imenih porno

⁶ Skupina raziskovalcev z Državne univerze v Pennsylvaniji (ZDA) je podobno ugotovila, da so *seanse*, kot jih opisuje Milan, navadno precej dolge, saj iskanje po temah, povezanih s spolnostjo, v 40 odstotkih primerov traja dalj kot šest minut, medtem ko ljudje za iskanje po ostalih vsebinah porabijo toliko časa le v 22 odstotkih primerov (po Small in Vorgan 2008: 58).

⁷ Uporabniki ne postajajo vse bolj odvisni le od pornografskih vsebin, temveč tudi od spleta nasploh. Raziskava iz ZDA je pokazala, da je 18 odstotkov študentov patološko navezanih na splet, kar 58 odstotkov pa jih ugotavlja, da pretirana uporaba spleta vpliva na njihove študijske rezultate (Small in Vorgan 2008: 51).

zvezdnikov. Najbolj pa tudi njega fascinirajo amaterski posnetki, saj je, kot pravi, “*očitno voajer*”. Posebej ga pritegne, če je amaterska pornografija avtentična, ne pa odigrana oziroma uprizorjena, kar se pogosto dogaja. Takšni posnetki so mu všeč, tudi če amaterji na posnetkih niso oblečeni v kostume; pomembno je predvsem, da so pri svojih dejanjih čim bolj pristni, spontani in “vsakdanji”. Zaradi svojih voajerskih apetitov (in tudi iz gole radovednosti) skuša biti na tekočem še glede t. i. *celebrity porna*, torej pornografskih posnetkov slavnih ljudi, ki se pojavijo na spletu – denimo hrvaške pevke Severine, katere zasebni posnetek je v javnost pricurljal leta 2004 in je še vedno na ogled na YouPornu in ostalih podobnih straneh, ali pa ameriške igralko Pamele Anderson, katere posnetek odnosa z nekdanjim možem je bil po spletu dostopen že pred več kot desetletjem. “*Vedeti pa je treba, da to ni masturbacijski material*,” pojasnjuje Ljubo. Podoba omenjene zvezdnice ga namreč ne vzburi, saj ga pri njej moti “*presežek silikona*”, torej prevelike umetne prsi, a si jo je kljub temu večkrat ogledal iz “*čistega voajerizma*”, in sicer predvsem zato, ker ga zanima, “*kako to delajo slavni*”.

Ob koncu najinega pogovora je Ljubo pripomnil, da nima občutka, da bi mu spletni pornografski posnetki omejevali spolno življenje, temveč mu ga kvečjemu popestrijo, saj včasih v praksi preizkusi nenavadne položaje, ki jih vidi na zaslonu. Dodal pa je, da mu pornografija vseeno zviša pričakovanja in vpliva tudi na samozavest, saj se mu vse pogosteje dozdeva, da njegovo seksualno življenje ni doraslo “*čudesom in užitkom, ki jih izvajajo ljudje na ekranu*”. Spletna pornografija je v njem spodbudila tudi ekshibicionistične težnje in zato se zdaj med spolnim odnosom v mislih pogosto prestavi v pozicijo zunanjega opazovalca, ob čemer pa ostaja dovolj tradicionalističen, da si tak prizor vseeno raje ogleda v ogledalu kot na ekranu. Snemanje in objavljanje pornografskih posnetkov zato prepušča drugim, sam pa se bolj nagiba k voajerizmu in ogledovanju tujih posnetkov.

Kot vidimo iz izjav sogovornikov, sredstva IKT vse bolj zaznamujejo intimno življenje uporabnikov spleta in jim krojijo seksualne fantazije. V preteklosti so jih namreč kreirali (tudi) sami, in sicer v mislih, zdaj pa jih zadovoljujejo zgolj oziroma predvsem tuji video posnetki, ki hkrati usmerjajo in oblikujejo erotične želje ter kreirajo fetišje, ki so za lažje iskanje vnaprej kategorizirani po temah, in sicer navadno kar po abecednem redu od *amateur* (slov. amaterski) do *webcams* (slov. spletne kamere), vmes pa se zvrstijo najrazličnejše (stereo)tipične kategorije posnetkov, med katerimi mnoge poudarjajo, da se na njih pojavljajo predvsem ekshibicionistične ali voajerske podobe iz “resničnega” življenja, npr. *beach* (plaža), *celebrities* (slavni), *flashing* (razkazovanje), *hidden cams* (skrite kamere), *public nudity* (golota v javnosti) in seveda *voyeur* (voajer) .

Posnetki s spleta se naposled prepletajo z dejanskim seksualnim udejstvovanjem in ustvarjajo tudi nove želje in potrebe, ko se stare kategorije “izrabijo”, zato posledično na pornografskih portalih nenehno vznikajo nove kategorije. YouPorn in podobne strani torej neprestano utrjujejo idealnotipske kategorije (primerjaj npr. Schutz 1972), v katere se umeščajo najrazličnejši posnetki, in jih sočasno oblikujejo, uporabnikov um pa usmerjajo tudi s “priporočenimi” posnetki, ki ga premamijo, da razvija svoj erotični tok zavesti v smeri, ki jo prek

predlogov za kategoriziranje, ki jih podajo uporabniki, naposled poda tehnologija.

Google in redukcija družbenega uma

Pogovori z uporabniki pornografskih portalov nam, kot smo videli, omogočajo vpogled v dinamiko njihovih seksualnih fantazij. Ko proučujemo vsakdanji način razmišljanja in delovanja ljudi v sodobni družbi, pa nudijo izjemno zanimiv vir za raziskave tudi podatki o iskanju po spletu. Spletni iskalniki, med katerimi je v zadnjih letih najbolj priljubljen Google, namreč sproti beležijo, katere strani je uporabnik obiskal in katere pojme je vpisal v iskalno okence. Dostop do teh informacij omogoča tako rekoč neposreden vpogled v posameznikov "tok zavesti", saj vse več ljudi odgovore na vprašanja, ki jim rojijo po glavi, skušajo poiskati prav po spletu.

27

Podatki o tem, kaj iščejo uporabniki, so ponavadi nedostopni, saj jih ne skrivajo le posamezniki, temveč tudi podjetja, ki upravljajo spletne iskalnike. Občasno pa informacije vseeno pricurajo v javnost. To se je zgodilo recimo leta 2006, ko je vodja raziskovalne skupine ameriškega ponudnika spletnih storitev AOL Abdur Chowdhury na spletu objavil seznam 23 milijonov t. i. ključnih besed, torej iskalnih gesel, s katerimi je 650 tisoč uporabnikov skušalo po internetu pridobiti informacije (Harkin 2009: 154–155). Chowdhuryja so po tem nepredvidnem dejanju, s katerim je, kot je kasneje zagotavljal, skušal javnosti zgolj olajšati razumevanje iskanja po spletu, odpustili, zapis trimesečnih podatkov o iskanju pa se je ohranil in ga še vedno najdemo na strani AOL Stalker (besedo "stalker" lahko v slovenščino prevedemo kot "zalezovalec"), ki nam nudi edinstven vpogled v to, kako je velika skupina ljudi uporabljala splet (AOL Stalker 2006).

Eden takšnih pregledov nam predstavi razmišljanja ženske, ki je bila 5. marca 2006, ko se zapis začne, očitno v zgodnjem obdobju nosečnosti, saj je v iskalnik pogosto vpisala ključne besede, ki so bile povezane z jutranjimi slabostmi in vzdrževanjem telesne pripravljenosti po zanositvi. Nekaj dni zatem je v iskalnik nekajkrat vpisala, da "*on noče imeti otroka*", 12. in 14. marca je po iskalniku poizvedovala o "*prehrani med nosečnostjo*" ter o "*otroških imenih in njihovem pomenu*", 28. marca pa je poizvedovala o "*nosečniških oblačilih*". Njen tok misli v tem času prekinjajo vprašanja o religiji, denimo, "*kaj je teizem*" in "*kakšna je povezava med joga in hinduizmom*". V začetku aprila se znova vrne k nosečnosti in išče imena bolnišnic, v katerih izvajajo abortuse. Sredi aprila brska po simptomih spontanega splava, znova pa se vrne k abortusu pri različnih zdravnikih. Ob koncu aprila je zaposlena z iskanjem darila za svojo mater, poizveduje pa še o zaročnih prstanih in znova tudi o možnostih abortusa, ki ga naposled očitno izvede, kot lahko sklepamo iz nadaljnjih vprašanj o okrevanju po splavu. V začetku maja se uporabnica ubada z nakupom prenosnega računalnika, 26. maja začne iskati najboljšo možnost za nakup poročne obleke, sočasno pa jo mučijo že nova vprašanja, in sicer o življenju v zakonski skupnosti (AOL Stalker 2006; Harkin 2009: 158–159).

Iz takšne kronologije iskanja lahko precej dobro sklepamo, kaj se je

ženski dogajalo v življenju in o čem je v trimesečnem obdobju razmišljala. Če uporabimo podatke vseh uporabnikov spletnega iskalnika, pa dobimo izjemen vpogled v “povprečno” mentaliteto ljudi v nekem izseku časa. To nam omogoča spletni iskalnik Google, ki je tudi zato postal pomembna tema za družboslovne raziskave in navdih za številna poljudno-znanstvena dela (npr. Lehmann 2007; Auletta 2009; Carr 2009; Gunter, Rowlands in Nicholas 2009; Battelle 2010; Vaidhyanathan 2011). Googlova aplikacija Zeitgeist nam namreč prikaže, kateri so bili v preteklem letu najbolj priljubljeni iskalni termini po svetu, to spletno orodje pa analizira tudi, kateri iskani izrazi so v vzponu in katerim priljubljenost pada. V letu 2010 so uporabniki tako največ iskali podatke o spletni strani Chatroulette, ki omogoča srečevanje in povezovanje neznancev po video klepetu. Po priljubljenosti ji sledijo Applov tablični računalnik iPad, mlada in nadebudna glasbenika Justin Bieber in Nicki Minaj ter spletna stran s prosto dostopnimi igrami Friv (Zeitgeist 2010). Leto pred tem so bili podatki o osrednjih interesih uporabnikov spleta precej drugačni. Na prvih pet mest so se po vzponu zanimanja uvrstile kar tri strani za družbeno mreženje (Twitter, Facebook in Hi5), spletna televizija Hulu ter preminuli zvezdnik Michael Jackson (Zeitgeist 2009). Leta 2008 pa so največ pozornosti pritegnili kandidatka za podpredsedniški položaj v ZDA Sarah Palin, olimpijske igre v Pekingu, spletni omrežji Facebook in Tuenti ter filmski igralec Heath Ledger, ki je tistega leta umrl (Zeitgeist 2008).⁸

Vpogled v posameznikov način razmišljanja, ki ga pomembno sooblikuje spletni iskalnik Google, pa lahko pridobimo tudi s “klasičnim” etnografskim pristopom. Sogovornica Tjaša mi je tako pojasnila, da po spletu vsakodnevno išče odgovore na številna vprašanja, denimo o destinacijah, kamor bi rada potovala, pa o knjigah, ki jih namerava prebrati. Google vse več uporablja tudi za iskanje podatkov o besedilih, ki jih pripravlja, ob čemer dobi pogosto občutek, “*da so vse stvari, ki jih pišemo, neke zlepljenke stvari, ki jih je nekdo drug napisal. Samo malo drugače jih sestaviš, kot bi jih kdo drug*”. Sogovornica Andreja podobno pojasnjuje, da spletni iskalniki sicer omejujejo kreativnost in nam dajejo občutek, da je vse že napisano oziroma da se ničesar ne da na novo iznajti. S tem nas *guglanje*, kot pravijo sogovorniki brskanju po podatkih s priljubljenim iskalnikom, pasivizira, hkrati pa smo od njega vse bolj odvisni in brez njegove pomoči ne znamo več ustvarjati. Tudi Andreja pravi, da si ne predstavlja več življenja brez iskanja po spletu in da bi brez Googla ali interneta zdržala kvečjemu kak dan, saj na spletu najde odgovore na veliko pomembnih vprašanj. Posebej intenzivno je po spletu iskala podatke o boleznih, ko je bila, kot pravi, v “*hipohondrični fazi*”. Takrat je neprestano zbirala informacije o boleznih, ki jih mrgoli na svetovalnih forumih. Sogovornik Ljubo je pri brskanju za nasveti nekoliko bolj konservativen: “*Če imam kakšno vprašanje, sicer vprašam strica Googla, če imam pa probleme, se raje obrnem na prijatelje. Življenjske modrosti raje iščem drugje – ne pa na spletu. Svojih zdravstvenih težav pa še posebej ne guglam, saj potem najdem preveč kontradiktornih rezultatov.*”

⁸ Googlov Zeitgeist beleži najbolj priljubljene iskalne izraze tudi na lokalnih ravneh, in sicer po posameznih državah (Slovenije sicer še ni med njimi), s čimer lahko raziskovalec dobi precej dober vpogled v to, kako družba “misli” na različnih delih sveta.

Kljub temu, da se bolj zanaša na pridobivanje odgovorov v fizični realnosti, pa pravi, da bi brez virtualnih svetov sicer lahko živel, a si tega ne želi, saj bi pogrešal hiter in nenehen dotok informacij in zabavo, ki mu jo nudi *guglanje*, predvsem pa bi mu manjkala dostop do pornografskih strani ter možnost *“kraje podatkov”*, torej filmov in iger s t. i. piratskih strani.

Kot vidimo iz takšnih utrinkov, je Google postal izjemno pomemben pripomoček pri posameznikovem dojetju realnosti. Priljubljeni spletni iskalnik se je v dobrem desetletju prelevil kar v “človekov podaljšek”, kot je že pred desetletji pojasnjeval osrednji medijski teoretik Marshall McLuhan (1964), in sicer predvsem v podaljšek uma, hkrati pa je postal tudi “bergla”, ki nam olajša sprejemanje odločitev in nemudoma ponudi odgovore na najbolj zagonetna vprašanja.⁹

Čeprav se zdi, da spletni iskalnik nadgradi naš um in nam razširja obzorje, pa nam ga dejansko oži, kar je v dobršni meri posledica iskalnega algoritma PageRank, na katerem je utemeljen Google. Ta algoritem iskalne zadetke namreč razporedi tako, da v ospredje “potisne” spletne strani, ki jih navaja največ ostalih strani, tiste manjkrat navedene pa pomakne v ozadje (Brin in Page 1998).¹⁰ Če v iskalnik vpišemo, denimo, ime in priimek nekdanjega slovenskega predsednika Janeza Drnovška, nam bo Google najprej ponudil povezavo do dveh gesel na spletni enciklopediji Wikipedija, saj nanjo v zvezi z Drnovškom referira največ ostalih strani, nato pa še do objav komercialne in nacionalne televizije ter spletne strani Gibanja za pravičnost in razvoj. Prvi zadetki o Drnovšku postajajo tako vse bolj priljubljeni in vse bolj pogosto uporabljani, tisti manj obiskani pa zlagoma tonejo v pozabo in ozadje. Pri takšnem definiranju relevantnosti, ki “sistematično izrablja človeško znanje in odločitve o tem, kaj je pomembno” (John Markoff po Carr 2009: 219), pa se “družbeni um” dejansko ne širi, temveč ga iskalni algoritem kvečjemu reducira, saj z množično uporabo izbranih strani, ki jih kot najbolj uporabne “ponudi” Google, te postajajo vse bolj “referenčne” – podobno kot pri znanstvenih člankih, ki postajajo vse bolj citirani samo zato, ker jih tudi drugi citirajo.

Takšen algoritem, ki daje prednost najbolj referenčnim objavam, in sicer ne glede na njihovo dejansko kakovost, pa vpliva tudi na “virtualno identiteto” posameznika na spletu, o katerem iščemo podatke, saj se informacije o tej osebi, ki se umestijo na bolj pomembna mesta na iskalniku, sčasoma prelevijo v osrednjo in prevladujočo spletno “podobo” nekega človeka, ki si jo zato ogleda še več

⁹ Allan Hanson podobno opisuje neločljivo povezanost človeka in IKT z izrazom “podaljšana tvornost” in pojasnjuje, da se z razvojem tehnologij vse bolj prepletata “človeški in umeten spomin, človeška in umetna inteligenca” (2004: 471).

¹⁰ Battelle (2010: 78) pojasnjuje, da je tak iskalni pristop podoben številu akademskih citatov: objave, ki so večkrat citirane, sčasoma postajajo vse bolj referenčne in izpostavljene, pa četudi je razlog za takšno umestitev na akademski lestvici zgolj sreča ali naključje, manj citirane pa medtem izginjajo v pozabo. Nekaj podobnega se je zgodilo s člankom, ki sta ga napisala ustanovitelja Googla Larry Page in Sergey Brin, v katerem predstavljata algoritem PageRank (Brin in Page 1998). Po podatkih iskalnika po akademskih objavah Google Scholar ima ta članek skoraj 8.000 citatov in je tako postal zelo “pomemben” in referenčen, četudi vsebinsko ne gre za posebej prelomen znanstveni prispevek.

ljudi. Google tako ni le orodje nadzora nad tem, kaj počnemo v družbi, temveč tudi pripomoček za oblikovanje posameznikovega sebstva, ki postaja namesto iz individualnega in družbenega Jaza (Mead 1934) spleteno iz njegove fizične in virtualne identitete. Tisto, kar najdemo med prvimi “zadetki” na Googlu, namreč vse bolj postaja odraz tega, kakšne nas “vidijo” drugi, podatki s spleta, ki jih pridobimo o (so)ljudih, pa vse bolj pomembno vplivajo na naše stike in dejanja v fizični realnosti.

Sklep

30

V članku sem se osredotočil na tri spletne strani, katerih priljubljenost je sočasno vzrok in posledica vstopa v panoptično družbo, ki nastaja z razvojem IKT. K tej trojici pa moram dodati še stran Facebook, ki je namenjena vzpostavljanju spletnih družbenih omrežij (glej Miller 2011; Podjed 2010). Za sklep sem jo prihranil, ker njena vloga na spletu potrjuje ključne ugotovitve, ki sem jih nakazal v prispevku. Na Facebooku, ki ga po podatkih iz oktobra 2011 uporablja že skoraj 800 milijonov ljudi in je tako druga najbolj obiskana stran na spletu, in sicer takoj za Googlom (Most popular 2011), uporabniki izdelajo svoje “profile” in t. i. *prijateljem*, torej osebam, s katerimi so povezani po spletu, predstavijo glasbene in filmske interese, politično usmeritev, partnerska razmerja itd. Poleg tega lahko na tej platformi objavljajo fotografije iz svoje zasebnosti ter vpisujejo komentarje o tem, kaj se godi v njihovem vsakdanjem življenju.

Srž tega spletnega omrežja – in tudi ostalih podobnih omrežij, ki vznikajo na spletu (glej Boyd in Ellison 2008; Podjed 2010) – je po eni strani v potešitvi želje po nenehni vidnosti, saj lahko uporabniki skrivoma “pokukajo” v zakulisje življenja, kot ga je opisal Erving Goffman v svojem delu *Predstavitev sebe v vsakdanjem življenju* (1959), kjer pojasnjuje, da ljudje nenehno preklaplamo med različnimi vlogami – odvisno od “prizorišča”, na katerem “nastopamo”. Želja po gledanju pa se zaradi novih tehnologij tako tesno prepleta s potrebo po vidnosti, da sta se zasebno in javno življenje oziroma “zakulisje” in “prizorišče” skoraj povsem prepletla. Skrivnosti, ki smo jih v preteklosti ohranili za zaprtimi vrati, zdaj vse bolj pogosto pronicajo med ljudi; družbeni zidovi, za katerimi smo se nekoč skrili, so vse bolj prosojni, skozi pa zre vse več radovednih oči. V tem kontekstu je posebej pomenljivo mnenje osrednjega ustanovitelja Facebooka Marka Zuckerberga, ki – ravno nasprotno kot Goffman – zagovarja stališče, da imamo ljudje v sodobnem svetu lahko zgolj eno identiteto, ta pa mora biti transparentna tako javno kot zasebno. “Kmalu bo konec tistih dni,” pravi Zuckerberg, “ko smo se lahko prikazali z eno podobo pred kolegi in sodelavci v službi, z drugo pa pred ostalimi ljudmi, ki jih poznamo.” (po Kirkpatrick 2010: 199)

Če Zuckerbergova napoved drži, bomo morda kmalu priče pomembnim spremembam načina življenja, ki se bodo zgodile, ko (oziroma če) se bodo ljudje začeli zavedati, da “zakulisne” zasebnosti ni več in da so njihova dejanja ves čas pod nadzorom. Vse več ljudi bo spoznalo, da bodo njihovi izgredi v alkoholiziranem stanju že naslednji dan lahko objavljeni na YouTubeu. Vse več jih

bo izkusilo, kako hitro se razširijo amaterski pornografski posnetki, ki so zaradi svoje "avtentičnosti" najbolj iskano gradivo na portalih, kakršen je YouPorn. Vse več uporabnikov Googla in podobnih iskalnikov pa bo ugotovilo, da sistem, ki ga dan za dnem uporabljamo, neutrudno beleži ključne besede in posredno evidentira "tok zavesti", kumulativno pa zapisuje "um" celotne družbe.

V času, ko se globalna družba preobraža v gigantski panoptik, v katerem smo vsi sočasno jetniki in ječarji, so bolj kot kdajkoli relevantne besede Howarda Rheingolda, ki v sklepu *Virtualne skupnosti* opozarja: "Če bomo čez deset let živeli v panoptičnem ali demokratičnem spletu, je v dobršni meri odvisno od tega, kar veva ti in jaz. Izid je še vedno negotov. Kakšen bo splet v prihodnosti, je še vedno odvisno predvsem od nas." (Rheingold 2000: 403) Preobrat iz panoptika v agoro lahko po mojem mnenju dosežemo le tako, da se dodobra seznanimo z informacijskimi in komunikacijskimi pripomočki, ki jih vsakodnevno uporabljamo, ter se začnemo zavedati, kdaj in kdo nas pri uporabi interneta pravzaprav gleda. Posebej pa se moramo zavedati, da sta anonimnost in "nevidnost" na spletu zgolj navidezni, dejansko pa smo v virtualnem svetu javnosti bolj na očeh, kot smo bili kdajkoli doslej.

LITERATURA IN VIRI

AOL STALKER

2006 AOL Stalker. <<http://www.aolstalker.com>> [12. 6. 2011].

AULETTA, Ken

2009 *Googled: the end of the world as we know it*. New York: Penguin Press.

BATTELLE, John

2010 *Iskanje: kako so Google in njegovi tekmeči na novo napisali pravila posla in preoblikovali našo kulturo*. Ljubljana: Pasadena.

BENTHAM, Jeremy

1995 *The panopticon writings*. London in New York: Verso.

BOYD, Danah M.; ELLISON, Nicole B.

2008 Social network sites: definition, history, and scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication* 13, str. 210–230.

BRIN, Sergey; PAGE, Larry

1998 The anatomy of a large-scale hypertextual web search engine. *Computer Networks and ISDN Systems* 30, str. 107–117.

BURGESS, Jean; GREEN, Joshua

2009 *YouTube: online video and participatory culture*. Cambridge in Malden: Polity.

CALVERT, Clay

2000 *Voyeur nation: media, privacy, and peering in modern culture*. Boulder in Oxford: Westview Press.

CARNES, Patrick; DELMONCIO, David; GRIFFIN, Elisabeth

2010 *V sencih interneta: kako se osvoboditi kompulzivnega seksualnega vedenja na internetu*. Ljubljana: Modrijan.

CARR, Nicholas

2009 *The big switch: rewiring the world, from Edison to Google*. New York in London: W. W. Norton & Company.

CASTELLS, Manuel

2004 *The rise of network society*. Oxford: Blackwell.

- DEBORD, Guy
1999 *Družba spektakla*. Ljubljana: ŠOU, Študentska založba.
- FOUCAULT, Michel
2004 *Nadzorovanje in kaznovanje: nastanek zapora*. Ljubljana: Krtina.
- GANE, Nicholas; BEER, David
2008 *New media: the key concepts*. Oxford in New York: Berg.
- GOFFMAN, Erving
1959 *The presentation of self in everyday life*. New York: Anchor Books.
- GUNTER, Barrie; ROWLANDS, Ian; NICHOLAS, David
2009 *The Google generation: are ICT innovations changing information-seeking behaviour*. Oxford, Cambridge in New Delhi: Chandos.
- HANSON, F. Allan
2004 The new superorganic. *Current Anthropology* 45, št. 4, str. 467–482.
- HARKIN, James
2009 *Cyberbia: the dangerous idea that's changing how we live and who we are*. London: Little, Brown.
- HINE, Christine
2001 *Virtual ethnography*. London: Sage.
- HINE, Christine (ur.)
2005 *Virtual methods: issues in social research on the internet*. Oxford in New York: Berg.
- KIRKPATRICK, David
2010 *The Facebook effect: the real inside story of Mark Zuckerberg and the world's fastest-growing Company*. London: Virgin.
- LEHMANN, Kai; SCHETSCHKE, Michael (ur.)
2007 *Die Google-Gesellschaft: vom digitalen Wandel des Wissens*. Bielefeld: Transcript.
- McLUHAN, Marshall
1964 *Understanding media: the extensions of man*. New York: The New American Library.
- MEAD, George Herbert
1934 *Mind, self and society: from the standpoint of a social behaviorist*. Chicago: The University of Chicago Press.
- METZL, Jonathan
2004 Voyeur nation?: changing definitions of voyeurism, 1950–2004. *Harvard Review of Psychiatry* 12, str. 127–131.
- MILLER, Daniel
2011 *Tales from Facebook*. Cambridge in Malden: Polity Press. 2010
- MOST POPULAR
2011 Most popular websites on the internet. <<http://mostpopularwebsites.net>> [23. 6. 2011].
- PODJED, Dan
2009 Po sledih požigalca: antropološki pogled na spletna družbena omrežja. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 49, št. 3/4, str. 38–46.
2010 Omrežni prostori: Facebook kot znanilec vzpona omrežij in zatona prostorske paradigme. V: *Ustvarjanje prostorov*. Mirjam Mencej in Dan Podjed (ur.). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske Fakultete ... [etc.]. Str. 133–161.
- RAMŠAK, Mojca
2007 Ali je teren za zaslonom mogoč?: epistemološki premisleki o spletni etnografiji. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 47, št. 1/2, str. 20–23.
- RHEINGOLD, Howard
2000 *The virtual community: homesteading of the Electronic Frontier*. Dopolnjena izdaja. Cambridge (Massachusetts) in London: The MIT Press.
- SCHUTZ, Alfred
1972 *The phenomenology of the social world*. Evanston: Northwestern University Press.

SMALL, Gary; VORGAN, Gigi

2008 *iBrain: surviving the technological alteration of the modern mind*. New York: Harper Collins Publishers.

SNICKARS, Pelle; VONDERAU, Patrick (ur.)

2009 *The YouTube reader*. Stockholm: National Library of Sweden.

VAIDHYANATHAN, Siva

2011 *The googlization of everything (and why we should worry)*. Berkeley in Los Angeles: University of California Press.

YOUTUBE

2011a Borut Pahor OFFTHERECORD – preklinjanje. <<http://www.youtube.com/watch?v=UCxkqgmXJno&feature=related>> [14. 6. 2011].

2011b John Galliano Anti Semitic Video. <http://www.youtube.com/watch?v=jzbL_n7p_P8> [15. 6. 2011].

2011c ... zato ji pravimo vsi pika nugovička da je!!! (epic maturantski ples) <http://www.youtube.com/watch?v=lgHduIM5FI&feature=watch_response_rev> [3. 6. 2011].

2011d Clement Vadnial feat Ančka – Katarina Avbar. <<http://www.youtube.com/watch?v=92dl2WL7Hck>> [4. 6. 2011].

ZEITGEIST

2008 2008 Year-End Google Zeitgeist. <<http://www.google.com/intl/en/press/zeitgeist2008/>> [14. 6. 2011].

2009 2009 Year-End Google Zeitgeist. <http://www.google.com/intl/en_us/press/zeitgeist2009/> [14. 6. 2011].

2010 Zeitgeist 2010: How the World Searched. <<http://www.google.com/intl/en/press/zeitgeist2010/>> [14. 6. 2011].

ŽIŽEK, Slavoj

2006 *The parallax view*. Cambridge (Massachusetts) in London: The MIT Press.

BESEDA O AVTORJU

Dan Podjed, dr. etnoloških znanosti, je asistent in raziskovalec na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Na tej fakulteti je sodeloval pri sedmih mednarodnih in nacionalnih raziskovalnih projektih, v katerih je proučeval predvsem organizacije in virtualna omrežja. Priredil je več mednarodnih konferenc in simpozijev ter objavil številna znanstvena dela, v katerih je obravnaval pojave na svetovnem spletu ter analiziral pridobitne in nepridobitne organizacije. Pred vstopom v akademsko sfero je bil novinar na Radiu Slovenija, pisal pa je tudi za reviji *Gospodarski vestnik* in *Manager*.

ABOUT THE AUTHOR

Dan Podjed, Ph. D. in ethnology, is an assistant professor and researcher at the Faculty of Arts, University of Ljubljana. He has participated at this faculty in seven international and national research projects, in which he mainly focused on organisations and virtual networks. He has organised several international conferences and symposiums and published a range of scientific works in which he addresses phenomena of the World Wide Web and analyses for-profit and non-profit organisations. Before joining the academic community he worked as a journalist with Radio Slovenia and wrote articles for the journals *Gospodarski vestnik* and *Manager*.

SUMMARY

GOOGLE IS WATCHING YOU. WAYS OF LIVING AND THINKING IN A PANOPTIC SOCIETY

Around the turn of the last century Internet theoreticians wondered about its future: would it become the foundation of an open society or turn into a *panopticon* – a means of continuous control. Two decades later it looks as if both the utopian and dystopian variants have come about simultaneously. Information that was successfully hidden in the past has become accessible to anyone on the Internet, online social networks have turned into platforms for social change in totalitarian regimes.

34

But the panoptic perspective is no less actual topical. The Internet is being increasingly used to monitor the daily activities of friends, acquaintances, and even people completely unknown to us, whose spots we can watch on YouTube and other video portals. Search engines the likes of Google have become the oracles of the modern age, because we turn increasingly frequent to the “omniscient” Internet to find answers for our problems. Reflecting an searching for solutions on our own often seem superfluous, because all the answers seem to be gathered on the Internet, and we only have to find them. The degradation of fantasy and originality is further attested by popular pornographic portals like YouPorn, which make even sexual fantasies meaningless.

The author tries to establish why people actually browse for information on other people and at the same time ingenuously divulge information on themselves. He is also interested in how the overabundance of information on the Internet influences people’s thinking and acting, becoming passive while googling and leaving the thinking to the Internet.

V PRIČAKOVANJU E-ZDRAVJA Medicina, tehnologija, družba in etika

---

Mojca Ramšak

35

IZVLEČEK

E-zdravje je področje medicinske informatike, ki se nanaša na uporabo elektronskih/digitalnih procesov pri preprečevanju, diagnosticiranju, zdravljenju in spremljanju bolezni ter pri odločanju o zdravju in načinu življenja in podajanju podatkov z uporabo interneta. E-zdravje je še vedno skorajda sinonim za informacijske in komunikacijske tehnologije v zdravstvu, ki jim v Sloveniji niti tehnološko, organizacijsko, pravno in etično še nismo povsem kos. In ravno zato, ker v sistemu e-zdravja zaenkrat delujejo le nekateri segmenti v nekaterih zdravstvenih ustanovah (npr. elektronska čakalna knjiga, elektronske napotnice, digitalen prenos podatkov, diagnostika brez uporabe papirja in izdelave klasičnih rentgenskih slik), ni odveč opozorilo, da je ob nujnem tehnološkem razvoju potrebno vzporedno razvijati tudi vrednote varne, dostopne, kakovostne in senzibilne obravnave ter sodelovanja med zdravstvenim osebjem in bolniki.

Ključne besede: e-zdravje, medicinska antropologija, etika, informacijska tehnologija, družba

ABSTRACT

E-health is the field of medical information technology that refers to the use of electronic/digital processes in the prevention, diagnostics, treatment and monitoring of diseases, people's decisions about their health and ways of living, and the provision of information through the Internet. At present, e-health is thus still nearly synonymous with the information and communication technologies in health care, which Slovenia is not yet able to cope with in terms of technology, organisation, legislation, and ethics. Precisely because only some segments in some health institutions are operational in the system of e-health (e.g. electronic waiting lists, electronic referrals, digital data transfers, paperless diagnostics, and the production of classical X-Ray images), it is worth keeping in mind that along with the necessary technological advance we should equally improve the values of safe, accessible, quality, and sensible treatment and cooperation between health workers and patients.

Keywords: e-health, medical anthropology, ethics, information technology, society

Uvodna vinjeta¹

36

Pred kratkim sem preizkusila neko medicinsko spletno animacijo, ki je pristala med mojo e-pošto. Navadno se na take reči bolj blede odzivam, jih zbrišem, še preden jih odprem, čeprav vseeno s kotičkom antropološkega očesa detektiram, katere teme plašijo ali navdušujejo njihove sestavljavce. Tistikrat pa sem sprejela igro, saj se mi je zdelo, da se aplikacija začenja precej bolj spretno in inteligentno kot one o kilaži, staranju, partnerstvu ali druge te vrste. Animacija je na začetku od mene zahtevala, da si zamislim svoje morebitne zdravstvene težave v prihajajočih desetletjih, nakar bi mi na podlagi teh podatkov izdelala optimalen profil življenjskega sloga, ki bi ga bilo dobro posnemati. Potem ko sem odtipkala splošne ključne besede, ki me zdravstveno in identitetno najbolj poosebljajo, a sem še vedno zadržala zase podatke o konkretnih identitetah, sem pričakovala, da me bo generirana aplikacija poskušala spodnesti z napovedjo, da bom – bog ne daj, da res – ena od tistih, ki bodo do 75. leta starosti zboleli za rakom, srčno-žilno, sladkorno ali kakšno duševno boleznijo. Kljub zavedanju, da imam opravka s strojem, pa sem res ostrmela ob prvem, povsem nepričakovanem zadetku. Pisalo je: “Zakaj ženske v srednjih letih ne bi smele imeti dolgih las?” Takoj sem Velikemu bratu nameravala zapreti okno in ga odvreči na e-smetišče, pa me je firbec še malo zadržal. Vseeno sem prebrala prvo “medicinsko priporočilo” do konca, potem pa sem frizerske škarje zakopala globoko nazaj v predal. Ko sem prelistala še ostala poosebljena priporočila dr. Googla iz iste animacije, sem metaforično zakopala tudi idejo, da nekaj klikov na dan odžene zdravnika stran, čeprav sama zasebno in profesionalno redno uporabljam različne tehnologije za komunikacijo. V tistih nekaj minutah, ko sem se prostovoljno znašla v vlogi potencialne kiberhondričarke, mi je bilo spet jasno, da lahko za kakovostno in dolgo življenje vseeno raje mirno ostanem pri jabolku iz ljudske modrosti ali se držim nasveta, s katerim so se v obdobjih slabših letin tolažili moji pohorski predniki: repa, korenje – dolgo življenje.

S to precej karikirano in subjektivno uvodno vinjeto o možnih banalnostih rabe medicine s pomočjo medmrežja poskušam ilustrirati samoumevnost tehniziranosti naših življenj v vseh vidikih. Življenje je pač očitno vse bolj e-. Od e-pošte, ki se je v Sloveniji razmahnila pred dobrim desetletjem, smo prešli na e-izobraževanje, e-znanost, e-knjige, e-nakupovanje, e-poslovanje, e-upravljanje, e-davke, e-upravo, e-demokracijo, e-bančništvo, e-druženje, e-socialo, e-rituale, kot je npr. e-pogreb, in e-zdravje. Kaj vse torej razumemo pod pojmom e-zdravje?

E-zdravje

E-zdravje je področje medicinske informatike, ki se nanaša na organizacijo

¹ Besedilo je del referata, predstavljenega na simpoziju *Medicina in pravo – 20 let kasneje: Osebni pristop. Personalizacija medicine*, v organizaciji Zdravniškega društva Maribor, Pravniškega društva Maribor in Univerze v Mariboru, dne 26. 3. 2011. Poudarki referata o medicinskih, pravnih, etičnih, socioloških in finančnih vprašanjih, ki se pojavljajo zaradi izjemnega razvoja medicine, so razširjeni tako, da ustrezajo krovni temi revije *Etnolog* v letu 2011.

zdravstvenih služb, uporabo elektronskih/digitalnih procesov pri preprečevanju, diagnosticiranju, zdravljenju in spremljanju bolezni ter pri odločanju o zdravju in načinu življenja in podajanju podatkov z uporabo interneta. V širšem pomenu pojem ne označuje le tehnološkega razvoja informacijskih in komunikacijskih tehnologij, ampak tudi nove načine dela, odnos in pripadnost mrežnemu globalnemu mišljenju z namenom izboljšanja zdravja na lokalni, regionalni in globalni ravni. E-zdravje tako na primer obsega sodelovanje med bolniki in ponudniki zdravstvenih storitev, prenos podatkov med ustanovami in medsebojno obveščanje bolnikov in zdravstvenih delavcev. Zajema tudi zdravstvene informacijske mreže, elektronske zdravstvene kartoteke, elektronsko čakalno listo, telemedicino, telenege in komunikacijske sisteme za nadzor zdravstvenega stanja, ki jih bolniki nosijo na telesu. Ti sistemi so med drugim velikega pomena pri čezmejnem gibanju ljudi, saj omogočajo takojšen dostop do življenjsko pomembnih zdravstvenih informacij. E-zdravje omogoča osredotočenost zdravstvenega sistema na bolnika in večjo učinkovitost, uspešnost ter vzdržnost celotnega zdravstvenega sektorja. Pojem e-zdravje se uporablja od leta 1999 (Eysenbach 2001; Zdravje-EU [b. n. l.]). Čeprav v literaturi lahko zasledimo več deset definicij e-zdravja (Pagliari et al. 2005), ki se pretežno nanašajo na tehnološko plat, pa ta koncept poleg vidika napredujočih inovacij v zdravstvu, prinaša tudi vprašanje, ali je poudarek na uvajanju novih tehnologij res prava pot do trajnostnega in humanega zdravstvenega sistema.

V literaturi se uporabljajo še drugi sorodni izrazi e-zdravju: kibermedicina oz. medicina v kiberprostoru, virtualna medicina, telezdravje, telemedicina, iz tega pa so izpeljana tudi imena za glavne protagoniste: kiberzdravnik, kiberbolnik, virtualni zdravnik/bolnik, telezdravnik/bolnik. Ustrežno hitremu razvoju tehnologij so se tudi v akademskem svetu začele razvijati nove discipline kot na primer medicinska informatika, biomedicinska tehnologija, ki raziskuje nove biomateriale in preučuje uporabo sodobnih informacijskih tehnologij, elektronike, robotike, modeliranje in obdelavo slikovnih podatkov, analizo bioelektričnih signalov ipd. Ekspanziji novih disciplin v medicini sledi tudi publicistična dejavnost na temo e-zdravja s številnimi specializiranimi revijami, priročniki in drugim gradivom.²

Pojem *kibermedicina* za razliko od e-zdravja pomeni disciplino, ki preučuje internetne tehnologije v medicini in javnem zdravstvu, vpliv in posledice uporabe interneta ter ocenjuje nove možnosti in izzive za zdravstveno zaščito, izobražuje uporabnike zdravstvenih uslug, skupine za samopomoč, ocenjuje kakovost medicinskih informacij dostopnih na internetu, vpliv interneta na odnos med zdravnikom in bolnikom in kakovost zdravstvene oskrbe, odpira pravna vprašanja o nadzoru in akreditaciji kiberzdravnikov s strani zdravstvenih oblasti.

---

² Če jih navedem le nekaj: International Journal of Medical Informatics, Journal of the American Medical Informatics Association, Journal of Telemedicine and Telecare, Telemedicine Journal and E-Health, Telemedicine Today ...

Najpogostejša internetna vizualna metaforika e-zdravja, ki nakazuje, s čim imamo ali bomo v prihodnosti imeli opravka: e-pregled, e-diagnoza, e-zdravljenje, e-kirurgija, e-dokumentacija. Prenosni računalniki ali druge prenosne naprave, iz katerih molijo roke zdravnikov s stetoskopi, zdravili ipd., lahko razumemo kot sinonim za globalnost in fleksibilnost.³

³ Viri fotografij:

http://www.google.si/imgres?q=ehealth&hl=sl&sa=X&tbn=isch&prmd=ivnsl&tbnid=JyknUHhHSoAzvM:&imgrefurl=http://ec.europa.eu/information_society/activities/health/whatis_ehealth/index_en.htm&docid=a8PoRcmvG8BQ6M&w=200&h=197&ei=E39nTr2YKbOM4gSkwKzNDA&zoom=1&iact=hc&vpx=395&vpy=114&dur=281&hovh=157&hovw=160&tx=99&ty=67&page=1&tbnh=142&tbnw=144&start=0&ndsp=17&ved=1t:429,r:1,s:0&biw=1280&bih=605;

<http://www.google.si/imgres?q=ehealth&hl=sl&sa=X&tbn=isch&prmd=ivnsl&tbnid=otuz1DL46pXIYM:&imgrefurl=http://www.efnweb.eu/version1/EN/news2009.html&docid=ew8MLwzQM56BM&w=393&h=292&ei=E39nTr2YKbOM4gSkwKzNDA&zoom=1&biw=1280&bih=605&iact=rc&dur=702&page=5&tbnh=129&tbnw=186&start=70&ndsp=19&ved=1t:429,r:18,s:70&tx=83&ty=73;>

<http://www.google.si/imgres?q=ehealth&hl=sl&sa=X&tbn=isch&prmd=ivnsl&tbnid=OOznnRGFIcL6NM:&imgrefurl=http://sciencceroll.com/2008/07/13/medicine-20-carnival-summertime/&docid=kxTtLbHGud3nM&w=387&h=310&ei=E39nTr2YKbOM4gSkwKzNDA&zoom=1&biw=1280&bih=605&iact=rc&dur=468&page=3&tbnh=134&tbnw=169&start=34&ndsp=18&ved=1t:429,r:0,s:34&tx=129&ty=46;>

http://www.google.si/imgres?q=ehealth&hl=sl&sa=X&tbn=isch&prmd=ivnsl&tbnid=ri17Zr0wXvuSM:&imgrefurl=http://www.dirjournal.com/health-journal/e-health-%25E2%2580%2593-coming-of-age/&docid=ORAh2_4lNrrRVM&w=578&h=450&ei=E39nTr2YKbOM4gSkwKzNDA&zoom=1&iact=hc&vpx=184&vpy=248&dur=62&hovh=198&hovw=255&tx=160&ty=88&page=5&tbnh=129&tbnw=186&start=70&ndsp=19&ved=1t:429,r:13,s:70&biw=1280&bih=605;

<http://www.google.si/imgres?q=ehealth&hl=sl&sa=X&tbn=isch&prmd=ivnsl&tbnid=OKpEeBMBsObXM:&imgrefurl=http://monnika.blog.si/ol.net/2009/11/10/zdravlju-skodljivo-slovensko-zdravstvo/&docid=ZjP6R2yFnhv2M&w=374&h=248&ei=E39nTr2YKbOM4gSkwKzNDA&zoom=1&iact=rc&dur=0&page=1&tbnh=115&tbnw=173&start=0&ndsp=17&ved=1t:429,r:0,s:0&tx=14&ty=63&biw=1280&bih=605;>

Telezdravje je širši pojem kot telemedicina. Slednja deluje le na področju kurative, medtem ko telezdravje povezuje uporabo telekomunikacijskih sistemov v prakso, v katero spadajo še varovanje, utrjevanje in ohranjanje zdravja. Aktivnosti telemedicine so telekonzultacija, teleekspertiza, telenadzor, teleedukacija, teleterapija in telekonferenca. Telezdravje povezuje dva ali več uporabnikov hkrati, izmenjava podatkov pa lahko poteka prek telefona, faksa, računalnika (elektronska pošta, skype). Praksa telezdravja poteka na daljavo, brez vmesnih ovir časa in razdalje ter zagotavlja zdravstveno oskrbo ljudi ne glede na geografski ali socialno-ekonomski status. Pri *telenegi* pa sta zagotovljeni zdravstvena oskrba in pomoč, ki se izvaja prek videokonference prek interneta. V tuji praksi so najpogostejše panoge telemedicine teleradiologija, telepatologija, teledermatologija, telepsihiatrija, teleonkologija idr. (Bertalanč 2010: 6–26).

Strateške usmeritve e-zdravja v Evropski uniji in Sloveniji

Zaradi prednosti e-zdravja tudi Evropska unija poskuša usklajevati in spodbujati politike e-zdravja, v ta namen oblikuje nove rešitve, poskuša preprečiti drobitev trga in razširjati dobre prakse. S standardizacijo in izmenjavo informacij poskuša vzpostaviti sistem elektronskih zdravstvenih kartotek; z zdravstvenimi informacijskimi mrežami povezati zdravstvene centre in tako koordinirati odzivanje na nevarnosti za zdravje; zagotoviti spletne zdravstvene storitve, denimo informacije o zdravem življenju in preprečevanju bolezni; razviti svetovanje na daljavo, izdajo e-receptov, e-napotnic in e-povračilo stroškov (Zdravje-EU [b. n. l.]).

Politike e-zdravja označujejo in oblikujejo storitve, ki uporabljajo informacijsko-komunikacijske tehnologije za boljše preventivo, diagnostiko, zdravljenje, spremljanje in upravljanje. Politika e-zdravja je splošno koristna zaradi boljšega dostopa do kakovostnih zdravstvenih storitev in učinkovitejšega zdravstvenega sektorja; obsega izmenjavo informacij in podatkov med bolniki in izvajalci zdravstvenih storitev, bolnišnicami, zdravstvenimi delavci in zdravstvenimi informacijskimi omrežji; elektronske kartoteke; storitve telemedicine; prenosne naprave za spremljanje bolnikov, programsko opremo za načrtovanje operacij, uporabo operacijskih robotov in pionirske raziskave (npr. Virtualni fiziološki človek⁴). Med *cilji* Evropske unije so: izboljšanje zdravja državljanov, tako da se lahko z uporabo orodij e-zdravja tudi med državami izmenjujejo informacije, ki rešujejo življenja; izboljšanje kakovosti in dostopnosti zdravstvenega varstva

---

⁴ Virtualni fiziološki človek je metodološko-tehnološki sestav, ki omogoča sodelovanje pri raziskavah človeškega telesa kot kompleksnega sistema, omogoča dostop do virov, ki neodvisno nastajajo v različnih ustanovah, ter jih povezuje v celovite funkcionalne modele o živem človeškem telesu. Tak sistem s pomočjo računalniških simulacij omogoča raziskovalcem boljše razumevanje človeške fiziologije in patologije, razvoj novih terapij in preventiv v zdravstvu. (VPH Noe Overview, 2009: 4) V Sloveniji virtualnemu fiziološkemu človeku deloma ustreza "Adam" iz spletne aplikacije www.e-zdravstvo.si, ki je namenjen laičnemu občinstvu in kjer prek njegove zgradbe telesa klikamo na podrobnejše podatke o trenutno izbranem organskem sistemu, hkrati pa se nam prikazujejo tudi zadetki s telesnimi težavami in z izbiro povezani izvajalci (npr. farmacevtska industrija, izobraževalne ustanove, klinike, lekarne, osnovno zdravstvo, socialni zavodi, specialistične ambulante, specialne in splošne bolnišnice, upravni organi in dežurne službe) ter možnost naročanja na pregled prek e-pošte in mobilnega telefona.

z vključevanjem e-zdravja v zdravstveno politiko in s koordinacijo političnih, finančnih in tehnoloških strategij držav EU; uveljavitev učinkovitejših, uporabniku prijaznejših in dostopnejših orodij e-zdravja, pri čemer sodelujejo zdravstveni delavci in bolniki. Nekateri ovire za e-zdravje se da odpraviti samo na nacionalni in regionalni ravni, toda doslednost pri oblikovanju in izvajanju strategije lahko zagotovimo samo na ravni EU. Koordinacija na ravni EU je zlasti koristna na naslednjih področjih: varnost bolnikov, politično vodstvo, udeležba zdravstvene stroke in priprava ustrezne terminologije. S podporo projektom lahko EU pri oblikovanju politike upošteva najnovejša dognanja in informacije iz prakse. Zato *glavne pobude EU za e-zdravje* vključujejo: informacijsko-komunikacijske tehnologije (prizadevanje za večje povpraševanje po storitvah e-zdravja in odpravo ovir); standardizacijo, zdravstvene raziskave, podporo raziskavam (prizadevanja za boljše razumevanje povezave med tehnologijo, ekonomijo in družbo), telemedicino (orodja za daljinski dostop do informacij), telekomunikacijska omrežja, medicinske pripomočke, evropsko kartico zdravstvenega zavarovanja (nadomestila je tiskane obrazce za zdravstvene storitve v drugi državi EU) (Javno zdravje: e-zdravje, koordinacija v EU [b. n. l.]).

Tudi Evropska komisija zagotavlja podporo na treh glavnih področjih: sofinanciranje projektov, ozaveščanje javnosti (zlasti letne konference na visoki ravni o e-zdravju) ter podpora mreženju, izmenjavi najboljših praks in razvoju politike (Javno zdravje: e-zdravje, projekti [b. n. l.]).

V skladu z navedenimi politikami je konec leta 2005 *Ministrstvo za zdravje RS* objavilo Strategijo informatizacije slovenskega zdravstvenega sistema za obdobje do leta 2010. Strategija v uvodu navaja dosežke informatikov slovenskega zdravstvenega sistema, pričakovanja Evropske unije, vizijo razvoja in zagonske naloge. Strategija izpostavlja tri strateške komponente razvoja: enotno informacijsko infrastrukturo, enotni zdravstveni portal in vpeljavo elektronskega zdravstvenega zapisa. Za izvedbo strategije bodo ustanovljeni: nacionalni svet za informatiko v zdravstvu in odbor za standarde v zdravstveni informatiki ob podpori projektne enote za center informatike v zdravstvu (eZdravje 2010).

Eno ključnih vlog nadgradnje zdravstvenega sistema pri doseganju osnovnih strateških ciljev in zelenih sprememb zdravstvenega sistema naj bi odigral proces informatizacije, saj je potreba po izrabi informacijsko-komunikacijske tehnologije zaradi spreminjajočega se okolja močno prisotna, hkrati pa je z informatizacijo možno realizirati številna pričakovanja glede povečanja kakovosti, uspešnosti, ekonomičnosti, delovne učinkovitosti in fleksibilnosti. Dokument ugotavlja, da uporaba informacijsko-komunikacijske tehnologije aktivno spreminja oziroma povečuje vlogo bolnika pri njegovi zdravstveni oskrbi in ga postavlja v središče, hkrati pa zagotavlja infrastrukturo za izmenjavo podatkov, ki so osnova za celostno in kontinuirano obravnavo bolnika, ko ta potuje skozi zdravstveni sistem. Z namenom razvoja zdravstvene informatike na nacionalnem nivoju, ki bo omogočala kakovostno podporo predvsem državljanom in tudi celotnemu zdravstvenemu sistemu, je bil vzpostavljen projekt e-zdravje, ki ga sofinancira Evropski socialni sklad. Informatizacija bo omogočila lažjo mobilnost in povečano varnost bolnikov,

zdravstvena obravnava se bo bolje prilagodila bolnikovim potrebam. Zdravstvenim strokovnjakom bo omogočen dostop do različnih elementov elektronskega zdravstvenega zapisa bolnika, do elektronskih rentgenskih slik in drugih izvidov, strokovnih virov (medicinske e-knjžnice) in izobraževanja (izobraževanje na daljavo). Tudi menedžerji in upravljavci bodo imeli dostop do strokovnih, organizacijskih in ekonomskih informacij, kar jim bo olajšalo sprejemanje odločitev. Izboljššan bo pretok informacij med subjekti znotraj in zunaj zdravstvenega sistema, omogočen bo dvig kakovosti dela, racionalizirali se bodo stroški zdravstvenih storitev ter podprta bo interoperabilnost v državi in prek meja. Informatizacija bo omogočala uporabnikom dostop do pravih, njim prilagojenih informacij preko zdravstvenih portalov, izmenjavo mnenj z zdravstvenimi strokovnjaki preko varne e-pošte ter možnost oskrbe na domu in metod zdravljenja na daljavo. V ta namen Ministrstvo za zdravje predlaga ustanovitev Centra za informatiko ter telemedicino v zdravstvu, ki bo gojil atmosfero multidisciplinarnega in inovativnega sodelovanja v zdravstvu. Glavni namen centra bo razviti in zbrati inovativne informacijsko-komunikacijske tehnologije ter jih povezati z interdisciplinarnim sodelovanjem med zdravstvenim osebjem, tehnološkimi strokovnjaki, izobraževalci, raziskovalci in znanstveniki, ki bodo iskali rešitve za večjo dostopnost do zdravstvenih storitev v Sloveniji (Nadgradnja 2011: 22).

E-iskalci zdravja

Glede večje vloge bolnika lahko rečemo, da so se internetne zdravstvene storitve, kot so informacije o zdravem življenju in preprečevanju bolezni, hiter dostop do medicinskih podatkov, skupin za samopomoč, zdravniških nasvetov in izvajalcev zdravstvenih storitev, v Sloveniji že prijele. Tako je recimo analiza spletne aplikacije www.e-zdravstvo.si pokazala, da je ta v letu 2008 ponujala več kot 4.000 izvajalcev zdravstvenih storitev in imela preko 30.000 obiskov mesečno (Jordan 2009).

Delež internetnih iskalcev informacij, povezanih z zdravjem, ki vsakodnevno dostopajo do tovrstnih vsebin, je večji kot delež tistih, ki obišejo zdravnika. Poleg tega profil internetnega iskalca presega definicijo bolnika, saj jih pomemben delež ne išče informacij zase, pač pa za druge družinske člane in prijatelje, iz splošnega zanimanja ali ker iščejo drugo mnenje za svoje ali zase. Iz tega izhajajo, da ljudje potrebujejo več informacij s področja zdravja in da potreba po teh informacijah ni nujno vezana na lastno bolezen. Za te iskalce zdravstveno ozaveščenih posameznikov uporabljamo različna imena: e-pacienti, internetni bolniki, virtualni bolniki, e-iskalci zdravja, internetno ozaveščeni bolniki, celo e-konzumenti zdravja in kiberhondriki. E-iskalci zdravja so v vlogi bolnika bolj ozaveščeni o svojem stanju in želijo imeti aktivno vlogo v procesu zdravljenja, kar predstavlja nov tip bolnika. Ključna težava internetnega komuniciranja je odsotnost neverbalnih, čustvenih in odnosnih komunikacijskih ključev, ki predstavljajo pomemben del komunikacije med zdravnikom in bolnikom in so neizogiben del diagnosticiranja in zdravljenja. Anomalija je tudi, da smo postali neobčutljivi oz. da je že kar

sprejemljivo uporabljati izraz konzument zdravstvenih uslug namesto bolnik, čeprav bi odnos med zdravnikom in bolnikom moral biti poseben, temelječ na zaupanju in razumevanju, nikakor pa ne tak, kot se uporablja v tržnem sektorju, zavarovalnicah ali v politiki. Tudi Kodeks medicinske deontologije Slovenije v 9. in 10. členu zdravnikom zapoveduje, da morajo ti odkloniti tako ekonomiko v zdravstvu, v kateri bi bil interes zdravstvenega delavca neposredno in izključno odvisen od materialnih pridobitev delovne organizacije in zdravstvenega sistema ter da je vsaka neposredna ali posredna reklama ali publiciteta, ki nima vzgojno-varstvenega in izobraževalnega cilja, za zdravnika prepovedana.

42 Največjo slabost internetnih zdravstvenih storitev pa predstavlja pomanjkanje nadzora nad kakovostjo in točnostjo internetnih vsebin, kar pa ni specifično le za področje medicine in zdravja, ampak za spletne strani kot medij nasploh – zato pa ima tudi pojem nadzora tako ambivalenten pomen. Iskalci informacij lahko do njih pridejo neposredno prek iskanja informacij po spletnih straneh; preko sodelovanja v internetnih podpornih skupinah (klepetalnice, forumi, e-liste); posvetovanja z zdravstvenimi strokovnjaki (e-pošta, druge internetne aplikacije). V Sloveniji lahko z zdravjem povezane internetne vire v grobem razdelimo na: spletne strani strokovnih državnih institucij, spletne strani nevladnih organizacij, komercialne spletne strani, spletne raziskovalne strani, spletne strani množičnih medijev in spletne strani o alternativnih ter komplementarnih načinih skrbi za zdravje, ki pa se pogosto prekrivajo s komercialnimi (Bajt 2008: 4–5, 29–33; Kodeks 1992, 1997; Krugman 2011).

Zdravstvena informatika uporabnikov zdravstvenih storitev je veja medicinske informatike, ki analizira potrebe uporabnikov po zdravstvenih informacijah, preučuje in implementira metode, kako naj te informacije pridejo do ljudi in integrira njihove želje ter potrebe v zdravstvene informacijske sisteme. Za razliko od tradicionalne medicinske informatike, ki se osredotoča na ustanove, se informatika uporabnikov zdravstvenih storitev fokusira na bolnike in druge iskalce zdravstvenih informacij. Pomen naravnosti na uporabnike zdravstvenih storitev je v večjem opolnomočenju bolnikov ali njihovih skrbnikov, približevanje in prilagajanje medicinskih informacij posameznikom in zmanjševanje stroškov za zdravljenje in preventivo.

Eden od pomembnih medijev na informacijsko-komunikacijski tehnološki platformi so spletna socialna omrežja z medicinskimi vsebinami, ki glede na svojo frekventnost obiskovalcev med drugim jasno kažejo na šibkosti in omejenost zdravstvenega sistema oz. njegovih delov. Zato ta socialna omrežja poskušajo biti močna na tistih področjih, ki so v vsakdanji praksi nekoliko potisnjena na stran. V njih je opaziti velik poudarek na splošnih in specialnih informacijah o posameznih boleznih ali bolezenskih stanjih, napotkih za prvo pomoč, preventivi, nerutinski in učinkoviti obravnavi bolnikov, družbeni in moralni podpori, vsebinah, ki ljudi spodbujajo, motivirajo in ozaveščajo o pomenu zdravega načina življenja, gibanja, pravilne prehrane in jim ponujajo konkretne nasvete o teh vprašanih, novostih in zanimivostih na področju zdravstva, prosti, brezplačni, kakovostni in anonimni komunikaciji med uporabniki na forumih, izmenjavi izkušenj in mnenj strokovne

javnosti, objavah knjig, zgibank, strokovni literaturi s področja zdravja, sociale, prava in pedagogike, kar daje splošen dober vtis glede možnosti informiranja in empatije. Ker se trenutne pomanjkljivosti nekaterih od teh omrežij nanašajo na že omenjeni ustrežnejši nadzor njihovih vsebin, pogosto pa tudi na varovanje zasebnih podatkov, obnašanje uporabnikov v omrežju in avtorske pravice, bi bilo priporočljivo, da so strani oblikovane tako, da ljudje dobijo jasno informacijo, kje lahko poiščejo pomoč ali nego, za kar bi morali skrbeti pooblaščenim moderatorji, ki bi znali tudi jasno označiti, katere vsebine so komercialne, in oblikovati navodila o varovanju zasebnih podatkov.⁵ Le tako bi en klik na dan morda res metaforično odgnal zdravnika stran, ker bi se ljudje še bolj zavedali, da je zdravje dobrina, ki jo velikokrat cenimo šele takrat, ko začne pešati ali jo izgubimo, dokler pa nam še služi, z njo pogosto ravnamo površno, neodgovorno, nepoučeno in malomarno.

Dileme e-zdravja

Ena od dilem e-zdravja je, kakšne družbene spremembe izhajajo iz napovedanih e-sprememb. Gotovo je spodbudno za paciente in tudi za zdravstveno osebje, da si lahko v kratkem obetajo optimalno delovanje zdravstvenih informacijskih mrež, ki vključujejo: elektronske zdravstvene kartoteke, diagnosticiranje, zdravljenje, kirurške posege in spremljanje bolezni na daljavo; izdajo e-receptov, e-napotnic, e-naročanje, e-odpustnice, e-čakalne liste, e-laboratorije, e-policijo-urgenco, e-oskrbo, e-transfuzijo, e-povračilo stroškov idr. Toda ali lahko od e-zdravja pričakujemo tudi večjo empatijo, kakovostnejši osebni pristop medicinskega osebja do bolnikov in skrbnejšo etiko varovanja podatkov – kratka obljubo novih vidikov personalizirane medicine z boljšo, hitrejšo in kakovostnejšo osredotočenostjo na bolnika?

Če bo e-zdravje res pomenilo novo kakovost v zdravstvu z manj administriranja, večjo dostopnostjo, lažjo interakcijo med zdravniki in bolniki, konzultiranjem zdravstvenega osebja prek izmenjave digitalnih dokumentacij, obljubo socialno pravičnejše države, prihranek ali še kaj, bo pokazal čas. Zaenkrat se skorajda nejeverno zdrzemo ob pričakovanjih vseh napovedanih (e-)izboljšav, saj vemo, da imamo precej mrtvih con v obliki dolgih čakalnih vrst za preglede in medicinske posege, premalo zdravnikov, marsikje zastarelo informacijsko tehnologijo, ki jo še uporabljajo v osnovni zdravstveni dejavnosti in ki zavira izvedbo kakovostnega dela, da hitro (“preko vrste”) pride do zdravnika le tisti, ki ima denar in zveze, vse bolj defenzivno medicino, ker se zdravniki bojijo, da bodo izpostavljeni medijskemu linču v primeru strokovne napake, ipd. Poleg tega

⁵ Medicinske spletne strani pa bodo verjetno vedno morale biti opremljene z opozorili, da so “podatki, ki so objavljeni na spletnih straneh, namenjeni splošnemu informiranju in da ne morejo nadomestiti osebnega obiska pri zdravniku ali drugem ustreznem strokovnjaku, da se objavljena vsebina in informacije lahko dnevno spreminjajo in postanejo zastarele, da so osebni podatki varovani in uporabljeni le za interno uporabo”, kot to že počne najbolj ugleden in zaupanja vreden slovenski ponudnik spletnih medicinskih informacij Med.Over.Net, ki deluje od leta 2000 in je v dobrem desetletju postal mreža strokovnih zdravstvenih, socialnih, pravnih in pedagoških organizacij, ki za delovanje uporablja najsodobnejše oblike komunikacije in postavlja temelje e-svetovalnega dela, e-zdravja, e-vključenosti in e-sociale. (Med.Over. Net portal)

se zaradi gospodarske krize naglo slabša standard ter povečuje revščina, in to ne samo med nižjim slojem, pač pa tudi srednji sloj postaja vse bolj reven. V letu 2011 si po podatkih ljubljanske ambulante Pro bono za osebe brez zdravstvenega zavarovanja med 10.000 in 100.000 ljudi v Sloveniji ne more več plačati obveznega zdravstvenega zavarovanja in zdravstveno zavarovati svoje družine (Žibret 2011), pri čemer ne gre le za neevidentirane imigrante, izbrisane, brezdomce in Rome, ampak še za številne druge ljudi, ki so bili po letih dela nezakonito odpuščeni in so ostali brez zdravstvenega ter pokojninskega zavarovanja (Valenčič 2011), ter samostojne podjetnike, ki si zaradi izgube posla ali splošne plačilne nediscipline ne morejo več plačevati zdravstvenega zavarovanja. Tudi ljudje v manj dostopnih krajih, stari, mobilno omejeni, brezdomci, priseljenci, Romi ali oni z nizkim družbeno-ekonomskim statusom nimajo nujno dostopa do interneta ali ga ne znajo uporabljati, saj ponekod še vodovoda in elektrike nimajo, in zato je nujno, da zdravnik pride do teh ljudi na terenu. V globalnem prerezu pa to pomeni, da imata od skoraj sedmih milijard Zemljanov le dve milijardi ljudi dostop do interneta, da marsikje po svetu fiksnih povezav verjetno sploh ne bo in da imajo tisti, ki bi najbolj nujno potrebovali dostop do internetnih informacij povezanih z zdravjem, najmanj verjetno računalnik ali mobilni telefon, ki bi jim to omogočala. Razlogov za digitalno izključenost pa ne smemo iskati samo v geografskih, demografskih in ekonomskih dejavnikih. Tehnološka dostopnost in zmožnost njene uporabe ni samo fizična kategorija (ali ima kdo dostop do interneta in znanje o uporabi računalnika), niti ni samo ekonomska kategorija (ali si računalnik in fizičen dostop lahko privoščijo), pač pa tudi politična, kognitivna, emocionalna in družbena kategorija (npr. zavestna odločitev koga, ki se sicer ne počuti ekonomsko prikrajšan, a vseeno rajši obišče zdravnika v živo).

Na drugi strani pa se v najbolj razvitih državah internetna iskanja o zdravju selijo na mobilne telefone. V ZDA je leta 2010 od skupno 85 odstotkov mladih, ki uporabljajo mobilna omrežja, kar 17 odstotkov iskalo informacije o zdravju prek mobilnikov, devet odstotkov pa je imelo naložene tudi softverske aplikacije za spremljanje ali nadziranje zdravja (Fox 2010: 2). Ker se toliko iskalcev zdravja seli na internet in v mobilna omrežja, je nevarno razmišljati, da kar vsi bolniki uporabljajo internet in da tam dobijo celovito informacijo o svojem stanju, ki jo bo zdravnik samo še potrdil. Tudi v ZDA kar četrtina odraslih sploh ne uporablja interneta. Kljub temu pa se da napovedati, katere družbene skupine najpogosteje iščejo informacije o zdravju na internetu. To so tiste etnične skupine, kot npr. Afroameričani in Latinoameričani, ki jih je glede na večinsko populacijo manj kot 50 odstotkov, invalidni odrasli, tisti, ki sami brezplačno skrbijo za druge bolne družinske člane, ženske, belci in ljudje z vsaj srednjo šolo stari med 18 in 49 let, ki so ekonomsko dokaj ugodno situirani. Ljudje nad 65 let, ki so največji uporabniki v zdravstvu in imajo največ kroničnih bolezni, pa so v povprečju manj verjetno on-line in raje iščejo bolj tradicionalne načine virov informacij, kot je npr. neposreden stik z zdravnikom. Najpogostejše vsebine, ki jih iščejo omenjeni internetni iskalci zdravja, pa so: informacije o konkretnih boleznih, postopkih zdravljenja, zdravnikih ali drugih strokovnjakih, bolnišnicah ali drugih ustanovah,

zdravstvenem zavarovanju, varnosti ali prepovedi prodaje določenih živil in zdravil, dejavnih tveganja zaradi okolja, nosečnosti in poroda, informacije o izgubi spomina, demenci, Alzheimerjevi bolezni, rezultatih medicinskih testov, kroničnih bolečinah, negi starih in invalidnih, odločitvah pred smrtjo (Lewis Dolan 2011).

Ob teh podatkih se mi zato vriva pomislek, da je e-zdravje morda le utopija za deprivilegirano večino, saj si bodo (e-)zdravnika in (e-)zdravljenje v trenutni in očitno vse bolj naraščajoči revščini lahko privoščili samo še izbranci. Zanje bo zdravnik – on-line in off-line – imel čas in jim bo lahko prilagodil tako diagnostiko kot svoje vedênje, medtem ko bo enak dostop do zdravstvene oskrbe za socialno šibke skupine le iluzija, čeprav bi bile prav njim možnosti, ki jih omogočajo storitve e-zdravja, najbolj dobrodošle. Ali bodo revežem pri skrbi za lastno zdravje od e-zdravja ostali le nepotrjena kartica zdravstvenega zavarovanja, forumi in spletna socialna omrežja, kjer bodo za informacijo o svojih zdravstvenih tegobah dobili vnaprej generiran odgovor in tristo “lajkov”, pa če jim bo všeč ali ne? In nazadnje: v nobenem vladnem dokumentu o e-zdravju, ki je bil objavljen na spletnih straneh Ministrstva za zdravje ali Inštituta za varovanje zdravje do julija 2011, ni bilo zaslediti niti ene omembe o tem, kako se bo zdravstveno osebje priučilo delu z novimi tehnologijami in predvsem kakšne nove veščine komuniciranja z bolniki bodo morali osvojiti. Menda pripravljavci politik e-zdravja ne predvidevajo, da bodo večšine e-obravnave bolnikov, e-empatije in etika e-zdravja kar samoumevno postale del nove komunikacijske prakse, kar lahko sklepamo iz dejstva, da je bila večina sredstev v začetku uvajanja e-zdravja predvidenih za osnovno infrastrukturo, ne pa za aplikacijo, ter iz tega, da je v dokumentih zapisanega veliko preveč na deklarativni ravni, manj pa kdo, do kdaj in s kakšnimi viri bo to delo opravil. Kaj si torej smemo obetati od e-zdravja? Po ponovnem zastoju slovenskega projekta e-zdravje v letu 2011 so pričakovanja vendarle postala nekoliko bolj realna. Pričakujemo lahko, da bodo v kratkem delovali vsaj e-recepti, da bo mogoč prenos slik med različnimi zdravstvenimi zavodi in da bo pri čim več zavodih delovalo elektronsko naročanje pacientov.

Medicina, tehnologija in družba

Medicina je preplet interakcij med zdravnikom in bolnikom, poznavanja bolezni, njihovega zdravljenja ter uporabe medicinske opreme od stetoskopa do visokotehnoloških naprav. Odnos med zdravnikom in bolnikom, napredek medicinskega znanja in koncepti o zdravju so nedvomno pod vplivom tehnološkega napredka. Tehnologija se je močno vtisnila v kolektivno zavest in vplivala na obnašanje, tako da je postalo del splošnega prepričanja, da je kompleksne družbene probleme mogoče rešiti z novimi tehničnimi rešitvami. Z osredotočanjem na tehnični del pa družbeni vidik, npr. zdravstvena negotovost, ki izhaja iz ekonomskih dejavnikov, ostaja v ozadju. Zato imajo družboslovne raziskave medicinskih tehnologij več plati. Prva kaže na vidik tehnološkega razvoja kot na pomembno družbeno moč in poudarja vpliv novih tehnologij kot neodvisnih

sil, ki oblikujejo družbene odnose. Drugi pristop poudarja vlogo družbenih dejavnikov, še zlasti političnih in ekonomskih, pri determiniranju tehnološkega razvoja in njegove implementacije. Tretji vidik temelji na interdisciplinarnosti znanosti in tehnologije in poudarja vzajemnost družbene konstrukcije tehnologij in tehnološke konstrukcije družbe (White 2006: 143, 193). Kar je pri uporabi novih tehnologij v medicini najbolj zaskrbljujoče, je nevarnost, da bo medicina prisiljena iti v smer depersonalizacije, kjer bo osebni pristop vse bolj postranskega pomena, ker bo bolj pomembno le število obravnavanih primerov, ki se ga bodo razveselile zavarovalnice in sodobna opremljenost zdravstva za e-storitve, ki mu bodo ploskale tvrdke s komercialnimi interesi.

46

Družbeni pomen novih tehnologij v zdravstvu lahko gotovo postavimo ob bok odkritju antibiotikov in genetike. Nove tehnologije omogočajo razvoj metod za prikaz kliničnih podatkov in njihovo spremljanje v realnem času ter večje sodelovanje med zdravniki, zlasti pa aktivno udeležbo bolnikov pri zdravljenju, kar redefinira odnos med zdravnikom in bolnikom. Aktivna udeležba pomeni hitrejši dostop do informacij o zdravju, dostop do družbene pomoči v virtualnih in realnih skupnostih in možnosti za dodatno komunikacijo z zdravstvenim osebjem. Ker ljudje v povprečju v razvitih delih sveta živijo dlje, ker imajo večje zavedanje o lastnem telesu in boleznih, ker tudi več obolevajo za kroničnimi boleznimi, so zato pričakovanja dostopa do zdravstvenih služb in njihove kakovosti večja.

Informiran bolnik je vse bolj aktiven v skrbi za lastno zdravje, nova medicina pa je za vedno spremenila vedenjske navade ljudi in dosegla razsvetljske sanje – nadzor populacije. To, kar je bila v 19. stoletju industrijska revolucija, je danes medicinska industrijska revolucija, to je voden, računalniško podprto, a tudi tehnično-birokratsko zdravljenje, katerega rezultat bodo vse cenejše in kakovostnejše storitve, podobno, kot so bili rezultat industrijske revolucije cenejši in kakovostnejši izdelki. Izpostavljena dilema ni nasprotovanje visoko tehnizirani in zato deloma brezdušni medicini ter povečevanje manj tehnizirane, a osebno zavzete odnosno naravnane medicine, pač pa na dejstvo, da splošna gospodarska stiska in povečevanje brezposelnosti povečujeta tudi socialno stisko ljudi, zaradi katere si jih vse več ne plačuje prispevkov za zdravstveno zavarovanje. To pa onemogoča pravico do dostopa do zdravstvene oskrbe in zagotavljanja preventivnih storitev, pravico do enakopravnega dostopa in obravnave pri zdravstveni oskrbi, pravico do proste izbire zdravnika in izvajalca zdravstvenih storitev, pravico do primerne, kakovostne in varne zdravstvene oskrbe (Zakon o pacientovih pravicah, 5. člen, 2008). Zato je varuhinja človekovih pravic dr. Zdenka Čebašek Travnik v letnem poročilu za leto 2010 predlagala spremembo Zakona o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju, tako da bodo otroci samostojno zdravstveno zavarovani, neodvisno od tega, ali njihovi starši oz. skrbniki plačujejo prispevke (Letno poročilo 2011: 248). Upamo lahko, da bo pravica do zdravstvene oskrbe in s tem tudi e-zdravja bolj dostopna dobrina in da bo nova medicina, ki sloni na zdravniku – kompetentnem strokovnjaku in osebi vredni zaupanja, ki zna uporabiti tehniko za racionalizacijo postopkov zdravljenja, da ostane več časa in energije za osebni stik z bolnikom, dobrina dostopna vsem. Zato morajo

zdravstvene politike najti pot, kako zadostiti vsem tem sodobnim težnjam na varen, kakovosten, vsem dostopen in finančno učinkovit način. Verjetno je prava pot kombinacija državnega nadzora, državno podprtih medicinskih raziskav, računalniško vodenega zdravljenja, timske povezave in sodelovanja vseh vpletenih v proces zdravljenja. Zdravje in kakovost življenja sta namreč družbeno-zgodovinsko konstruirana in ne prenašata mehanicističnih vzorcev obnašanja, ki jih pogosto srečujemo v sodobni znanstveni medicini in ki tvegajo velik odpor ter še večje zatekanje ljudi k paramedicinskim, alternativnim praksam in vzorcem razmišljanja (Ule 2003: 279–287).

Z novimi tehnologijami se je pojavila sekularizacija, odčaranje medicine, odpadati so začele tradicije, ki so dolgo časa vzdrževale odnos med bolnikom in zdravnikom. Tako medicina kot zdravnik sta postala predmet družbenih razprav in kritik. Upad medicinske dominancije je povezan tudi z razkrojem sistemov socialne varnosti in upadanjem moči socialne države, kar je zdravnikom zmanjševalo njihovo strokovno avtonomijo in moč. Zato vlade blažijo stisko javnega zdravstva s kombiniranimi sistemi preventivne medicine, dodatnimi prostovoljnimi zavarovanji, komercializacijo zdravstvenih storitev prek spodbujanja samonadzorovanja in zdravstvene samoodgovornosti ljudi. Vse večje težave s financiranjem zdravstvenega sistema so odraz vse večje tehnične dovršenosti medicine (Ule 2003: 274).

Zadrede in dobre prakse uvajanja novih tehnologij v zdravstvo

O težavah uvajanja informacijsko-komunikacijskih tehnologij v zdravstvo govori študija iz leta 2006 v ZDA, kjer so zdravniki večinoma naklonjeno sprejemali uvajanje novih tehnologij v zdravstvo, toda vsaj 80 odstotkov jih je poročalo o hudih težavah, ki so spremljale njihovo uporabo: o šibki finančni podpori oz. visokih vstopnih stroških, ki so bili glavna ovira za implementacijo (ti stroški naj bi na eno ambulanto znašali med 16.000 in 36.000 dolarjev, pri čemer niso bili vštetni stroški vzdrževanja sistema); 66 odstotkov zdravnikov je poročalo o slabem strateškem načrtu celovitega uvajanja, prevelikem številu ponudnikov novih tehnologij v zdravstvu in težavah pri rekrutiranju primerne kadra; 50 odstotkov pa jih samih ni imelo znanja, da bi uspešno uporabljali nove informacijsko-komunikacijske tehnologije. Za manjše ambulante je bil velik problem pomanjkljiva izmenjava kliničnih podatkov z laboratoriji in bolnišnicami, ker niso uporabljali enotnega softverskega sistema. V Veliki Britaniji je nasprotno kar 85 odstotkov vseh splošnih zdravnikov uporabljalo enoten softverski sistem. Vprašanje varovanja zasebnih podatkov je bila tudi velika ovira, saj se je veliko zdravnikov in bolnikov balo, da zdravniški dokumenti niso dovolj varni pred zlorabami, še zlasti pri brezžičnem prenosu podatkov na različne lokacije. V ZDA je bil ta strah precejšen, saj tam glede tega veljajo bolj skrpani federalni in državni zakoni, ki urejajo to področje, poleg tega pa imajo industrijo zasebnih podjetij, ki se ukvarjajo z varovanjem podatkov. Predvideni kumulativni prihranek zaradi uvajanja novih tehnologij

v zdravstvo izračunan za ZDA za obdobje 15 let bi bil 371 bilijonov dolarjev. Toda omenjene ovire, kot so pomanjkanje kapitala, kompleksnost sistemov, standardizacija podatkov, ki dovoljuje izmenjavo kliničnih podatkov, podeljevanje certifikatov zasebnim ponudnikom softverskih aplikacij, varovanje podatkov in pravne prepreke, so bili največji zadržki (Anderson 2007: 481–482).

Leta 2006 je tržišče e-zdravja v Evropi obsegalo dva odstotka, z napovedjo, da se lahko več kot dvakrat razširi in doseže vsaj tak obseg, kot ga ima tržišče medicinskih pripomočkov ali polovica farmacevtskega tržišča, pa čeprav namestitve aplikacij e-zdravja še niso rutinsko preverjene glede na vpliv, koristi in varnost. Rezultati študije na desetih primerih dobre evropske⁶ prakse kažejo, da se s pravim pristopom, kontekstom in procesom uvajanja e-zdravja koristi učinkovitega investiranja zares obrestujejo v boljši kakovosti, izboljšani učinkovitosti in večjem dostopu ljudi do zdravstvenih storitev. Po razvojno-uvajalnih fazah e-zdravja, ki so največji zalogaj, letna zdravstvena ekonomija presega stroške in dobro zadovoljuje potrebe e-uporabnikov zdravstvenih storitev (Stroetmann et al. 2006).

Slovencem pa je bolj kot transtelefonski elektrokardiograf, prva naprava za prenos elektrokardiograma po telefonu, ki se v Sloveniji uporablja od leta 1997 in pomeni in hitrejšo ter cenejšo diagnostiko obolenj srca in ožilja (Horvat; Pohar; Gorjup 1997), znan izrazito medijsko odmeven projekt uporabe telemedicine v ekstremnih pogojih iz primera ultramaratonskega plavalca Martina Strela, ki je leta 2007 v 66 dneh preplaval 5.268 kilometrov po Amazonki. Zanj je zdravstveno skrbela ekipa, ki je na ladji imela popolnoma opremljeno urgenco in operacijsko sobo s telemedicinskimi enotami, brazilska in perujska vojska sta dali na razpolago del satelita za spletno povezavo, zdravila in sanitetni material pa so bili iz Slovenije. V ekipi je bilo 18 zdravnikov, ki so bili na voljo prek interneta, ne pa fizično prisotni na ladji. Za njihovo koordinacijo je skrbela dr. Mateja de Leonni Stanonik, ki je pri Ministrstvu za zdravje od marca do junija 2011 vodila projekt e-zdravja do leta 2015 (Amazon [b. n. l.]; Hočevar 2011; Knavs 2011). Omenjena zdravnica sodobno komunikacijsko tehnologijo uporablja tudi pri rutinskem delu v bolnišnici univerze Georgea Washingtona in tako opisuje svojo prakso: “Kadar sem dežurna in dobimo bolnika z akutno kapjo, prvi stik, da vidim človeka, njegove rentgenske slike in laboratorijske izvide, poteka tako, da se doma povežem z mrežo v bolnišnici in uredim vse po mobilnem telefonu. Tako v nekaj minutah ugotovim, ali mora v bolnišnico in v operacijsko dvorano ali ne.” Roboti za operacije na daljavo je zdravnica uporabljala tudi pri operacijah anevrizme na daljavo v okviru ameriške vojske, tam to metodo največ uporabljajo za bolnike v Iraku, raziskovalno

⁶ 1. AOK Rheinland, Nemčija – GesundheitsCard Europa (GCE), dostop do zdravstvene oskrbe v Nemčiji, na Nizozemskem in v Belgiji; 2. Apoteket in Stockholm County Council, Švedska – eRecept; 3. Ambulante v Bukarešti, Romunija – DISPEC teletriaza in dispečerski sistem; 4. Institut Curie, Pariz, Francija – Elios, EPR sistem in Prométhée, metaiskalnik; 5. IZIP, Češka republika – nacionalni internetni zdravstveni register; 6. Kind en Gezin, Belgija, Flamska vakcinacijska baza podatkov (FVD) in Vaccinnet, podporni vakcinacijski programi za otroke; 7. MedCom, Danska – Dansko zdravstveno omrežje; 8. MedicalORDER@center Ahlen (MOC) in bolnišnica St. Franziskus v Münstru, Nemčija – oskrbovalna optimizacijska veriga; 9. NHS Direct, Velika Britanija – NHS Direct Online (NHSDO) informacijski sistem; 10. Bolnišnici Sollefteå in Borås, SjUNET, Švedska – radiološke konzultacije med Švedsko in Španijo.

pa je delala v mednarodni organizaciji virtualne e-bolnišnice, v okviru katere so postavljali telemreže po različnih državah Južne Amerike, Bližnjega vzhoda in na Balkanu (Hočevar 2011). V času Strelove plavalne odprave pa je zdravnica med drugim obiskovala še lokalne bolnišnice in svetovala pri projektih mreže on-line zdravnikov, ki bi bili dobrodošla pomoč predvsem bolnikom v oddaljenih krajih, saj bi lahko na podlagi opisa simptomov postavljali diagnoze in svetovali, naprave, potrebne za preživetje kroničnih bolnikov, pa bi lahko prek interneta sproti obveščale zdravnika o stanju bolnika s pomočjo brezžičnih povezav ročnih računalnikov ali dlančnikov.

Z vidika personalizirane medicine so sploh zelo uporabni izsledki raziskav skupaj z etičnimi protokoli, ki pojasnjujejo najučinkovitejše pristope e-zdravja v skupnostih staroselskih etničnih manjšin, ki živijo na odmaknjenem podeželju in imajo nizke dohodke. Kanadske študije namreč kažejo, da tudi z ustrezno infrastrukturo informacijsko-komunikacijskih tehnologij ne dosežemo nujno optimalne regionalno pravične in hitre zdravstvene oskrbe. Razvoj e-zdravja mora namreč tudi ustrezati enkratnim zdravstvenim in družbenim potrebam staroselskih skupnosti, poznavanju kvalitativnih in kvantitativnih študij o vzrokih in posledicah nekaterih kroničnih bolezni (npr. alkoholizem, sladkorna bolezen, duševne bolezni), pomenu nege na domu, promociji zdravja, preventivi ipd., zlasti pa ne sme utišati staroselskih kulturno-specifičnih pogledov na zdravje, vključno s tradicionalnim znanjem o zdravilstvu (Maar et al. 2010: 2-9).

DVD Big River Man, plavanje po Amazonki. Če se je plavec Martin Strel lahko smejal v brk krokodilom, piranjam in anakondam ter vseeno odplaval svoje in se ob tem celo zamislil nad svojimi zdravstvenimi problemi, pa imajo manj razlogov za veselje tisti slovenski zdravniki, ki se soočajo s prvimi sistemskimi težavami uvedbe e-zdravja.

Nekateri primeri uvajanja e-zdravja v Sloveniji, o katerih so poročali mediji, kažejo na številne ovire. Taka je npr. uvedba e-čakalnih list, ki naj bi pospešile možnost dostopa do pregleda in olajšale delo zdravnikom. Na kliničnem oddelku za revmatologijo v UKC Ljubljana so imeli že nekaj let pred uvedbo pravilnika o čakalnih dobah, ki sicer velja šele od januarja 2011, vse urejeno tako, kot določa ta pravilnik. Imajo elektronsko čakalno knjigo, bolnike naročajo v ambulanto na 30 oziroma na 15 minut, pisno jih obveščajo, kdaj imajo pregled, in jih prosijo, naj sporočijo, če jih ne bo. A kaže, da vse to ne vpliva odločilno na dolžino čakalnih dob. Na prvi revmatološki pregled je treba namreč čakati več kot leto dni. Če bodo uzakonjene kazni, bodo na revmatologiji in v UKC zaradi predolghih čakalnih dob celo ogrobljeni. Zatika se zaradi pomanjkanja zdravnikov, saj na prvi ali kontrolni pregled čaka 1.800 bolnikov, še 220 pa je takih, ki jih sploh ne morejo vpisati v čakalni seznam. Čakalna doba je za vsakega bolnika daljša, kot dopušča pravilnik o čakalnih dobah, poleg tega se vanjo sploh ne morejo vpisati tisti bolniki, ki imajo "hitro" napotnico in bi morali biti obravnavani v treh mesecih, saj elektronska knjiga takšnega vnosa ne omogoča. Potrebovali bi dodatno ambulantno delo zdravnikov, a ker je v celotni državi le 20 specialistov revmatologov, od tega deset v UKC (v drugih evropskih državah jih je od pet- do sedemkrat več), delajo čezmerno, bolnike naročajo pred začetkom delovnega dne (ob sedmih zjutraj) ali po njegovem izteku. Za takšno delo kot tudi za predolge čakalne dobe pa bi morala zdravnik in tudi UKC po predlaganem Zakonu o pacientovih pravicah (2008) celo plačati državi globo (Zupanič 2011).

Na drugi strani pa boljše obete za hitrejšo in kakovostno izvedbo prinašajo primeri dobre prakse, kot je npr. digitalizacija oddelka za radiologijo Splošne bolnišnice Slovenj Gradec, ki je uvedla elektronske napotnice in digitalen prenos podatkov oz. diagnostiko brez uporabe papirja in izdelave klasičnih rentgenskih slik. Sistem je integriran z bolnišničnim informacijskim sistemom in zdravnikom iz oddelkov in ambulant bolnišnice omogoča elektronsko naročanje slikovnih diagnostičnih preiskav za bolnike ter pregled slik in izvidov v elektronskem arhivu. Posnetki različnih radioloških preiskav, kot so rentgenska slikanja, ultrazvok in računalniška tomografija, se hranijo v elektronskem arhivu sistema, računalniški strežniki pa omogočajo dolgoročno varno hrambo slik in izvidov v digitalni obliki. Programska oprema omogoča vpogled v arhiv vsem pooblaščenim uporabnikom. Varnost zagotavlja podvojen sistem z avtomatsko izdelavo arhivskih varnostnih kopij ter varovanjem za primer izpada električne energije. Posnetki so takoj po opravljeni preiskavi dostopni za vpogled pooblaščenim uporabnikom oz. zdravnikom v bolnišnici. Odčitavanje slik poteka na delovnih postajah na oddelku za radiologijo, internistični prvi pomoči, kirurški urgenci ter v ambulantah za travmatologijo in ortopedijo. Na oddelku za radiologijo specialisti radiologi uporabljajo tudi integriran sistem za prepoznavanje govora, zato se dodatno skrajša čas izdelave izvida, kar je še posebno pomembno pri urgentnih bolnikih, sistem pa bo radiologom omogočal tudi delo na daljavo (Sta, Dnevnik, 2011).

Za konec še želja iz realnega sveta

Iz naštetih primerov vidimo, da kolikor so spremembe v medicini na eni strani emancipatorne, prinašajo tudi nepovratne izgube. Tehnološki napredek smo že plačali s tem, da se počutimo oropane in zapuščene v svetu, kjer manjkata občutek psihološke podpore in občutek varnosti. Pomemben dejavnik družbenega razvoja medicine je tudi njena vse večja odvisnost od pravnih regulativov in norm. Pod pritiskom pravno podprtih groženj, npr. tistih, ki jih določa Zakon o pacientovih pravicah (2008) in pa novi Kazenski zakonik (2008), se naglo uveljavlja t. i. defenzivna medicina, to je težnja k pretirani uporabi diagnostike in terapije samo zato, da bi se zdravnik zavaroval pred možnostmi tožb zaradi napak ali nepredvidljivih posledic zdravljenja (Ule 2003: 276, 278; Dežman 2010; Flis 2010). Ustrezno je, da mora bolnik pisno soglašati pred zdravljenjem in da mora biti maksimalno seznanjen z vsemi okoliščinami zdravljenja na njemu razumljiv način, toda velikokrat, npr. pri nujnih medicinskih stanjih, to ni možno zaradi zmanjšane bolnikove zmožnosti odločanja in presojanja, poleg tega pa pretirana administracija v odnos zdravnik – bolnik prinese odtujitev, s čimer se personalizirana medicina umakne v ozadje. Uvajanje e-zdravja v slovenski sistem pa pravno še sploh ni dorečeno in se bo gotovo še kje zatikalo, preden bo sistem optimalno deloval.

Tehnološki napredek resda omogoča mnoge neposredne načine za interakcijo med ljudmi, kibernetski in realni svet se zblížujeta in do določene mere zblížujeta nas, toda istočasno je prav zaradi pomanjkljive e-varnosti, strahu pred novostmi ali nepoznavanja uporabe kibernetskih prostorov težje vzpostavljati zaupanje med ljudmi. Zato se mi zdi nadvse pomembno, da se e-zdravje ne razume le kot servis, ki hitreje “štanca” medicinske storitve, pač pa da se tehnologije v zdravstvu uporabijo kot priložnost za kakovostnejši osebni pristop. Čeprav trenutno pojem e-zdravje resda pomeni sinonim za rabo informacijsko-komunikacijske tehnologije v zdravstvu, ki ji zaenkrat v Sloveniji niti tehnološko, organizacijsko, pravno in etično še nismo povsem kos, pa je ob neizbežnem tehnološkem razvoju potrebno vzporedno razvijati tudi vrednote varne, dostopne, kakovostne in občutljive obravnave ter sodelovanja med vsemi zainteresiranimi. To bo pa možno le takrat, ko bo oprema v zdravstvenih inštitucijah dovolj kakovostna, da bo omogočala prenos informacij in zdravljenje na daljavo, ko bodo bolniki ali njihove družine imeli dostop do interneta in ga znali uporabljati, ko bodo dobro informirani o poteku e-zdravja in nege, ko bodo doživljali zdravnike kot človeško in strokovno neoporečne, ko bo zdravstveno osebje, ki bo sodelovalo pri zdravljenju, upoštevalo etiko e-zdravja, zlasti kar se tiče zaupnosti, nepristranskosti, iskrenosti, kakovosti, informirane privolitve v zdravljenje, zasebnosti, profesionalnosti ter osebne in skupinske odgovornosti.

LITERATURA IN VIRI

Amazon

[b. n. l.] *Amazon virtual medical team*. <<http://www.amazonswim.com/main.php?S=1&Folder=8&I=2>> [25. 5. 2011].

ANDERSON, James G.

2007 Social, ethical and legal barriers to E-health. V: *International Journal of Medical Informatics* 76, str. 480–483.

BAJT, Maja

2008 *Fenomen internetno ozaveščenega bolnika: analiza vloge interneta pri iskanju informacij, povezanih z zdravjem: magistrsko delo*. Ljubljana: [M. Bajt].

BERTALANIČ, Sonja

2010 *Telemedicina in telenega: prednosti in slabosti: diplomsko delo*. Maribor: [S. Bertalanč].

DEŽMAN, Zlatko

2010 Zakon o pacientovih pravicah in njegov kazenskopравни vidik. V: *Medicina in pravo: sodobne dileme* 2. Maribor: Pravna fakulteta, Zdravniško društvo. Str. 375–388.

EHealth Code of Ethics

2000 *EHealth Code of Ethics*. ©eHealth Ethics Initiative 2000. <<http://www.emro.who.int/his/ethicscode.pdf>> [15. 3. 2011].

EYSENBACH, Gunther

2001 What is eHealth. *Journal of Medical Internet Research* 3, št. 2, e20. <<http://www.jmir.org/2001/2/e20/>> [9. 3. 2011].

eZdravje 2010

2005 *eZdravje 2010, Strategija informatizacije slovenskega zdravstvenega sistema 2005–2010*. Ljubljana, Ministrstvo za zdravje. <http://www.mz.gov.si/si/delovna_podrocja/zdravstveno_varstvo/sluzba_za_informatiko/e_zdravje_2010/> [8. 3. 2011].

Ezdravstvo.si

2008 *Ezdravstvo.si, vez med uporabniki in izvajalci. Informacije o zdravstvenih izvajalcih in storitvah na enem mestu*. Mojstrana: e-LAB d.o.o. <<http://www.ezdravstvo.si/common/docs/eZdravstvo%20-%20Brosura%20-%20v.1.0.pdf>> [16. 6. 2011].

FLIS, Vojko

2010 Ali je zdravljenje kaznivo dejanje? V: *Medicina in pravo: sodobne dileme* 2. Maribor: Pravna fakulteta, Zdravniško društvo. Str. 389–400.

FOX, Susannah

2010 *Mobile health 2010*. Pew Research Center's Internet & American Life Project, Washington, D.C. <<http://pewinternet.org/Reports/2010/Mobile-Health-2010.aspx>> [23. 3. 2011].

OH, Hans; RIZO, Carlos; ENKIN, Murray; JADAD, Alejandro

2005 What Is eHealth (3): a systematic review of published definitions. *Journal of Medical Internet Research* 7, št. 1, e1. <<http://www.jmir.org/2005/1/e1/>> [9. 3. 2011].

HOČEVAR, Barbara

2011 Mateja de Leonni Stanonik o ciljih uvedbe e-zdravja. *NeDelo*, 8. 5. 2011.

HORVAT, Matija; POHAR, Bojan; GORJUP, Vojka

1997 Preko telefona do hitre diagnoze: prenos elektrokardiograma po telefonu. *Isis* 6, št. 3, str. 24–25.

JAVNO ZDRAVJE: E-ZDRAVJE, KOORDINACIJA V EU

[b. n. l.] *Javno zdravje: e-zdravje, koordinacija v EU*. <http://ec.europa.eu/health/ehealth/coordination/index_sl.htm> [10. 3. 2011].

JAVNO ZDRAVJE: E-ZDRAVJE, PROJEKTI

[b. n. l.] *Javno zdravje: e-zdravje, projekti*. Dostopno na: <http://ec.europa.eu/health/ehealth/projects/index_sl.htm> [10. 3. 2011].

JORDAN, Bogdan

2009 *E-zdravstvo v praksi*. Ljubljana. <<http://www.ezdravstvo.si/common/docs/eZdravstvo%20v%20praksi%20GZS%20prezentacija.pdf>> [13. 6. 2011].

KAZENSKI ZAKONIK

2008 Kazenski zakonik. *Uradni list* 55/2008, 4. 6. 2008.

- KNAVS, Nina
2011 Vodja eZdravja odstopila po komaj nekaj mesecih. *Dnevnik*, 16. 6. 2011.
- KODEKS MEDICINSKE DEONTOLOGIJE SLOVENIJE
1992, 1997 *Kodeks medicinske deontologije Slovenije*. Ljubljana: Zdravniška zbornica Slovenije 12.12.1992 in 24.4.1997. <<http://www.zdravniskazbornica.si/zzs.asp?FolderId=386>> [14. 4. 2011].
- KRUGMAN, Paul
2011 Patients Are Not Consumers. *New York Times*, 12. 4. 2011 <<http://www.nytimes.com/2011/04/22/opinion/22krugman.html?emc=tnt&tntemail=y>> [14. 4. 2011].
- Letno poročilo
2011 *Letno poročilo Varuha človekovih pravic Republike Slovenije za leto 2010*. Ljubljana: Republika Slovenija, Varuh človekovih pravic.
- LEWIS DOLAN, Pamela
2011 New vital sign: degree of patient's online access. *American Medical News*, 21. 2. Dostopno na: <http://www.ama-assn.org/amednews/2011/02/21/bil20221.htm> [23. 3. 2011].
- MAAR Marion; SEYMOUR Ann; SANDERSON Brenda; BOESCH Lisa
2010 Reaching agreement for an Aboriginal e-health research agenda: the Aboriginal telehealth knowledge circle consensus method. *Rural and Remote Health* 10, št. 1, str. 1–13. <http://www.rrh.org.au/publishedarticles/article_print_1299.pdf> [4. 3. 2011].
- Nadgradnja
2011 *Nadgradnja zdravstvenega sistema do leta 2020*. Ljubljana: Ministrstvo za zdravje Republike Slovenije.
- PAGLIARI, Claudia ... [et al.]
2005 What Is eHealth (4): a scoping exercise to map the field. *Journal of Medical Internet Research* 7, št. 1, e9. <<http://www.jmir.org/2005/1/e9/>> [9. 3. 2011].
- RIPPEN, Helga; RISK, Ahmad
2000 E-Health ethics draft code. *Journal of Medical Internet Research* 2, št. 1: e2. <<http://www.jmir.org/2000/1/e2/>> [15. 3. 2011].
- STA
2011 Slovenjgraška bolnišnica z digitaliziranim radiološkim oddelkom. *Dnevnik* 21. 5. 2011.
- STROETMANN, Karl A ... [et al.]
2006 *eHealth is Worth it. The economic benefits of implemented eHealth solutions at ten European sites*. Luxembourg: European Communities.
- ULE, Mirjana
2003 *Spreglešana razmerja: o družbenih vidikih sodobne medicine*. Maribor: Aristej.
- VALENCIČ, Erik
2011 Enak dostop do zdravstva za vse?: zdravniška zbornica zavrnila evropsko zdravstveno deklaracijo. V: *Mladina* 7. 4. 2011.
- VPH Noe Overview
2009 VPH Noe Overview. *Virtual Physiological Human Network of Excellence Newsletter*, januar 2009, št. 1, str. 4.
- WHITE, KEVIN
2006 *The Sage dictionary of health and society*. London: Sage.
- ZAKON
2008 Zakon o pacientovih pravicah. *Uradni list RS* 15/2008, 11. 2. 2008.
- Zdravje-EU
[b. n. l.] Zdravje-EU. Javnozdravstveni portal Evropske unije. <http://ec.europa.eu/health-eu/care_for_me/e-health/index_sl.htm> [1. 3. 2011].
- ZUPANIČ, Milena
2011 UKC Ljubljana: čakajoč na revmatologa leto ali še več. *Delo* 19. 4. 2011.
- ŽIBRET, Andreja
2011 Čedalje več ljudi brez zdravstvenega zavarovanja. *Delo* 3. 3. 2011.

BESEDA O AVTORICI

Mojca Ramšak, dr., izredna profesorica, znanstvena sodelavka, je diplomirala iz etnologije in filozofije leta 1993, 1997 magistrirala in 2000 doktorirala iz etnologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Zaposlena je na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Raziskuje na področju etnologije, kulturne/socialne antropologije in folkloristike, pri čemer uporablja kritične, eksperimentalne in tradicionalne kvalitativne oblike raziskovanja, ki so v interesu družbene pravičnosti, dostojanstva in človekovih pravic. Napisala je štiri znanstvene in eno strokovno monografijo (*Tako smo živeli: življenjepisi koroških Slovencev 1–10: stvarno, krajevno, osebno kazalo ter kazalo hišnih imen*, 2002; *Portret glasov. Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*, 2003; *Žrtvovanje resnice. Opoj zmuzljivih diskretnih nediskretnosti*, 2006; *Družbeno-kulturne podobe raka dojčk v Sloveniji – Social and cultural imagery of breast cancer in Slovenia*, 2007; *Čast ni balast*, 2011), (so) urejala strokovne ter znanstvene publikacije v Sloveniji, Italiji, Avstriji in ZDA, bila je odgovorna nosilka raziskovalnega projekta *Slovenski etnološki leksikon* (Ljubljana, 2004, 2011). Trenutno pripravlja dopolnjeno verzijo knjige *Družbeno-kulturne podobe raka dojčk*, ki bo izšla v slovaščini leta 2012 v Bratislavi. Leta 2001 je soustanovila Center za biografske raziskave v Ljubljani.

ABOUT THE AUTHOR

Mojca Ramšak, Ph. D., associate professor, graduated in ethnology and philosophy in 1993, took her master's degree in 1997, and her doctor's degree in ethnology from the Faculty of Arts, Ljubljana, in 2000. She is employed at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, Ljubljana. Her research focuses are in ethnology, cultural/social anthropology and folkloristic, where she applies critical, experimental and traditional qualitative forms of research, which are in the interest of social justice, dignity and human rights. She has published 4 scientific monographs and one professional monograph (*Tako smo živeli: življenjepisi koroških Slovencev 1–10: stvarno, krajevno, osebno kazalo ter kazalo hišnih imen*, 2002; *Portret glasov. Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*, 2003; *Žrtvovanje resnice. Opoj zmuzljivih diskretnih nediskretnosti*, 2006; *Družbeno-kulturne podobe raka dojčk v Sloveniji – Social and cultural imagery of breast cancer in Slovenia*, 2007; *Čast ni balast*, 2011), (co)edited professional and scientific publications in Slovenia, Italy, Austria, and the USA, and headed the research project *Slovenski etnološki leksikon* (Ljubljana, 2004, 2011). She is presently preparing an expanded version of her book *Social and cultural imagery of breast cancer*, to be published in Slovakian in Bratislava in 2012. In 2001 she co-founded the Biographical Research Centre in Ljubljana.

SUMMARY

AWAITING E-HEALTH. MEDICINE, TECHNOLOGY, SOCIETY AND ETHICS

Technological progress facilitates many direct ways of interaction between people. As life seems to be increasingly in the sign of e-everything - in the last decade we have successfully moved from e-mail to e-education, e-science, e-books, e-shopping, e-business, e-administration, e-taxes, e-government, e-democracy, e-banking, e-social services, e-rituals the likes of e-funerals and e-health - we must urgently ask ourselves as users of all these services what they really provide us with. For the time being, the emphasis in e-health in Slovenia is on its technological aspect, but less is reflected on how the introduction of new technologies will achieve the overall objective - to follow a planned sustainable and human health system, accessible to everybody.

On the one hand, we can see an increase in internet health services (e.g. information on living a healthy life and disease prevention, fast access to medical data, self-help groups, advice from doctors and health service operators), and this certainly strengthens the role of the patient. The share of people daily seeking health-related information on the Internet is bigger than that of people who go to see a doctor. In addition, the profile of the internet user is not just that of a patient, because quite many of them do not look for information for themselves, but for other family members or friends, out of general interest, or because they search for a second opinion for themselves or their relatives. This means that people need more health information and that the need for information is not necessarily related to them being ill themselves. The introduction of a e-health system, on the other hand, meets with great difficulties, because there are still many anomalies that prevent it from becoming operational. We should be aware that e-health will operate optimally when we will have access to quality and equal health care in a reasonable period of time, when the equipment in the health institutions will be advanced enough to enable the transfer of information and remote treatment, when patients or their families will have access to the Internet and know how to use it, when they will be well informed on the itinerary of e-health care, when they will experience doctors as humanly and professionally people of integrity, and when the medical staff that will cooperate in treatment will respect the ethics of e-health, in particular regarding confidentiality, objectivity, honesty, quality, informed consent to treatment, privacy, professionalism, and personal as well as collective responsibility in e-health.

“DR.GOOGLE.COM”

Jana Šimenc

57

IZVLEČEK

Diskurz o zdravju in bolezni je v postmoderini dobi zapakiran v širše kontekste, ki daleč presegajo zgolj biomedicino ter odnos med zdravnikom in bolnikom. Med drugim vključuje laike, medije, znance in prijatelje, terapevtske skupnosti, tradicionalne, komplementarne in alternativne terapevte, zaželene prakse (npr. ustrezno prehranjevanje, redna telesna vadba, “pravilno” mišljenje ter odnos do sveta) ter še marsikaj drugega. Velik delež k oblikovanju temeljnih dispozicij naše védnosti, razumevanja in delovanja na področju našega ne/zdravja pa v sodobnosti prispeva tudi uporaba spletnih tehnologij in aplikacij. Avtorica v sestavku razpravlja o večplastnosti procesov in nekaterih dilemah, ki jih prinaša vpeljevanje svetovnega spleta in naprednih informacijskih tehnologij v razmerje med človekom in njegovim nezdravjem.

Ključne besede: e-zdravje, spletna medicina, spletne terapevtske skupnosti, spletni medicinski aktivizem

ABSTRACT

In the postmodern era, the discourse on health and disease is part of wider contexts that go far beyond biomedicine and the relationship between doctor and patient. The discourse among others includes laymen, the media, acquaintances and friends, therapeutic communities, complementary and alternative therapists, desirable practices (e.g. suitable nutrition, regular physical exercise, “proper” thinking and attitude to the world), and much more. A big contribution to the formation of the basic disposition of our knowledge, understanding and actions concerning our own health or disease presently derives from the use of online technologies and applications. The article discusses the multilayered nature of processes and some dilemmas brought about by the introduction of the Internet and advance information technologies to the relationship between man and his ill-health.

Keywords: e-health, online medicine, online therapeutic communities, online medical activism

Za uvod

Vprašanja, odgovori in rešitve v zvezi z zdravjem in boleznijo so vedno aktualni in intrigantni. A nikoli v zgodovini človeštva se ni tolikšna gmota informacij dnevno širila na posameznika preko vseh vrst sporočilnih medijev. Naslovi v slogu

“Znanstveniki trdijo, da so našli zdravilo za HPV”, “Kombinacija, ki zmanjšuje tveganje za nastanek bolezni srca in ožilja”, “V boj proti stresu (tudi) z orehi”, “Nepripravljeni na epidemijo”, “Zakaj ne znamo zdravo jesti”, “Preprečimo razvoj raka” in podobni nas vsakodnevno nagovarjajo iz repertoarjev različnih medijev. V sodobni družbi, ki hrepeni po zdravih, uspešnih in produktivnih članih, se razpreda neke vrste obsedenost z boleznimi in zdravjem, o kateri francoski filozof Pascal Bruckner razmišlja, da se “velikokrat medikalizira vsak trenutek življenja, namesto, da bi nam omogočala nekakšno prijetno brezskrbnost. To se kaže tako, da se je vse, kar je bilo pred tem, povezano z oliko, po novem znašlo na področju zdravljenja: skupni obredi in skupna prijetna opravila so se spremenili v skrbi, ki jih ocenjujemo na podlagi njihove koristnosti oziroma škodljivosti. Hrane, na primer, ne delimo več na dobro in slabo, ampak na zdravo in nezdravo” (2004: 67).

K pretirani obsedenosti z zdravstveno tematiko pripomorejo poleg medijskih tudi politični in ekonomski diskurzi o zdravstvu in zdravju, ki nam s katastrofičnim tonom grozijo s finančno nevdzdržnostjo zdravstvene blagajne ter z epidemijami kroničnih in novih bolezni. “Za nameček pa smo bili v zadnjih dveh desetletjih in pol tudi pod pritiskom izbruhov najrazličnejših epidemij, od aidsa (glej npr. Eyre 1991) in “bolezni norih krav” do sarsa, s tem pa tudi intenzivnejši pozornosti, ki jo posvečamo svojemu lastnemu telesu ter njegovemu doživljanju posameznih življenjskih trenutkov in dogodkov” (Muršič 2004: 56). Vsakodnevne bolezenske “katastrofične” nagovore dodatno stimulirajo farmacevtske družbe, ki spodbujajo k reševanju težav s tabletami in drugimi “preparati”. Reklamna sporočila farmacevtske industrije v navezavi z ukrepanjem v primeru težav in bolezni, ki jih najdemo na postajališčih in javnih prevoznih sredstvih, na velikih oglasnih tablah, slišimo po radiu in televiziji, beremo na robovih internetnih strani in drugod, se nam (vsiljivo) vgrajujejo v podzavest.

Beck (1992) stanje, ko so nevarnosti projicirane v prihodnost, poimenuje *katastrofična družba* in izredne razmere vedno bolj postajajo družbena norma. Razne statistične napovedi nam napovedujejo (običajno bolj slabo) prihodnost. Salecova v Pomislekih piše, kako smo ljudje vedno bolj numerično nepismeni in kako statistična predvidevanja jemljemo “kot nekakšne smerokaze prihodnjih nevarnosti” (Salecl 2011: 32). Pri navajanju načina branja statističnega podatka, da ena od desetih žensk zboli za rakom na dojkah, se sklicuje na Gerda Gigerenzerja in njegovo knjigo *Reckoning with risk: learning to live with uncertainty*¹. Nemški raziskovalec je namreč v raziskavi razčlenil izračun, kako se pride do številke “ena na deset”. Sklicujoč se na nemške raziskave je ugotovil, da “če vzamemo tisoč žensk, bodo med njimi štiri dobile raka v tridesetih letih, trinajst jih ga bo dobilo v štiridesetih letih in tako naprej, da pridemo do skupno 99 do 85. leta – iz česar izračunamo, da ena od desetih žensk zboli za rakom na dojkah” (Salecl 2011: 33). Toda le trinideset žensk od devetindevetdesetih jih bo umrlo zaradi raka na dojkah. Statistiki bi zato morali navajati, da tri ženske od stotih umrejo zaradi te bolezni, “kar je veliko manj zastrašujoče od branja statistike, ki govori o eni ženski na deset” (Salecl 2011: 32).

¹ Računati na tveganje: kako živeti z negotovostjo.

Grožnje in nevarnosti za razna obolenja postajajo del našega vsakdana. Tudi “v zavetju doma” ne moremo najti varnega zatočišča. Kot nam sporočajo mediji, se je potrebno zavarovati in zaščititi pred napadi bacilov, bakterij, pršic, prahu in umazanije, ki potencialno ogrožajo naše zdravje. Odrešitev je predstavljena v rednem čiščenju z ustreznimi čistilnimi preparati in aparati. Bizarno agresiven *Mister* (gospod) Musculo očisti celo do 99,9 odstotka bakterij v vašem domu! Ironično pa je prav tisti odstotek preživelih mikroorganizmov toliko bolj škodljiv. S stalnimi grožnjami se torej ustvarjajo sodobni “obredi čiščenja”, ki naj bi nam zagotavljali varen in zdrav dom. Za tovrstnimi procesi “higienizacije” pa se skriva kompleksnejše področje družbene pre/vzgoje in sooblikovanja sodobnih pogledov na zdravje in bolezn.

Poudarjanje pomena čistoče in njenega vpliva na zdravje sovпада z razširjeno postmoderno ideologijo, da je možno življenje (in razvoj bolezn) povsem nadzorovati in vplivati na njegov potek. V sodobnem diskurzu o zdravju in boleznih smo namreč stalno motivirani, da se prostovoljno ukvarjamo z lastnim zdravjem, se preventivno udeležujemo medicinskih pregledov ter preventivno jemljemo razne, v danem trenutku in glede na sezono obolenj najbolj promovirane, “čudežne” kapsule in napitke iz lekarn. Foucault s pojmom *tehnologije sebstva* označuje vse te napore, trud in delo na telesu za izboljševanje in oblikovanje. Gre še za poizkuse vnašanja reda in gotovosti v negotovo okolico, da bi dosegli čim boljše sebstvo oz. podobo o sebi, samospoznanje, samoobvladovanje in čim boljšo skrb za same sebe. Stalno medijsko napadanje in pritiski na človeka, ki mora ostati zdrav, srečen, zadovoljen, mladosten in predvsem produktiven, pa pri marsikomu dosežejo neželene učinke v obliki raznih motenj, nevroz in anksioznosti. “Vse, kar je razumljeno kot ovira posamezniku, ki naj bi imel popoln nadzor nad seboj, naj bi bil konstantno produktiven in nemoteč za družbo, je hitro kategorizirano kot motnja” (Salecl 2004: 3).

S tem, da so v naši družbi bolezn in travmatične izkušnje itak nadvse nezaželene in razumljene kot negativnosti, ki naj bi jih bilo možno preprečiti. Vsemogočne obljube ter veliki upi znanosti in medicine o zmagah nad boleznimi pošiljajo sporočila o mogočni prevladi človeka nad boleznijo. Kako torej razumeti retoriko o zdravju in bolezn v kontekstu vseh teh močnih družbenih, ekonomskih, političnih in medijskih pritiskov v prepletu informacijskih tehnologij?

Kot sem nakazala v teh kratkih uvodnih mislih, je diskurz o zdravju in bolezn v postmoderni dobi zapakiran v širše kontekste, ki daleč presegajo zgolj biomedicino ter odnos med zdravnikom in bolnikom. Med drugim vključuje laike, medije, znanke in prijatelje, terapevtske skupnosti, tradicionalne, komplementarne in alternativne terapije, zaželene prakse (npr. ustrezno prehrano, redno in ustrezno telesno vadbo, “pravilno” mišljenje in odnos do sveta) ter še marsikaj drugega. A velik delež k oblikovanju temeljnih dispozicij naše védnosti, razumevanja in delovanja na področju zdravja in zdravstva sodobnega časa prispeva uporaba svetovnega spleta.

Sodobnosti si namreč brez internetne galaksije ni več možno zamisliti. In

kljub temu, da še niso vsi uporabniki interneta, informacije ter orodja s spleta vedno bolj prevzemajo primarno mesto med načini delovanja ter viri znanja in vedenja.² Slednje močno velja za generacijo “rojenih v digitalni dobi” (angl. *digital natives*), ki jim je uporaba informacijske infrastrukture povsem domače in primarno okolje pri vsakdanjem bivanju in delovanju. Med merjenimi internetnimi aktivnostmi v raziskavi PEW raziskovalnega centra (2010)³ je spletno iskanje zdravstvenih informacij tretja najbolj razširjena dejavnost (uvršča se takoj za uporabo e-pošte ter spletnih iskalnikov). Nadalje raziskava pravi, da zdravstvene informacije na spletu išče kar 80 odstotkov ameriških uporabnikov interneta oz. 59 odstotkov polnoletnih Američanov.⁴

60

Z vpeljevanjem informacijskih tehnologij v sodobno zdravstvo se razvijajo konteksti tako imenovanega *e-zdravja*. E-zdravje je relativno nov pojem, ki se vedno bolj uveljavlja in pomeni “uporabo informacijskih in komunikacijskih tehnologij pri preprečevanju, diagnosticiranju, zdravljenju in spremljanju bolezni ter pri odločanju o zdravju in načinu življenja” (http://ec.europa.eu/health-eu/care_for_me/e-health/index_sl.htm, 20. 4. 2011). E-zdravje obsega tako telemedicino in informacijsko-komunikacijske sisteme v zdravstvenem sektorju kot čisto konkretne e-storitve, ki se uporabljajo v zdravstvenem sistemu (npr. e-kartoteke, e-recepti, e-napotnice, javni sezname čakalnih vrst za specialiste in podobno; spletno naročanje, spletno svetovanje in podobno). Zdravstvena politika Evropske unije se nagiba k vse večjemu poudarku na uporabi informacijskih tehnologij in oblikovanju enotnega “evropskega prostora e-zdravja”, ki bi pomenil standardizacijo zdravstva na evropski ravni ter boljšo in predvsem hitrejšo (čezmejno) komunikacijo (in prenos podatkov) med ustanovami in zdravstvenimi delavci,⁵ večjo možnost izbire in bolj učinkovito zdravstveno oskrbo za bolne, vsem dostopne spletne zdravstvene storitve, svetovanje na daljavo, boljši nadzor delovanja javnih sektorjev, izboljšanje kvalitete življenja, bolj enakopravno dostopnost do zdravstva in tako naprej (več o Akcijskem načrtu e-zdravje 2012–2020, ki ga pripravlja Evropska komisija, glej spletno stran http://ec.europa.eu/information_society/activities/health/policy/index_en.htm). Tendence politik so, da bi e-zdravje postalo definicija prihodnosti zdravstvene oskrbe.

Marca 2008, v času slovenskega predsedovanja Svetu EU, sem se v Portorožu udeležila dvodnevne mednarodne konference z naslovom E-zdravje brez meja. Razpravljalo se je o “revoluciji”, ki se dogaja v zdravstvu z vpeljevanjem

² Med tistimi seveda, ki imajo dostop do računalnika in svetovnega spleta. Ni še ves svet omrežen; prav tako niso vsi naklonjeni informacijskim tehnologijam. Evropske države pa na drugi strani prav tekmujejo, katera bo prva “spravila” vse svoje prebivalce na splet. Ian Halpin je na II. SEE (South Eastern Europe) regionalni konferenci o e-zdravju (Ljubljana, 16.–18. 2. 2011) govoril, kako se v tej smeri trudi Velika Britanija, ki bi cilj želela doseči že leta 2012 (do poletnih olimpijskih iger v Londonu) in tako postati prva država na svetu, ki ji je to uspelo. Trenutno tam okoli devet milijonov prebivalcev še ni spletnih uporabnikov.

³ Več o projektu in raziskavi glej povezavo <http://www.pewinternet.org/Reports/2011/HealthTopics.aspx>.

⁴ Žal podobne in nezastarane raziskave za področje Slovenije nisem našla. Obstajajo raziskave iz leta 2008, a so ti podatki že zastareli. V informacijski dobi je namreč vsako leto ogromno premikov ter sprememb.

⁵ Npr. lažje pošiljanje rentgenskih slik in drugih rezultatov raziskav za konzultiranje.

informacijskih tehnologij, o t. i. dobrih praksah in uspešnih projektih, čezmejni zdravstveni oskrbi, potencialih telemedicine in podobnem. Raznovrstni referati so pokazali, kako e-zdravje odpira prav toliko dilem, kolikor rešitev ponuja.⁶ A pri vsem se mi je zdelo problematično, da se je večina debat o novih tehnologijah dotikala vprašanj, ali so le-te dobre ali slabe ter kako bi jih lahko regulirali. Središčno zanimanje pri izpeljevanju strateških politik je bilo torej vrednotenje in nadzorovanje. Pogled na tehnologijo je bil zelo standarden, ko je tehnologija interpretirana kot skupek tehnik in materialnih objektov, ki odgovarjajo potrebam človeka in so ločeni od njega. Gre za redukcijo na golo inštrumentalnost. Kakopak v debatah ni bil izpuščen ekonomski vidik vpeljevanja informacijske tehnologije v zdravstvo. Pomanjkljivost v razpravah sem zaznala v marginalizaciji ali izpuščanju družbeno-kulturnih vidikov e-zdravja in spletne medicine: kako ljudje dejansko doživljamo nove tehnologije, kako so povezane s strahovi, občutki varnosti, kako preoblikujejo doživljanje sebstva in samozdravljenja, kako redefinirajo odnose v zdravstvu ter doživljanje bolezni. Spregledane so torej specifičnosti družbenih odnosov pri dinamiki srečavanja z informacijsko tehnologijo. V nadaljevanju bo zato razmislek v tem krajšem prispevku namenjen prav večslojnosti procesov in dilem, ki jih prinaša vpeljevanje svetovnega spleta in naprednih informacijskih tehnologij v razmerje med človekom in njegovim nezdravjem. Nekatere kontekste bom ponazorila z alergijami. Družbeno-kulturna ozadja pojavljanja alergij so namreč predmet moje tekoče medicinskoantropološke doktorske raziskave, ki jo opravljam od leta 2006.

Internet kot mehanizem za (zdravstveni) aktivizem

Potenciali interneta na področju vzpostavljanja družbene angažiranosti (na videz) delujejo zelo osvobajajoče: z njegovo podporo se lahko podpisuje peticije, ruši zakone, ustanavlja skupnosti, ruši tiranske vladavine. V zadnjem desetletju se govori o več “internetnih revolucijah”, kjer naj bi bila prav spletna socialna omrežja ključna gibala družbenih revolucij pri rušenju tiranskih vladavin: gre za blogersko revolucijo 2002 v Koreji, revolucijo *twitter* v Iranu in Moldaviji 2009, internetno revolucijo v Tuniziji 2010 ter *Facebook* revolucijo 2011 v Egiptu. Pri slednji je bilo medijsko sporočilo jasno: “Za revolucijo se moramo zahvaliti Facebooku in mladim Egipčanom” (Videmšek 2011: 1).

Mediji ustvarjajo pozitivne internetne mite in privlačno prikazujejo demokratične moči novih tehnologij (ko mladi z mobilnimi telefoni in tipkovnicami rušijo ulice in diktatorje). Kučič (2011) pa opozarja na spregledana ozadja internetnih revolucij in le navidezno osvobajajočo moč interneta. V moldavski in iranski revoluciji naj bi bila spletna komunikacija predvsem orodje spletnih aktivistov za doseg svojih ciljev in učinka pri tujih medijih; komunikacija ni bila namenjena domači javnosti in za navidezno spontanostjo spletnih gibanj so se pogosto skrivale razne politične skupine in gibanja. Zato so jim očitali

⁶ Več o dogajanju in razvoju na področju e-zdravja v Sloveniji in širše glej spletni blog Matica Megliča: <http://www.ehealth.si/> ter revijo *Informatica Medica Slovenica*: <http://ims.mf.uni-lj.si>.

netransparentnost in nereprezentativnost. Glede egiptovske *Facebook* revolucije pa Kučić (2011) navede podatke, da mobilno telefonijo v državi uporablja dobrih 40 odstotkov prebivalstva, dostop do spleta pa ima 15 odstotkov ljudi (predvsem študentov in pripadnikov višjega srednjega razreda). Vloga informacijskih tehnologij pri revolucijah je tako dostikrat precenjena, a je ustvarjanje internetne mitologije zelo privlačno, saj “poudarjanje internetnosti arabskih protestov pomaga spregledati prave družbene in politične razloge za revolucijo, v katerih bi se lahko nevarno prepoznali tudi številni prebivalci zahodnih demokracij: brezposelnost, revščina in občutek nemoči” (Kučić 2011: 40).

62

Tudi na področju zdravstva/zdravja se širijo miti o osvobajajočih možnostih, ki jih ponuja sodobno omreženo okolje (glej npr. že omenjeni akcijski plan Evropske komisije). Predvsem se širi diskurz o “zdravju za vse”, boljši informiranosti in enakopravnem (nediskriminatornem) dostopu do zdravstva. Pogosto se klišejsko precenjuje potenciale informacijskih tehnologij. Kot je navedel Ian Halpin primer Velike Britanije na II. SEE⁷ regionalni konferenci o e-zdravju, so najpogostejši uporabniki zdravstvenih storitev namreč kronično bolni, starejši od 65 let, obubožani, nezaposleni ter družbeno izključeni in mlade družine z otroki. Nadaljeval je, da je prav med temi skupinami največ ali računalniško nepismenih ali pa nimajo doma računalniške opreme in dostopa do interneta.

Nič manj polemična in zanimiva ni tudi prepletenost “aktivističnih” strategij in sodobnega omreženega okolja. Ena od oblik aktivizma je podpisovanje spletnih peticij, ki izražajo načela participativne demokracije. S peticijami in pozivi se lahko opozarja na določeno problematiko v zvezi z obolenjem, terapijo ali na spornost sprejemanja direktiv.

Spletna stran www.alergije.net je primer, kako splet lahko še deluje kot mehanizem za (zdravstveni) aktivizem. Na forumu in med osebnimi pogovori se izoblikujejo razne družbene pobude in med drugim so člani foruma izoblikovali peticijo, s katero so starši alergikov želeli spodbuditi spremembe obravnavanja otrok s hudo alergijo. Poleg tega, da imajo zaradi neustrezne obravnave v vrtcih lahko dodatne zaplete, je cel življenjski slog, ki ga zahteva blaženje alergijskih simptomov, izredno drag (dietna prehrana, ureditev čim bolj ustreznih stanovanj) in zahteven (npr. visoka starševska bolniška odsotnost zaradi stalnega bolehanja otrok in podobno). Svetovni splet v tem primeru deluje kot orodje za povezovanje ljudi, osveščanje pristojnih državnih organov ter spodbujanje k spremembam.

Oblikom zdravstvenega aktivizma je možno slediti tudi na drugih domačih spletnih straneh društev, družbenih iniciativ, na blogih posameznikov, FB skupinah, ki prodorno osveščajo internetno javnost in umeščajo alergije ali določeno terapijo v širše sheme družbenega aktivizma na področju ekologije/okoljevarstva. Gre za podobno retoriko, kot jo nakazujeta spodnja primera:

“Število alergij se iz dneva v dan povečuje in to je le odgovor na:

- *deformirano hrano – GSO*

⁷ *South Eastern Europe – Jugovzhodna Evropa.*

- hrano polno aditivov in pesticidov
- predelano hrano s preveč maščobami in sladkorji
- onesnaženo ozračje
- vse večjo uporabo sintetičnih, anorganskih zdravil, vitaminov in mineralov (na nas delujejo prej negativno).

Alergije, ki so na vrhuncu svojega naraščanja, so le dobri pokazatelji tega, da telo zavrača neustrezno hrano, aditive in konzervanse, detergente, kreme ... (npr. marsikomu industrijska skuta povzroča alergije, bio pa ne...)...” (<http://www.holistic.si/index.php/alergijo.html>, 13. 6. 2011).

“Rešitev je seveda vračanje k bolj naravni hrani z manj nepotrebni aditivi (nekateri so tam le za barvo)” (<http://www.delo.si/clanek/64477>, 13. 6. 2011).

Kot kaže raziskava Roberte Raffaete (2009) ter moja dognanja o alergijski tematiki, med alergiki (in njihovimi bližnjimi) prevladuje ideja, da so alergije posledica sodobne “civilizacije”: predvsem industrijske predelave hrane, kopičenja pesticidov in aditivov v hrani, povečanega svetlobnega in elektromagnetnega sevanja ter splošne “zapacanosti” okolja, ki jo povzročajo industrija, promet, ogrevanje prostorov, farmacija in drugo. Alergiki se vidijo kot žrtve nepravilnega ravnanja z okoljem, zato širijo “eko-diskurze”, se zavzemajo za “bio” in “ekološko”, čim bolj naravno. S to retoriko pridobivajo alergije že značilnosti ekološkega družbenega gibanja. Na domačih straneh društev in spletnih terapevtskih skupnostih alergikov se torej kaže, kako lahko alergije služijo tudi kot močan družbeno-kulturni jezik izražanja zaskrbljenosti za okolje: alergije pa v tem primeru delujejo tudi kot primerno sredstvo za artikulacijo politične in kulturne kritike sodobne družbe.

Internet kot motor potrošniškega modela v zdravstvu

Z razvojem informacijskih tehnologij in vse gostejšim omreženjem prostora je tako kot ostale dejavnosti tudi farmacija pridobila dodatno mesto za širjenje (že dolgo polemičnih in kritiziranih) idej o izboljšavah in zdravljenju ter priložnost za neposreden nagovor uporabnika. In čeprav so farmacevtska podjetja že daljše obdobje vitalen del procesa medikalizacije družbe, pa njihov vpliv z vpeljavo promocije ter prodaje izdelkov na spletu še nikoli ni bil tako močan in neposreden.

Spletne strani farmacevtskih družb s portali za uporabnike, svetovanjem, izobraževanjem in prodajo izdelkov po spletu prispevajo k bolj intenzivnemu medikaliziranemu družbenemu stanju, komercializaciji medicine in poblagovljenju zdravja⁸. Z vpletanjem interneta v načine razumevanja in interpretiranja zdravja in bolezni se razvija tudi virtualna medikalizacija. “Spletne državljanke se stalno spodbujajo, da s tehnologijami (sebstva op. p.) aktivno oblikujejo svoje biografije in telesa s samo-nadzorovanjem” (Miah, Rich 2008: 54).

Eden od elementov tega procesa je spletno oglaševanje farmacevtskih

⁸ Komodifikacija ali poblagovljenje zdravja je pojem, s katerim večinoma označujemo povečano uporabo farmacevtskih izdelkov pri zdravljenju težav in ohranjanju zdravja (Reynolds Whyte et al. 2002: 79).

Primer oglaševanja farmacevtskih izdelkov proti alergijam na najbolj obiskanem spletnem novičarskem portalu (vir slike: <http://24ur.com>, 29. 5. 2011).

64

proizvodov, ki je lahko odkrito ali pa tudi bolj prikrito (npr. z odgovori na forumih, s sponzoriranimi spletnimi članki, kjer samo pozoren bralec opazi, da gre za oglasno sporočilo). V sezoni alergij tako na robovih marsikatero spletne strani migajo oglasi z (velikimi) obljubami o rešitvi težav.

V oglasih⁹ se širi retorika o kliničnih raziskavah ter priporočilih zdravnikov in farmacevtov, kar naj bi jim dajalo večjo kredibilnost in avtoriteto. S poudarjanjem znanstvenega védenja in raziskav farmacevtske družbe in mreže lekarn uporabljajo “bio-moč”¹⁰ (Foucault 1994, Rabinow, Rose 2006) pri oblikovanju institucionalno podkrepjenega zdravstvenega potrošništva. Namreč, kljub temu, da splet ponuja nešteto različnih informacij o alergijah, je izbira v bistvu zelo omejena. Gre za skrite oblike moči institucionalnih sistemov, ki uporabljajo splet za medij in orodje pri izvrševanju dominacije.

Ne bom odkrivala tople vode, saj je že Foucault (1994, 1997, 1998, 2001) v svojem obširnem repertoarju razvil, utemeljil in osvetlil ideološko naravo biomedicinske samoumevnosti, ko je velike družbene ustanove, ki se ukvarjajo s predpostavkami današnje družbe, analiziral kot naprave, ki obnavljajo mejo med družbo in naravo, normo in odklonom, in s tem postavljajo prostor današnje družbenosti in čas njene zgodovinskosti. Prikazal je, kako biomedicinska resnica nikoli ni nevtralna, temveč determinirana v zgodovinskih praksah. Vedno je pod vplivom odnosov moči in vedno pristranska.

⁹ Tu se navezujem na celotno oglaševanje, ne samo spletno.

¹⁰ Gre za preplet etike, znanosti in klinične prakse v biomedicini, ki ustvarja kulturno pogojeno izkustvo zdravja in bolezni.

Portal WebMD za izobraževanje uporabnikov; alergijske mehanizme in kontekste v videovsebinah razlagajo zdravniki; potem tudi svetujejo, kako ukrepati. Spletno stran sponzorira Clarity podjetja Schering Plough (vir slike: www.webmd.com/allergies, 22. 11. 2010).

Aktiven iskalec rešitve za zdravljenje alergije ali pa naključni brskalec po spletni slej ko prej naleti na vabilo k izpolnitvi (krajšega) testa, ki naj bi mu/ji pokazal, ali boleha za neko obliko alergije, in če odkrije, da da, kateri proizvod naj bi bil glede na način življenja in preference izvajanja terapije (sirup, tablete in podobno) zanj/o najbolj primeren. Možno je tudi, da se bo uvrstil/a le v rizično skupino potencialno ogroženih, ki pa je postala že normativ, “stanje podobno bolezni, ki se ga mora zdraviti” (Vuckovic, Nichter 1997: 1). Farmacevtska dejavnost na ta način pripomore k razširjanju/spreminjanju biomedicinskih definicij/norm pri obolenjih, ki se oblikujejo tako, da jih je čim več v rizičnih skupinah ali bolnih.¹¹ “Gre torej za sistem sistematičnega 'znanstvenega predodkrivanja' potencialnih nevarnosti, ki se skrivajo bodisi v človeku bodisi v njegovem okolju” (Kamin, Ule 2009: 150).

Spletni testi so ena od oblik direktnega marketinga proizvodov proti alergijam, ki so se razpredli po medmrežju v zadnjem desetletju kot gobe po dežju. “Farmacevtske družbe zdaj porabijo skoraj enake vsote denarja za direktno nagovarjanje potrošnikov kot za oglaševanje pri zdravnikih in v medicinskih

¹¹ Gre za vzajemen odnos med farmacijo in biomedicino. Hrvaška zdravnica Lidija Gajski v (polemični) knjigi *Zdravila ali zgodba o prevari* (2009) na spornost zniževanja norm/vrednosti opominja na primeru osteoporozе, kjer je Svetovna zdravstvena organizacija za merilo normalne kostne gostote vzela tridesetletnike. Gostota kosti se z leti zmanjšuje, kar je popolnoma naraven proces. Podobno znižujejo vrednosti slabega holesterola, ki naj bi hudo ogrožal zdravje; Conrad (2007) pa navaja primer Alzheimerjeve bolezn, ki je bila v še ne tako davni preteklosti precej obskurno obolenje, po spremenjeni definiciji bolezn (ukinitev starosti kot kriterij) pa se je razlikovanje med njo in senilno demenco precej razblinilo. Tako med populacijo staro nad 60 let beležimo ogromen porast “alzhajmerja”.

Spletni vprašalnik, ki ponuja uporabniku, da preveri, katera oblika izdelkov iz družine Claritin mu glede na preference in želje najbolj ustreza (kapljice, tablete, sirup ...; uporaba enkrat na dan, po potrebi ...). Gre za primer uporabe spleta kot orodja za informiranje uporabnikov in tudi za spodbujanje potrošniškega odnosa v zdravstveni shemi (vir slike: <http://www.claritin.com/claritin/en/manage/profiler.jspa>, 16. 5. 2011).

revijah; to še posebej velja za izjemno uspešno zdravila, ki se uporabljajo pri pogostih težavah, kot so alergije, bolečina v prsih, artritis, erekcijske disfunkcije, depresija in anksioznost” (Conrad 2007: 134).

Vsi našteti farmacevtski pristopi imajo vplivne družbeno-kulturne posledice: ne samo, da spodbujajo potrošniško samozdravstveno strategijo reševanja tegob, temveč tudi prispevajo k tako imenovani “(psevdo) epidemiji” alergij.

Tržni uspehi farmacevtske industrije pa ne bi bili mogoči brez družbeno-kulturnih okoliščin vladavine “imperativa zdravja” (glej Lupton 1995). Zdravje za vse je namreč “sodobni prijazen in socialni kapitalistični slogan, narejen za ljudi, ki živijo v spektakelski družbi kot terminalni subjekti ali absurdni svobodni podložniki” (Rutar 2009: 162). In če smo morali nekoč v socializmu “biti vsi pionirčki ali komunisti, moramo danes biti vsi zdravi, lepi in močni; nekoč nas je potreboval socializem, danes nas kapitalizem – vse drugo so zgolj detajli” (Rutar 2009: 156).

Sodobna medikalizacija

Kljub temu, da spletne strani farmacevtskih družb s portali za uporabnike in prodajo izdelkov po spletu prispevajo k bolj intenzivnemu medikaliziranemu družbenemu stanju ter komercializaciji medicine, pa v sodobnosti biomedicina in farmacija namreč nista več edina “grešna kozla”, ki izvajata medikalizacijo družbe, saj je proces v postmoderini razumljen kot večplasten (in ne več enosmeren). Za medikalizacijo je sicer značilno, da se vzroki bolezni običajno prenašajo na posameznika in ne na celotno družbo: spodbuja se bolj individualne medicinske

intervencije kot kolektivne družbene spremembe. A preživete so razprave, ki, kot ugotavljata Williams in Calnan (1996), “vidijo posameznika in javnost kot pasivna in nekritična sprejemnika biomedicinskega širjenja” (Conrad 2007: 11).

Medikalizacija je danes skupinska dejavnost, ki jo vsi, tako medicinsko osebje z institucionalnim, farmacevtskim in političnim zaledjem kot tudi laiki in družbene samoiniciative, lahko spodbujajo ali pa omejujejo. S tem da svoj lonček (ali lonec) pristavijo tudi komplementarne, tradicionalne in alternativne prakse, o katerih Fadlonova (2004) razmišlja, da so postale del modnega postmodernega zdravstvenega spektakla in so se razvile v nov sistem medicinskega nadzorovanja. In medikalizacija je kot dvorezen meč, ki ima lahko pozitivne ali pa negativne posledice pri pacientih: pozitivna konstruktivna medikalizacija lahko osvešča javnost, lajša ali osmisli tegobe; negativne posledice pa so hiperprodukcija bolezni, komercializacija obolenj, zgrešena identifikacija med družbenim in individualnim telesom. Izključno biomedicinska in farmacevtska “imperialna” medikalizacija “od zgoraj navzdol” (angl. *top down*) je torej preživeta paradigma; za novodobne procese medikalizacije sta značilna raztresenost zdravstvenih informacij in pobud ter razkroj avtoritativnega znanja zdravnikov; ključna je postala medikalizacija “od spodaj navzgor” (angl. *bottom up*), kjer imajo vrednost in moč izkušnje ter znanje pacientov, društva in iniciative (zagovornišvo) bolnikov ter (spletne) terapevtske skupnosti. “Za Furedija (Franka, op. p.) je gonilna sila te metamorfoze transformacija prej pokornega pacienta v potrošnika in aktivnega iskalca primerne diagnoze” (Hafferty 2006: 41).

Vloga interneta je še posebej razvidna pri razvijanju medikalizacije “od spodaj navzgor”, ko razne nekomercialne in družbeno-angažirane spletne strani posameznikov ali društev razširjajo medicinske perspektive zunaj tradicionalno profesionalnih krogov in spodbujajo k večji zdravstveni osveščenosti.

Na področju alergij velja v ZDA spletna mreža “*Mothers of Astmatics*”¹² za prelomnico pri oblikovanju spletnih laičnih alergoloških združenj ter potrošniško orientiranega pristopa pri zdravljenju alergij in astme. Že leta 1985 jo je ustanovila Nancy Sander, mati štirih otrok in pisateljica. Povod za ustanovitev spletnega portala so bili nenehni obiski bolnišnic in težavno prilaganje družinskega življenja hudo astmatični hčeri. Predvsem pa je želela javno deliti izkušnjo, kako so pri hčerki uspeli zaustaviti razvoj astme in rešiti njeno življenje. Sanderjeva je začela s pisanjem novic z nasveti, kaj v njihovem primeru deluje in kaj ne. Kmalu se je organizacija preko spleta razširila in pridružila se ji je še organizacija pacientov “*Astma and allergy network*”.¹³ Dandanes je z 2.000.000 člani najuspešnejše prostovoljno združenje pacientov na področju astme in alergij.

---

¹² Matere astmatikov.

¹³ Združenje za astmo in alergijo.

Zelo dobro obiskana spletna stran “Allergy and asthma network/Mothers of Astmatics”, ki tudi predstavlja potrošniško usmerjen pristop pri obravnavanju in zdravljenju alergijskih bolezni (vir slike: <http://www.aanma.org/>, 12. 1. 2011).

Na našem področju sta med najbolj obiskanimi portali z medicinsko vsebino www.vizita.com ter www.med.over.net, ki je eden prvih tovrstnih spletnih prostorov na Slovenskem (ustanovljen je bil leta 2000). Boštjan Boštner, direktor podjetja, ki skrbi za spletni portal www.med.over.net, ga imenuje *največja spletna zdravniška ordinacija*. Po njegovih navedkih na II. SEE regionalni konferenci vsebuje portal več kot 40.000 spletnih strani z informacijami, kjer več kot 180 strokovnjakov nadzoruje forume. Mesečno imajo več kot 40.000 uporabnikov in več kot 10 milijonov ogledov strani.¹⁴ Najbolj obiskani forumi pa so ginekologija, pediatrija in starševstvo. Boštner meni, da je portal tako uspešen in obstojen, ker ne zahteva registracije uporabnikov in s tem dovoljuje anonimno izkušnjo.

Tovrstne in podobne, tudi bolj specializirane strani osredotočene na določeno motnjo ali bolezen, poleg “dodatka” k medikalizaciji, pripomorejo še k izoblikovanju “sodobnega spletnega bolnika”, ki je vedno bolj aktiven, samozavesten, informiran in tudi potrošniško usmerjen.

Znanje na svetovnem spletu in pacienti strokovnjaki

Z vsemi prosto dostopnimi spletnimi informacijami, (izobraževalnim) video gradivom na priljubljenih spletnih mestih za izmenjavo videoposnetkov (kot je na primer YouTube), vzpostavljenimi ne/komercialnimi, družbeno-angažiranimi spletnimi stranmi posameznikov ali društev se tako razširjajo medicinske perspektive zunaj tradicionalno profesionalnih krogov in spodbujajo k večji osveščenosti o obolenjih. Omogočajo porast samozdravstvenih in samodiatnostičnih postopkov, kar posledično prispeva k tako imenovani današnji (psevdo)epidemiji raznih bolezni (kot so npr. alergije).

¹⁴ Podatki za januar 2011.

Na zanimiv način svetovni splet opravlja tudi družbeno poslanstvo – s proizvajanjem znanja in védenja, ki jima večina precej lahkotno zaupa. V virtualnem prostoru gre za decentralizacijo medicinskega znanja, saj so pri izmenjavi mnenj, napotkov in izkušenj vsi člani/uporabniki enakopravni. In kot se je izrazila ena mojih pripovedovalk: “Dejstvo je, da je večina mojih znank na Facebooku samo zato, da se pogovarjajo o alergijah otrok” (Z., 36 let).

Za marsikoga nosi enako težo nasvet strokovnjaka ali pa opis izkušnje bolezni in nasvet “sotrpina” na spletnem forumu. Avtoritativno znanje tako ni več izključno “v posesti” zdravnikov.

Slednjo trditev potrjuje tudi moja raziskava o družbeno-kulturnih kontekstih alergij, ko so mi pripovedovalci govorili o poslušanju lastnega telesa ter dobrem poznavanju, kaj je dobro za njih (ali njihove alergične otroke) in kaj ne. Nadalje so izražali skepticizem nad znanstvenimi ugotovitvami in mnenjem zdravnikov: vedno bolj prihajajo v veljavo priporočila znancev, sorodnikov in nasvetov s svetovnega spleta. Starši alergičnih otrok imajo namreč neredko izkušnje, da so sami veliko boljši poznavalci terapevtskih strategij za svojega otroka kot alergologi ali pediatri. Tudi zaradi vse večje osveščenosti o stranskih učinkih antihistaminikov in bronhodilatatorjev, ki se jih več ne konzumira nekritično kot še dve desetletji nazaj, se tako alergiki kot starši alergikov raje posvetujejo na spletnih forumih (glej na primer forum na www.alergije.net), ki deluje kot neke vrste “podporna skupina”, kot se je izrazila ustanoviteljica spletnega portala www.alergije.net.

Izoblikovanje posameznikovega terapevtskega itinerarija s pomočjo spleta ni redko v različnih bolezenskih primerih. Izvaja se torej neke vrste skupinska medicina uporabnikov spletišča, ki se razvija kot alternativa, orientacijska točka v poplavi nasvetov in informacij ali pa dopolnitev tradicionalnega odnosa med zdravnikom in pacientom. Ogromno priljubljenih in uspešnih terapevtskih (podpornih) mrež se je vzpostavilo prav na spletu (glej na primer že omenjeno stran www.alergije.net ter npr. www.nebojse.si, www.metuljica.mojforum.si, www.lunin.net in druge). Spletne terapevtske skupnosti na ta način zapolnjujejo pomanjkanje informacij in tolažbe, kar si bolni ali svojci želijo in potrebujejo. Zdi se tudi, da v anonimnem virtualnem svetu ljudje lažje delijo intimnosti in težave, s katerimi se spopadajo. Hkrati pa “za mnoge to pomeni transformacijo prej zelo osebne izkušnje bolezni v javni dogodek” (Conrad 2007: 140).

Tradicionalna hierarhija znanja, ko so bili samo zdravstveni profesionalci kredibilni postavljalci diagnoz in terapij ter edinstveni viri védenja, je torej v postmodernem “virtualnem” zdravstvu močno razrahljana. “Meje med strokovnjaki in pacienti zamegljuje virtualni prostor, kjer tudi oba akterja izgubljata nekatere vidike svojega specifičnega *modus operandi*.” (Miah et al. 2008: x)

V širšem družbenem kontekstu pa internet vpliva tudi na hiperprodukcijo bolezni, psevdopidemije ter samodiagnosticsiranje. Vsakemu se namreč ponuja nepregledno število strani, portalov, forumov, klepetalnic, blogov, kratkih sporočil s Twitterja, priročnikov, navodil in tako naprej, ki omogočajo pridobivanje ne/znanja, deljenje izkušenj ter izražanje pritožb.

Z En "google" na dan odžene zdravnika stran je Rodney Reynolds (Univerzitetni kolidž v Londonu) naslovil svoj prispevek na antropološki konferenci Onkraj esencializmov: Izzivi antropologije v 21. stoletju 26. novembra 2010 v Ljubljani. A kolikor lahko informacije s spleta pomirijo posameznika, ga odvrnejo od obiska pri zdravniku/terapevtu in usmerijo v samozdravljenje, toliko lahko brskanje po spletu povzroči hipohondrijo in paniko, ko posameznik z nemedicinskim znanjem bere o vseh možnih simptomih, obolenjih in zapletih. Že z izpolnjevanjem enostavnega vprašalnika *Bolezni in simptomi: kje vas boli* (www.vizita.si, 6. 5. 2011) se nas lahko napelje na razvijanje misli o vseh grozečih boleznih, ki jih lahko imamo. Zaradi vseh posredovanih sporočil in opozoril ter ob brskanju po spletu se torej pojavlja hipohondrija, saj lahko vsak, ki išče in raziskuje simptomatiko, na sebi najde neko anomalijo, motnjo ali pa se vsaj uvrsti v skupino potencialno visoko ogroženih. "Medtem ko splet pacientom ponuja tudi diagnostične informacije, pa splošni zdravniki izpostavljajo, da so tovrstne storitve sprožile val nepotrebne zaskrbljenosti o boleznih." (<http://www.ris.org/db/26/10969/Novice/>, 9. 5. 2011)

Dodatna težava pri nekritičnem in fragmentiranem branju biomedicinskih podatkov s spleta pa je pojav novodobnih pacientov strokovnjakov. Pacienti se namreč z brskanjem po spletu lahko pretvorijo v internetne medicinske eksperte. Na že v uvodu omenjeni II. SEE konferenci o e-zdravju se je med predavanji in debato večkrat izpostavilo, kako imajo zdravniki težave s tovrstnimi pacienti strokovnjaki. Vse več ljudi se namreč informira o zdravstvenem stanju na spletu in pride k zdravniku z že izoblikovano samodiagnozo ter zahtevo po točno določeni terapiji. Kar s pomočjo spleta si skonstruirajo bolezensko diagnozo in terapevtski itinerarij. Internet se na ta način vpeljuje v odnos med zdravnikom in pacientom. V sodobnosti se govori o partnerskem odnosu med klinično obravnavo; internetni pacienti eksperti pa v ta odnos vnašajo še elemente potrošništva (vztrajajo pri zahtevah, saj tudi plačajo za usluge) in pogajanja. Kot sem že omenila, zdravnik ni več ekskluzivni in avtoritativni vir znanja, saj se mora namreč s samozavestnimi laičnimi strokovnjaki marsikdaj tudi pogajati glede diagnoze in zdravljenja, ki bi ga predpisal. "V nasprotju s tradicionalno vlogo bolnega v razmerju z zdravnikom, ko je strokovnjak povedal pacientu, kje so težave in mu priporočil terapijo, dandanes v informacijski dobi ni redko, da kar pacient pove zdravniku, kaj je najverjetneje narobe z njim/njo ter tudi našteje vrsto možnih ukrepov in terapij, ki naj bi mu ustrezali." (Nettleton v Miah et al. 2008: 41) Že tako preobremenjeni (predvsem splošni) zdravniki tarnajo, da zelo dragocen čas v ordinaciji izgubljajo tudi s pacienti, ki med obravnavo postavljajo številna dodatna vprašanja, prosijo za pojasnila glede informacij, ki so jih pridobili na internetu, ali se pregovarjajo glede ustreznosti izbrane terapije.

Nasprotno pa Henwood in drugi (2003), Kivits (2004) ter Massé in drugi (2001) v svojih raziskavah nakazujejo, kako sprejemanje in razumevanje informacij s spleta ter "pogajalski" model v odnosu med zdravnikom in pacientom le ni tako zelo jasen in enosmeren. Omenjeni avtorji namreč pravijo, da res da uporabniki lahko zbirajo podatke na internetu, kar pa še ne pomeni, da bodo z

njimi tudi “izzivali” zdravnike. Kivits (2004) ugotavlja, da je za večino vseeno še vedno (splošni) zdravnik ultimativni vir znanja.

V informacijski dobi se torej dogajajo transformacije zdravstvenih sistemov kakor tudi odnosov znotraj njih. Ena od možnih (optimističnih) posledic vrivanja spleta v odnos med zdravnikom in pacientom je, da bo splet redefiniral koncept zaupanja, odgovornosti in avtoritete. Ponuja namreč več prostora za razmisleke, odpiranje za razumevanje različnih terapevtskih metod in izboljšano komunikacijo. Ker ima vsakdo možnost zapisa dobre ali negativne izkušnje s terapevtom ali zdravnikom, se razvija tudi spletni “ugled” zdravstvenih delavcev. Pred obiskom ali izbiro stalnega terapevta/zdravnika je namreč najlažje vtipkati v brskalnik ime in priimek tistega, ki nas zanima, ter preveriti njegov “virtualni sloves” med uporabniki.

A poplava splošno dostopnih podatkov in zdravstvenih informacij povleče za seboj pasti in nevarnosti. Poleg možnosti napačnega samodiagnosticiranja ter samozdravljenja s farmacevtskimi izdelki, ki se jih lahko kupi prek spleta, je informiranje o zdravju prek interneta lahko zavajajoče in ogrožajoče še na drugih nivojih. Bralec mora biti namreč že precej medicinsko izobražen in sposoben kritičnega branja, da je sposoben najprej najti ustrezne informacije ter potem tudi razumeti/razbrati njihove pomene. Še posebej pri opisih na forumih in uporabi spletnih terapevtskih skupnosti je problematično subjektivno, čustveno, nenatančno ter necelostno opisovanj izkušenj bolezni, s katerimi se lahko uporabniki poistovetijo ter posledično obremenijo, zavedejo, si poslabšajo zdravstveno stanje ali skrhajo odnos s terapevtom/zdravnikom. Tudi sicer se na spletu izvaja izredno poenostavljeno, nepreverjeno, fragmentarno ter sumljivo nekritično naslavljanje in sklicevanje na znanstvena dognanja; neredko pa se dogaja tudi prikrito oglaševanje terapevtskih in diagnostičnih metod. Kot pišeta Klemenčičeva in Leskovšek (2008), je problematika uporabe zdravstvenih spletnih sporočil prav v tem, da ni zanesljivega mehanizma, ki bi preverjal kredibilnost, aktualnost, preverljivost in avtorstvo zdravstvenih informacij, ki se proizvajajo na spletu. Nekateri vidijo delne rešitve v prihodnosti bolj “inteligentnega” podatkovno semantičnega spleta 3.0. (npr. glej Guistini 2007 ali blog <http://sciencerooll.com/>).

Splet torej v sodobno retoriko razumevanja zdravja in bolezni ter razvoj sodobnega zdravstva vnaša množstvo novih možnih strategij. Le utopični diskurz o vseh zmogljivostih spletne medicine in e-zdravja pa je slepo zavajajoč.

LITERATURA IN VIRI

BECK, Ulrich

1992 *Risk society: towards a new modernity*. London: Sage.

BRUCKNER, Pascal

2004 *Nenehna vznihčenost: esej o prisilni sreči*. Ljubljana: Študentska založba.

CONRAD, Peter

2007 *The medicalization of society*. Baltimore: The John Hopkins University Press.

FADLON, Judith

2004 Meridians, chakras and psycho-neuro-immunology: the dematerializing body and the domesticification of alternative medicine. *Body and society* 10, št. 4, str. 69–89.

FOUCAULT, Michel

1994 *The birth of the clinic: an archeology of medical perception*. New York: Vintage.

1997 Governmentality. V: *Michel Foucault: power, essential works of Foucault 1954–1984, Volume 3*. New York: New Press. Str. 201–222.

1998 *Zgodovina norosti v času klasicizma*. Ljubljana: Založba / *cf.

2001 *Arheologija vednosti*. Ljubljana: ISH.

GUISTINI, Dean

2007 Web 3.0 and medicine: make way for the semantic web. *British medical journal* 335: 1273. <<http://www.uv.es/previnfad/Web%203.0%20and%20medicine.pdf>> [10. 5. 2011].

HAFFERTY, Frederic William

2006 Medicalization reconsidered: the case of a pivotal date, two missing witnesses, and one confounding attribution. *Society* 43, št. 6, str. 41–46.

HENWOOD, Flis; WYATT, Sally; HART, Angie; SMITH, Julie

2003 "Ignorance is bliss sometimes". *Sociology of Health and Illness* 25, št. 6, str. 589–607.

JACOBSON, Pearl

2007 Empowering the physician-patient relationship: the effect of the internet. *Partnership: the Canadian Journal of Library and Information Practise and Research* 2, št. 1.

<<http://journal.lib.uoguelph.ca/index.php/perj/article/viewFile/244/345>> [8. 5. 2011].

KAMIN, Tanja; ULE, Mirjana

2009 Novodobni stevardi zdravja. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 37, št. 235/236, str. 145–155.

KEANE, Anne

1997 To hard to swallow: the palatability of healthy eating advice. V: Pat Caplan (ur.) *Food, health and identity*. London: Routledge.

KIVITS, Joelle

2004 Researching the informal patient. *Information, Communication and Society* 7, št. 4, str. 510–530.

KLEMENČIČ, Eva; LESKOVŠEK, Branimir

2008 Kritičen pogled na prosto dostopne zdravstvene informacije na spletu. *Informatica Medica Slovenica* 11, št. 2.

<<http://ims.mf.uni-lj.si/archive/11%20282%29/IMS11%20282%29web.pdf>> [10. 5. 2011].

KUČIČ, Lenart

2011 Internet in revolucija. *Delo*, 19. 2., str. 40.

LIPOVEC ČEBRON, Uršula

2008 *Krožere zdravja in bolezni: tradicionalna in komplementarne medicine v Istri*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.

LINDSAY, Sally; VRIJHOEF, Hubertus

2011 A sociological focus on 'expert patients'. *Health Sociology Review* 18, št. 2.

<<http://hsr.e-contentmanagement.com/archives/vol/18/issue/2/article/2967/a-sociological-focus-on-%E2%80%98expert-patients%E2%80%99>> [19. 4. 2011].

LUPTON, Deborah

2003 *Medicine as culture: illness, disease and the body in western societies*. London, New Delhi: Sage publications.

- MASSE, Raymond; LEGARE, France; COTE, Luc; DODIN, Sylvie
2001 The limitations of negotiation model for perimenopausal women. *Sociology of Health and Illness* 23, št. 1, str. 44-64.
- MIAH, Andy; RICH, Emma
2008 *The medicalization of cyber space*. New York: Routledge.
- MILLER, Daniel; SLATER, Don
2000 *The internet: an ethnographic approach*. Oxford, New York: Berg.
- MITMAN, Greg
2007 *Breathing space: how allergies shape our lives and landscapes*. New Heaven, London: Yale University Press.
- MURŠIČ, Rajko
2004 Etnologija s čustvi: pogled s strani. *Etnolog* 14, str. 49-62.
- PRENSKY, Marc
2001 Digital natives, digital immigrants. *On the horizons* 9, št. 5.
<<http://www.marcprensky.com/writing/prensky%20-%20digital%20natives,%20digital%20immigrants%20-%20part1.pdf>> [5. 5. 2011].
- RABINOW, Paul; ROSE Nikolas
2006 Biopower today. *BioSocieties* 1, št. 2, str. 195-217.
- RAFFAETA, Roberta
2009 *Compromised medical realities: a cultural study of allergy in a context of medical pluralism*. Luzana: [R. Raffaeta].
- REYNOLDS WHYTE, Susan; VAN DER GEEST, Sjaak; HARDON, Anita
2002 *Social lives of medicines*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- RUTAR, Dušan
2009 Zdravje za vse kot sodobna imperialistična utopija. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 37, št. 235/236, str. 156-164.
- SALECL, Renata
2004 *On anxiety*. London, New York: Routledge.
2011 *Nezanesljivi smerokazi*. Delo, Sobotna priloga, 16. 4., str. 32.
- ŠIMENC, Jana
2009 Alergije: (psevdo)-patologija. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 37, št. 235/236, str. 181-189.
- TRAVAR, Jelena
2009 *E-pacient: vloga interneta v procesu informiranja o zdravju: diplomsko delo*. Ljubljana: [J. Travar].
- VIDEMŠEK, Boštjan
2011 *Hosni Mubarak je vendarle odstopil, ulice slavijo*. Delo, 12. 2., str. 1.
- VUCKOVIC, Nancy; NICTER, Mark
1997 Pharmaceutical practice in the US: research agenda for the next decade. *Social Science and Medicine* 44, št. 9, str. 1285-1302.
- WILLIAMS, Simon; CALNAN, Michael
1996 The “limits” of medicalization. *Social Science and Medicine* 42, št. 11, str. 1609-1620.

Spletni portali in forumi

Zdravje EU: javnozdravstveni portal Evropske Unije: <http://ec.europa.eu/health-eu/care_for_me/e-health/index_sl.htm> [20. 4. 2011].

Spletni portal Med.Over.net: <www.med.over.net> [6. 5. 2011].

Spletni portal Vizita: <www.vizita.si> [6. 5. 2011].

Spletni portal društva za depresijo in anksioznimi motnjami: <www.nebojse.si> [6. 5. 2011].

Spletni forum Zdravje in alternativna medicina na portalu Lunin.net: <www.lunin.net> [6. 5. 2011].

Spletni forum o alergijah Alergije.net: <www.alergije.net> [6. 5. 2011].

Spletni portal društva za pomoč pri obolenjih s ščitnico: <<http://metuljceca.mojforum.si>> [6. 5. 2011].

Spletni portal družbe Krka: <<http://www.ezdravje.com>> [8. 5. 2011].

Spletna stran društva Mothers of Astmatics: <<http://www.aanma.org>> [12. 1. 2011].

Spletna stran Raba interneta v Sloveniji: <<http://www.ris.org>> [9. 5. 2011].

Spletna stran Pew Internet Pew raziskovalnega centra: <<http://www.pewinternet.org/Reports/2011/HealthTopics.aspx>> [9. 5. 2011].

Blog Bertalan Meska: <<http://sciencereoll.com/>> [9. 5. 2011].

Drugo:

a) Referati in diskusije na konferencah

e-Health without frontiers. Ministrstvo za zdravje Republike Slovenije. Portorož, 6.-7., maj 2008.

Beyond essentialism/Onkraj esencializmov: Izzivi antropologije v 21. stoletju. Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske Fakultete v Ljubljani. Ljubljana, 26. novembra 2011.

II. South Eastern Europe (SEE) regionalna konferenca o e-zdravju. Centre for eGovernance Development. Ljubljana, 16.-18. februar 2011.

b) Diskusije med partnerskimi sestanki EU projektov iz programa vseživljenjskega učenja, pri katerih sodeluje avtorica

WHOLE: Web-based Health Organisations Learning Environments. <www.whole-academy.eu> [6. 5. 2011].

WebWise: Web 2.0. supported Higher Education Institutional Learning Scenarios for Collaborative Learning. <www.Webwise.odl.org> [6. 5. 2011].

BESEDA O AVTORICI

Jana Šimenc, dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, se ukvarja z medicinsko antropologijo. Na ljubljanski filozofski fakulteti končuje doktorski študij z disertacijo o alergijah, ki bo sintetična artikulacija dinamičnih odnosov med posameznikom, neprijetno patologijo in gibljivimi zdravstvenimi sistemi. Poleg biomedicinskega zdravstvenega sistema jo zanima tudi e-zdravje ter produkcija in razumevanje znanstvenega vedenja. Kot asistentka raziskovalka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani dela na evropskem projektu Webwise.

ABOUT THE AUTHOR

Jana Šimenc, who has a degree in ethnology and cultural anthropology, researches medical anthropology. She is presently completing her doctoral studies at the Faculty of Arts with a dissertation on allergies, which will present a synthetic articulation of the dynamic relations between the individual, unpleasant pathology and mobile health systems. In addition to the biomedical system, she is interested in e-health and the production and understanding of scientific knowledge. She is employed as a research assistant at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology at the Faculty of Arts, working on the European "WebWise" project.

SUMMARY

“DR.GOOGLE.COM”

The Internet is presently becoming one of the key contexts of the formation of strategies and knowledge on matters related to health care. Internet tools and virtual spaces also bring changes to social relationships, our ways of functioning and living, the production of knowledge, ways of sharing experiences and searching for advice, etc.

This short medical-anthropological article addresses several subjects: among others the dynamics of contemporary medicalisation, which is no longer understood as a one-way process, but a highly multilayered one. The role of the Internet is particularly obvious from the emergence of so-called *bottom up* medicalisation (constituting of various non-commercial and socially engaged webpages of societies and individuals) and online medicalisation (largely made up of pharmaceutical companies). Although the pharmaceutical industry has been a vital part of the medicalisation process for a long time, its influence has never been so strong and direct because of the use of the web and the introduction of promotion and sales of products on the Internet. The Internet can also be used as a mechanism for online health activism, establishing online medicine and online therapeutic communities; at the same time it changes the production of medical knowledge. The traditional hierarchy of knowledge, when only health professionals were considered capable of assigning credible diagnoses and therapies, as well as being unique sources of knowledge, has been greatly shaken. In postmodern “virtual” health care. “The borders between expert and patient are distorted by the virtual space where both actors lose some aspects of their specific *modus operandi*” (Miah et al. 2008: x). Authoritative knowledge is no longer the exclusive domain of physicians. Patients-experts are emerging, who with the help of the Internet form a diagnosis and decide on a therapeutic itinerary. In this way, the Internet is introduced to the relationship between physician and patient, challenging the traditional status.

The information age thus witnesses transformations of health systems and the relationships within them. One possible (optimistic) consequence of the Internet interfering into the relationship between physician and patient is that it may redefine the concepts of trust, responsibility, and authority. It indeed offers more space for reflection, better understanding of different therapeutic methods, and better communication.

PREDSTAVE O NAJBOLJŠI SPOLNOSTI SLOVENSКИH MOŠKIH, KI IMAJO SPOLNE ODNOSI Z MOŠKIMI

Vsebinska analiza vprašanja odprtega tipa iz spletne raziskave EMIS

Aleš Lamut

77

IZVLEČEK

Prispevek opisuje internetne raziskave spolnega vedenja moških, ki imajo spolne odnose z moškimi (MSM) za javnozdravstvene namene. Opiše uporabno vrednost kvalitativnih raziskav v preučevanju spolnega vedenja MSM v kontekstu pandemije HIV-a/aidsa. Opis družbene situacije MSM v Sloveniji nadgradi s pomenom, ki jo ima internet za njihovo komunikacijo in za raziskovanje spolnega vedenja. Predstavi rezultate analiz vprašanja odprtega tipa o tem, kakšne so njihove predstave o najboljšem spolnem življenju in razpravlja o implikacijah za javnozdravstvena prizadevanja.

Ključne besede: antropologija spolnosti, moški, ki imajo spolne odnose z moškimi, internetne raziskave spolnega vedenja, predstave o najboljši spolnosti, HIV

ABSTRACT

The article describes the Internet survey, conducted for public health purposes, on the sexual behaviour of men who have sex with men (MSM). It describes the usefulness of qualitative surveys for research into the sexual behaviour of MSM in the context of the HIV/aids pandemic. The article expands the description of the social situation of MSM with a discussion of the importance the Internet has for their communication and for the research into sexual behaviour. It presents the results of the author's analysis of an open-end question on respondents' ideas of the best sex life and discusses the implications for public health efforts.

Keywords: anthropology of sex, men who have sex with men, Internet surveys of sexual behaviour, ideas of the best sex life, HIV

Uvod v raziskovanje spolnega vedenja moških, ki imajo spolne odnose z moškimi (MSM)¹, s poudarkom na kvalitativnih pristopih

Raziskovanje pandemije HIV-a/aidsa in njenih vplivov na človeka danes spada v domeno tako naravoslovnih kot družboslovnih in humanističnih znanosti. Kompleksnost pojava in samo dinamiko ter razloge širjenja virusa je skušalo na svoje načine razložiti več disciplin. Epidemiologija je z uporabo statističnih metod že kmalu (leta 1983) po izbruhu epidemije v severnoameriških mestih začela ugotavljati vzroke za nenadna obolenja večjega števila ljudi (Shilts 1987) in kmalu pokazala na ključno povezanost bioloških in vedenjskih pojavov ter kompleksnost raziskovalnega področja, ki je za družboslovje in humanistiko še vedno zelo aktualno.

78

Pandemija aidsa je bila med ključnimi razlogi za spremembe na področju raziskovanja spolnosti ob koncu 20. stoletja. Izzvala je hegemonijo znanstvenih in medicinskih avtoritet kot tudi prinesla izziv prvim gejevskim organizacijam, ki so skrbele za zaščito zdravja gejev (npr. v ZDA, Gay Men's Health Crisis²). Tovrstne organizacije so bile akcijsko usmerjene, izvajale so prve podporne aktivnosti za (z aidsom obolele) MSM, preventivne programe spreminjanja vedenja in so sovplivale na intenzivnost družboslovnega ukvarjanja z njihovim družbenim položajem, zdravjem in spolnostjo. Interdisciplinarnost in priznavanje različnih pristopov k preučevanju spolnega vedenja MSM ne bi bila tako uspešna tudi brez sicer sprva ničnega, a kasneje močno povečanega finančnega vložka, ki so ga mednarodne organizacije in države vsako leto pripravljene nameniti raziskovanju, spremljanju pandemije in intervencijam za preprečevanje novih okužb oz. za zmanjševanje škode pri že okuženih (glej na prim. Bill and Melinda Gates foundation³).

V drugi polovici osemdesetih let, po tem, ko je postalo jasno, da bolezen ni omejena samo na določene skupine prebivalstva⁴ in da je njeno širjenje težko obvladovati z dotedanjimi intervencijskimi ukrepi, zaradi česar je bilo nujno

¹ Termin "moški, ki imajo spolne odnose z moškimi" se je od devetdesetih let dalje uveljavil za poimenovanje vseh moških, ki jih spolno privlačijo moški oz. imajo spolne odnose z moškimi ne glede na njihovo sicer izraženo spolno identiteto. Gre za nekakšen tehnični izraz, katerega namen je (bila) konstrukcija ene referenčne ciljne skupine za javnozdravstvene in aktivistične namene, za razliko od več referenčnih ciljnih skupin temelječih na spolni identiteti, kot so npr. gej, homoseksualec, biseksualec itd. Vpeljava termina MSM je temeljila na ključnem spoznanju javnozdravstvenikov in aids aktivistov, da z naslavljanjem izključno gejev nekaterih moških s preventivnimi sporočili ne dosežeš, ker se identificirajo drugače, npr. kot heteroseksualci. Bistven namen rabe termina MSM je torej praktične narave in je osredotočena na dejanske spolne prakse – to je izmed vseh moških v danem kontekstu obravnavati njihove spolne prakse z moškimi, ne glede na to, kako v socialnih interakcijah predstavljajo in razumejo svojo spolno identiteto.

² <http://www.gmhc.org/about-us> in http://en.wikipedia.org/wiki/Gay_Men's_Health_Crisis (oboje ogledano 3. 9. 2011).

³ <http://www.gatesfoundation.org/grants/Pages/search.aspx> (ogledano 3. 9. 2011).

⁴ Najprej so bolezen poimenovali GRID (gay related immunodeficiency), saj so za njo zbolevali pretežno geji. V istem obdobju so se naglo povečala obolenja tudi med hemofiliki zaradi transfuzije okužene krvi in Haitijci, zaradi migracijskih (Afrika – od koder je virus izvorno prišel) in demografskih (revščina) razlogov. Rezultat tega je bilo izključevanje ostalih in označevanje samo treh skupin s povečanim tveganjem za okužbo – te so imenovali s tremi H: Homosexuals, Hemophiliacs, Haitians (Shilts 1987).

potrebno podrobnejše poznavanje vedenja populacij, se je (sicer relativno pozno) v raziskovanje tega pojava vključila tudi kulturna antropologija. Za prvi antropološki objavi veljata leta 1985 v reviji *Human Organisation* objavljen tekst Douglasa Feldmana z naslovom *Aids and Social-Change*, v katerem so obravnavane socialne spremembe med homoseksualnimi in biseksualnimi moškimi v New Yorku⁵, ter prvi zbornik s petnajstimi prispevki z naslovom *The Social Dimensions of Aids: Method and Theory* (1986), ki sta ga uredila Douglas Feldman in Thomas M. Johnson. Istega leta je bila ustanovljena tudi raziskovalna skupina *AIDS and Anthropology Research Group*, kasneje pod okriljem združenja za medicinsko antropologijo oz. ameriškega antropološkega združenja.

Brummelhuis in Herdt v uvodniku zbornika *Culture and Sexual Risk* razmišljata o tem "kaj ima antropologija ponuditi tistim, ki delujejo na področju aidsa oz. spolno prenosljivih okužb?" Ponudita po njunem mnenju enostaven odgovor, namreč "raziskovanje kulture" (Brummelhuis in Herdt 2005: VIII). Brez poznavanja kulture ljudi, katerih vedenje želimo spreminjati, pa slednjega ne moremo doseči oziroma lahko ljudem celo škodujemo. Marshallova in Bennetova leta 1990 v svojem uvodniku v tematsko številko *Medical Anthropolgy Quaterly* opozarjata kolege na pomen antropoloških teoretskih in tehničnih orodij za obvladovanje epidemije ter posledično na tehten premislek in primerno usmeritev raziskovalne energije glede izbire raziskovalnih tem z aidsom povezanih vedenj. Kot nadaljujeta, pozornost vsekakor zasluži spolno vedenje hetero- in homoseksualcev, in sicer same prakse pred kategorijami članstva (homoseksualen proti heteroseksualen), kulturne norme, ki to spolnost regulirajo, pomeni aidsa in pa študije spolnega vedenja ljudstev s povečanim tveganjem za okužbo, katerih kulturo so antropologi že raziskovali, le da bi se zdaj osredotočili na spolnost. Poudarita pa tudi sodelovanje z drugimi disciplinami in kulturami – kot ključ do celovitejšega razumevanja bremena in obvladovanja bolezni. Ralph Bolton (2005) je v svoji kritiki antropološkega ukvarjanja z aidsom povezanih vedenj izpostavil tri ključna področja raziskovanja, na katerih je antropološko znanje nujno potrebno: generiranje znanja za preprečevanje novih primerov aidsa skozi izboljšave učinkovitosti ukrepov za zmanjševanje pogostosti visoko tveganih vedenj, promoviranje znanja o načinih izboljšanja kvalitete življenja ljudi, ki živijo s HIV ali aidsom, in spoznanja o preseganju ovir implementacije pridobljenega znanja v preventivne in druge aktivnosti.

Etnografske metode so k naporom za zmanjšanje škode pandemije prispevale veliko znanja. Z uporabo temeljne metode, opazovanja z udeležbo, so sprva predvsem homoseksualni antropologi in antropologinje, tudi sami del prizadete skupnosti (Brummelhuis in Herdt 2005), zbirali in interpretirali temeljne podatke o spreminjajočih se načinih življenja in kulturah z aidsom konfrontiranih homoseksualnih posameznikov in skupnosti; najprej v ZDA in Evropi, kasneje pa tudi v drugih delih sveta. Institucionalizacija in sistematično financiranje tovrstnih

---

⁵ Ena izmed ključnih ugotovitev, sicer kvantitativno orientirane raziskave, izvedene med letoma 1982 in 1983, je bila, da so še posebno bolj izobraženi moški pričeli zmanjševati število spolnih partnerjev še pred javnimi diskusijami o rabi kondomov in virusu HIV kot povzročitelju aidsa.

raziskovalnih prizadevanj nista omogočila le neposrednega pridobivanja temeljnih informacij o vsakodnevnem življenju MSM, ki omogoča med drugim boljše razumevanje prizadete populacije s strani metodološko kvantitativno usmerjenih raziskovalnih ekip in političnih odločevalcev, temveč sta tudi destigmatizirala raziskovalno ukvarjanje s takrat še bolj tabuiziranim raziskovalnim področjem. S pristopom neposrednega ugotavljanja potreb posameznikov ("s ceste") se je etnografija izpostavila kot inštrument opolnomočenja prizadetih skupnosti (Kotarba 1990).

Metoda opazovanja z udeležbo je v stroškovnem in časovnem smislu seveda veliko breme, rezultati raziskav pa so lahko, zaradi daljših interpretacij podatkov, načrtovalcem politik manj zanimivi. Tudi zato se intenzivneje implementirajo bolj praktične, aplikativne metode pri preučevanju spolnosti oz. motivacij in ljudskih prepričanj, ki MSM motivirajo za tvegane inačice spolnega vedenja za okužbo z virusom HIV. Dve pogosto uporabljeni metodi sta poglobljeni intervjuji (glej npr. Levine in Siegel 1992) in hitra etnografska ocena izbrane skupnosti, ki v primerjavi z opazovanjem z udeležbo traja bistveno manj časa, ponavadi nekaj tednov (Silenzio 2003). Tako pridobljeni podatki imajo lahko takojšnje implikacije za, na primer, izboljšano konstrukcijo vprašalnikov kvantitativnih raziskav in kot ultimativni cilj – oblikovanje uspešnih preventivnih programov, katerih namen ni samo osveščanje populacij o karakteristikah in načinih prenosa virusa, temveč, ob odsotnosti zdravila za trajno ozdravitev ali cepiva, ki bi omogočalo odpornost na virus, tudi učinkovito spreminjanje njihovega spolnega vedenja.

Antropologi so se sprva najbolj intenzivno ukvarjali z vplivom rabe drog in alkohola na tvegana spolna vedenja (Feldman 2010), poskrbeli pa so tudi za beleženje medkulturnih razlik, na primer, v odnosu do analnega seksa in homoseksualnosti, ki se med kulturami (npr. južno in severno Ameriko) močno razlikujejo in zahtevajo implementacijo različnih preventivnih intervencij. Vsa tovrstna antropološka prizadevanja lahko uvrstimo v kontekst temeljnih družboslovnih raziskav spolnosti med moškimi, saj z njimi na poglobljen način spoznavamo temeljne pomenke sisteme, ki skupaj z ostalimi sistemi (stališča, vrednote) vplivajo na to, za kakšno, kako racionalizirano in koliko tvegano spolno vedenje se ljudje odločajo. Šele s sistematično zbranimi podatki o teh vprašanih in ob nujnem upoštevanju vpliva globalnih kulturnih tokov oz. širšega družbenega konteksta lahko oblikujemo kulturi prilagojene programe spreminjanja tveganega spolnega vedenja.

Ob prelomu stoletja so po spoznanjih, da je epidemija prerasla v pandemijo, da so se povečali deleži tveganih spolnih vedenj med mlajšimi, od prvotne s smrtjo obarvane simbolike aidsa neprizadetimi generacijami, ter ob bok kritiki nekaterih epidemioloških in socioloških kvantitativnih pristopov k preučevanju tveganega spolnega vedenja, sledili pozivi za povečano intenziteto kvalitativnega raziskovanja. Tako bi učinkoviteje poiskali odgovore na temeljno vprašanje, zakaj se določena tvegana spolna vedenja nadaljujejo (Stall et al. 2000) ter kakšne so motivacije in prepričanja posameznikov, da s takim vedenjem nadaljujejo (glej npr. Levine in Siegel 1992). Še vedno so potrebne temeljne raziskave za

“zapolnitev praznin v znanju, posebno družbenih, fizioloških in psiholoških aspektov človeške spolnosti na splošno in specifično spolnega vedenja” (Di Mauro 1995: 40). K (institucionalnemu) priznavanju pomena kvalitativnih raziskovalnih metod za preučevanje spolnega vedenja na splošno, kot tudi v kasnejšem kontekstu spolnoprenosljivih okužb in aidsa, pa so nenavsezadnje prispevali tudi pretekli sistematični raziskovalni pristopi na polju seksologije (npr. Hirschfelda, Kinseya, Masters in Johnsonove; po Parker in Aggleton 2007), kar je rezultiralo v bolj “kulturnem in neesencialističnem diskurzu o seksualnosti” (Vance 2007: 42), hkrati pa je vzpon kvalitativnega raziskovanja prinesel težnjo po odmiku “vstran od determinizma proti aktivni agenciji (tvornosti; zmožnosti delovanja posameznika, op. p.) in do vprašanj subjektivnosti” (Alsutari 2008: 6).

Od začetkov pandemije aidsa od leta 1981 do danes se je kultura v kontekstu radikalnih sprememb na področju obvladovanja HIV-a, gospodarskih sprememb in sprememb informacijske tehnologije močno spremenila. Vpliv globalizacije (Harvey 1989) oz. “informacijskega kapitalizma” (Castells 2000) in intenzivnost rabe interneta ter drugih medijev odpira vedno nove možnosti za (anonimno) komunikacijo med potencialnimi spolnimi partnerji, ponuja nove zglede oz. kulturne vzorce obnašanja v spolnosti ter spodbuja mednarodno mobilnost. Vse naštetu posredno vpliva na širjenje obzorij znanja, oblikovanje spolnih fantazij, poželenj in v končni fazi na raznovrstnost in pogostost spolnih praks (Parker in Aggleton 2007) ter raznolikost pomenov, ki jih MSM pripisujejo spolnosti. Simon in Gagnon sta ob upoštevanju zbranih empiričnih podatkov o raznolikosti spolnih praks in pomenov v kulturah sveta zahodne, postparadigmatske družbe opisala kot tiste, “v katerih je (v primerjavi s paradigmatskimi) bistveno manj skupnih pomenov in kjer so, morda še bolj pomembno, potencialno velike razlike v pomenih med različnimi sferami življenja” (Simon in Gagnon 2007: 32). V luči študijskega ukvarjanja s to tematiko pomenske razlike med različnimi sferami spolnega življenja posameznikov zadeve zapletejo do te mere, da onemogočajo uniformne definicije preučevanih vedenjskih fenomenov, hkrati pa kar kličejo po empiričnih podatkih o skrajnih mejah raznoterosti in variabilnosti spolnih praks s “pripetimi” pomeni. Namen slednjega je izogibanje posplošitvam in neresnicam o spolnih praksah posameznikov, ki bi jih za javnozdravstvene namene tako radi stlačili v skupine oz. “predale”, kot to početje izvirno kritizira epidemiologinja Elizabeth Pisani v obravnavi epidemije virusa HIV med indonezijskimi spolnimi manjšinami, za katere ugotavlja, da koncept različnih “predalov”, v katere umeščamo posamezne spolne manjšine, zaradi izjemne raznolikosti življenjskih in spolnih slogov enostavno ne vzdrži (Pisani 2008).

Smo v obdobju, ko je raziskovanje posameznikov ali skupin imanentno povezano s hkratnim kritičnim premislekom in zbiranjem podatkov o mikro- in makroperspektivah njihovega življenja (glej npr. Marcus 1995) skozi koncept tvornosti (Muršič 2006) teh posameznikov ali skupin: “Konstrukcijo družbenosti namreč omogoča prav performativnost (izvedbenost) oziroma dejavnostnost” (Muršič 2006: 53).

Problem, ki se tukaj pojavlja, je dejstvo, da v Sloveniji MSM ne moremo

klasificirati za skupino z določeno ravnijsko skupnih pomenov. Gre za vprašanje raznolikih spolnih identitet in sum, da se, gledano s stališča celotne moške populacije, malo tistih moških, ki jih spolno privlačijo drugi moški, na zunaj samoidentificira z ustaljenimi kategorijami, kot so gej, homoseksualen, biseksualen ali transeksualen. Kuhar (2005) izhaja iz Seidmanove teze, da je za mlade generacije homoseksualcev v ZDA običajno, da si organizirajo življenje z razkritjem, in trdi, da za Slovenijo to velja le deloma. Nadaljuje, da si slovenski homoseksualci organizirajo življenje samo deloma "izven klozeta", specifično v odnosu do bližnjih prijateljev in (nekaterih) družinskih članov. Stigmatizacija je med razlogi, da eden od dveh homoseksualcev (žensk in moških) skriva svojo homoseksualnost na delovnem mestu in da se večina boji držati za roke, ko se sprehodi čez center mesta (Švab in Kuhar 2005), na kar ne vplivata ugodno niti (sicer vedno bolj tolerantno, op. p.) slovensko javno mnenje⁶ niti neobjektivno medijsko poročanje o homoseksualnosti (Kuhar 2003). Malo ostalih homoseksualcev ima pogum obiskati peščico gejevskih lokalov, klubov ali dogodkov, ki delujejo večinoma v Ljubljani, medtem ko manjša mesta na podeželju ostajajo popolnoma "brez homoseksualnosti" v javnem prostoru. Družabno življenje MSM je zato zreducirano na zasebne dogodke. Nekateri oblikujejo manjše istospolno usmerjene skupine za medsebojno podporo (Gosenca 2006). Malo skupin je organiziranih v okvirih treh nevladnih organizacij, ki omogočajo infrastrukturo za druženje, izmenjavo informacij, izobraževanje in umetnost.⁷

Nataša Velikonja (1999) ugotavlja pomen prostorov v tujini ("gej⁸ teritorijev", "gej getov") kot taktik preživetja in centrov konstituiranja skupne identitete (Velikonja 1999: 68). Sklicujoč se na Maxine Wolfe, navaja, da v nasprotju z lezbičnimi prostori, ki so tako v tujini kot doma manj številni, če sploh so, prostori za geje konstituirajo pomen prostora v smislu stalne fizične lokacije ter tako omogočajo in vzdržujejo permanentni imaginarij (Velikonja 1999: 68). Med takšne lahko štejemo odprte scene. Odprta lezbična in gejevska scena v Sloveniji obstaja od sredine 80. let, ko so študentski centri, ljubljanski Škuc-Forum in klub K4, ki so takrat delovali kot celostna platforma alternativnih kultur in kasneje novih družbenih gibanj, "ponudili prostorsko okrilje prvim lezbičnim in gejevskim dogodkom" (Velikonja 1999: 66). V letih, ki so sledila, so se v Ljubljani poleg formaliziranih prostorov – klubov (K4, Tiffany in Monokel) in območij anonimnih srečevanj na javnih prostorih (predvsem v parku Tivoli in na območjih ob reki Savi) pojavili (predvsem za srečevanje gejev) tudi razni neformalni prostori, danes za druženje in identifikacijo gejev zelo pomembni "gej friendly" lokali v centru mesta.

Velikonja izpostavlja pomembno značilnost ljubljanske lezbične in gejevske scene, v devetdesetih edine javno dostopne tovrstne scene v Sloveniji. Trdi namreč, da je v nasprotju s tradicijami zahodnih držav, "scena formalizirana v

⁶ V anketnih raziskavah slovenskega javnega mnenja od 1990 do 2004 so ugotovili, da približno polovica vprašanih ni želela imeti za sosedo homoseksualca (Švab in Kuhar 2005). Leta 2008 je ta delež padel na 34 odstotkov vprašanih.

⁷ Društvo za integracijo homoseksualnosti, Legebitra, Škuc-Magnus.

⁸ V tem delu besedila uporabljam izraz moški, ki imajo spolne odnose z moškimi (MSM) samo tam, kjer se vsebina dotika vseh in ne samo moških z jasno izraženo gejevsko ali homoseksualno identiteto.

prostorskem in kulturnem smislu, a podvržena globokemu klozetu večine lezbijk in gejev, ki nanjo zahajajo [...]. Tukajšnja scena je še vedno povezana z gibanjem in ne z obstojem skupnosti iz enostavnega razloga: ker je skupnost premajhna in prešibka, da bi lahko sama ohranjala sceno” (Velikonja 1999: 65). Po mojem mnenju to še vedno drži.

Še en možen vidik adaptacije MSM na sodobno heteronormativno⁹ družbo je porast potovanj v tujino za druženje in seks. V kontekstu slovenskega vstopa v Evropsko unijo leta 2004 in vpeljavu nizkocenovnih poletov v nekatere (gejevske) metropole (London, Berlin, Barcelona itd.) so ta potovanja postala bolj pogosta¹⁰. Redni obiski dobro razvitih gejevskih scen v teh mestih, kakor tudi v sosednjih državah Slovenije, pa so postali stalna praksa nekaterih MSM (Lamut, osebna komunikacija 2010).

Sklenem lahko, da večina slovenskih MSM ostaja javno nevidnih in skritih. Do pričetka širše uporabe interneta so se soočali s težavami pri medosebni komunikaciji. Raziskave so pokazale, da komunikacija na internetu olajša iskanje spolnih partnerjev in ima “večkratne psihosocialno ugodne učinke, kot so samorazkritje (spolne usmerjenosti, op. p.), samoodkrivanje, raziskovanje spolnosti, konsolidacija spolne identitete z družbeno podporo kakor tudi krepitev vezi v skupnosti in političnih strukturah” (Leobon in Frigault 2008: 478).

V nadaljevanju se bom posvetil rabi interneta za javnozdravstvene namene. S svojo skritostjo je populacija MSM težko dosegljiva za različne javnozdravstvene raziskovalne namene, zato je kot raziskovalno orodje potrebno uporabiti internet. Pred tem pa sledi kratek opis bremena okužbe z virusom HIV in drugimi spolno prenosljivimi okužbami med MSM.

Nesorazmerno visoko breme okužbe s HIV in drugimi spolno prenosljivimi okužbami med MSM

Čeprav je v Sloveniji z virusom HIV okužena manj kot ena oseba na 1000 prebivalcev, je breme okužb nesorazmerno visoko med moškimi, ki imajo spolne odnose z moškimi (Klavs et al. 2009a). Povečano letno število novih diagnoz okužbe s HIV v Sloveniji po letu 2003 je bilo predvsem posledica porasta novih diagnoz okužb med MSM (Klavs et al. 2009a, b). Tudi breme različnih spolno prenosljivih okužb¹¹ je v tej skupini nesorazmerno veliko tako v Sloveniji (Klavs

---

⁹ Pojem heteronormativnost pa je že tako močno zasidran v znanstvenem diskurzu, da ga več ne uporabljajo samo družboslovni pisci, ampak so ga od njih prevzeli tudi naravoslovci, ki se ukvarjajo s preučevanjem gejevskega vedenja in vplivom stigmatizacije na to vedenje. Za primer glej Kuhar (2005), Kuhar in Švab (2005) ter Gosenca (2006).

¹⁰ V obdobju od 2003 do 2005 je bilo zabeleženo več kot 200-odstotno povečanje letalskih potnikov tujih prevoznikov z letališča in na letališče Ljubljana (<http://www.lju-airport.si/eng/vsebina.asp?IDM=153>, ogledano 15. 3. 2011).

¹¹ Med pogostejše diagnosticiranimi spolno prenosljivimi okužbami, ki predstavljajo največje breme v splošni populaciji, sta bakterijska klamidijaska okužba (*Chlamidya trachomatis*) in okužbe s humanimi virusi papiloma (HPV). Slednje povzročajo genitalne bradavice, najpogostejše prijavljene virusne spolno prenesene okužbe pri nas. Moškim, ki imajo spolne odnose z moškimi poleg tega največje breme predstavljata okužbi s sifilisom in gonorejo (glej npr. Klavs et al. 2009c).

et al. 2009c) kot tudi v Evropi, ZDA in drugod v industrijsko razvitih državah (Fenton in Lowndes 2004; Fenton in Imrie 2005; Dougan et al. 2007).

Epidemiološko spremljanje okužb z virusom HIV v državah EU in EFTA je v obdobju od leta 2000 do leta 2006 pokazalo zaskrbljujoč porast novih diagnoz in relativno visok delež okuženih med MSM (Liktavicius et al. 2008). Med 23 državami s podatki o novih diagnozah okužb s HIV med MSM je bilo v tem obdobju v povprečju zaznано 86-odstotno povečanje števila prijavljenih diagnoz s tovrstno okužbo. Med posameznimi državami je bilo največje, več kot trikratno, povečanje v tem obdobju zabeleženo v Sloveniji (Liktavicius et al. 2008). Poleg trenda večanja deleža homoseksualnih spolnih odnosov (Mercer et al. 2004) so raziskovalci na prelomu stoletja in kasneje beležili naraščanje deleža tveganih nezaščitanih spolnih odnosov ter spolno prenosljivih okužb med MSM tudi drugod v zahodni Evropi in na industrijsko razvitem Zahodu (Hamers in Dows 2004).

84

Razlogi za tvegana spolna vedenja posameznikov na splošno in za povečanje tveganih vedenj so zelo kompleksni in se odvijajo na ravneh kulturnih, medosebnih in notranjepsihičnih scenarijev (Simon in Gagnon 2007). Glede kontekstualnih vplivov na naraščanje tvegane spolnega vedenja MSM, raziskovalci med drugim navajajo optimizem zaradi učinkovite visokoaktivne protiretrovirusne terapije (HAART) (Crepaz et al. 2004), saj ta podaljšuje življenje in zmanjšuje infektivnost posameznika, in zmanjšano zavedanje o nevarnostih HIV okužbe pri mlajših generacijah MSM. V zvezi z urbanim okoljem in spolnim tveganjem Frye in drugi (2006) omenjajo vpliv sprememb v socialni strukturi zaradi industrializacije, urbanizacije in imigracije. Rezultat tega je, da “strukturne spremembe šibijo družbeno kohezijo sosek in zmanjšujejo moč družbenih norm ter neformalnih družbenih nadzorov, ki so regulirali 'deviantno' vedenje s procesom, poimenovanim kolektivna učinkovitost” (Frye et al. 2006: 311). Fenomen, ki je v zadnjem času pod drobnogledom raziskovalcev, pa prav gotovo predstavlja internet in njegov vpliv na tvegano spolno vedenje.

Internetne raziskave spolnega vedenja v kontekstu okužb z virusom HIV in drugih spolno prenosljivih okužb med moškimi, ki imajo spolne odnose z moškimi

V osnovi lahko internetne raziskave spolnega vedenja opredelimo glede na njihov namen in disciplinarno področje, v okviru katerih se izvajajo. V kontekstu javnozdravstvenih prizadevanj, specifično epidemiologije, so se internetne raziskave izkazale ne samo za stroškovno učinkovit način raziskovanja in spremljanja sprememb spolnega vedenja, temveč tudi kot orodje za doseganje (demografsko) drugačnih vzorcev MSM populacije, ki jih zaradi skritosti te populacije s tradicionalnimi vprašalniki ne dosežemo. Drugače zajeti vzorci MSM pa lahko pokažejo drugačne stopnje tveganih vedenj in (samoporočanih) spolno prenosljivih okužb, kar je v skladu z epidemiološkimi prizadevanji po odkrivanju tistih “zavihkov” populacije, ki povzročajo kontinuirano širjenje virusa HIV ali drugih spolno prenosljivih okužb (glej npr. Pisani 2008). Internetne raziskave spolnosti MSM so zato t. i.

dodana vrednost siceršnjim epidemiološkim prizadevanjem pri odkrivanju tistih populacijskih enot, ki so pod večjim tveganjem za pridobitev spolno prenosljivih okužb.

Z metodološkega stališča se internetne raziskave delijo po osnovnem namenu, v epidemiologiji pa so to predvsem raziskave kvantitativnega tipa. Če želimo ugotavljati stanje (npr. tveganih spolnih vedenj) v določenem časovnem preseku, izvedemo presečno raziskavo populacije. Če nas zanima dinamika spreminjanja vedenja v določenem časovnem obdobju, bomo izbrali ponavljajoče internetne raziskave, kar pomeni, da bomo v npr. desetletju časovno sorazmerno večkrat ponovili raziskavo, ki bo v vseh ponovitvah vsebinsko ostala ista, da bi tako lahko izmerili trende spreminjanja vedenja (glej npr. Leobon in Frigault 2008). V nadaljevanju bom predstavil kratek izbor izsledkov raziskav (tveganega) spolnega vedenja, ne glede na metodološko obliko raziskav.

Nekateri raziskovalci so ugotovili, da imajo tisti MSM, ki svoje spolne partnerje poiščejo na internetu, v primerjavi s tistimi, ki jih ne, oz. jih najprej srečajo v fizičnem prostoru, več tveganih spolnih odnosov, več spolno prenosljivih okužb, več spolnih partnerjev, se manj verjetno testirajo na okužbo z virusom HIV in imajo bolj verjetno spolne odnose s HIV seropozitivnimi partnerji (Liau et al. 2006, Elford et al. 2004). Na drugi strani pa je bilo opravljenih nekaj raziskav in zbranih dokazov, da iskanje spolnih partnerjev po internetu v primerjavi s tistim izven njega, med HIV statusno neznanimi ali negativnimi partnerji, ni povezano z večjim deležem tveganih spolnih odnosov (Bolding et al. 2005, Chiasson et al. 2007, Hospers et al. 2005).

Večina slovenskih MSM je bila v večji meri nepovezana do vzpona interneta,¹² ki ponuja najbolj diskreten, pravzaprav anonimen način komunikacije. Weatherburn (2003) je ugotovil, da se je v Veliki Britaniji delež MSM, ki uporabljajo internet za iskanje spolnih partnerjev, zelo povečal, od 28 odstotkov v letu 1999 na 66 odstotkov v letu 2002. Bull in drugi (2004) so ugotavljali, da imajo MSM v primerjavi s heteroseksualci opazno bolj verjetno seks s partnerji, ki jih srečajo na internetu. V Sloveniji so imele tri nevladne organizacije, ki se ukvarjajo z vprašanji MSM, v zadnjih letih na svojih spletnih straneh signifikanten porast obiskov (Lamut, osebna komunikacija 2008). Različni slovenski in evropski forumi ter klepetalnice za MSM nadaljujejo z dinamičnimi debatami in velikim številom uporabnikov (npr. Gay romeo kot največja tovrstna online chat/dating klepetalnica v Evropi).

Povečanje komunikacije preko interneta v heteronormativni družbi je verjetno hkrati posledica pomanjkanja neposredne komunikacije znotraj MSM populacije in prilagoditev novim tehnologijam, ki jih slednji lahko uporabljajo za kontaktiranje spolnih partnerjev in organiziranje srečanja na varnih zasebnih lokacijah. Weatherburn (2003) je odkril zanimivo povezavo med rabo interneta za iskanje spolnih partnerjev in spolnostjo na javnih mestih. V njegovi raziskavi se je predvsem v Londonu delež moških, ki uporabljajo internet za iskanje

---

¹² Iskanje (spolnih) partnerjev v preteklosti je bilo po večini usmerjeno na tiskane medije oz. oglasnike.

spolnih partnerjev, povečal, medtem ko se je delež tistih, ki za seks z moškimi uporabljajo javna mesta, zmanjšal. Moški lahko uporabljajo internet za neprestano identifikacijo in morda srečanje z velikim številom anonimnih spolnih partnerjev, ki jih drugače ne bi srečali, to pa povečuje tveganje za okužbe z virusom HIV in druge spolno prenosljive okužbe (Chiasson et al. 2006).

Internet ponuja široke možnosti ne samo za raziskovanje tveganih spolnih vedenj in implementacijo preventivnih akcij, ampak tudi za raziskave raznovrstne internetne komunikacije uporabnikov npr. preko forumov, osebnih oglasov za iskanje istospolnih partnerjev (Kaufman in Phua 2003) ali lansiranja vprašalnikov preko pogovornih sob (chat rooms) (Hospers 2005). Razmeroma nov in obetajoč pristop v preučevanju spolnega vedenja MSM je spletni dnevnik spolnega vedenja.

86

Spletni dnevnik deluje tako, da preučevani dnevno vpisuje svoje izkušnje v zato namenjeno spletno aplikacijo. Glavna prednost spletnega dnevnika je, da omogoča zbiranje podatkov o spolnem vedenju v realnem času. To pomeni, da so sodelujoči v raziskavi vprašani o svojih spolnih vedenjih, ki so se zgodila nedavno, dnevno pišejo v dnevnik in poročajo v nekajtedenskem časovnem obdobju. Prednost takšnega pristopa je izogibanje problematiki človeškega spominjanja na daljši rok, kar pomeni bolj natančno poročanje o spolnih praksah in manj približnih ocen oz. pretiravanja v ocenah, npr. pogostosti spolnih aktov, še posebej pri tistih osebah, ki spolnost izvajajo pogosteje in imajo zato mnemonične težave pri natančnosti ocene pogostosti določenih spolnih praks (npr. nezaščitenega analnega spolnega odnosa, op. p.) (Horvath et al. 2008). Dodatna prednost, kot pri večini internetnih raziskav, je seveda anonimnost in s tem možnost neobremenjenega pisanja o lastnih spolnih izkušnjah, kar je redkost v primeru klasičnih anketnih vprašalnikov.

Glavna slabost je vprašanje, kako dosledno udeleženci raziskave dnevnik pišejo v realnem času. Običajno naj bi jih pisali vsak dan sproti. Po nekaj dneh pisanja potem pošljejo dnevnik po elektronski pošti raziskovalcu. Horvath in drugi (2008) omenjajo, da so udeleženci večkrat poročali, da so dnevnik napisali za nazaj in ne sproti, kar malce razvrednoti "realni čas" zbiranja informacij. Pomemben pa je tudi intervencijski vidik. S pisanjem spletnih dnevnikov, še posebno tistih, ki jih lahko berejo za nazaj, udeleženci sprožajo avtorefleksivne misli in nekateri raziskovalci so že poročali, da so posledično določena tvegana vedenja opustili (Horvath et al. 2008).

Evropska spletna raziskava o moških, ki imajo spolne odnose z moškimi (EMIS)

EMIS¹³ je doslej največja mednarodna spletna raziskava o spolnosti moških, ki imajo spolne odnose z moškimi. Je skupen projekt akademskih, vladnih in nevladnih partnerjev iz 38 evropskih držav. V poletju 2010 je več kot 180 tisoč moških, ki imajo spolne odnose z moškimi, preko spleta v 25 različnih evropskih jezikih izpolnilo vprašalnik.

¹³ <http://www.emis-project.eu/> (ogledano 12. 9. 2011).

V Sloveniji je izvedbo raziskave koordiniral Inštitut za varovanje zdravja Republike Slovenije. Z oglaševalsko podporo slovenskih nevladnih organizacij (DIH, LEGBITRA, ŠKUC – Magnus) in spletnih socialnih omrežij za MSM (Avanture.net, GayRomeo) nam je uspelo zbrati odgovore 1036 MSM, ki živijo v Sloveniji. Tako smo se glede števila izpolnjenih vprašalnikov na deset tisoč prebivalcev uvrstili v evropski vrh (Schmidt et al. 2010). V končni prečiščeni¹⁴ bazi je ostalo 1005 MSM starih med 15 in 69 let, medtem ko je bila mediana vseh starosti 30 let. EMIS je doslej največja raziskava o MSM v Sloveniji.

Izvedena je bila s pomočjo anonimnega spletnega vprašalnika, ki je bil v 38 evropskih državah sočasno dostopen na spletu med junijem in avgustom 2010. Vprašalnik je z 278 vprašanji zajemal širok spekter tem, pomembnih za generiranje mednarodno primerljivih podatkov o spolnem in preventivnem vedenju ter potrebah, znanju o virusu HIV in ostalih spolno prenosljivih okužbah, stigmatizaciji in ostalih epidemiološko pomembnih informacijah uporabnih za načrtovanje preventivnih aktivnosti. Vprašalniku so bile dodane tudi tiste bolj sociološke in psihološke teme, ki jih standardizirani sistemi spremljanja spolnega vedenja ne zajamejo, predvsem zaradi drugačnih javnozdravstvenih priorit. Z vključevanjem tem, kot so stigmatizacija, diskriminacija, internalizirana homonegativnost, vpetost v gejevske skupnosti, zadovoljstvo z zdravstveno obravnavo itd., je EMIS pomemben korak naprej pri javnozdravstvenem in družboslovnem razumevanju kompleksnosti dejavnikov, ki vplivajo na kvaliteto življenja in spolnega zdravja MSM, še posebej za države, kjer doslej še ni bilo nikakršnih večjih raziskav o MSM, kar velja tudi za Slovenijo.

V skladu s tem pristopom, to je v eni raziskavi sistematično zbrati čim več mednarodno primerljivih podatkov o čim več vidikih MSM in ob tem ne pretiravati z dolžino vprašalnika, sta bili vključeni tudi dve vprašanji odprtega tipa, na kateri so lahko respondenti odgovorili s poljubno dolgimi odgovori. To sta vprašanji: 1. Kakšna je tvoja predstava najboljšega spolnega življenja? In 2. Kdo je najbolj seksi moški na svetu? Rezultati slednjega so za evropsko raven že bili opisani drugje (Schmidt et al. 2010) in so bili namenjeni predvsem komunikaciji z MSM skupnostmi. Kaj so o predstavah najboljšega spolnega življenja zapisali slovenski MSM, bom predstavil v nadaljevanju.

---

¹⁴ Vključitveni kriteriji so bili: moški, ki živijo v Evropi, dosežena minimalna starost za zakonsko dovoljen spolni odnos v državi, kjer živijo (v Sloveniji je to starost 15 let), jih spolno privlačijo moški, ali imajo spolne odnose z moškimi, navedba, da razumejo naravo in namen raziskave ter pristanek, da v njej sodelujejo.

Predstave o najboljšem spolnem življenju

V Sloveniji je največji delež MSM vstopil v reševanje vprašalnika s spletnih strani, namenjenih socialnemu mreženju (72,9 %). Deleže MSM s posameznih spletnih strani predstavljamo v Tabeli 1:

Tabela 1: viri vzorčenja MSM			
EMIS Slovenija 2010, N = 1005, povprečja in deleži			
Vrsta WWW	Nazivi (okrajšano)	N = 1005	%
MSM spletna socialna omrežja (pogovor, zmenki, dogovarjanje za seks)	GayRomeo	473	47
	Slavanture	201	20,0
	SIgay386	40	4
	SIgaychat	9	0,9
	MHCenglish	5	0,5
	ITgayit	2	0,2
	ATedate	1	0,1
	CZiboys	1	0,1
	EUbarebackcity	1	0,1
Skupaj		733	72,9
MSM blogi, forumi, svetovanja, spletne strani (nevladne in drugo)	SIglavca	103	10,2
	SIzdravko	16	1,6
	SIinarobe	16	1,6
	SI mavrienif	9	0,9
	SI medoti	8	0,8
Skupaj		152	15,1
Ostalo	invite	54	5,4
	emis-survey	5	0,5
	SIFacebook	1	0,1
	UKGaydarON	1	0,1
Skupaj		61	6,1
MSM spletne strani nevladnih organizacij	SIlegebitra	23	2,3
	SI dih	18	1,8
	SI magnus	9	0,9
	SI siqrd	8	0,8
	EUilga	1	0,1
Skupaj		59	5,9
Skupaj		1005	100

Podatek o virih vzorčenja je pomemben predvsem za boljšo predstavo o strukturi vzorca. Več kot dve tretjini MSM v naši raziskavi jih torej "prihaja" s spletnih strani, namenjenih spletni komunikaciji o zmenkih, spolnosti ipd. Če odmislimo v evropskem merilu sicer sorazmerno dobro dostopnost prebivalstva do interneta v Sloveniji, bi lahko trdili, da smo z raziskavo zajeli pretežno tiste MSM, ki bolj aktivno uporabljajo internet za iskanje stalnih ali priložnostnih spolnih partnerjev. S podatki ne podkrepiljane pa bi bile domneve, da so ti MSM

npr. spolno bolj aktivni od tistih, ki jih v raziskavo nismo zajeli oz. iščejo spolne partnerje na drugačne načine kot po spletu.

Na obravnavano vprašanje, eno izmed zadnjih v vprašalniku, je izmed 1005 respondentov odgovorilo 586 oseb (58,3 %). Kar je zelo razveseljivo glede na to, da je bil vprašalnik sorazmerno obsežen. Četudi so odgovori večinoma kratki in gre za kondenzirane predstave o seksu v obliki eno- in večstavčnih povedi, so vredni naše pozornosti, ker ponujajo določen posnetek predstav o spolnosti več sto slovenskih MSM in ker gre za prve tovrstne sistematično zbrane informacije v Sloveniji.

Za analizo odgovorov sem uporabil metodo vsebinske analize. Ta se pogosto uporablja pri analizi kvalitativnih podatkov, bodisi intervjujih (glej npr. Wendt et al. 2011 in Graneheim U. H. et al. 2004) ali vprašanih odprtega tipa v sicer kvantitativnih vprašalnikih javnozdravstvenih raziskav. Upošteval sem tako najbolj zastopane predstave o najboljšem spolnem življenju kot tudi skrajne¹⁵ primere, da bi ilustrirali raznolikost predstav najboljšega spolnega življenja MSM.

Bernard piše, da “ni treba, da je vsebinska analiza komplicirana, da bi bila učinkovita” (Bernard 2006: 507). V skladu s tem sem uporabil Microsoft Officev program Excel, v katerega sem v posamezne stolpice vnesel najprej odgovore posameznih respondentov, kode teh odgovorov, ki so nato konstruirale kategorije odgovorov. Odgovore sem glede na njihovo vsebino kodirali (Saldana 2009). Namen je bil zagotovitev boljšega pregleda nad večjo količino odgovorov, skozi ekstrakcijo bistva posameznega odgovora in brez izgubljanja pomembnih podrobnosti. Uporabil sem dve vrsti kod glede na vsebino in obliko odgovorov. Uvodno kodiranje (“initial coding”) je bilo namenjeno obravnavi odgovorov, ob pogoju ostajati “odprt” do odkrivanja možnosti, ki jih ponujajo odgovori, pri tem pa ostajati blizu bistva podatkov, oblikovati kratke, pregledne kode in ohranjati aktivnost dogajanja, prej kot pasivnost (Charmaz 2006: 47–49). Tam, kjer so bili odgovori že v osnovi zelo ilustrativni ali kondenzirani, sem uporabil “in vivo” kodiranje. To je namenjeno tekstom, ki vsebujejo bodisi splošno znane termine bodisi inovativen odgovor respondenta, ki govori o pomenu, izkušnjah ali “insajdersko” specifično terminologijo, ki reflektira njihovo perspektivo (Charmaz 2006: 55).

Po razvrščanju vseh 586 odgovorov v kode, sem te lahko uvrstil v štiri glavne kategorije idealnotipskih predstav najboljšega spolnega življenja: 1. Vrsta partnerske zveze, 2. Tip oz. karakteristike spolnega partnerja ali partnerjev, 3. Vrste spolnih praks in atributi zelene spolnosti ter 4. Pogostost spolnosti. Sledi razlaga kategorij. Nekateri odgovori so se uvrščali v več kot eno kategorijo, zato kategorije medsebojno niso izključujoče. Citati različnih oseb so med seboj ločeni z vejicami.

---

¹⁵ Tu mislim na tiste primere, ki so najbolj odstopali od najbolj zastopanih predstav v količinskem smislu.

Vrsta partnerske zveze

Najpogosteje omenjena je bila predstava spolnosti v stalni partnerski zvezi. Moški so si pretežno želeli stalne partnerske zveze z moškim, ob tem pa so nekateri zvezi dodali še attribute. Najpogosteje naj bi takšna zveza temeljila na ljubezni in zaupanju: *“Seks z moškim, ki ga ljubim ..., moški, kateremu zaupam in kateri zaupa meni ..., moški, s katerim si ustvarim skupno življenje ...”*. Zaupanje je bilo dostikrat izraženo v kontekstu zelenih partnerjevih karakteristik, kot so *“zaupanja vreden”, “zvest”, “iskren”, “da ne vara”*.

Če si je večino moških kot idealno zamislilo spolnost v stalni partnerski zvezi, temelječo na ljubezni in zaupanju, so v manjši meri navajali, da si želijo seks s stalnim moškim partnerjem, poleg tega pa še z občasnimi moškimi partnerji: *“Imeti stalnega partnerja, s katerim živim. Poleg tega pa še občasne dodatne spolne stike z drugimi moškimi”*.

Zamisli o specifičnih oblikah takšnih zvez oz. priložnostnih avantur so se zelo razlikovale. Največkrat moški niso navajali partnerskega dogovora o seksu izven stalne zveze, tako da ni bilo jasno, ali ta dogovor obstaja, bo obstajal, ali ne. Nekateri so eksplicitno navedli t. i. odprto vezo, v kateri je dogovorjeno in dovoljeno imeti seks z nekom izven stalne zveze, sam ali pa skupaj s stalnim partnerjem v t. i. trojčkih: *“Reden seks s stalnim partnerjem, s katerim sem v ljubezenskem odnosu. Morda tu in tam ob tem še kakšna avantura s kom tretjim, ki se nama pridruži ali pa se z njim dobim tudi sam. Vendar vsekakor v dogovoru s partnerjem”*.

Dogovori, t. i. odprte veze ali pa skrite avanture izven stalne zveze pa niso omejeni samo na moške spolne partnerje, temveč so, sicer v manjši meri, respondenti omenjali tudi ženske spolne partnerke, ki so sestavni del njihovih predstav o idealnem spolnem življenju. Če odmislimo minimalno količino heteroseksualnih primerov, ki so se kljub striktnim kriterijem in doslednemu čiščenju baze znašli v njej, so MSM najpogosteje želeli tri vrste tovrstnih odnosov: stalno žensko partnerko in občasnega ali stalnega moškega partnerja: *“V idealnem primeru bi si želel zveze (ki bi temeljila na medsebojnem razumevanju, spoštovanju in seveda simpatiji) z biseksualno žensko ali takšno, ki bi razumela mojo biseksualnost, in si z njo ustvariti družino, najino spolno življenje in izražanje želja pa bi temeljilo na iskrenosti. Poleg žene pa bi občasno imel spolne stike s stalnim partnerjem, enim ali morda dvema, če bi partnerica želela podobno (z žensko), bi seveda to podpiral in se poskusil prilagoditi tudi njenim željam in vzgibom ...”*. Stalnega moškega partnerja in občasno ali stalno žensko partnerko: *“Imeti fanta in dekle in onadva ne bi smela vedeti, da porivam oba, seveda izmenično”*.

Spet drugi moški so omenjali samo določen tip spolnih praks, kjer v seksu sodelujeta bodisi dva moška in ena ženska bodisi obratno, ali pa gre za hkratno spolnost več oseb v obliki “swinganja”¹⁶. Biseksualnost je bila v tem kontekstu večkrat omenjena posebno pri tistih, ki sicer niso navajali kakršne koli trajne zveze z moškim ali žensko: *“Oboje ..., biseksualnost je zakon”*.

¹⁶ “Swinganje” je oblika dogovorjenega zunajzakonskega seksa, pri katerem poročeni pari izmenjujejo partnerje z enim ali več pari (<http://www.sex-lexis.com/Sex-Dictionary/swinging>, ogledano 10. 5. 2011).

Tip oz. karakteristike spolnega partnerja ali partnerjev

Za razliko od tistih, ki so omenjali stalno partnersko zvezo kot temelj najboljšega spolnega življenja in so glede karakteristik predvsem moškega spolnega partnerja pogosto zapisali atribute kot npr. *“zvest”, “iskren”, “da ne vara”* in pa tudi *“resen”, “kompatibilen”, “dober tip”*, so bili odgovori tistih, ki so zapisali *“občasni moški partner”* ali pa partnerstva niso omenjali, glede zelenih karakteristik spolnega partnerja drugačni. Najpogosteje so se pojavljali odgovori, ki so se navezovali na zeleni videz partnerja: *“Športen, poraščen, delno mišičast, obdarjen, straight videza in obnašanja”*. Nadalje so pogosto omenjali zelene partnerjeve spolne preference glede spolnega pozicioniranja¹⁷. Pretežno si želijo versatilnih partnerjev, v manjši meri so omenjeni pasivni ali aktivni partnerji. Približno enako sorazmerno so si sledile želje po partnerjevi diskretnosti, iskrenosti in zaupanju: *“Diskreten, spoštljiv, iskren odnos do partnerja”* in želje po obdarjenosti njegovega spolovila: *“Seksat z moškim z velikim penisom”*.

Vrste spolnih praks in atributi zelene spolnosti

Predstave o vrstah spolnih praks, ki so jih zapisali MSM, so bile seveda raznolike, ne samo zaradi podrobnosti njihovega opisa, ampak tudi zaradi vsebine odgovorov. Za lažjo ponazoritev raznovrstnosti predstav odgovore, ki so se nanašali na vrsto ali tip spolnih praks, razvrščamo v kategorije predstav, ki vsebujejo splošno znane opise spolnih praks in/ali atribute seksa, predstav, ki vsebujejo specifične opise spolnih praks in predstav, ki izpostavljajo tipe (zelenih) spolnih partnerjev ali partnerk in z njimi povezane specifične spolne prakse. Če primerjamo moške, ki si predstavljajo najboljši seks v stalni moški partnerski zvezi, in moške, ki takšnih predstav niso omenjali, se predstave, ki se vežejo na vrste spolnih praks, niso bistveno razlikovale. Obstajajo izjeme, namreč, da so spolne prakse na eksplicitnejši način opisovali praviloma moški, ki sicer niso navajali želje po stalni zvezi.

Predstave, ki vsebujejo splošne opise spolnih praks in/ali atribute spolnega odnosa, so segale od raznih dobro poznanih atributov spolnosti, kot so npr.: *“Strast”, “Sproščen seks”, “Nežnen seks”*, do bolj metaforičnih: *“biti spočit in seksati kot zajec”*. Predstave, ki vsebujejo specifične opise spolnih praks, so bile vsebinsko zelo raznolike in so segale od *“mehkih”* praks in večjega poudarka na predigrji kot analnem seksu: *“To je spolnost, ki jo določa predigra – le-ta lahko traja nekaj ur, pri čemer je analni seks praktično nepotreben”*, in/ali spontanosti: *“Mora biti spontano, spolni odnos pa poteka po občutku – kdaj grobo, kdaj nežno /.../, do sicer manj zastopanih predstav o “trdih” ali manj pogostih praksah, kot so analni*

---

¹⁷ “Pozicioniranje” je treba razumeti v kontekstu spolnih vlog obeh partnerjev, pri katerem gre za odločitev o položaju, ki ga ima oseba pri analni penetraciji. Nekdo je lahko aktiven ali “top” (on penetrira v partnerja), pasiven ali “bottom” (partner penetrira vanj) ali pa versatilen, kar pomeni, da se s partnerjem izmenjujeta v aktivni in pasivni vlogi. Pozicioniranja v tem smislu ne gre zamenjevati s strateškim pozicioniranjem, ki se obravnava v kontekstu MSM strategij zmanjševanja tveganja prenosa okužbe s HIV (biti pasiven pri analnem seksu prinaša večje tveganje za okužbo s HIV).

spolni odnos, souporaba substanc, BDSM¹⁸, fistanje¹⁹ itd.: *“Da me posili pet tipov in jaz oblečen v kurbo”, “BDSM”, “Vodni športi, SM, CBT, fistanje, igranje vlog, igračke”*²⁰. Predstave, ki izpostavljajo tipe ali število sočasnih spolnih partnerjev ali partnerk in z njimi povezanih spolnih praks, so segale od posamičnih stalnih oz. nestalnih moških partnerjev: *“En reden partner ..., a z veliko eksperimentiranja”*, do različnih oblik skupinskega seksa: *“Trojček – dva mišičasta aktivca + jaz živimo skupaj, seksamo najmanj enkrat na dan, brez rutine in ponavljanja na različnih krajih/mestih”, “Biti v vlakcu med moškim in žensko”*.

Varnost, zaupanje, nezaščitena spolnost in testiranje na spolno prenosljive okužbe

92

V kontekstu predstav o vrstah in oblikah spolnih praks se je presenetljivo veliko odgovorov nanašalo na varno spolnost, vključno s sicer manj pogosto izraženimi eksplicitnimi navedbami uporabe zaščite, testiranja na spolno prenosljive okužbe in spolnosti brez njih.

Predstave o varnem oz. zdravem seksu so bile pogostejše v odgovorih tistih, ki niso navajali predstav stalne partnerske zveze kot idealne za najboljše spolno življenje, oz. tistih, ki so eksplicitno navedli, da imajo raje občasne partnerje, ali o partnerskih zvezah sploh niso pisali. Predstave o varnosti so bile izražene bodisi v obliki atributa “varno” ali krajših stavkov: *“Varnejši seks”* bodisi bolj natančno pojasnjene: *“Fukaš z vsakim seksi moškim, ki ga vidiš na cesti ... samo zaščiteno /.../*. Pri tistih MSM, ki so navajali predstave o stalnih partnerskih zvezah in varnosti, bi pogojno lahko v kategorijo zelene varnosti na primer dodali tudi naslednje odgovore: *“Zaupanja vreden”, “Zvest”, “Iskren”, “Da ne vara”*. Z vključitvijo teh atributov tako predstave s skupnim imenovalcem varnost, postanejo sorazmerno pogoste tudi v stalnih partnerskih zvezah, kar lahko nakazuje po eni strani, da nekateri MSM menijo, da stalna zveza v primerjavi z nestalnimi partnerstvi nudi neko zagotovilo varnosti pred spolno prenosljivimi okužbami: *“Da te zadovoljuje čim manj spolnih partnerjev, po možnosti bolj ali manj stalnih, ki jim lahko zaupaš in z njimi odkrivaš nove stvari”*, po drugi strani pa željo po ohranjanju nivoja varnosti v zvezi, še posebej če je ta odprtega tipa ali ni zanesljive zvestobe med partnerjema: *“Varen in zaščiteno odnos in da sta si s partnerjem zvesta brez avantur ter da sta pregledana za HIV”*.

Omeniti velja, sicer v manjši meri zastopana eksplicitna poimenovanja praks oz. taktik, ki se nanašajo na varnost. Pri tistih v stalnih partnerskih zvezah se je seks brez kondoma povezoval s sproščenostjo, zaupanjem in ponekod s testiranjem na

¹⁸ BDSM (bondage and discipline in/ali domination and submission in/ali sadism and masohism itd.) pomeni dogovorjene alternativne spolne prakse. Ker so dogovorjene, se razlikujejo od zlorabe in torture, čeprav izgledajo podobno (<http://www.sex-lexis.com/Sex-Dictionary/bdsm>, ogledano 10. 5. 2011).

¹⁹ Fistanje (fisting) se nanaša na spolno prakso vstavljanja pesti v vagino ali pri MSM v anus.

²⁰ “Vodni športi, SM, CBT, fistanje, igranje vlog, igračke”: vodni športi (ali urophilia) se nanaša na različne oblike uriniranja po partnerju ali pitja urina, kot del spolnega akta; SM se nanaša na sadizem in mazohizem; CBT (cock and ball torture) se nanaša na trpinčenje penisa in mod. (vse iz <http://www.sex-lexis.com/Sex-Dictionary/>, ogledano 10. 5. 2011).

spolno prenosljive okužbe: *“Sproščen, nezaščiten odnos v monogamni partnerski vezi, kjer sta partnerja oba testirana na spolno prenosljive okužbe”*. Kratke odgovore kot na primer: *“Brez spolno prenosljivih okužb”*, smiselno dopolnjujejo daljši odgovori, iz katerih je razvidna na primer želja po sproščnem in svobodnem seksu, ki ga kondomi lahko zavirajo: *“Seksati večkrat na teden, in to brez kondoma (če seveda ne bi bilo HIV-a in drugih spolno prenosljivih bolezni)”*, *“Ko bom cepljen proti HIV in bom lahko seksal brez kondoma sproščeno”*.

Pogostost spolnosti

Kot sem omenil, so predstave o najboljšem spolnem življenju najpogosteje vezane na stalne moške partnerske zveze, ljubezen, zaupanje in ponekod z njim povezanimi dimenzijami varne spolnosti. Predstave, ki so vključevale navedbe pogostosti spolnosti, so bile skoraj enako pogoste kot omenjanje stalnih partnerskih zvez. Nekateri, ki so odgovorili, da si želijo stalnega partnerja, so v istem odgovoru dodali še, da si želijo redne spolnosti, ponavadi s stalnim partnerjem: *“Redno in pogosto s stalnim partnerjem”*. Pri različnih posameznikih pomeni redna spolnost različno absolutno pogostost. Po večini količine seksa v danem časovnem obdobju niso navajali, nekateri pa so zato bili bolj natančni, slikoviti ali celo zaskrbljeni nad svojimi potrebami: *“Ne vem ali je to normalno ali ne /.../ meni seks pomeni vse na svetu (hrana). Ne predstavljam si, da ga ne bi bilo. Če dva do tri dni ne dobim, sem že cel živčen in depresiven. Hvala bogu, da sem v vezi in da imam moralna načela. Drugače bi fanta že večkrat prevaral, tako pa se brzdam zavoljo njega. Če bi bil samski, bi bilo vse drugače. Mislim, da bi bil pravi kurbir. Ker se moje potrebe ne da potešiti. In to je grozno. Mislim, da sem totalno odvisen od seksa”*. Po pogostosti zelo izstopa želja po redni spolnosti posebno pri tistih, ki niso navajali predstav o stalnih partnerskih zvezah ali pa si želijo ob stalnih še občasne partnerje in partnerke. Odgovori so segali od krajših in jedrnatih: *“Seks vsak dan”*, do daljših, opredeljenih vključno z zeleno količino seksa ali trajanjem posameznega spolnega akta: *“Dolg in strasten seks vsaj trikrat na teden”*. Predstava o rednem seksu je bila izražena tudi v kontekstu odsotnosti ovir za zadoščanje lastnih potreb: *“Fukaš, kadar ti zapaše in ti je partner zmeraj na voljo in mu ugaja”*.

Interpretacija rezultatov

Po pregledu predstav moških lahko sklenem, da sta glavni temi, ki so ju MSM v zvezi s predstavami najboljšega spolnega življenja navajali, stalna partnerska zveza in redna spolnost. Pogostost želja po stalnem partnerstvu z moškim se ujema z demografskimi karakteristikami vzorca, v katerem je dobrih 35 odstotkov MSM navedlo, da so v stalni partnerski zvezi z moškim, in slabih 65 odstotkov, da niso. To podatkom daje notranjo veljavnost. Dejstvo, da si toliko MSM želi stalno partnersko zvezo, ima različne implikacije za razumevanje dinamike spolnega življenja MSM.

Najprej, rezultati demantirajo razširjeno ljudsko predstavo o geju, ki svobodno

seksa in ob tem menjuje veliko partnerjev v krajšem časovnem obdobju, njegovo vedenje pa pomeni tveganje za njegovo in za zdravje drugih. Rezultati kažejo, da to velja samo za določeno neizmerjeno manjšino MSM. Drugič, na podlagi odgovorov bi morda lahko posredno sklepali na pomanjkanje komunikacije in druženja ali na premajhnost scene, ki bi zagotavljala zadostno izbiro partnerjev za stalno zvezo v obravnavanem vzorcu. Tretjič, odpira se perspektiva zaupanja in varnosti, ki se vsaj z vidika obravnavanih odgovorov zdi ena od glavnih prednosti stalne partnerske zveze v kontekstu zaščite pred okužbami z virusom HIV in ostalimi spolno prenosljivimi boleznimi. Hkrati pa je, ob pogoju iskrenosti, povezana s prav tako izraženimi željami po nezaščitenih spolnih odnosih med partnerjema v stalni partnerski zvezi. Nezaščiteni spolni odnosi pa, kot so navajali, omogočajo večjo sproščenost in pa tudi, kot sicer omenjajo druge raziskave, občutek večje medosebne povezanosti ter povečan užitek v spolnosti (glej npr. Slavin in Ellard 2010).

94

To je določen namig, da se bodo javnozdravstvene intervencije morale v bodoče usmerjati ne samo na tiste MSM, ki pogosto menjujejo partnerje, ampak tudi na tiste, ki se sicer v stalnih partnerskih zvezah počutijo "varne" pred HIV in drugimi spolno prenosljivimi okužbami, hkrati pa moški sami ali njihovi partnerji niso dovolj zanesljivi in dosledni pri uporabi kondoma v občasnih spolnih stikih zunaj partnerske zveze in (ali) se na spolno prenosljive okužbe ne testirata dovolj pogosto oba partnerja. To dejstvo, ob tujih raziskavah, potrjujejo tudi preliminarni podatki raziskave o vplivu diagnoze okužbe s HIV na življenje in spolnost slovenskih MSM. V intervjujih so MSM pogosto navedli prepričanja, ki so jih imeli pred diagnozo okužbe s HIV, namreč, da se oni "ne morejo okužiti s HIV", da se jim je zdela "Slovenija bolj varna kot drugod v tujini" (Lamut et al. 2010). Nekateri so omenili "t. i. lažno zaupanje" in "prevaranost" s strani dolgoletnega partnerja, od katerega so se po njihovem mnenju okužili, sami pa niso imeli spolnih odnosov zunaj veze, ali vsaj ne nezaščitenih.

Predstava pogoste ali pogostejše spolnosti je bila izražena tako pri tistih, ki v svojih predstavah navajajo stalno partnersko zvezo, kot pri tistih, ki je ne, čeprav je bila pri slednjih izražena pogosteje. To lahko kaže na to, da imajo spolnosti glede na svoje želje premalo. V izogib diskusiji o tem, kaj je zdrava mera redne spolnosti in kaj odvisnost, bom raje opozoril na določen kontekstualni faktor, ki vpliva na to, kako pogoste seksualne odnose moški imajo. To je gotovo majhnost javne scene, zato bi lahko rekli, da gre tako glede predstav o stalnih partnerskih zvezah kot predstav o rednem seksu pretežno za željo po več seksa v daljšem časovnem obdobju – predvsem pa za dostopnost do spolnih partnerjev, ki je v danem družbenem kontekstu – to je "skritosti" sicer ne majhne populacije (vštevši vse MSM ne glede na samoidentifikacijo) – otežena.

Pomanjkljivost analize predstavljajo pretežno enostavni odgovori, ki ne ponujajo možnosti obsežne kvalitativne analize, kot je to mogoče s podatki pridobljenimi skozi poglobljene intervjuje ali opazovanje z udeležbo. Skratka, na podlagi odgovorov ne moremo ugotoviti pomenskega konteksta niti nismo mogli respondentov o bistvenih vsebinah dodatno povprašati oz. preverjati konsistentnosti odgovorov. Vendarle pa gre za prve tovrstne sistematično zbrane informacije

v Sloveniji. Četudi gre za kondenzirane predstave o seksu, so te vredne naše pozornosti, ker ponujajo določen posnetek predstav o spolnosti več sto slovenskih MSM. Prednost raziskave je kontekst anonimnega spletnega vprašalnika, ki ga posamezniki predpostavljeno izpolnjujejo v diskretnem domačem okolju, kar omogoča sproščeno vpisovanje tudi najbolj "perverznh" predstav. Domnevamo lahko, da so zato odgovori dokaj resnični in so v skladu z njihovimi dejanskimi predstavami o najboljšem spolnem življenju. Te lahko razumemo tudi v kontekstu obravnave stališč do spolnosti, ki tvorijo osnovno platformo kasnejših zavestnih odločitev MSM, da izvajajo (ne)varno spolnost. Naslednja naloga bo, kodirane odgovore navzkrižno povezati z izbranimi demografskimi in vedenjskimi kazalniki iste raziskave, da bi tako še dodatno preverili notranjo veljavnost oz. skladnost odgovorov odprtega tipa z odgovori zaprtega tipa. Preveriti bo treba tudi, v kolikšni meri gre pri odgovorih za predstave spolnega življenja, ki jih posamezniki dejansko, kot poročajo, tudi v realnosti živijo, koliko pa le za fantazije oz. zelene oblike spolnosti, ki jih zaradi različnih, tudi v tem članku omenjenih razlogov ne morejo izživeti.

Zaključek

V prispevku sem predstavil kontekst raziskav na področju preučevanja spolnosti MSM, s poudarkom na internetnih raziskavah. Orisal sem družbenozgodovinski kontekst preučevane populacije in razglabljal o pomenu interneta za njihovo komunikacijo. Pregledal sem specifične pristope spletnih raziskav spolnega vedenja MSM za javnozdravstvene namene in podal nekaj rezultatov.

Nadalje sem predstavil rezultate analize vprašanja odprtega tipa glede predstav, ki jih imajo slovenski MSM o najboljšem spolnem življenju, in ugotovil, da se te najpogosteje vežejo na stalne partnerske zveze in redno spolnost. Ostale pomembne teme se nanašajo na varnost, zaupanje in iskrenost tako v stalnih kot občasnih partnerstvih. Iz predstav lahko zaključim tudi to, da je problematika zaupanja v stalnih partnerskih zvezah, ki je ponekod povezana z nezaščitenim spolnim odnosom med partnerjema, vredna javnozdravstvene pozornosti pri preprečevanju novih okužb z virusom HIV in drugimi spolno prenosljivimi okužbami med MSM. V bodočih preventivnih programih se je treba s prilagojenimi sporočili usmeriti tudi na to "podskupino" MSM in jo tako vsaj obveščati o možnih nevarnostih nezaščitene spolnosti v kombinaciji z medpartnersko nezvestobo in neiskrenostjo. Nekajkrat so, še posebej moški, ki v svojih predstavah niso omenjali stalnih zvez, navajali željo po spolnosti brez nevarnosti spolno prenosljivih okužb in/ali virusa HIV. Z javnozdravstvenega vidika je to vsekakor pomenljiva informacija, ki kaže na to, da je vsaj določen delež moških seznanjen in zaskrbljen glede problematike prenosa okužb. Na podlagi analiziranih podatkov pa žal ne morem sklepati, da imajo v skladu s to zaskrbljenostjo tudi popolnoma varne spolne odnose z občasnimi spolnimi partnerji.

Zaključim lahko, da je internet vsekakor primerno raziskovalno orodje za raziskave spolnega vedenja MSM. Je stroškovno učinkovit način, sodelujočim

zagotavlja anonimnost, ne zahteva veliko njihovega časa in raziskovalcem ponuja stik z demografsko drugačnimi vzorci populacije, kot jih lahko vzorčimo na fizičnih lokacijah. To pomeni, da so vzorci bolj raznoliki in se tako po demografskih kot ponekod tudi vedenjskih karakteristikah razlikujejo od vzorcev, ki jih zberemo na lokacijah zbiranja MSM.

Ni pa malo tudi slabosti tovrstnih internetnih raziskav. Pogosto se raziskovalci ubadajo s problematiko nereprezentativnosti internetnih vzorcev (Evans et al. 2007), kar sicer ob dejstvu, da za MSM nikjer na svetu nimamo vzorčnega okvira, niti ni tako bistveno. Problematične so tudi sistematične napake pri postopkih vzorčenja, kadar "prihaja" v raziskavo z ene spletne strani občutno več respondentov kot z drugih. To je treba reševati s premišljenim vzorčenjem in oglaševanjem raziskave po številnih različnih spletnih straneh. S spletnimi, kvalitativnimi pristopi k preučevanju pomenov, ki jih imajo določeni fenomeni za ljudi, lahko antropologija mnogo doda k razumevanju načina življenja. Ne nazadnje je to tudi naša dolžnost v času, ko je internet vse bolj uporabno orodje tudi za kvalitativno zbiranje empiričnih podatkov med ljudmi, s katerimi raziskovalci težje navežemo neposreden stik.

96

Zahvale

Avtor prispevka se zahvaljujem za podporo doc. dr. Ireni Klavs, raziskovalni mentorici in nosilki raziskave EMIS na Inštitutu za varovanje zdravja Republike Slovenije, in mag. Nejcju Bergantu za pomoč pri statističnih analizah vprašalnika EMIS. Hvala tudi študijskemu mentorju red. prof. dr. Rajku Muršiču za vso podporo, kritično branje in komentarje na prejšnje verzije besedila.

Ta prispevek je bil napisan s podporo projekta EMIS, ki je financiran s strani Evropske unije. Za vsebino poročila odgovarja izključno avtor prispevka. Vsebina poročila pod nobenimi pogoji ne izraža stališča EU, upravnega odbora raziskave EMIS ali Inštituta za varovanje zdravja Republike Slovenije.

EMIS podpira Evropska komisija in združeni partnerji projekta EMIS.

LITERATURA IN VIRI

- ALSUTARI, P.; BICKMAN, L.; BRANNEN, J.
2008 Social research in changing social conditions. V: *The Sage handbook of social research methods*. London: Sage. Str. 1–11.
- BERNARD, H. Russell
2006 *Research methods in anthropology: qualitative and quantitative approaches*. Oxford: Altamira Press.
- BOLDING G.; DAVIS M.; HART G.; SHERR L.; ELFORD J.
2005 Gay men who look for sex on the Internet: is there more HIV/STI risk with online partners? *AIDS* 19, št. 9, str. 961–968.
- BOLTON, Ralph
2005 Rethinking anthropology: the study of AIDS. V: *Culture and sexual risk: anthropological perspectives on AIDS*. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers. Str. 285–314.
- BRUMMELHUIS, Han Ten; HERDT, Gilbert (ur.)
2005 Introduction: anthropology in the context of AIDS. V: *Culture and sexual risk: anthropological perspectives on AIDS*. Amsterdam: Tylor & Francis. Str. VIII–XXIII.

- BULL, S. S.; LOYD, L.; REITMEIJER, C. A.; McFARLANE, M.
2004 Recruitment and retention of an online sample for an HIV prevention intervention targeting men who have sex with men: The Smart Sex Quest Project. *AIDS Care* 16, št. 8, str. 931–943.
- CASTELLS, Manuel
2000 *The rise of the network society*. Oxford: Blackwell Publishers LT.
- CHARMAZ, Kathy
2006 *Constructing grounded theory: a practical guide through qualitative analysis*. London: Sage.
- CHIASSON, M. A.; PARSONS, J. T.; TESORIERO, J. M. ... [et al.]
2006 HIV behavioral research online. *Journal of Urban Health: Bulletin of the New York Academy of Medicine* 83, št. 1, str. 73–85.
- CREPAZ, N.; HART, T. A.; MARKS, G.
2004 Highly active antiretroviral therapy and sexual risk behavior: a meta-analytic review. *JAMA* 292, št. 2, str. 224–236.
- DI MAURO, Diane
1995 Research methodology. V: *Sexuality research in the United States: an assessment of the social and behavioral sciences*. New York: Social Science Research Council. Str. 33–41.
- DOUGAN, S.; EVANS, B. G.; ELFORD, J.
2007 Sexually transmitted infections in Western Europe among HIV-positive men who have sex with men. *Sexually Transmitted Diseases* 34, št. 10, str. 783–90.
- ELFORD, J.; BOLDING, G.; DAVIS, M. ... [et al.]
2004 Web-based behavioural surveillance among men who have sex with men: a comparison of online and offline samples in London, UK. *Journal of Acquired Immune Deficiency Syndrome* 35, št. 4, str. 421–426.
- EVANS, A. R.; WIGGINS, R. D.; MERCER, C. H. ... [et al.]
2007 Men who have sex with men in Great Britain: comparison of a self-selected internet sample with a national probability sample. *Sexually Transmitted Infections* 83, str. 200–205.
- FELDMAN, Douglas
1985 Aids and social-change. *Human Organization* 44, št. 4, str. 343–348.
2010 Aids, culture and gay men: an introduction. V: *AIDS, culture and gay men*. Gainesville: University Press Florida. Str. 1–20.
- FELDMAN, Douglas; JOHNSON, Thomas M. (ur.)
1986 *The social dimensions of aids: method and theory*. New York: Praeger.
- FENTON, K. A.; LOWNDES, C. M.
2004 Recent trends in the epidemiology of sexually transmitted infections in the European Union. *Sexually Transmitted Infections* 80, št. 4, str. 255–263.
- FENTON, K. A.; IMRIE J.
2005 Increasing rates of sexually transmitted diseases in homosexual men in western Europe and the United States: why?. *Infectious Disease Clinics of North America* 19, št. 11, str. 311.
- FRYE, V.; LATKA, M. H.; KOBLIN, B.
2006 The urban environment and sexual risk behavior among men who have sex with men. *Journal of Urban Health* 83, št. 2, str. 308–324.
- GOSENCA, Petra
2006 *Javna nevidnost: vidnost in nevidnost lezbijk in gejev v slovenskem prostoru: diplomsko delo*. Ljubljana: [P. Gosenca].
- GRANEHEIM, U. H.; LUNDMAN, B.
2004 Qualitative content analysis in nursing research: concepts, procedures and measures to achieve trustworthiness. *Nurse Education Today*, št. 24, str. 105–112.
- HAMERS, F. F.; DOWS, A. M.
2004 The changing face of the HIV epidemic in Western Europe: what are the implications for public health policies? *Lancet* 364, št. 9428, str. 83–94.

HARVEY, David

1989 *The condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change*. Cambridge: Basil Blackwell.

HORVATH, K. J.; BLAIR B. C.; BOWEN A. M.

2007 A daily web diary of the sexual experiences of men who have sex with men: comparisons with a retrospective recall survey. *AIDS Behavior* 11, št. 4, str. 537–548.

HOSPERS, H. J.; KOK, G.; HARTERINK, B.; ZWART, B.

2005 A new meeting place: chatting on the Internet, e-dating and sexual risk behaviour among Dutch men who have sex with men. *AIDS* 19, št. 10, str. 1097–1101.

KAUFMAN, G.; PHUA, V. C.

2003 Is ageism alive in date selection among men?: age requests among gay and straight men in Internet personal ads. *Journal of Men's Studies* 11, št. 2, str. 225–35.

KLAVS, I.; BERGANT, N.; KASTELIC, Z.; KUSTEC, T.

2009a Okužba s HIV v Sloveniji v letu 2009: letno poročilo. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja Republike Slovenije. <http://ivz.si/?ni=164&pi=5&_5_Filename=2021.pdf&_5_MediaId=2021&_5_AutoResize=false&pl=164-5.3> [11. 4. 2011].

KLAVS, I.; BERGANT, N.; KASTELIC, Z. ... [et al.]

2009b Disproportionate and increasing burden of HIV infection among men who have sex with men in Slovenia: surveillance data for 1999–2008. *Eurosurveillance* 14, št. 47, str. 1–6.

KLAVS, I.; BERGANT, N.; KUSTEC, T.; KASTELIC, Z.

2009c Spolno prenesene okužbe v Sloveniji: letno poročilo 2009. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja Republike Slovenije. <http://www.ivz.si/?ni=107&pi=5&_5_Filename=2019.pdf&_5_MediaId=2019&_5_AutoResize=false&pl=107-5.3> [10. 4. 2011].

KOTARBA, Joseph A.

1990 Ethnography and AIDS: returning to the streets. *Journal of Contemporary Ethnography*, št. 19 (oktober), str. 259–270.

KUHAR, Roman

2003 *Media representations of homosexuality: an analysis of the print media in Slovenia, 1970–2000*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

2005 Razkritje homoseksualne identitete. *Družboslovne razprave* 21, št. 49/50, str. 119–138.

LAMUT, Aleš

2008 Osebna komunikacija s predstavniki nevladnih organizacij s področja MSM v okviru priprav na evropsko spletno raziskavo EMIS.

2010 Osebna komunikacija v okviru intervjujev v času raziskave o vplivu diagnoze okužbe z virusom HIV na življenje in spolnost slovenskih moških, ki imajo spolne odnose z moškimi.

LAMUT, A.; TOMAŽIČ, J.; VOVKO, T. ... [et al.]

2010 HIV infected Slovenian men who have sex with men tend to protect their sexual partners, however many struggle with disclosure of their serostatus. Dunaj: International AIDS Society. <<http://pag.aids2010.org/PDF/15465.pdf>> [10. 1. 2011].

LEOBON, A.; FRIGAULT, L. R.

2008 Frequent and systematic unprotected anal intercourse among men using Internet to meet other men for sexual purposes: results from the “Gay Net Barometer 2006” Survey. *AIDS Care* 20, št. 4, str. 478–484.

LEVINE, Martin P.; SIEGEL, Karolynn

1992 Unprotected sex: understanding gay men's participation. V: *The social context of AIDS*. Newbury Park: Sage. Str. 47–71.

LIAU, A.; MILLETT, G.; MARKS, G.

2006 Meta-analytic examination of online sex-seeking and sexual risk behavior among men who have sex with men. *Sexually Transmitted Diseases* 33, št. 9, str. 576–584.

LIKTAVICIUS, G.; KLAVS, I.; DEVAUX, I. ... [et al.]

2008 An increase in newly diagnosed HIV cases reported among men who have sex with men in Europe, 2000–6: implications for a European public health strategy. *Sexually Transmitted Infections* 84, št. 6, str. 499–505.

- MARCUS, George E.
1995 Ethnography in/of the world system: the emergence of multi-sited ethnography. *Anna: Review of Anthropology* 24, str. 95–117.
- MARSHALL, Patricia A.; BENNET, Linda A.
1990 Anthropological contributions to AIDS research. *Medical Anthropology Quarterly*, (Culture and Behavior in the AIDS Epidemic) 4, št. 1, str. 3–5.
- MERCER, C. H.; FENTON, K. A.; COPAS, A. J. ... [et al.]
2004 Increasing prevalence of male homosexual partnership and practices in Britain 1990–2000: evidence from national probability surveys. *AIDS* 18, št. 10, str. 1453–1458.
- MURŠIČ, Rajko
2006 Nova paradigma antropologije prostora: prostorjenje in človeška tvornost. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 46, št. 3–4, str. 48–54.
- PARKER, Richard; AGGLETON, Peter
2007 Introduction. V: *Culture, society and sexuality*. London, New York: Routledge. Str. 1–13.
- PARKER, Richard; AGGLETON, Peter (ur.)
2007 *Culture, society and sexuality*. London, New York: Routledge.
- PISANI, Elizabeth
2008 *The wisdom of whores: bureaucrats, brothels and the business of AIDS*. New York, London: W.W. Norton & Company.
- SALDANA, Johnny
2009 *The Coding manual for qualitative researchers*. London: Sage.
- SCHMIDT, A. J. ... [et al.]
2010 *Evropska spletna raziskava o moških, ki imajo spolne odnose z moškimi (EMIS): poročilo za skupnost št. 1*. <http://www.rki.de/cdn_178/nn_1621184/EN/Content/Prevention/EMIS/Publications/EMIS_2010_CommunityReport1__Slovenian.templateId=raw.property=publicationFile.pdf/EMIS_2010_CommunityReport1_Slovenian.pdf> [22. 4. 2011].
- SHILTS, Randy
1987 *And the band played on: politics, people, and the AIDS epidemic*. New York: St. Martin's Press.
- SILENZIO, V. M. B.
2003 Anthropological assessment for culturally appropriate interventions targeting men who have sex with men. *American Journal of Public Health* 93, št. 6, str. 867–871.
- SIMON, William; GAGNON, John H.
2007 Sexual scripts. V: *Culture, society and sexuality*. London, New York: Routledge. Str. 31–40.
- SLAVIN, Sean; ELLARD, Jeanne
2010 Substance, kinship, and the meaning of unprotected sex among gay men in Australia. V: *AIDS, culture and gay men*. Gainesville: University Press Florida. Str. 213–230.
- STALL, R. D.; HAYS, R. B.; WALDO, C. R. ... [et al.]
2000 The Gay' 90s: a review of research in the 1990s on sexual behavior and HIV risk among men who have sex with men. *AIDS* 14, dodatek št. 3, str. 101–114.
- ŠVAB, Alenka; KUCHAR, Roman
2005 *Neznosno udobje zasebnosti: vsakdanje življenje gejev in lezbijk*. Ljubljana: Mirovni inštitut, inštitut za sodobne družbene in politične študije.
- VANCE, Carole S.
2007 Anthropology rediscovers sexuality: a theoretical comment. V: *Culture, society and sexuality*. London, New York: Routledge. Str. 41–57.
- VELIKONJA, Nataša
1999 Lezbična in gejevska scena. V: *Urbana plemena: subkulture v Sloveniji v devetdesetih*. Ljubljana: ŠOU, Študentska založba.
- WEATHERBURN, Peter
2003 *Gay mens's use of the Internet and other settings where HIV prevention occurs*. London: Sigma Research.

WENDT, E. K.; LIDELL, E. A. S.; WESTERSTAHL, K. E. ... [et al.]

2011 Young women's perceptions of being asked questions about sexuality and sexual abuse: a content analysis. *Midwifery* 27, št. 2, str. 250–256.

BESEDA O AVTORJU

Aleš Lamut, dipl. etnolog in kulturni antropolog, je mladi raziskovalec na Inštitutu za varovanje zdravja Republike Slovenije in doktorski študent na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Raziskovalno se ukvarja s spolnim vedenjem moških, ki imajo spolne odnose z moškimi.

ABOUT THE AUTHOR

Aleš Lamut, who has a degree in ethnology and cultural anthropology, is a junior researcher at the National Institute of Public Health of the Republic of Slovenia, and a doctoral student at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, University of Ljubljana. His present research focuses on the sexual behaviour of men who have sex with men.

SUMMARY

IDEAS OF THE BEST SEX LIFE AMONG SLOVENE MEN WHO HAVE SEX WITH MEN. ANALYSIS OF AN OPEN-END QUESTION FROM THE EMIS INTERNET SURVEY

The article address Internet surveys on the sexual behaviour of men who have sex with men (MSM), which are conducted for public health purposes, and presents an analysis of an open-end question from an Internet survey on the sexual behaviour of Slovene MSM that was part of EMIS – the European MSM Internet Survey. Men who have sex with men were asked what their idea of the best sex life is. The article discusses the role of qualitative, specifically ethnographic approaches in the research into health-related sex of MSM in the context of the HIV/aids pandemic. Based on a description of the general social situation MSM face in Slovenia, which is dominated by limited spaces for socializing, stigmatisation, and consequently the hidden nature of MSM, the article investigates the significance of the Internet for communication as well as for searching for sex partners. The importance of the Internet is then further explained in the context of public health and epidemiological efforts to prevent the spread of HIV infection and other sexually transmitted diseases. It discusses the advantages and shortcomings of such surveys on sexual behaviour and provides some practical examples.

The results of the analysis of the answers to the question “What is your idea of the best sex life?” are presented in the article's final section. Two more frequent answers refer to a permanent partner relationship and to regular sex. The results among others refute people's widespread ideas about gays having random sex, changing many partners in a short period of time, and that their behaviour presents a risk to their own health and that of others. There was also a good deal of ideas referring to partner trust, safety concerning sexually transmitted infections and the HIV virus, unprotected sex and spontaneity. The article concludes with a discussion of the shortcomings of the presented survey and Internet surveys in general, and the implications of the survey's results for future preventive action.

RAZPRAVE
STUDIES

KAJ NAM LAHKO POVEDO VOLI NA LIKOVNIH UPODOBITVAH

O metaforičnih pomenih in vsakdanjih delovnih praksah

Inja Smerdel

103

IZVLEČEK

V pričujočem spisu teče beseda o likovni umetnosti kot vznemirljivem viru za razkrivanje razmerij med ljudmi in voli – najsibo o metaforičnih pomenih ali o stvarnih delovnih praksah. Na podlagi nastale virtualne zbirke likovnih del, na katerih so prepoznavne omenjene živali, je najprej mogoče slediti povednosti te zbirke skozi čas in potem pričevalnosti njene ikonografske razčlenitve. Sledijo štiri posebej izpostavljene vsebine: o volih kot simbolnih označevalcih regionalne istovetnosti, o otrocih in volih, o rabi ostena ali biča in o različnih tipih vprege. Prispevek sklene nekaj odgovorov na izhodiščno, v naslovu zastavljeno vprašanje – kaj nam (lahko) povedo voli na likovnih upodobitvah ...

Ključne besede: etnologija, likovni viri, delovni voli, metaforični pomeni, delovne prakse

ABSTRACT

The article addresses the visual arts as stimulating source on the relationship between people and oxen, whether illustrating metaphorical meanings or real work practices. Based on a virtual collection of art works in which oxen have been identified, we can first establish the informative nature of the collection through time and then the expressiveness of its iconographic structure. What follows are four contents analysed in detail: oxen as symbolic markers of regional identity, children and oxen, the use of goads or whips, and various types of harness. The article concludes with some answers to the introductory question – what images of oxen can tell us.

Key words: images of ethnology, pictorial sources, working oxen, metaphorical meanings, working practices

Nekaj uvodnih besed¹

Čeprav se zdi, da so raziskovalci iz vrste humanističnih ved med človeškimi živalskimi pomočniki in delovnimi tovariši zmeraj dosti več pozornosti posvečali

---

¹ Prispevek je bil septembra 2010 predstavljen na konferenci *Rural History 2010* v Brightonu v Veliki Britaniji (University of Sussex, 13–16 September) in je v daljši angleški različici sprejet za objavo v britanski reviji *Folk Life (Journal of Ethnological Studies)*.

konju kakor pa volu,² so vendarle med njimi posamezniki, ki so o pomenu volov v zgodovini človeštva ubesedili nekaj temeljnih stavkov. V svojem nedavnem prispevku o vpreganju v dve osnovni obliki jarma³ je na primer Cozette Griffin-Kremer te živalske pomočnike, ki so vse od udomačitve in začetkov delovne rabe do odhajanja s kmetij v prelomnih obdobjih mehanizacije s svojo energijo in podjarmljeno močjo vlačili debela in kamenje ter premikali ali poganjali številna orodja, naprave in prometna sredstva – od ral, plugov, vozov in sani do mlatilnih naprav, raznovrstnih mlinov in podobnega –, označila z besedami, da je bil vol “tisti čudoviti stroj, ki je spremenil zemeljsko površino”, “*une formidable machine qui a transformé la surface de la terre*” (Griffin-Kremer 2007: 66). John Langdon je v knjigi *Horses, Oxen and Technological Innovation* o njih zapisal, da so poleg mul in oslov prav “voli v starih časih nosili vse breme pri oranju in vlačanju oziroma prevažanju”, “*otherwise, oxen carried all the burden for ploughing and hauling in ancient times*” (Langdon 1986: 8). Rolf Minhorst, avtor poglobljene študije⁴ o razvoju vpreganja vlečne živine v Nemčiji, je vprežnega vola označil kot žival, “ki je spremenila kmetijstvo v neolitik”, “*the draught ox had revolutionized the agriculture of the Neolithic period*”; o reji goved v Evropi pa je izrazil mnenje, da je “vse od začetkov določala naš kulturni razvoj”, “*cattle husbandry in Europe has determined our cultural development from the very beginning*” (Minhorst 1990: 37). Kar nekaj temeljnih kulturnih vrednot je bilo prepoznanih v odnosu do živine tudi v okoljih drugih kontinentov. Iz zadevnih antropoloških spoznanj so vzniknile pomenske sintagme, kakršna je na primer “*the African 'cattle complex'*” (Campbell 2005: 97; prim. Evans-Pritchard 1940, 1950). In zelo sodoben v tem pogledu je bil eden stebrov slovenske etnologije, Vilko Novak, ki je leta 1961 zapisal naslednjo misel o živinoreji: “Vsakdanji opravke z živino vseh vrst še bolj kot poljedelstvo oblikuje in označuje zaposlitev, mišljenje in govorjenje kmečkega človeka ...” (Smerdel 2005: 342; prim. Novak 1961).

Ko sem se v procesih svojega raziskovalnega dela pred leti začela zavedati bistvenosti človeškega sobivanja z voli – razsežnosti njihove tihe, ponižne nepogrešljivosti in spleta njihovih pomenov v strukturah vsakdanjega življenja na kmetih –, me je to pritegnilo v preučevanje razmerij med človekom in volom v okrilju kontinuitete vsakdanjih delovnih praks oziroma v preučevanje kulturnih vidikov delovnih volov v kmečki civilizaciji. Raziskavo sem zasnovala primerjalno, vendar na podlagi slovenskega gradiva – rokopisnih, tiskanih, slikovnih in primarnih snovnih virov, slovstva in spoznanj terenskega dela.

Na svojih terenskih poteh sem kar nekaj preteklih let (2001, 2003, 2004, 2006 in zlasti 2007) zapisovala pričevanja o volih v okviru kmečke družine in vaške skupnosti, o delovnem družabništvu pri nekaterih temeljnih kmečkih

² François Sigaut, francoski strokovnjak na področju zgodovine in antropologije agrarnih tehnik, je na primer o tem zapisal, da je “vol – kljub svoji zgodovinski pomembnosti, v kateri v ničemer ne zaostaja za konjem – izginil, ne da bi o njem spregovorili”, vsaj ne dovolj poglobljeno (Sigaut 1998: 1082).

³ Izšel je v zborniku prispevkov študijskega srečanja *Les bovins: de la domestication à l'élevage* (2006). V preteklem poldrugem desetletju je bilo prav v Franciji napisanih kar dosti besedil, ki so imela za torišče delovne vole. Objavljena so zlasti v dveh publikacijah – zbornikih prispevkov iz dveh študijskih srečanj s tematskim naslovom *Les boeufs au travail* (1997, 1998) (Smerdel 2009: 38).

⁴ Doktorska disertacija, ki s knjižničnim povpraševanjem do sedaj ni bila dostopna.

opravih – oranju, brananju, vleki in vožnji –, o kastraciji, podkovanju, negi, hrani in paši, o volarjih, o poimenovanju volov, o učenju, vpreganju in sporazumevanju z delovnimi voli, o boleznih in zdravljenju, o izbiri novih in prodaji “odsluženih” volov ... Pričevanja, ki prepričljivo sporočajo njihov nekdanji pomen.

Na Slovenskem so namreč kot delovna živina, ki je bila vpeta v večstoletno spiralo vsakoletnega naravnega in kulturnega ciklusa kmetijskih opravil in s katero se je moral človek sporazumevati v teku delovnih procesov, tja do sedemdesetih let preteklega stoletja prevladovali prav voli. Kot kaže v večini slovenskih regij – še posebej v hribovitih in gorskih predelih, kjer si na strmih njivah brez njih skorajda ni bilo mogoče zamisljati oranja – in na večini najštevilčnejših, srednje velikih kmetij. Tam, kjer so kmetovali zlasti z voli, so imeli manjši posestniki ponavadi po enega, srednji po dva oziroma en par in veliki kmetje po dva ali tri pare volov. Ponekod drugod, na primer v ravninskih vaseh na Pivki, so pripovedovali, da so “*ta bogati*” delali s konji, “*ta srednji*” z voli in da so reveži vpregali kar krave (Smerdel 2005: 357). V ubornih vaseh slovenske Istre, kjer je bila “*mižerija*” in trda ilovnata zemlja, na kateri se ni dalo orati niti s konji niti z osli, pa so imeli večji kmetje po par volov, “*kakšen je imel kakšnega oslička*”, na najbolj ubornih domačijah pa niti osla ni bilo najti, da bi ga vpregli. Dokaj uveljavljeno je mnenje, da so bili na slovenskem podeželju konji statusni simbol; prepoznavni živalski glasniki premožnega in družbene sanje ubožnega kmeta. A poleg vaških okolij ter v njih posameznikov, ki so visoko vrednotili predvsem konja in njegove delovne sposobnosti, so se v teku raziskave o razmerjih med kmeti in vprežno živino začela razkrivati tudi prava “volovska območja”. V njih “*so bili voli zlato*”, svojim gospodarjem so “*pridelovali kruh*”, v volih se je vrednotilo premoženje, merila dota, in skrb za njihovo zdravje je bila pogosto pomembnejša od skrbi za zdravje človeških članov kmečke družine ... (Smerdel 2005: 375; 2007: 141, 147). Na mnogih slovenskih kmetijah so jih šteli za družinske člane; za “*familijo*”, ki je našla svoje mesto v družinskih albumih fotografij ali na uokvirjenih fotografskih podobah, visečih na vidnih mestih središčnih bivalnih prostorov domačij.

Nekdanje mesto volov v vsakdanjem življenju in kulturi nenazadnje zgovorno sporočajo tudi priimki, kakršni so na primer Volavc, Volavšek, Volarič, Voler ..., in po celi Sloveniji natresena zemljepisna imena: Volavlje, Volarija, Volovljek, Podvolovljek, Volovnik, Volavče, Volovja reber ... In kako mikavno prisotni so voli še danes – ne samo v vaškem, temveč prav tako v mestnem okolju –, sporočajo posamezni reki, ki razkrivajo njihovo veljavo in nekdanji pomen: “lačen, da bi vola pojedel”, “gara kot vol”, “utrujen kot vol” ... (Smerdel 2005: 342)

Vznemirljiv vir za razkrivanje razmerij med človekom in volom je poleg vsega snovnega in družbenega nedvomno tudi duhovno; duhovne kulturne sestavine in med njimi – poleg slovstva in slovstvene folklore – tudi vsa likovna umetnost. Zgodba o sobivanju človeka in vola se namreč v pisni zgodovini začne prav s slednjo: z likovnim elementom, z znakom, z *alefom* – prvo črko hebrejske abecede, iz katere izvirata grška *alfa* in latinski *a*. S simbolno oznako, ki je v semitskih jeziki primarno pomenila ter v obliki glave z rogovi prepoznavno označevala prav vola oziroma govedo (Kallir 1961: 19).

A preden se sprehodimo skozi nastalo virtualno zbirko slovenskih slikovnih virov oziroma likovnih del iz slovenskega kulturnega prostora (in posameznih primerjalnih primerkov od drugod), na katerih so prepoznavni voli, in poskušamo razčleniti njeno pričevalnost, se zdi zavoljo razumevanja posameznih zgodovinskih pojavov neobhodno, da bi najprej na kratko, na podlagi raznovrstnih slovenskih virov in slovstva, povzeli tudi nekaj dognanj o sobivanju z voli – oziroma na splošno z govedi – na Slovenskem skozi čas. Vendar sta na tem mestu ubesedena le začetek in konec zadevnega zgodovinskega pregleda (več o tem drugače v Smerdel 2005: 348–353).

106 **Bežen zgodovinski pregled o sobivanju z voli na Slovenskem skozi čas**

Zadevni pregled je mogoče začeti z različnimi najdbami kosti in goveje glave (slednjo hrani Narodni muzej Slovenije), ki potrjujejo domnevo, da je predrimsko prebivalstvo na naših tleh gojilo in uporabljalo za delo srednje veliko kratkorogo in kratkoglavo govedo tako imenovane “glavne pasme” *Bos primigenius brachyceros*, *brachycephalus*. Slovenci naj bi bili po mnenju nekaterih ob naseljevanju privedli s seboj dolgorogo (*megaceros*) svetlo enobarvno hunsko-slovansko stepsko govedo in po mišljenju drugih naj bi ga prevzeli v Noriku, kjer so ga bili uvedli že Rimljani. Prav to, tako imenovano noriško govedo je postalo osnova križanim oblikam svetlih pasem v Vzhodnih Alpah.⁵

Med gornjim zgodnejšim védenjem in koncem delovne rabe volov, ki ga je povečini prinesla mehanizacija, je še dosti raznovrstnih zgodovinskih pričevanj: med njimi jih je še nekaj več o pasmah (Novak 1970: 378; Čepon et al. 2002: 14–16); tudi o tem, da je tako na podložnih kot deloma na zemljiškogospodskih posestvih vse do druge polovice 19. stoletja prevladovala majhna in slabotna goveja živina (Britovšek 1964: 137–138); na primer o pravni ustanovi obrestne ali činžne oziroma “železne živine”, posebni obliki zakupa vprežne živine (zlasti goveje), ki je močno odsevala tudi v slovenskem ustnem slovstvenem izročilu (gl. zapisane različice pesmi in pravljicne pripovedi Tlačanova voliča v *Slovenske ljudske pesmi* 3, 339–346; Smerdel 2005: 350); o srednjeveških živinskih poteh, v prvi vrsti proti Benetkam, in o stotinah volov, ki so jih zlasti v 15. in v 16. stoletju gnali po njih prek današnjega slovenskega ozemlja ... (Kosi 1998: 207, 222–223).

Šestdeseta leta preteklega stoletja pa so bila povečini tudi na Slovenskem – tako kot marsikje drugje v Evropi – tista leta, v katerih je začela na kmetije dejavneje prodirati mehanizacija v podobi traktorja in nepovratno nadomeščati vprežno živino. A prvega gospodarja, ki je na primer v eni izmed vasi na Pivki leta 1967 kupil traktor, so tedaj še vsi čudno gledali. “*Po mojem ne bo uóral,*” so

⁵ Novak 1970: 378. Raepsaet na primer piše (2002: 40–41), da so še posebej v rimski dobi potekali intenzivni poskusi selekcije in izboljševanja pasem. Navaja Columello, ki jih je v Italiji tedaj naštel štiri. In omenja “velikega vola” oziroma veliko govedo, kakršno so Rimljani ustvarili z občutljivim križanjem teže in velikosti, ga izvažali tudi v provinco, kjer je to imelo močan vpliv na domačo govedorejo in je tu in tam povzročilo izginjanje lažjih in manjših lokalnih pasem.

govorili. In tudi iz drugega, ki je traktor kupil leta 1971, so se nekateri norčevali: *“Zdej se je sprégu, ne bo mogu več uórat”* ... (Smerdel 2005: 353).

Številni kmečki gospodarji so potrebovali kar dosti časa, da so namesto volov sprejeli traktorje; namesto živih bitij, svojih živalskih delovnih pomočnikov, stroje – čeprav so kmalu spoznali, kako jim slednji lajšajo in krajšajo vsakdanja delovna opravila. Spomin na vole pa je na slovenskem podeželju še močno živ. In tu in tam je celo danes mogoče najti kmeta, ki na podlagi svojih znanj in prepričanj⁶ pri določenih opravilih še vedno vpreže svojega vola; nenazadnje tudi zavoljo navezanosti na živalskega delovnega tovariša ...

Struktura virtualne zbirke likovnih del, na katerih so prepoznavni voli, in njena povednost skozi perspektivo časa

107

V kolikšni meri so delovna goveda, še posebej voli, svojim ljudem do nedavnega resnično pomenili preživetje, poleg posameznih stavkov v leposlovju in številnih ustnih pričevanj očarljivo in prepričljivo sporočata prav dve likovni deli (slik. pril. 1a, b). Slikar, grafik in kipar France Kralj (1895–1960), doma z Dolenjske, je takšen njihov pomen zaznal v ubožnih dolenjskih vaseh ter ga leta 1938 povedno izrazil v prisposodbi; s svojim uničenim betonskim kipom, naslovljenim *“Priroda (Slovenska žena, Kmečki motiv)”*. Drugega ob drugem, tesno povezane, je upodobil govedo, mater, otroka in žitni snop. Ljudski umetnik, kamnosek Jernej Bartolato iz Pliskovice na Krasu, pa je s svojim pomnikom kraškim volom, postavljenim leta 2006, o njihovem pomenu tudi besedno neposreden. Pod upodobljeno volovsko glavo je vklesal stihe: *“Nekoč smo tod okoli / Kraševci orali z voli, / v jarme smo jih uklenili / z njimi tovore vozili. / Brez volov nebi preživel, / zato smo radi jih imeli.”*

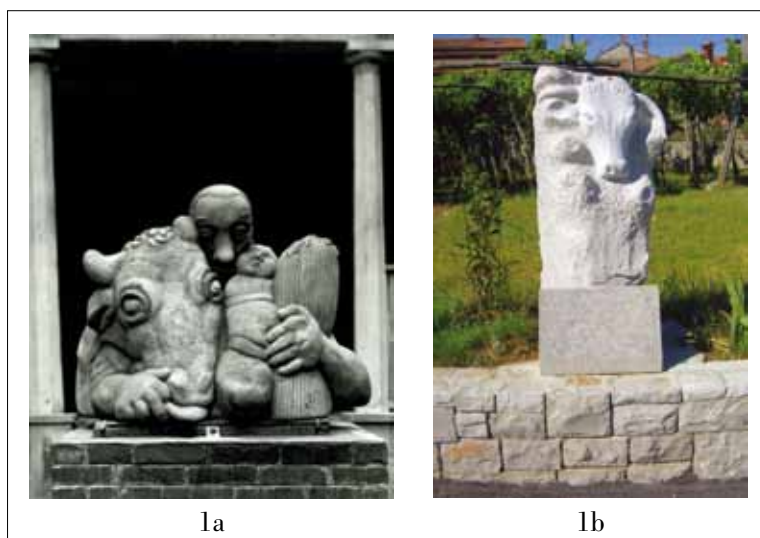
Moje raziskovanje odsekov raznovrstnih pomenov in namembnosti delovnih goved, zlasti vprežnih volov, v likovni umetnosti, se je najprej začelo v skladu z eno klasičnih raziskovalnih metod: z iskanjem starejših slikovnih virov, ki bi sporočali prisotnost in rabo teh živali ter z njimi povezanih predmetov na Slovenskem v stoletjih pred 19. in 20. stoletjem. Iz prvega je namreč na voljo poleg rokopisnih in obilja tiskanih virov tudi dosti primarnih snovnih virov – ustreznih predmetov v muzejskih zbirkah, za drugega pa obstajajo številna relevantna ustna pričevanja, zbrana s terenskim raziskovalnim delom, in zgovorni dokumentarni fotografski viri.

A potem se je razmahnilo kopičenje raznovrstnih upodobitev; v preteklih letih sem tako rekoč povsod *“videla samo še vole”*: na domačijah, po muzejih, v galerijah, v knjigah, katalogih ... V mojo virtualno zbirko zadevnih likovnih upodobitev se je do danes uvrstilo sto sedemdeset slovenskih in sto petindvajset tujih likovnih del raznovrstne namembnosti, tako profanih kot sakralnih, v različnih tehnikah in raznih ikonografskih zvrsti. Temeljni vidik pri njihovem iskanju in zbiranju pač

---

⁶ Na primer da traktor pri oranju za krompir ter izoravanju krompirja ali pri oranju v vinogradu preveč *“zmasi”*, potlači zemljo, ki potem ni ustrezno zračna ...

ni bil estetski, temveč vsebinski. Osredotočala sem se zlasti na realistične motive z volovsko vprego oziroma na upodobitve volov pri temeljnih poljedelskih in drugih kmečkih delovnih opravilih, v drugače tako slogovno in vsebinsko kot zgodovinsko raznovrstnih likovnih delih. Pozneje sem zavoljo osvetlitve simbolnega, pomenskega in vrednostnega razlikovanja zbrala tudi nekaj likovnih upodobitev krav in bikov. Poleg umetniških del v skoraj vseh likovnih tehnikah in zvrsteh: fresk, oljnih in tabelnih slik, risb, akvarelov, grafik, kipov in reliefov – sem v svojo virtualno zbirko kot enakovredne umestila tudi ustrezno pričevalne primerke ljudske umetnosti: votivne slike, svetniške podobe, panjske končnice in krašene uporabne predmete; votivne figure, modele in igrače. V njej ne manjka niti nekaj ilustracij basni, ljudskih pripovedi in otroških pesmi. Zbirko skleneta kategoriji razglednic – svojskih likovnih in komunikacijskih izdelkov (z ustrezno motiviko) – in pretekle in sodobne *varia*, v katero sem razvrstila grbe, čelade, maske, gostilniške izveske, znamke, politične simbole, logotipe, spominke ...

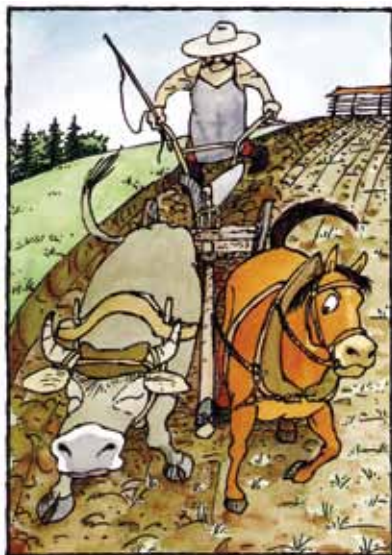

1a – France Kralj, “Priroda (Slovenska žena, Kmečki motiv)”, 1938, beton, uničeno 1939.
(© Moderna galerija Ljubljana, Fototeka)

1b – Pomnik kraškim volom, ki ga je leta 2006 v Pliskovici na Krasu postavil kamnosek Jernej Bartolato.
(Foto I. Smerdel, 2008)

Njen analitičen pregled je potrdil védenje, da nam raznovrstne likovne upodobitve sicer lahko služijo kot vir za starejša obdobja, za katera morda ne razpolagamo z drugimi in dovolj tehtnimi viri, a prav zavoljo tega jih je potrebno “brati” z vso previdnostjo. Samo upamo lahko, da so bili na primer vsakokratni slikarji večji, natančni opazovalci stvarnosti. Da so na primer srednjeveški mojstri poleg na podlagi predlog, ki so se tedaj širile po Evropi, posamezne prizore slikali tudi v sozvočju z okoljem, v katerem so ustvarjali, in da so v takšne prizore prepoznavno vključevali v individualnem okolju videne snovne sestavine (nošo, orodja ipd.). O tem, kako močno potrebna je previdnost, kadar želimo neko

likovno delo uporabiti kot slikovni vir, pa nam poučno pričajo posamezne sodobne analogije; na primer Mančkova ilustracija slovenske basni Konj in vol, objavljena v reviji za otroke *Mavrica* (maj 2008: 8; prim. Bolhar 1975: 102–104). Slikar in ilustrator Marjan Manček, kateremu podeželje in tamkajšnje vsakdanje življenje nista bili neznanki, je pred plug vpreženemu konju dokaj ustrezno naslikal komat, vola pa je kar dvojno “vpregel”. Okoli vratu mu je naslikal enojni jarem s kambo, prek čela in okoli rogov pa mu je obenem z jermeni na glavo “privezal” še blazino, kakršno so podlagali pod igo ... (slik. pril. 2).

2 – Marjan Manček, ilustracija slovenske basni “Konj in vol”. Iz revije za otroke *Mavrica*, maj 2008, str. 8 (objavljeno z avtorjevim dovoljenjem).

Za mlajša obdobja, za katera razpolagamo s primarnimi snovnimi in s pričevalnimi ustnimi viri, tako lahko likovna dela z motivom volovske vprege pri tem ali onem delovnem opravilu presojava le kakor bolj ali manj verne odseve vsakdanje stvarnosti, v kateri so bili voli preprosto tam – do nedavnega nepogrešljivo prisotni.

A zdaj si njihove upodobitve oglejmo iz perspektive časa in njegove povednosti. Zadevni pogled nam razkrije, da je v slovenskem kulturnem prostoru⁷ zaenkrat mogoče kot prvo sliko, na kateri se pojavi kak vol – konkretno “dvovprega, ki prevaža velik sod” –, pojmovati šele fresko iz grobnice rimske nekropole v Neviodunu (najdišče Drnovo pri Krškem), verjetno iz 2. stoletja našega štetja (Božič et al. 1999: 258) (slik. pril. 3a). Tudi tovrstnih srednjeveških podob pri nas

⁷ Vanj sodijo tudi slovenska zamejstva v sosednjih državah, na primer v Italiji in Avstriji. V svojo virtualno zbirko pa sem med domače gradivo do preteklega stoletja umeščala tudi posamezne upodobitve iz Istre, ki je bila vsaj do tedaj še dokaj enovit kulturni prostor (in cela v okvirju ene države, habsburške in nazadnje avstro-ogrske monarhije).

ni prav dosti. S konca 15. stoletja je na primer freska s prizorom oranja iz cikla mesečnih opravil, ki jo je v podružnični cerkvi v Hrastovljah leta 1490 naslikal freskant Janez iz Kastva. Vola na njej sta vidna le delno, žal brez vprege, drugače pa upodobitev velja za pomemben vir pri raziskovanju slovenskih oral (slik. pril. 3b). Morda celo zgodnejša podoba je nastala v cerkvi sv. Andreja v Gostéčah na Gorenjskem, s freskami iz 14. in 15. stoletja, kjer je bilo mogoče na stenski sliki, po ikonografskem izvoru *Imago pietatis* in s pomenom Svete Nedelje, še v začetku preteklega stoletja videti plug, brano, klečeče počivajočega vola ... (Smerdel 2008: 57; prim. Stele 1944). In potem so tu še freske v podružnični cerkvi sv. Brikcija na Volarjih na Tolminskem, ki jo je okoli 1540 poslikal Jernej iz Loke. Med njimi je vznemirljiv prizor vožnje svetnikove krste, povezan z legendo, da se je volovska vprega, ki je peljala truplo ponesrečenega svetnika proti Ogleju, ustavila prav na tistem mestu; in da se vola potem nista hotela premakniti, dokler na istem mestu niso pozidali cerkve (Gaberšček 2005: 107) (slik. pril. 4a). Motiv vožnje umrlega svetnika⁸ ter njegovega pokopa in postavitve cerkve ali samostana na mestu, kjer sta se vola ustavila (zaznavajoč njegovo svetost), je bil pri nas pozneje, v baroku, še dvakrat upodobljen; obakrat je povezan s sv. Notburgo iz Ebna, priljubljeno kmečko zavetnico (Schauber, Schindler 1995: 479), in z njeno zadnjo željo: ko bo umrla, naj truplo položijo na voz, vanj vprežejo dva vola in kjer se bosta ustavila, naj jo tudi pokopljejo. Prizor vožnje Notburgine krste sta naslikala dva slovenska baročna slikarja: Valentin Janez Metzinger leta 1754, na oljni podobi v stranskem oltarju župne cerkve sv. Matije v Slapu pri Vipavi (slik. pril. 4b), in Fran Jelovšek leta 1762, na freski nad oltarjem sv. Notburge v cerkvi v Grobljah pri Domžalah (slik. pril. 4c).

3a

3b

3a – Risba freske iz upodobitvijo rimskega tovornega voza z volovsko dvovprego. Iz grobnice rimske nekropole v Nevidunu, domnevno iz 2. stol. n. št. (© Narodni muzej Slovenije, Arhiv)

3b – Janez iz Kastva, srednjeveška upodobitev oranja iz cikla mesečnih opravil, freska iz leta 1490, v podružnični cerkvi v Hrastovljah. (Foto M. Habič, 2006)

⁸ Freligh (2006: 33) na primer o izvoru motiva vola (ali bika), ki prevažata truplo, piše, da ga je treba iskati v Mediteranu: "Najverjetneje je ideja prišla iz Egipta, kjer je bil prevoz faraonovega sarkofaga povezan z vprego volov ali bikov. Prevoz pa je potekal do kraja, ki je bil najsvetejši: najprej do posmrtnega svetišča in naprej do grobnice. Tam je umrla faraon prestopil prag kraljestva mrtvih in prevzel Ozirisovo podobo."

4a

4b

4c

- 4a – Jernej iz Loke, upodobitev vožnje krste sv. Brikcija, freska iz okoli 1540, v podružnični cerkvi sv. Brikcija na Volarjih na Tolminskem. (Foto I. Smerdel, 2010)
- 4b – Valentin Janez Metzinger, pogreb sv. Notburge, oljna slika iz leta 1754, v stranskem oltarju župne cerkve sv. Matije v Slapu pri Vipavi. (Foto M. Freljih, 2006)
- 4c – Fran Jelovšek, detajl z volovsko vprego s prizora smrti in pogreba sv. Notburge, freska iz leta 1762, nad oltarjem sv. Notburge v cerkvi v Grobljah pri Domžalah. (Foto M. Habič, 2006)

Iz 18. stoletja se moramo zdaj ozreti malce nazaj – najprej v 16. stoletje. V leto 1515, ko je pod roko mojstra Lienharda Pampstla oziroma bolj verjetno enega njegovih učencev nastal Hemin relief z izjemnim motivom volovske vprege; tretji izmed šestih, ki jih je za katedralo v Krki (*Gurk*) na Koroškem izdelal omenjeni mojster. Na njem upodobljena grofica Hema nadzira gradnjo cerkve, vprežena vola pa vlečeta voz, poln gradbenega kamena (Hartwagner 1969). In potem se moramo ozreti nazaj še posebej v 17. stoletje, “v stoletje topografov”, v katerem je zanimanje za domače dežele, “za njihovo čast in slavo, priklicalo na dan može, ki so se z vsem žarom vrgli na delo, da bi jih ovekovečili” (Stopar 1971: 3). Sami ali s pomočjo sodelavcev so risali, vrezovali v baker in tiskali podobe vseh večjih naselij, samostanov, gradov, dvorov ... in na teh podobah so se tu in tam znašli tudi drobni žanrski prizori, na katerih je mogoče zagledati goveda ali prepoznati vole – na paši ali pri vožnji. Takšni sta na primer veduti gradu Hagenegg na Koroškem (nedaleč od Železne Kaple), iz Valvasorjeve *Topografije Koroške* iz leta 1681,⁹ in gradu Hrastovec v Zgornji Voličini v Slovenskih goricah, iz Vischerjeve *Topografije Štajerske*, ki je prav tako izšla leta 1681 (Stopar 1971: 17, 45). Na prvi veduti je bakrorezec Andrej Trost v ospredju upodobil vodenje volovske vprege, na drugem Trostovem bakrorezu (na podlagi Vischerjeve risbe) pa so upodobljena pred gradom pasoča se goveda (slik. pril. 5a). A kranjski polihistor Valvasor je zaslužen še za en bakrorez z motivom volovske vprege (ki je prav tako Trostovo delo) – za prizor spravila žita v kozolec – v svojem znanem delu *Slava vojvodine Kranjske* iz leta 1689 (Rupel 1936: 256) (slik. pril. 5b).

Topografskim delom iz 17. in 18. stoletja sledijo od konca 18. stoletja dalje grafične serije, “poimenovane po posamičnih založnikih in prebujene z romantičnim vrenjem časa”. Zanje se je v strokovni literaturi udomačil izraz

⁹ Janez Vajkard Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae modernae*, Heervorgebracht zu Wagensperg in Crain, 1681 (Grafični kabinet Narodnega muzeja Slovenije).

suite in popularne so bile po vsej Evropi (Stopar 1993: 63). Za slovenske kraje – za dežele Kranjsko, Štajersko in Koroško – so pomembne zlasti Wagnerjeva (za Kranjsko), Lamplova in Kaiserjeva suitea (obe za Štajersko). Pri zadnjih dveh so sodelovali trije bratje slikarji – Joseph, Carl Joseph in Leopold Kuwasseg. Joseph (1799–1859), ki je bil podkovan tudi na področju likovne teorije, je s svojimi litografijami načrtoval model za upodobitve vedut, grajen v dveh ali celo treh planih. V prvega, v poudarjeno izrisano ospredje, je pogosto naslikal žanrske figure oziroma prizore, ki so dajali njegovim podobam življenjsko pristnost (Stopar 1993: 64). In prav žanrski prizori¹⁰ so ponovno tisti, v katerih je mogoče tudi na vedutah iz prve polovice in okoli sredine 19. stoletja pri več slikarjih iz tistega časa uzreti upodobljene volovske vprege ali goveda na paši. Na primer pri Franzu Kurz-Goldensteinu (1807–1878), na risbi “Bohinjska Bela – pogled na cerkev sv. Marjete” iz okoli 1845 (žanrski prizor paše) (slik. pril. 5c), ali pri Antonu Hayneju (1786–1853), na oljni sliki “Okolica Kranja” iz sredine 19. stoletja (žanrski prizor z volovsko vprego).

Naslikanih prizorov kmečkega dela, na katerih bi bili upodobljeni tudi vpreženi ali pasočji se voli, pa ni bilo mogoče zaslediti v delih slovenskih slikarjev historičnega realizma – kljub njegovi zavezanosti stvarnosti življenja. Posamezni slikarji, kakršna sta bila na primer v Franciji Jean-François Millet (1815–1875)¹¹ in Rosa Bonheur (1822–1899) –, zagledani v svojo pokrajino in njene ljudi, se z upodobitvami kmečkega življenja v pokrajini in njenem razpoloženju pri nas pojavijo šele v prvi polovici 20. stoletja.

Konec 19. stoletja je potem nastalo še nekaj žanrskih upodobitev z volovskimi vpregami, pričevalnih o tedanjem vsakdanu in prazniku v naših krajih: na primer o vožnji bale, o oranju v vinogradu, o delu v pristanišču ... (slik. pril. 5d, e, f). Posamezni likovni ustvarjalci – med njimi Janez Šubic (1850–1889) in nekateri tuji (Ludwig Bassini, Ferdinand Wüerst) – so jih izvedli za enciklopedično delo *Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, za zvezka *Steiermark* in *Das Küstenland (Görz, Gradiska, Triest und Istrien)*, ki sta bila na Dunaju natisnjena v letih 1890 in 1891.

In potem je nastopilo novo, v likovni umetnosti tako drugačno 20. stoletje. V njem imamo Slovenci kup stilno dokaj različnih slikarjev, grafikov, ilustratorjev in kiparjev, ki so na tak ali drugačen način in zavoljo raznovrstnih nagibov ali navdihov upodabljali goveda – večinoma vole in bika. V to novo stoletje smo

¹⁰ Beseda *genre*, ki je francoskega izvora, se kot mednarodno uveljavljen izraz za ikonografsko zvrst v današnjem smislu uporablja šele od sredine 19. stoletja dalje. Do poznega 18. stoletja so v Franciji izraz *peinture de genre* (za razliko od *peinture d'histoire*) uporabljali za “manj cenjene” ikonografske zvrsti – tihožitje, krajino, upodobitve živali in za prizore, ki jih danes pravilno definiramo kot upodobitve vsakdanjega življenja. Kot prizore “vsakdanjih ljudi sredi njihovega običajnega življenja” je žanr opredelil že Luc Menaše. Kot podobe vsakdanjega življenja sta ga definirala tudi Ksenija Rozman in Milček Komelj (Košak 2007: 36, 37).

¹¹ Slikar je bil kmet s polotoka Cotentin v Normandiji, ki je bil sam obdeloval zemljo in ni tega nikoli pozabil ... (Raynal 1951: 73).

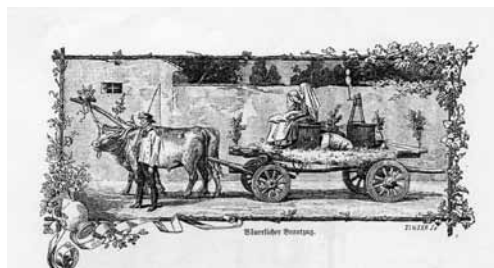
5a

5b

5c

5d

5e

5f

5a – Andrej Trost (na podlagi risbe G. M. Vischerja), veduta gradu Hrastovec v Zgornji Voličini v Slovenskih goricah, bakrorez iz Vischerjeve *Topografije Štajerske* iz leta 1681 (v Stopar 1971: 17, 45).

5b – Andrej Trost, prizor spravila žita v kozolec, bakrorez iz *Slave vojvodine Kranjske* iz leta 1689 (v Rupel 1936: 256).

5c – Franz Kurz zum Thurn u. Goldenstein, “Bohinjska Bela – pogled na cerkev sv. Marjete”, okoli 1845, lavirana risba s tušem in bela tempera. (Foto T. Lauko, © Narodni muzej Slovenije, Grafični kabinet)

5d – Janez Šubic, “Vožnja bale”, okoli 1888 (risan osnutek hrani Grafični kabinet Narodnega muzeja Slovenije), upodobitev iz *Osterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Das Küstenland*, Dunaj 1891, str. 161.

5e – Hugo Charlemont, upodobitev oranja za sajenje trt v Poreču, iz *Osterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Das Küstenland*, Dunaj 1891, str. 367.

5f – Ludwig Bassini, “Življenje v pristanišču (Canal grande)”, iz *Osterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Das Küstenland*, Dunaj 1891, str. 73.

(poleg s slikarji impresionisti, s skupino savanov) stopili s skupino vesnanov:¹² slikarjev, katerih program je temeljil na literarni pripovednosti in opisni domačijskosti; na kmečkem žanru in na vsem drugem, s čemer so izpovedovali načrtno "slovenskost" (Mikuž 1998: 11). V 20. stoletje smo se pravzaprav zapeljali; z unikatno razglednico¹³ vesnana Maksima Gasparija (1883–1980) iz leta 1904, za katero je pod močnim vplivom secesijske umetnosti naslikal motiv vožnje sena (najverjetneje z volovsko vprego) v tipizirani slovenski pokrajini (slik. pril. 6a). Motiv, ki je sooblikoval temeljno geslo članov društva Vesna: "Iz naroda za narod" ... (Bogataj 2000: 13).

114

Vse naše likovne umetnike, ki s svojim delom sodijo v 20. stoletje (in tudi v preteklo desetletje), bi lahko na podlagi kriterija iskane ikonografije v grobih obrisih ločili v dve skupini: v tiste, rojene konec 19. in v prvih dveh desetletjih 20. stoletja – z deli, ki so nastajala do sredine oziroma do zadnje četrtine preteklega stoletja; in v one, rojene v petih naslednjih desetletjih – z deli, ki so nastajala v drugi polovici oziroma zlasti v zadnji četrtini 20. stoletja do danes. V primeru prvih gre za slikarje, katerih ustvarjanje je neizbrisljivo in nezgrešljivo določal *genius loci*: vasi in pokrajine, v katere so se rodili in v njih pogosto tudi živeli (ali kraji, kjer so se naselili). Na primer Dolenjca Franceta Kralja (1895–1960), slikarja, grafika in kiparja, doma iz Zagorice pri Grosupljem, ki se je po realističnih začetkih ob spodbudah tudi ljudske ustvarjalnosti usmeril v ekspresionizem in se po letu 1923 posvetil predvsem kmečki motiviki (Komelj 1991: 372, 373) (slik. pril. 6b). Notranjca Lojzeta Perka (1909–1980), slikarja, doma iz Starega trga pri Ložu, katerega "življenjske in umetnostne sanje so bile povezane s skrivnostjo notranjske zemlje" – krajinskih elementov "v sožitju s človekom, ki je ta svet posedel" (Mikuž 1981: 21, 22) (slik. pril. 6c). Štajerca Lajčija Pandurja (1913–1973), "slikarja panonske krajine in življenja v njej", z zavestnim pristopom k domači tematiki – k upodabljanju Prekmurja, značilne panonske zemlje in ljudi, "ki na njej in od nje živijo" (Gabršek Prosenc, Vetrih 1974). In celo Primorca Zorana Mušiča (1909–2005), doma iz Bukovice pri Volčji Dragi na robu Krasa, slikarskega, grafičnega in risarskega mojstra sodobne Evrope, a še posebej Krasa ter kraških ambientov ... Voli so imeli v letih njihove mladosti ali njihovega ustvarjanja še vedno opazno vlogo v strukturah življenja na kmetih, v skoraj vseh slovenskih pokrajinah, in ko so omenjeni slikarji ter nekateri njihovi sorodni sopotniki¹⁴ upodabljali svoje pejsaže in žanrske prizore, so se na njih, povsem stvarno, tu in tam znašli tudi voli.

¹² Umetniško društvo Vesna se je rodilo med slovenskimi slikarji na univerzitetnem Dunaju leta 1903. Za vesnane (Maksima Gasparija, Sašo Šantla, Gvidona Birollo, Frana Klemenčiča, Maksa Koželja, Svitoslava Peruzzija in Hinka Smrekarja; tudi Hrvate Kerica, Krizmana in Meštrovića) je bilo slikarstvo – tako kot govornica ali pesem – sredstvo za zblíževanje z našo, domačo, slovensko preteklostjo in sedanostjo (Mikuž 1998: 10). Člani so se borili predvsem za vsebinsko osamosvojitve slovenske umetnosti pred tujimi vplivi, zlasti nemškimi, z razvijanjem "domače" motivike pa želeli ustvarjati tudi pravo slovensko umetnost. Z usmerjenim zanimanjem za vse sestavine kmečkega življenja so poskušali približati umetnost kar najširšemu krogu ljudi (Bogataj 2000: 9).

¹³ Razglednice, ti "svojski likovni in komunikacijski izdelki" (kot jih označi Bogataj; 2000: 10), so mednarodni kulturni pojav, ki mu lahko sledimo v 19. stoletje. Gaspari s svojimi razglednicami sodi v njihov zgodovinski razvoj. Zgodnje, unikatne, torej ročno narisane ali naslikane razglednice so bile pravzaprav dopisnice z ilustracijami (Bogataj 2000: 7, 9).

¹⁴ Tone Kralj (1900, Zagorica, Grosuplje – 1975, Ljubljana), slikar, grafik in kipar; Avgust Černigoj (1898, Trst – 1985, Sežana), slikar; Božidar Jakac (1899, Novo mesto – 1989, Ljubljana), slikar in grafik; France Mihelič (1907, Virmaše – 1998, Ljubljana), slikar, grafik in ilustrator; Maks Kavčič (1909, Gradišče – 1973, Maribor), slikar; Maksim Sedej (1909, Žiri, Dobračeva – 1974, Ljubljana), slikar, grafik in ilustrator.

6a

6b

6c

6d

6e

6f

- 6a – Maksim Gaspari, unikatna razglednica iz leta 1904 (v Bogataj 2000: 13).
6b – France Kralj, "Dolenjska vas", 1952, olje na platnu.
(Iz Stalne zbirke Franceta Kralja v Kostanjevici, objavljeno z dovoljenjem)
6c – Lojze Perko, "Jutro v Dolenji vasi (črednik)", 1953, olje na platnu (v Mikuž 1981: 107).
6d – Vladimir Makuc, "Vas", 1960, barvni lesorez.
(Foto M. Habič, 2011; Zbirke Slovenskega etnografskega muzeja)
6e – Mire Cetin, "Voli", iz petdesetih let 20. stoletja.
(Foto J. Rehberger, 2011; z dovoljenjem lastnice gospe Štefanije Ogrin)
6f – Janez Boljka, skulptura bika iz osemdesetih let 20. stoletja, pred vhodom v ljubljanski Živalski vrt.
(Foto I. Smerdel, 2010)

Pri slikarjih druge skupine pa je bilo v tem pogledu že drugače; čeprav tudi pri njih ni mogoče zanemariti vpliva duha prostora. Saj – kakor je na primer o slikarju Vladimirju Makucu (1925–), doma iz Solkana pri Novi Gorici, ob neki njegovi razstavi povedal umetnostni zgodovinar Kržišnik – “vsaka pokrajina izoblikuje svoje ljudi”.¹⁵ Kakor kaže, imata zadevno močan vpliv predvsem Kras in Istra (s svojimi belimi, mogočnimi voli). A voli se pri večini likovnih umetnikov te druge skupine vendarle pojavljajo le še kakor metafora za arhaično življenje (npr. pri Makucu) (slik. pril. 6d), kot simboli vzdržljivosti, moči in premoženja ali kot simboli regionalne istovetnosti (npr. pri Miretu Cetinu, Jožetu Spacalu, Miši Strmanu) (slik. pril. 6e). Drugače se postopno poslavljajo – prav kakor v stvarnem življenju na kmetih. In kjer se v likovnih delih še pojavi kakšno govedo, gre tu in tam za intelektualistične umetniške odseve antičnih mitov o božanskih bikih ali polbogovih (npr. pri Karlu in Roku Zelenku, Andreju Pavliču), posamezni slikarji in kiparji pa biko dokaj pogosto upodabljajo zavoljo znane, večne simbolike (npr. Jože Pohlen, Zvest Apollonio in drugi) (slik. pril. 6f). Takšna dela naj bi se, kakor nekateri pravijo, dobro prodajala v poslovnem svetu, v katerem globalno vlada “*The Charging Bull*”¹⁶...

Pričevalnost ikonografske razčlenitve virtualne zbirke

Pri ikonografskem razčlenjevanju nastale virtualne zbirke¹⁷ me je osupnila ugotovitev, da v likovni umetnosti (v njenem najširšem pomenu – v likovni kulturi, kamor sodi npr. tudi ustvarjanje spominkov, oblikovanje logotipov ...) odsevajo skoraj vse kulturne sestavine vsakdanjega in prazničnega življenja, ki jih je mogoče preučevati skozi razmerja med človekom in volom; tako snovne kot družbene in duhovne. Zavoljo tega je bilo mogoče k večini vsebin zbranih del najti ustrezne primerjalne dokumentarne fotografije,¹⁸ kar nenazadnje priča tudi o tem, kako občuteno so oči umetnikov zaznavale življenjsko stvarnost; ne glede na to, kako so slednjo potem umetniško interpretirali.

Analitični pregled v slovenskem kulturnem prostoru nastalih likovnih del z ikonografskim motivom goveda, osredotočen na vola oziroma na volovsko vprego, in primerjalni pregled nabranih tujih sorodnih primerkov,¹⁹ omogočata strnjeno členitev na kar enaintrideset prepoznanih vsebin,²⁰ v kateri slednje povečini zgolj omenjam in razvrščam; pričevalno je namreč že njihovo navajanje samo po sebi.

¹⁵ Navedene besede Zorana Kržišnika so iz kataloga Makučeve razstave v Wiesbadnu leta 1994.

¹⁶ Bronasta skulptura bika v nadnaravni velikosti, avtorja Artura di Modice, ki od leta 1998 stoji na Wall Streetu v New Yorku in simbolizira agresivni finančni optimizem in prosperiteto.

¹⁷ Njen katalog, ki sem ga vzporedno sestavljala, vsebuje vse relevantne oziroma vse dostopne podatke o posameznem likovnem delu. Dostopen je v Slovenskem etnografskem muzeju, v Kustodiatu za kulturo gospodarskih načinov.

¹⁸ Večina jih je iz Arhiva Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani.

¹⁹ Slednjih bi bilo lahko nedvomno dosti več, če bi z njihovim zbiranjem nadaljevala.

²⁰ V kataložnem delu vsake vsebine so druga za drugo razvrščene vse kategorije virtualne zbirke, najdene za posamezno vsebino (in v vsaki kategoriji so časovno nanizana najprej slovenska in potem tuja dela): risbe, slike, grafike in ustreznimi primerki ljudske umetnosti; kipi, modeli in ustreznimi primerki ljudske umetnosti; reliefi; ilustracije; preteklo in sodobno *varia*; razglednice.

Primeroma izpostavljam le posamezne vsebine – med družbenimi na primer otroško delo oziroma kmečka opravila, pri katerih so se srečevali otroci in voli, in pojav volov kot simbolov regionalne istovetnosti. V tistih vsebinah, ki sporočajo posamezne kmetijske delovne procese, pa odkrivam in podrobneje razlagam nekaj snovnih kulturnih sestavin – na primer različne tipe vprege in rabo ostena ali biča kot komunikacijskih orodij pri sporazumevanju z delovnimi voli.

Razvrščanje vsebin začenjam pri **volih in bikih kot utelešenjih oziroma simbolnih označevalcih moči** in nekaterih drugih lastnosti (v delih Ajleca, Franceta Kralja, Pandurja, Boljke, Jožeta Spacala, Apollonia ...). Pri očetu biku in pri volu, ki je pač “bikov stric”, kakor ga duhovito označuje švicarski pregovor in s tem nakazuje njegovo povsem drugačno simboliko. Simbolna vrednost bika je vse od klasične mitologije dalje, da predstavlja plodnost, nezadržno, prvinsko ljubezensko slo, grobo čutnost in neustavljivo moško moč,²¹ kar odražajo tudi zbrana sodobna likovna dela. Bik je obenem podoba surove sile, slepe drznosti in neustrašnosti (a ima hkrati sloves nepremišljene, zaletave živali) (Germ 2006: 26, 27; prim. Chevalier, Gheerbrant 1993). In vol, ta skopljeni bik, človekov živalski pomočnik, je simbol pohlevnosti, delavnosti, umirjene moči, vzdržljivosti in potrpežljivosti ...²²

Sledijo jima upodobitve **božanskih bikov** in sodobni **odsevi božanskega Apisa, Zeusa in polbožjega Minotavra** (na podobah Karla in Roka Zelenka, Pavliča ... in od drugod npr. Picassa ...).

Nepogrešljiva je vsebina o **materi kravi**. V tem pogledu je prenikava misel Marvinina Harrisa (porojena sicer na podlagi indijskih razmer), da so krave prepotrebne “tovarne za rojevanje volov” (Harris 1989: 16). Kako pomembna je bila njihova plodnost, njihovo zdravje in njihova materinskost, na primer zgovorno pričajo votivne figure krave s teličkom. (Prav te so bile morda navdih za vsebinsko enaki in vizualno podobni deli Franceta Kralja.) Na svojih terenskih poteh pa sem na primer zapisala, da so bodočega delovnega vola izbirali izmed domačih teličkov na podlagi njegovih telesnih značilnosti in “po prejšnjih” oziroma “po kravi”, njegovi materi ...

Potem sledi vsebina o govejih **pasmah**, prepoznanih na posameznih likovnih upodobitvah; nekaj tistih, razširjenih na slovenskem ozemlju, še posebej jasno sporočajo posamezne votivne figure, modeli in sodobni spominki v podobi vola. S pasmami pa je pogosto povezan tudi ikonografski motiv volovskega **portreta**²³ (dela Iveta Šubica, Karla Zelenka, Strmana ... in od drugod npr. Fragonarda, Rubensa ...).

Nato se zvrstijo žanrske vsebine, številne upodobitve niza kmetijskih delovnih procesov: **oranja**²⁴ (pri Skoli, Puteaniju, Francetu in Tonetu Kralju, Jakcu, Perku

²¹ Tovrstne pomene poudarjajo bikovi močni rogovi, ki so tudi eden tradicionalnih faličnih simbolov (Germ 2006: 27). Ob tem se velja na primer spomniti na bojvniške čelade ali na maske z rogovi ...

²² V krščanstvu je vol, tudi zavoljo vloge, ki jo ima v *Svetem pismu*, v likovni umetnosti bika za več stoletij skoraj povsem izpodrinil (Germ 2006: 28).

²³ Portreti živali se kot samostojen ikonografski motiv pojavijo v baroku (Germ 2006: 19).

²⁴ V to vsebino so umeščene tudi upodobitve vladarskih oranj, na primer oranje prvega Přemysla na freski iz druge četrtine 12. stoletja v rotundi grajske kapele v Znojmu na Moravskem (prim. z ikonografskim motivom Cincinatovega pluga; Hall 1991: 44), in oranj brazde z volovsko vprego, s katero so začrtali potek obzidij nastajajočega mesta (Smerdel 2008: 7; prim. Forni 1997).

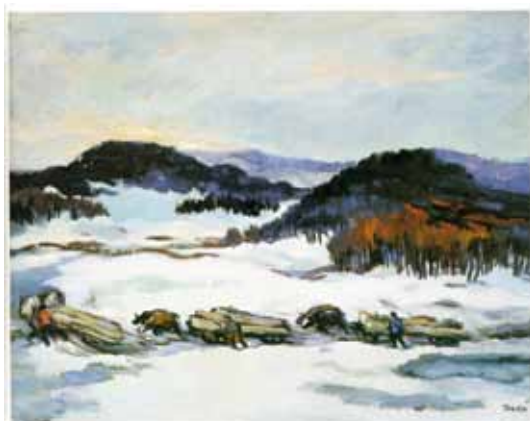
... in od drugod, poleg na antičnih in srednjeveških upodobitvah, pri Rosi Bonheur, Milletu, Mendici ...); **mlačve** (na tujih upodobitvah); **trgatve** (na tujih upodobitvah); **vlačnja lesa** (pri Perku in drugod npr. pri Vernatelu, Chen Xinru ...) (slik. pril. 7a, b, c, d, e); **vprega in vožnje na splošno** (pri Beneschu, Janezu Šubicu, Pandurju, Jakcu ... in drugod npr. pri Rosi Bonheur, Pueyrredónu, Malančecu ...); **vožnje sena, žita** (pri Valvasorju, Mayerju, Gaspariju, Miheliču, Perku ... in drugod npr. pri Rosi Bonheur, Pallièreju ...); **vožnje gnoja, stelje** (pri Hayneju, Sedeju, Markovcu ...); **vožnje sodov** (pri Antonietti Macovitz, na španski votivni sliki ...); **vožnje lesa, drv** (na tujih votivnih slikah in razglednici); **vožnje kamna** (na tretjem Heminem reliefu mojstra Pampstla); in **dela v pristanišču, vleke plovil** (pri Kuwassegu, Bassiniju ... in drugod npr. pri Bellowsu ...). Prav na upodobitvah z vsemi zgoraj navedenimi vsebinami je bilo mogoče prepoznavati različne tipe vprega in rabo ostena ali biča.

Sledi niz žanrskih vsebin, povezanih zlasti z nego oziroma s skrbjo za vprežno živino, za vole, ter s koncem njihove delovne poti: **paša** (pri Goldensteinu, Beneschu, Mušiču, Pogačniku, Makucu, Kavčiču, Pandurju ... in drugod npr. pri Milletu, Wenzhauju ...); **napajanje** (pri Perku in Makucu ..., drugod npr. pri Berchemu ...); **ježa** (le na tujih upodobitvah); **podkovanje** (pri Pogačniku in drugod npr. pri Dubuissonu); **prevažanje živine po vodi** (pri Mušiču in drugod npr. pri van Goyenu); **počitek** (pri Puteaniju, Pandurju, Perku ... in drugod npr. pri Singerju Sargentu, Van Goghu, Malančecu ...); **sejem** (pri Pogačniku, Perku ..., drugod npr. pri Roosu, Malančecu ...) (slik. pril. 8a, b, c, d, e, f); in **ubijanje volov** (zlasti na srednjeveških upodobitvah).

In potem so tu še družbene vsebine: **družina**, kjer so skupaj upodobljeni ljudje in njihovi voli ali krave (pri Francetu Kralju, drugod npr. pri von Harnierju ...); **otroci in voli** na paši, pri ježi, oranju in vožnji (pri Skoli, Würstu, Pogačniku ..., drugod npr. pri Corabœfu ...); **svatba**, pri kateri so ponekod (pri nas in na primer v Franciji) voli vlekli voz z balo (pri Janezu Šubicu in pri Bellangéju); in **pogreb**, kjer tako na posameznih sakralnih kakor profanih upodobitvah stopajo pred mrliškim vozom voli in vozijo krsto s pokojnikom (na že omenjenih freskah in pri Perku, drugod npr. pri Simoneju Lambertiju). Prezreti pa ni mogoče tudi duhovnih vsebin, kakršne pomenijo **ljudske verske predstave**: na primer verovanje v moč svetnikov, zavetnikov za zdravje živine, ki je našlo svoj snovni odsev v figuralnih votivnih podobah v obliki vola ali para volov v jarmu ter v votivnih slikah z motivom klečečega kmeta z govedom, predmetom prošnje; ali čaščenja dreves, na primer smreke z dvema vrhovoma, pod katero je hodil klečat vol in se je na njej prikazoval sveti Križ²⁵ (primerki ljudske umetnosti: votivne figurice, slike in božjepotne podobe).

Zadnji vsebini sta motiv vola kot **prispodobe arhaičnosti** in voli kot **simbolni označevalci regionalne istovetnosti**. Prvo od njiju je mogoče odkrivati le pri svojskem slovenskem umetniku Makucu, v katerega poetični

²⁵ Šmitek (2004: 77) opisuje tovrstno dogajanje na Oslovem vrhu pri Belih vodah. Sledili so mu najprej romarski shodi in potem postavitev cerkve Svetega Križa (med leti 1850 in 1857), na številnih božjepotnih podobah pa je nad cerkvijo upodobljena smreka z dvema vrhovoma, med njima križani in pod njim ležeči vol ...

7a

7b

7c

7d

7e

7a – Lojze Perko, “Vozniki”, 1964, olje na platnu (v Mikuž 1981: 127).

7b – Chen Xinru, “Čas vlačénja” (*The dragging time*). (Iz kataloga *Chinese Art*, ki ga je založila China International Exhibition Agency, ur. Liu Qindong, str. 63)

7c – Z volom vlačijo les iz gozda, v Gornjem Vrhpolju nad Vipavo, leta 1952. (Foto B. Orel, 1952)

7d – Voliča s pleteno vlačugo za drva, Sedlašek v Halozah, leta 1959. (Foto M. Bras, 1959)

7e – Les vozijo, Rateče, leta 1961. (Foto G. Makarovič, 1961)

8a

8b

8c

8d

8e

8f

8a – Marjan Pogačnik, “Sejem”, 1936, tuš na papirju. (Fotografijo je prijazno posredovala in dovolila njeno objavo Bogica Avčin Pogačnik.)

8b – Lojze Perko, “Sejem”, 1963, olje na platnu (v Mikuž 1981: 100).

8c – Fedor Malančec, “Sajam u Koprivnici na Lenišću”, 1955, tuš na papirju. (Muzej grada Koprivnice – Galerija Koprivnica / Ostavština Fedor Malančec, objavljeno z dovoljenjem)

8d – Heinrich Roos, “Živinski sejem” (*A Cattle Fair*), 1676, olje na platnu. (Sliko hrani Statens Museum for Kunst v Kopenhagnu, objavljeno z dovoljenjem)

8e – Lovrenčev živinski sejem v Žužemberku, leta 1957. (Foto B. Orel, 1957)

8f – Kupčevanje na živinskem sejmu v Mokronogu, leta 1951. (Foto J. Šušteršič, 1951)

bestiarij²⁶ so voli vstopili v Istri, v vasi Hrastovlje,²⁷ kjer so ga vznemirili kot arhaične pojave. In potem so postali ter vse do danes ostali svojski pomniki izginjajočega časa in življenja ...

Z drugo izmed njiju, z voli kot simbolnimi označevalci regionalne istovetnosti, pa zdaj stopimo naprej, k malce bolj poglobljenemu pogledu na štiri izbrane vsebine.

Pogled na štiri izbrane vsebine:

1 – Voli kot simbolni označevalci regionalne istovetnosti

Prav Istra je tista pokrajina, v kateri so voli v njenem slovenskem in še dosti bolj v hrvaškem delu postali simboli regionalne istovetnosti. Gre za živali podolskega goveda, ki pod imenom istrsko govedo veljajo za avtohtono pasmo in so kot takšne tudi nacionalni ponos – kar je na primer našlo svoj odsev na priložnostni poštni znamki Republike Hrvaške za leto 2007 (slik. pril. 9a). Ti skorajda bleščéče beli, dolgorogi, vzdržljivo močni, mili, presunljivo lepi voli so tako (tudi zavoljo tega) že leta privlačen živalski motiv na platnih številnih (in raznovrstnih) slikarjev, v različnih likovnih in tehničnih izvedbah pa so se “naselili” tudi med istrske spominke (slik. pril. 9b, c) in postali celo prepoznaven logotip ene istrskih političnih strank (slik. pril. 9d). K *boškarinovemu*²⁸ “transponiranju v suvenir” je doprineslo prav odločno sprejemanje te živali kakor ene temeljnih sestavin istrske istovetnosti, na podlagi spoznanja, da je “*boškarin* zgolj istrska značilnost, oziroma da ta pasma ni razširjena tudi po sosednjih območjih” (Blagonić 2000: 31).²⁹

121

Zelo drugačen v tem pogledu pa je primer “bloškega vola”, ki je postal ena prepoznavnih sestavin bloške regionalne istovetnosti. Trpežne delovne živali tudi v tistih krajih dokaj pogoste pasme – slovenskega rjavega (sivega do temnorjavega) goveda, še danes znanega med rejci pod imenom montafonsko govedo (Smerdel 2009: 48) – so bile v rabi na dobršnem delu slovenskega ozemlja in nikakor samo na Blokah. A Bločanom so bili, kakor kaže, voli nasploh tako pomembni, nepogrešljivi za preživetje (za delo in prekupčevanje), da so jih preprosto vzeli za svoje. V zadnjih nekaj letih se njihovi liki pojavljajo kot “figure na turističnih in zabavnih prireditvah”,³⁰ bloški umetnik Strman iz vasi Gradiško pa jim je ob spodbudi in pomoči Ogradarjevega Jožeta, kmeta in prijatelja iz sosednje vasi, v Zavrhu postavil svojski pomnik. Kip, oblikovan iz žice – ker “volov ni več, njihov

---

²⁶ V njem so poleg volov tudi ovce in ptice.

²⁷ Makuc je v Hrastovljah večkrat zapored bival v petdesetih letih preteklega stoletja; najprej še kot študent, pri odkrivanju fresk, in pozneje kot njihov kopist za Narodno galerijo. “Delo je bilo tedaj še zelo arhaično in vas in ljudje,” mi je pripovedoval o svojih tedanjih vtisih. “Kdor je imel par volov, je bil pristen kmet,” se je spominjal. (Iz pogovora, zapisanega v njegovem ateljeju 11. januarja 2010.)

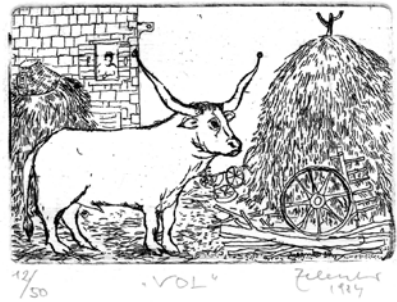
²⁸ S tem imenom danes ljudje pogosto označujejo pasmo istrsko govedo, čeprav gre drugače za zelo pogosto volovo osebno ime (skupaj so na primer vpregli Boškarina in Gajarda ali morda Bakina ...; prim. Smerdel 2009: 46, 49).

²⁹ Blagonić na tem mestu navaja po Devereuxu (1990), da se klasifikacija sestavin vsebine identitete dogaja na ravni prepoznavanja kategorije “oni”, ki le tako omogoča percepcijo kategorije “mi” (Blagonić 2000: 31).

³⁰ Tako je zapisano v brošuri, ki so jo o “bloškem volu” naredili učenci in učenke Osnovne šole Toneta Šraja Aljoše v Novi vasi, v šolskem letu 2008/2009.

9a

9b

122

9c

9d

9e

9f

9a – Hrvatska poštna znamka “Istarsko govedo”, iz serije “Hrvatske autohtone pasmine”, iz leta 2007.

9b – Karel zelenko, “Vol”, 1984, suha igla. (Zbirke Slovenskega etnografskega muzeja)

9c – Rok Zelenko, krožnik–spominek z upodobljeno istrsko vasjo, oljko in istrskim volom, 2008, keramika, žgana poslikava. (Foto I. Smerdel, 2009; Zbirke Slovenskega etnografskega muzeja)

9d – Politični grafit “Istarski boškarin”, fotografiran v Pazinu. (Foto S. Blagonić, 1999; objavljeno z dovoljenjem Etnografskega muzeja Istre)

9e – Vaščani Zavrha in okoličani med proslavljanjem postavitve svojskega pomnika “bloškemu volu” leta 2009. Fotografijo je prijazno posredoval stvaritelj pomnika Mišo Strman (in dovolil njeno objavo).

9f – Mišo Strman, “Bloški vol”, 2009, kip iz žice v vasi Zavrh. (Foto I. Smerdel, 2010)

duh pa je ujet v silhueti”, kot mi je o tem pripovedoval (slik. pril. 9f). Navdih zanj “je bil kar v zraku; spomin vseh ljudi ...”. In leta 2009, ko so proslavili njegovo postavitev (slik. pril. 9e), je Ogradarjev Jože Bločanom prebral svojo “odo” volu: *“Bloški vol je že legenda, / a pozabiti se ne da, / zato sva mu naredila truplo, / ki ne rabi ne vode ne sena. / Jaz in moj prijatelj Mišo / naredila sva mu apartma, / kjer dolga leta naj prebiva / nikdar pozabljen prav do dna. / Kot fantič mlad sem jaz / z očetom poganjal vola, / ki je vlekel sem ter tja, / če ni bilo prav vse storjeno, / dobila sva jo prav oba.”*

2 – Otroci in voli

Z zadnjimi stihmi te pesmi pa smo že pri drugi izbrani vsebini: pri razmerjih med otroki in voli. Le-to je mogoče zaslutiti tudi pri ogledovanju v tem pogledu dokaj osamljenih likovnih del – zlasti prizorov oranja ali paše (na veduti Novega mesta Otona Skole iz 1836, freski s prizorom svetopisemskega sejalca Toneta Kralja v Lokvi pri Divači iz 1942-43, pri Pogačnikovih “Pastirčkih” iz 1949 ... in drugod npr. na freski iz Sesta al Regghena iz okoli 1780, pri Corabœufu iz 1910 ...) – , drugače pa prepoznavati v številnih zgovornih fotografskih analogijah, o njih brati subtilne zapise v memoarski literaturi, v nekaterih realističnih kmečkih povestih³¹ in jih odkrivati v spominih sogovornikov na terenskih raziskovalnih poteh. V redkih slovenskih študijah, ki so se dotaknile te teme, je povečini mogoče prebrati le podatke o starosti, pri kateri so otroci začeli delati, ter tu in tam tudi o tem, pri katerih kmečkih opravilih so jih najprej zaposlili. V vasi Sele na Koroškem so na primer v času med svetovnima vojnama otroci začeli delati pri okoli šestih letih, med šestim in devetim letom so pasli, pobirali krompir ... in “vodili vole pri oranju”, pri petnajstih, šestnajstih pa so že delali kakor odrasli (Makarovič 1994: 228). Pri vključevanju otrok v delo naj bi okoli sredine 18. stoletja, ko so se v kmetijstvu začele uveljavljati nekatere temeljne spremembe (ki so zahtevale več dela),³² postali izraziti dve starostni stopnji: leta 1760 so v avstrijskih deželah tako menili, da mora pet do šest let star otrok že sodelovati pri posameznih opravilih, pri devetih do dvanajstih letih pa poprijeti tudi pri zahtevnejših delih (Makarovič 1995: 132; prim. Puhar 1982: 286, 315). Tisti kmetijski delovni proces, pri katerem so začenjali otroci, je še daleč v 20. stoletje ostajalo čuvanje živine na paši. In vodenje volov pri oranju je bilo nedvomno najodgovornejše opravilo otrok v okviru delitve dela v družini. Vanj so le redko vključevali deklice;³³ dečke pa skoraj obvezno – pri osmih ali devetih letih, celo pri petih ali šestih (odvisno od pridobljenih

³¹ Na primer v mladostnih spominih George Sand iz prve polovice 19. stoletja, iz francoske pokrajine Berry, v zgodbi “Le labour” (iz *La mare au Diable*): “Otrok šestih ali sedmih let, /.../ je hodil po brazdi, vzporedno s plugom, in z dolgo in lahko palico z železno konico na koncu stalno zbadal vola v bok. Ponosno živali so trepetale pod drobno otroško roko ...” Ali pa v povesti slovenskega pisatelja Prežihovega Voranca “Jirs in Bavh”, pričevalni za prvo polovico 20. stoletja: “Otroci smo zgodaj začeli delat z živino. Nisem še hodil v šolo, ko sem že vodil vole pri oranju in vlačanju ter tako pomagal očetu ...” (Iz rokopisa avtoričinega članka When ‘training oxen meant training for the children’, pripravljene za objavo v publikacijah programa EARTH.)

³² Kolobarjenje pridelkov, hlevska živinoreja ipd.

³³ Le v primerih, kadar ni šlo drugače; ko v rodbini sploh ni bilo oziroma kadar niso imeli ustreznih starih dečkov in so morale pač deklice opravljati vsa dela.

veščin in potreb kmetije), saj se zdi, da so fantiči prav ob volih odraščali v bodoče kmečke gospodarje. Kar je slikovito mogoče razbrati iz besed mojega sogovornika kmeta Boriška iz Rodeža v Zasavju: *“Najmlajši med nami je bil pri volih – jih je vodil; naslednji po starosti je porival kolca pluga in oče je oral. Jaz sem začel spredaj in sem se potem postopoma premikal nazaj – od volov do pluga.”*

124

Prav posamezne likovne upodobitve oranja pa nam omogočajo mikavno domnevo, da je bilo delovno tovarištvo med otroki in voli pri tem delu marsikje prisotno že vse od stoletij pred našim štetjem. S to mislijo se velja na primer znova poglobiti v znano skupino slik iz starejše bronaste dobe (2300–1800 pr. n. št.), vrezanih v skalno steno v Mont-Bégoju v francoskih Alpah, na katerih je upodobljeno oranje z govejo vprego, predvidoma volovsko, in z ralom. Na posameznih prizorih za ralom stopa orač – izrazito večja človeška figura – in spredaj živali vodi opazno majceno človeško bitje – predvidoma otrok.³⁴ In podobno je mogoče o delovnem tovarištvu otrok in volov (v kontekstu zgodovine “dolgega trajanja”) sklepati tudi ob prizoru oranja iz že omenjenega cikla mesečnih opravil na srednjeveški freski (iz 1490) v podružnični cerkvi v Hrastovljah. Upodobljeni gonjač volov je domnevno otrok ali mladenič, saj je malce manjši od orača ter nosi vidno drugačno oblačilo in pokrivalo (tudi v primerjavi z ostalimi odraslimi liki iz drugih prizorov cikla opravil). V roki pa drži bič ali morda osten.

3 – Raba ostena ali biča

Tako osten kakor bič in tudi navadna šiba so snovna orodja, ki so jih poleg najpomembnejšega – nesnovnega orodja, in sicer človeškega glasu (z njegovo ritmično melodijo valovanja volovskih imen in velelnic), ljudje uporabljali v sestavljeni celosti sporazumevanja z delovnimi voli. V njihovem primeru gre za dotikalno sporazumevanje³⁵ in pri biču tudi za posamezne pomenske zvoke; za telesna dejanja – za vzporedno dotikanje vprežene živali s šibo, z ročajem biča ali za dreganje vola z ostenom –, ki so spremljala delovne ukaze (Smerdel 2009: 58, 59). Najpreprostejše in najbolj primarno snovno orodje, iz katerega sta se najverjetneje razvila oba, osten in bič, je bila kar v grmu urezana šiba. Takšno na primer za čas okoli 1422–1411 pr. n. št. razkriva egipčanska grobna slika mlačve iz Teb (grob Menne; Mekhitarian 1954: 76). Rabo leskovih ali drenovih šib pa še za pretekla desetletja sporočajo posamezna ustna pričevanja z mojih terenskih poti.

V agronomskem slovstvu rimske antične dobe sta sporočena tako osten

³⁴ Omenjeni prizori se ne nahajajo v Vallé des Merveilles, temveč blizu Fontanalbe, na severovzhodni strani gorskega masiva Bégo. So zlasti simboli in razkrivajo velikanski pomen rala za populacijo, ki je pravkar zapustila neolitik, vendar poleg tega zelo stvarno povezujejo vole, človeka in ralo (Rinieri-Villain 1997: 8–10). Majcene človeške figure pred voli bi bile lahko (domnevno) dejanska otroci; a pri tem je vendarle potrebno imeti v mislih t. i. “spontano perspektivo”. Gre za način, za metodo upodabljanja vizualnih sestavin v prostorskih dimenzijah z zvrčanjem v ravnino – kakor to na primer počno otroci in kakor so se likovno izražali tudi na zgodnjih stopnjah umetnosti. Figure in predmete so upodabljali tako, kot so jih občutili ali si jih predstavljali – brez razumevanja prostorske globine (pri čemer lahko postanejo velike tudi bolj oddaljene figure, če so le posebej pomembne, ipd.).

³⁵ V glavnem sta bili dve vrsti dotikov: delovni (pomirjevalni ali spodbujevalni) in ljubkovalni.

kakor bič. V nasvetih, kako naj orač naganja oziroma spodbuja vprežene vole, ju omenja Columella (Knjiga II., II. 24–26), ki daje prednost občasni rabi biča. O ostenu namreč zapiše, da ta vola “napravi razdražljivega in nagnjenega k brcanju” (Ash 1948: 125, 127). O rabi ostena v naših krajih priča le osamljen zapis iz druge polovice 19. stoletja, ki ga opisuje kakor “palico se železnim šilom na konci, s katerim se tu ter tam zbadajo in poganjajo voli” (Erjavec 1880; v Smerdel 2009: 58). Ga morda lahko prepoznamo tudi na srednjeveškem prizoru oranja iz Hrastovelj iz 1490? Gonjač volov drži palico, katere konec ni viden, z obema rokama – podobno kakor deček in mož, ki poganjata vole na francoski, Corabœufovi upodobitvi “Labours ligériens” iz leta 1910 (Bourrigaud 2006: 66–67). Kadar ga imajo v rokah orači, osten držijo le z eno roko, ponavadi usmerjenega navzdol proti živalskim zadnjicam; tako kakor vodniki in vozniki (na večini zbranih likovnih del) pri poganjanju vpreženih živali držijo v eni roki bič, najpogosteje usmerjenega navzgor. Razen na prizoru oranja v angleškem, tudi srednjeveškem *Luttrellovem psaltru* iz druge četrtine 14. stoletja (Backhouse 2000: 17), kjer je gonjač volovske četverovprege upodobljen v podobni drži in z enakim prijemom rok na palici kakor oni v Hrastovljah, vendar v njih drži dolg bič. Rabo ostena, razširjenega še posebej po Sredozemlju, drugače razkrivajo posamezne srednjeveške upodobitve iz Italije in Francije. Pictet pa na primer z začetka 19. stoletja za Piemont sporoča, da orač “v desni roki drži štirinajst čevljev dolg trs, imenovan *cana*, ki ima na enem koncu iglo (oziroma ost), na drugem pa otko za čiščenje zemlje z orala” (Smerdel 2009: 62; prim. Pictet 1802: 4 (363)). O enaki obliki ostena z otko ponekod na Hrvaškem in v Španiji pričata risba v Brataničevem delu *Orače sprave u Hrvata* (1939: 89) in fotografija v katalogu zbirke poljedelskih orodij španskega *Museo del pueblo Español* (Mingote Calderon 1990: 78); o rabi enakega orodja pri oranju z voli v sodobni Tuniziji piše tudi Patricia Anderson (2007: 251, 252); še posebej mikavna in slikovito stvarna pa je njegova upodobitev na italijanski votivni sliki iz leta 1863, na kateri *Madonna dei Fiori* reši pred strelo kmeta in njegova otroka, ki orjejo na polju (Ciarrocchi, Mori 1960).

In potem je tu še bič, “včasih psevd-znamenje premožnosti; odličje kmeta, ki je želel biti voznik in ki je oponašal furmana v območjih, manj naklonjenih konjem”, kakor je bilo o njegovi rabi zapisano opažanje v Franciji (Juston 1994: 49). A že zgodnjo rabo biča oziroma biču podobnega (zvočnega) orodja, prav pri poganjanju volovske vprege – in sicer pri oranju in ne vožnji –, nam nedvomno razkrivajo posamezne egipčanske grobne slikarije: na primer prizor oranja na upodobitvi obdelovanja zemlje iz 18. dinastije (18. stol. pr. n. št.) iz Teb (Pisani 1997: 30) in še en prizor oranja iz okoli 1200 pr. n. št., prav tako iz Teb (Mekhitarian 1954: 149). Podoben bič – palico z dvema visečima trakovima – je mogoče prepoznati tudi v roki orača na antični kupi s črnimi figurami, na t. i. “*coupe du labourage*”, razstavljeni v *Musée du Louvre* (Raepsaet 2002: 170). Za slovenski kulturni prostor, v katerem je bil, kakor kaže, pri delu z voli v nekaj preteklih stoletjih v rabi večinoma le bič, ga prepričljivo sporoča šele Trostov bakrorez v Valvasorjevi topografiji Koroške iz leta 1681, žanrski detajl voza z volovsko vprego na veduti

gradu Hagenegg (nedaleč od Železne Kaple).³⁶ Kjer koli so bič uporabljali, so menili, da je neobhodno orodje medsebojnega sporazumevanja; saj se je z njim vole vodilo. Po potrebi so jih malce dregnili, a drugače se je “*z žájglo bolj pokazalo živini ...*”. V navadi je bilo, da so stopali naprej in z bičem volu kazali, kam naj krene. “*Zaokróžlo se mu je proti glavi in vol je šel za tabo in se je obračal,*” so se spominjali v vaseh na Pivki (Smerdel 2005: 368). Temu so marsikje rekli “*vola se vabi ...*”. Tam, kjer so zraven tudi tleskali ali pokali z bičem – na primer v Istri –, pa so govorili, da vola vodijo “*pod bičem*”. Številni kmečki gospodarji so drugače menili, da so biči nepotrebno razkošje. A v krajih in na kmetijah, koder so bili voli (in ne konji) ponos kmečkih gospodarjev, je bil bič vendarle njihov vidni in zvočni zunanji prepoznavni znak (Smerdel 2009: 63).

126

4 – Različni tipi vprega

Vidna znamenja premožnosti kmečkih gospodarjev – ki jo je še pred desetletji poleg drugega označeval lep par volov, “*danes moraš imet pa vsaj traktor John Deer,*” kakor ponekod pravijo – so bili vsaj od druge polovice 19. stoletja dalje v večini slovenskih pokrajin tudi krašeni jarmi³⁷ v vseh tipskih različicah. (Slednje zgovorno razkrivajo muzejske zbirke osrednjega Slovenskega etnografskega muzeja in posameznih pokrajinskih muzejev.) Na slovenskem ozemlju sta bili za vpreganje delovnih volov uveljavljeni obe temeljni obliki jarma v evropskem kulturnem prostoru in drugod (prim. Brunhes Delamarre 1969; Fenton 1986): jarem za vleko z glavo (franc. *joug de cornes*, ang. *head yoke*) oziroma čelni jarem ali igo (na severnem delu Gorenjskega ter na Koroškem) in jarem za vleko z vratom (franc. *joug de garrot*). Slednji pri nas pozna dve različici: tako imenovani sredozemski jarem s kambama (ang. *bow yoke*), ki je sporočen za Primorsko, Notranjsko, osrednji del Dolenjskega in Štajerskega, ter tako imenovani slovanski jarem ali telége (ang. *frame yoke*), sporočen za vzhodni del Dolenjskega in Štajerskega. Ponekod sta enovit dvojni jarem vsaj v prvi polovici 20. stoletja nadomestila dva enojna jarmiča; in v teh krajih so menili, da je “*lažje delala žival vsaka zase; en vol je bil zmeri lahko malo bolj živ – ko človek*” (Smerdel 2005: 368). Ta preskok v tehniki vpreganja je bil morda pozen odmev številnih besedil, ki so na temo mučenja in neustreznega vpreganja živine izhajala v 19. stoletju (v *Kmetijskih in rokodelskih novicah*) in propagirala enojno vpreganje v komate, podobne konjskim. Veterinar Bleiweis je o tem na primer zapisal (1871), da jarmi za vleko z glavo vola preveč “*trpinčijo ... mora vse z glavo vleči*”. Za zdravje delovne živine najbolj ustrezna vprega je bil zanj nepreklicno komat (Smerdel 2007: 203).

³⁶ Delo bakrorezca Andreja Trosta v: Janez Vajkard Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae moderna*, Heervorgebracht zu Wagensperg in Crain, 1681. Na freski z volovsko vprego (ki prevažna sod) iz grobnice rimske nekropole v Neviodunu (najdišče Drnovo pri Krškem), verjetno iz 2. stol. n. št., naslikana palica, ki jo drži v roki voznik, ne zgleda niti kakor osten (je dokaj kratka) niti kakor bič (Božič et al. 1999: 258).

³⁷ O tem priča gradivo v muzejskih zbirkah. Najstarejši ohranjeni jarem z vrezano letnico 1770 je sicer edini znani primerek iz 18. stoletja (hrani ga Loški muzej v Škofji Loki), vsi drugi krašeni jarmi so večinoma iz druge polovice 19. in prve polovice 20. stoletja. Najstarejši primerek iz zbirke Slovenskega etnografskega muzeja ima vrezano letnico 1852.

In ta, zlasti v Nemčiji uveljavljena oblika volovske in kravje vprege (prim. Jacobeit 1957; Minhorst 1990), je bila v slovenskem kulturnem prostoru uporabljana povečini le na alpskem območju (na Gorenjskem, Koroškem ...), od koder jo na primer že iz prve polovice ali najverjetneje iz sredine 19. stoletja sporoča veduta Kranja s pastoralnim prizorom in kapelico. Slikar Anton Hayne (1786–1853) je v njenem ospredju upodobil vola, ki vleče voz z gnojnim (ali listnim) košem, in je prepoznavno vprežen v komat. Bolj shematično, a vendarle vidno vpreženi v komate so potem tudi trije voli, naslikani na panjski končnici z letnico 1897, najdeni na Lokovici nad Libučami na Koroškem (Škafar, Makarovič 2000: 210, 211), na kateri je upodobljeno delo na polju: dva vola orjeta in eden vleče brano (slik. pril. 10). Za enojno vpreganje (zlasti pri delovnih opravilih, za katera je bilo dovolj vpreči le eno žival, ali kadar so morda skupaj vpregli vola in konja) pa so bili drugače v vseh naših pokrajinah v rabi enojni jarmi vseh poglavitnih tipov. A zbrana likovna dela – na primer prizor oranja za sajenje trt v Istri s konca 19. stoletja,³⁸ volovski portret Iveta Šubica iz 1956 (Bassin 2009: 71), upodobitev vpreženega *boškarina* in dolenska lončarska plastika krave – sporočajo le enojni jarem s kambo.

Na posameznih drugih likovnih upodobitvah iz slovenskega kulturnega prostora (in od ponekod drugod) pa je mogoče prepoznati tudi vse ostale pri nas razširjene tipe vprege. Najstarejšo znano podobo jarma za vleko z glavo oziroma čelnega jarma ali igoja tako lahko na primer zagledamo na Tretjem Heminem reliefu iz leta 1515 v katedrali v Krki (*Gurk*), na prizoru vožnje kamenja (slik. pril. 11). Na številnejših tujih najdenih upodobitvah je drugače mogoče temu tipu jarma slediti tja v 18. stol. pr. n. št. Prepoznamo ga na dveh prizorih oranja na egipčanski grobni sliki iz Teb, iz 18. dinastije (Pisani 1997: 30). V srednjeevropskem prostoru je med najstarejšimi njegova podoba na srednjeveški freski iz druge četrtine 12. stoletja, v rotundi grajske kapele v Znojmu na Moravskem, na prizoru, na katerem prvi Přemisl orje z voli na polju, od koder je poklican na grad k vladanju (Karbusiczy 1966: 56, 57). O razširjenosti tega tipa jarma v alpskih deželah, v Franciji, v Španiji in na primer v Paragavaju, pa nenazadnje pričajo tudi primerki igrač in modelov volovskih vpreg ter ustrezni motivi na razglednicah.

Tako imenovani slovanski jarem ali telége, različico jarma za vleko z vratom, za slovensko ozemlje kakor najstarejša najdena sporoča Würstova upodobitev slovenske štajerske kmetije, pred katero stoji volovska vprega, in sicer bakrorez, objavljen leta 1890.³⁹ Zelo stvarno izdelane telége je mogoče prepoznavati tudi na štajerskih votivnih figurah volovskih vpreg predvidoma iz 19. in iz prve polovice 20. stoletja.⁴⁰ (Slik. pril. 12) Iz drugih evropskih dežel, v katerih je bil razširjen t. i. slovanski jarem, na primer prihaja nekaj mikavnih izdelkov ljudske umetnosti, na

³⁸ Hugo Charlemont, oranje za sajenje trt v Poreču, upodobitev iz *Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Das Küstenland*, Wien 1891, str. 367.

³⁹ Ferdinand Würst, upodobitev iz *Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Steiermark*, Wien 1890, str. 211.

⁴⁰ Na primer na votivni figuri iz cerkve na Brinjevi gori pri Zrečah (iz zbirke Slovenskega etnografskega muzeja) ali pa na figurah iz podružnične cerkve Sv. Križa nad Belimi vodami (Pokrajinski muzej Celje).

10 - Volovski komat, nedvoumno upodobljen na sliki Antona Hayneja "Pastoralni prizor z volovsko vprego in kapelico" (tudi "Kranj" ali "Okolica Kranja"), iz prve polovice ali sredine 19. stol., olje na pločevini. (Izvirnik reproduciranega umetniškega dela hrani Narodna galerija v Ljubljani. Foto J. Dermastja, © Narodna galerija, Ljubljana, 2011. Vse pravice pridržane.) Komat je dobro viden zlasti na detajlu omenjene slike in je prepoznaven tudi na panjski končnici "Delo na polju", z letnico 1897, najdeno na Lokovici nad Libučami (iz zbirk Slovenskega etnografskega muzeja). Stvarna komata sta primerka iz zbirk Slovenskega etnografskega muzeja. (Foto M. Habič, 2010)

11 – Detajl prizora vožnje kamenja s Tretjega Heminega reliefa mojstra Lienharda Pampstla (ali enega njegovih učencev), iz leta 1515, v katedrali v Krki (*Gurk*) (foto M. Habič, 2011), na katerem je jasno prepoznaven jarem za vleko z glavo oziroma igo. Dobro viden je tudi na Kramaričevi razglednici “V hribih” iz druge četrtine 20. stoletja (iz zadevne zbirke Slovenskega etnografskega muzeja). Stvarni igoji so trije primerki iz zbirke Slovenskega etnografskega muzeja. (Foto M. Habič, 2010)

katerih je dobro viden: iz Slovaške keramični vrč z naslikano volovsko vprego iz Tupave z letnico 1778 (Pastierková 2005: 139) in slika na steklo sv. Vendelina iz Liptovske Lúžne;⁴¹ iz Madžarske rezbarsko krašen pokrov lesene škatlice z ogledalom z motivom pluga in volovske vprege iz Szentgála (Sáfrány 2003: 118) in iz Romunije model (ali igrača) v telége vpreženih volov (Berte-Langereau 2000: 132). Iz sosednje Hrvaške pa telége na primer sporoča risba s tušem Fedorja Malančeca iz leta 1955, iz njegovega ciklusa *Sejem v Koprivnici* (Jalšić Ernečić 2007: 11).

In zdaj stopimo skozi upodobitve še z drugo različico jarma za vleko z vratom – s t. i. sredozemskim jarmom s kambama. Med zbranimi slovenskimi likovnimi deli ga najdemo na treh grafikah: Bassinijevi podobi življenja v tržaškem pristanišču (*Canal grande*) s konca 19. stoletja,⁴² že omenjeni Gasparijevi razglednici iz leta

⁴¹ Sliko mi je prijazno posredovala kolegica Marta Pastierková iz Slovaškega nacionalnega muzeja v Martinu.

⁴² Ludwig Bassini, “Leben im Hafen”, upodobitev iz *Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Das Küstenland*, Wien 1891, str. 73.

130

12 – Ferdinand Würst, upodobitev slovenske štajerske kmetije (iz *Osterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Steiermark*, Dunaj 1890, str. 211), na kateri deček opazuje očeta pri vpreganju volov v telége, v različico jarma za vleko z vratom. Zelo sorodne stvarnim primerkom iz muzejskih zbirk – na primer posameznim telégam iz zbirk Slovenskega etnografskega muzeja (foto M. Habič, 2010) – pa so še posebej tiste na štajerskih votivnih figurah volovskih vpreg; na primer iz cerkve na Brinjevi gori pri Zrečah, iz zbirk Slovenskega etnografskega muzeja (foto M. Habič, 2008), ali iz podružnične cerkve Sv. Križa nad Belimi vodami, iz zbirk Pokrajinskega muzeja Celje (foto I. Smerdel, 2010).

1904 in Pogačnikovi “Stari kovačiji” iz leta 1960 (Smrekar et al. 2001: 12, 13), a tudi na dveh ljudskih plastikah: modelu voza z volovsko dvovprego iz Planine pri Rakeku iz leta 1833⁴³ in votivni figuri volovske vprege iz podružnične cerkve sv. Lenarta pod Lepenatko v Zgornji Savinjski dolini iz tridesetih let 20. stoletja. Na najstarejši zadevni upodobitvi – zelo stvarnem, večje izdelanem modelu iz leta 1833, je mogoče nesporno prepoznati še posebej na Notranjskem uveljavljeno oblikovno različico jarma s kambama; in na votivu iz cerkve sv. Lenarta njegovo štajersko oziroma zgornjesavinjsko oblikovno različico. Slikarsko slikovita Gaspari in Pogačnik pa sta na svoji podobi najverjetneje prenesla svojo očaranost nad bogato krašenimi dolenjskimi jarmi (slik. pril. 13); o slednjih lahko domnevamo, da so bili v drugi polovici 19. stoletja, poleg drugega, tudi odraz spremenjenih družbenih in gospodarskih razmer po zemljiški odvezi.⁴⁴

Za tip jarma s kambama drugače kaže, da je bil drugod po Evropi razširjen še posebej v Veliki Britaniji (prim. Fenton 1969, 1986), njegove najzgodnejše likovne upodobitve med zbranimi likovnimi deli pa prihajajo iz Grčije in iz Etrurije. Prav jasno je na primer viden na vratovih voličev keramične žanrske figure orača iz Beocije, iz okoli 600–575 pr. n. št., razstavljeni v *Musée du Louvre*, in na onih bronastega etruščanskega kipca (modela) orača iz Rima (Contini 2000: 46). A še starejše, kot kaže, prihajajo iz Mezopotamije. Zdi se namreč, da je jarem s kambama mogoče prepoznati na prizoru štetja vojnega plena na mezopotamskem reliefu iz palače v Nimrudu, datiranem okoli 800 pr. n. št. Še bolj nedvoumno prepoznaven pa je na asirskih reliefih iz jugozahodne palače v Ninivah – razstavljenih v *British Museum*, datiranih okoli 700–692 pr. n. št. – in sicer na posameznih prizorih plena iz Lachischa, na katerih Judje, na vozovih z volovskimi vpregami, z družinami in z živino odhajajo v izgnanstvo.

Nekaj sklepnih stavkov

Na koncu tega spisa naj zdaj le na kratko sklenem: Goveda in med njimi še posebej voli – ti potrpežljivi človekovi delovni tovariši s svojo nepogrešljivo, vztrajno močjo – in biki – ti živalski “bogovi” plodnosti z vsemi svojimi drugimi simbolnimi pomeni – so bili (in so ponekod še vedno) stoletja, celih nekaj tisočletij človekovi sopotniki skozi delovni vsakdan ter so imeli tudi opazno vlogo v nekaterih prazničnih in religioznih praksah. Kakor takšna bitja so se močno, prepoznavno “odtislili” tudi v likovno umetnost in vsa njihova tovrstna pojavnost je skoraj nepregledna. Pomislimo na primer samo na številne figurice goved, natresene po Sredozemlju ...; na upodobitve njihovih glav ali zgolj rogov na čeladah, na raznovrstnem posodju ...; na motiv vola v krščanski ikonografiji ... itn., itn. Marsičesa nisem zajela v svojo virtualno zbirko, saj so bile torišče mojega analitičnega pregledovanja vendarle upodobitve stvarnih vsebin: vsakdanjih

⁴³ Iz zbirke Slovenskega etnografskega muzeja.

⁴⁴ Kakor odsev zadevnih razmer (in pomena volov kakor premoženja) lahko na primer razumemo tudi besede o sejmu, ki jih je v povesti *Sosedov sin* (iz 1868) zapisal slovenski pripovednik Josip Jurčič (1844–1881), večš opazovalec tedanje stvarnosti, doma z revne dolenjske kmetije: “Veseli se ga kmetič, ki je pred letom mlade voliče kupil, lepo poredil in opasel ter jih upa ta dan za lep dobiček prodati.” (Jurčič 1969: 13)

kmetijskih in živinorejskih delovnih procesov (npr. oranja, paše ...), v katere so bili vključeni voli, ter z njimi povezanih orodij (npr. jarmov, bičev ...). Pogled je zožilo tudi osredotočenje na slovenski kulturni prostor, čeprav sem vanj – kjer je bilo to le mogoče – pritegnila ustrezno primerjalno gradivo. Odgovor na izhodiščno vprašanje, kaj nam lahko povedo voli na likovnih upodobitvah – vsaj tistih od 17. stoletja dalje –, je tako v bistvenem naslednji:

132

13 – Na detajlu unikatne razglednice Maksima Gasparija iz leta 1904 (v Bogataj 2000: 13) in na detajlu grafike Marjana Pogačnika “Stara kovačija” iz leta 1960 (Izvirnik reproduciranega umetniškega dela hrani Narodna galerija v Ljubljani. Foto J. Dermastja, © Narodna galerija, Ljubljana, 2011. Vse pravice pridržane.), je prepoznavna druga različica jarma za vleko z vratom – t. i. sredozemski jarem s kambama. Njegov oblikovni vrh so pomenili še posebej bogato krašeni dolenski primerki, kakršnih na primer ne manjka v zadevni zbirki Slovenskega etnografskega muzeja. (Foto M. Habič, 2010)

V dobrih treh preteklih stoletjih so se voli, tedaj še opazno prisotni in pomembni v stvarnem življenju, tu in tam znašli tako na profanih kot sakralnih likovnih delih z vsebino posameznih kmečkih opravil (in tudi življenjskih mejnikov) in še posebej kakor živalske figure, upodobljene na raznovrstnih žanrskih prizorih pred vedutami gradov, cerkva, mest ... Skupaj z njihovimi ljudmi so jih kakor sestavni del domače, znane pokrajine ter življenja v njej upodabljali slovenski slikarji prve

polovice 20. stoletja in njihova dela je mogoče označiti zlasti kakor bolj ali manj nazorne umetniške ilustracije ter potrditve znane podeželske stvarnosti. Ob tem je vznemirljivo ugotavljati, da razkrivajo skoraj vso raznovrstnost kmečkih delovnih opravil, v katera so bili vpeti voli, in da pripovedujejo celo o subtilnih družbenih sestavinah, kakršni sta na primer delo otrok z voli in vključenost teh živali v kmetovo družino.

Številni umetniki so likovno izpovedovali, kar so poznali ali kar so pač videli. Tako, kakor je na primer pot do motiva, v katerem so se znašli tudi voli, opisal slikar Lojze Perko (v pismu prijatelju leta 1945): "Zjutraj pa je bilo nebo temno in pusto. Naslikal sem orača, ki sem ga ujel na njivi." (Mikuž 1981: 22) Zaradi njih samih oziroma zavoljo svojega odnosa do volov so slednje začeli upodabljati šele umetniki druge polovice 20. in zore 21. stoletja; takrat, ko so te živali postopoma odhajale ali že povsem odšle iz vsakdanje stvarnosti življenja na kmetih. Nekaterim izmed njih so postale metafora za arhaičnost, spet drugim simbolni označevalci moči, vzdržljivosti, premoženja in regionalne istovetnosti. In če končamo prav z njihovimi besedami – z zgovornimi stavki slikarjev Vladimirja Makuca, Jožeta Spacala in Miše Strmana –, nam to slikovito izpovedo.

Makuca je vol vznemiril "*kot arhaična pojava – če ga primerjate s kravami, je tako velik, močen*" – in tudi v zvezi z delom: "*Delo je bilo še zelo arhaično in vas in ljudje ...; kdor je imel par volov, je bil pristen kmet,*" se je spominjal vtisov iz istrskih Hrastovelj. Spacal je o svojem motivu povedal, da kraški voli živijo v njegovem "*spominu kot simbol bogastva in moči. Danes so redki, nekoč pa so bili ponos vsakega Kraševca. Vznemirjata me njihova moč in dinamika ... njihova forma, vzbočeni hrbti, rogovi ...*". In Strman – ustvarjalec pomnika bloškemu volu, ki je počitnice preživel pri dedu na Blokah, tam med vožnjo sena vpreženim volom preganjal brenclje, se naposlušal epskih pripovedi o delovnih dogodivščinah, o trgovanju z voli ter o tem, kolikšno snovno in duhovno vrednost so ljudem pomenili – je vso to istovetnost strnil v njihovo podobo, ki jo je pospremil z besedami: "*Volov ni več, duh je ujet v silhueti ...*"

LITERATURA IN VIRI

ANDERSON, Patricia

2007 Le travail à l'airaire aujourd'hui en Tunisie, le point de vue d'une ethno-archéologue. V:

R. Bourrigaud, F. Sigaut (ur.), *Nous labourons, Actes du colloque Techniques de travail de la terre, hier et aujourd'hui, ici et là-bas*. Nantes: Centre d'histoire du travail. Str. 247–283.

ASH, Harrison Boyd

1948 *Lucius Junius Moderatus Columella: on agriculture* (with a recension of the text and an English translation by H. B. Ash), In Three Volumes I, *De Re Rustica I-IV*. London: William Heinemann Ltd, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

BACKHOUSE, Janet

2000 *Medieval rural life in the Luttrell psalter*. Toronto, Buffalo: University of Toronto Press.

BASSIN, Aleksander ... [et al.]

2009 *Risba na Slovenskem 2. = Drawing in Slovenia 2.: 1940 – 2009*. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, Mestna galerija.

- BERTE-LANGEREAU, Philippe
2000 *Le temps des attelages*. Lormes: Nourrices du Morvan.
- BLAGONIĆ, Sandi
2000 Istarski bestijarij i druge stvari. V: *Od ordenja do simbola identiteta: priča o istarskom suveniru*. Pazin: Etnografski muzej Istre. Str. 30–38.
- BOGATAJ, Janez
2000 Gasparijeve razglednice. V: *Maksim Gaspari: bogastvo razglednic*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 7–152.
- BOLHAR, Alojzij
1975 *Slovenske basni in živalske pravljice*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- BOŽIČ, Dragan ... [et al.]
1999 *Zakladi tisočletij: zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ljubljana: Modrijan.
- BRATANIĆ, Branimir
1939 *Orače sprave u Hrvata: oblici, nazivlje, raširenje*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- BRITOVŠEK, Marijan
1964 *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- BRUNHES DELAMARRE, Mariel Jean
1969 *Geographie et ethnologie de l'attelage au joug en France du XVII siècle à nos jours*. Uherské Hradiště: Národopisná společnost československá při ČSAV v Praze, Slovákce muzeum v Uherském Hradišti.
- CHEVALIER, Jean; GHEERBRANT, Alain
1993 *Slovar simbolov*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- CAMPBELL, Ben
2005 On 'Loving your water buffalo more than your own mother': relationships of animal and human care in Nepal. V: J. Knight (ur.), *Animals in person, cultural perspectives on human-animal intimacies*. Oxford, New York: Berg. Str. 79–100.
- CIARROCCHI, Arnoldo; MORI, Ermanno
1960 *Le tavolette votive Italiane*. Udine: Edizioni Doretti.
- CONTINI, Carlo
2000 *Segni di un mondo perduto: Il Museo delle Tradizioni Popolari di S. Martino di Correggio*. Reggio Emilia: Edizioni Tecnograf.
- ČEPON, Marko ... [et al.]
2002 *Seznam in opis slovenskih lokalnih pasem (avtohtone, tradicionalne) domačih živali ter število plemenic*. Rodica: BF, Oddelek za zootehniko.
- ERJAVEC, Fran
1880 Iz potne torbe. V: J. Bleiweis (ur.), *Letopis Matice slovenske*. Ljubljana: Matica Slovenska. Str. 156–223.
- FENTON, Alexander
1969 Draught oxen in Britain. *Národopisný věstník československý* 3–4, str. 17–53.
1986 Draught oxen in Britain. V: *The shape of the past: essays in Scottish ethnology*. Edinburgh: John Donald Publishers. Str. 2–46.
- FORNI, Gaetano
1997 *L'evoluzione plurimillennaria dell'aratro: Nota esplicativa del manifesto omonimo*. Sant'Angelo Lodigiano: Museo Lombardo di Storia dell'Agricoltura.
- FRELIH, Marko
2006 Arheološke raziskave lavatorija in prvi dokazi za železnodobno poselitev na območju samostana v Stični. V: N. Poljnar Frelj (ur.), *Stiški samostan v jubilejnem letu 2006 = The Stična Monastery in the anniversary year 2006*. Stična: Slovenski verski muzej. Str. 27–39.
- GABERŠČEK, Silvester
2005 *Župnija Marijinega Vnebovzeta Tolmin*. Ljubljana, Tolmin: Družina, Župnijski urad.
- GABRŠEK PROSENC, Meta; VETRIH, Maja
1974 *Lajč Pandur 1913–1973: retrospektivna razstava 1936–1973*. Maribor: Umetnostna galerija.

- GERM, Tine
2006 *Simbolika živali*. Ljubljana: Modrijan.
- GRAFENAUER, Bogo
1970 Poljedelsko orodje. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog 1: agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: SAZU. Str. 201–218.
- GRIFFIN-KREMER, Cozette
2007 Du joug de tête au joug de garrot: récit mythique et changement technique? V: Les bovins: de la domestication à l'élevage, *Ethnozootechnie*, št. 79, str. 51–67.
- HALL, James
1991 *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*. Zagreb: Avgust Cesarec.
- HARRIS, Marvin
1989 Mother cow. V: *Cows, pigs, wars and witches: the riddles of culture*. New York: Vintage Books. Str. 11–32.
- HARTWAGNER, Siegfried
1969 *Der Dom zu Gurk*. Klagenfurt: Verlag Carinthia Klagenfurt.
- JACOBETT, Wolfgang
1957 Jochgeschirr- und Spanntiergrenze. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 3, str. 119–144.
- JALŠIĆ ERNEČIĆ, Draženka
2007 Fedor Malančec (1902.–1985.): ciklus "Podravski motivi" kao kronika prostora i vremena. V: *Tragom "Zemlje", Fedor Malančec: iz ciklusa "Podravski motivi"*. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice.
- JURČIČ, Josip
1969 *Sosedov sin, Izbrano delo 2*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- JUSTON, François
1994 *Quand la corne arrachait tout ...* Paris: Société d'ethnozootechnie.
- KALLIR, Alfred
1961 *Sign and design: the psychogenetic source of the alphabet*. London: James Clarke & Co. Ltd.
- KARBUSICKY, V.
1966 *Najstarší pověsti české*. Praha.
- KOMELJ, Milček
1991 Kralj, France in Kralj, Tone. V: *Enciklopedija Slovenije, 5 (Kari-Krei)*. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 372–375.
- KOS, Milko
1954 *Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3, Urbarji slovenskega Primorja 2*. Ljubljana: SAZU.
- KOSI, Miha
1998 *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, Založba ZRC.
- KOŠAK, Tina
2007 Raziskovanje žanrskega slikarstva 17. in 18. stoletja na Slovenskem. V: B. Murovec (ur.), *Slovenska umetnost in njen evropski kontekst: izbrane razprave 1*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU (Elektronske izdaje Umetnostnozgodovinskega inštituta Franceta Steleta). Str. 36–50.
- LANGDON, John
1986 *Horses, oxen and technological innovation: the use of draught animals in English farming from 1066 to 1500*. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press.
- MAKAROVIČ, Gorazd
1991 *Votivi: zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.
1995 *Slovenci in čas: odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Krtina.
- MAKAROVIČ, Marija
1994 *Sele in Selani: narodopisna podoba ljudi in krajev pod Košuto*. Celovec: Mohorjeva založba.
- MEKHITARIAN, Arpag
1954 *Ägyptische Malerei*. Genève: Skira.
- MIKUŽ, Stane

- 1981 *Lojze Perko*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- MIKUŽ, Marjeta
1998 Saša Santel, življenje in delo. V: *Ciklus ljudskih noš: akvareli Saše Šantla*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej. Str. 5–22.
- MINGOTE CALDERON, Jose Luis
1990 *Catalogo de aperos agricolas del Museo del Pueblo Español*. Madrid: MAPA.
- MINHORST, Rolf
1990 The evolution of draft cattle harness in Germany. *Small Farmer's Journal* (Winter) 15, št. 1, str. 37–46.
- NOVAK, Vilko
1970 Živinoreja. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog I: agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: SAZU. Str. 343–394.
- PASTIERIKOVÁ, Marta
2005 Die Keramiksammlung des Slowakischen Nationalmuseums in Martin. V: M. Beitzl, V. Plöckinger (ur.), *Keramik 3*. Kittsee: Ethnographisches Museum Schloss Kittsee. Str. 106–139.
- PICTET, Ch.
1802 Agriculture, De la Charrue du Piémont, et de la Culture d'Azigliano. V: *Bibliothèque britannique – Agriculture anglaise*, Genève, vol. 7, No 10, An XI (oct. 1802). Str. 357–396.
- PISANI, Francesca
1997 *Le origine degli alimenti e la loro conservazione nel mondo*. Milano: Regione Lombardia.
- PUHAR, Alenka
1982 *Prvotno besedilo življenja: oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju*. Zagreb: Globus.
- RAEPSAET, Georges
2002 *Attelages et techniques de transport dans le monde gréco-romain*. Bruxelles: Le livre Timperman.
- RAYNAL, Maurice
1951 *The great centuries of painting: the nineteenth century, new sources of emotion from Goya to Gauguin*. Geneva: Editions d'Art Albert Skira.
- RINIERI-VILLAIN, Françoise
1997 Attelages de la vallée des Merveilles. V: F. Sigaut, J. M. Duplan, N. Bochet (ur.), *Les bœufs au travail*. Journée d'étude de la Société d'ethnozootechnie (17 octobre). Paris: AFMA. Str. 3–10 (*Ethnozootechnie*, št. 60).
- RUPEL, Mirko
1936 *Valvasorjevo berilo*. Ljubljana: Akademsko založba.
- SÁFRÁNY, Zsuzsa
2003 *A tükrös*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- SCHAUBER, Vera; SCHINDLER, Hanns Michael
1995 *Svetniki in godovni zavetniki, za vsak dan v letu*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- SMERDEL, Inja
2005 "Bol si pámetan ku člóvk," je rekel volu?: o razmerju človek – vol v vsakdanu in kulturi pivškega kmeta. V: J. Boštjančič, (ur.), *Slavenski zbornik*. Slavina: Kulturno društvo. Str. 341–379.
2007 O skrbi za zdravje delovnih volov na Slovenskem od 18. do konca 20. stoletja. *Etnolog* 17, str. 193–208.
2007a "Les gens ressentent plus de compassion à la mort d'un boeuf que lorsque meurt un homme ...": sur les soins pour la santé des boeufs de travail en Slovénie (aux 18e, 19e et jusqu'au dernier quart du 20e siècle). V: Les bovins: de la domestication à l'élevage, *Ethnozootechnie*, št. 79, str. 141–154.
2008 *Orala: zbirka Slovenskega etnografskega muzeja = Ploughing Implements: the collection of the Slovene Ethnographic Museum*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.
2009 Zvok besed, glas zvokov: o kulturi sporazumevanja z delovnimi voli na Slovenskem. *Etnolog* 19, str. 37–77.
2009a Le son des mots, la voix des sons: sur la culture de communication avec les bœufs de travail en Slovénie. V: L'homme et l'animal – voix, sons, musique..., *Ethnozootechnie*, št. 84, str. 49–71.
- SMREKAR, Andrej ... [et al.]
2001 *Marjan Pogačnik: grafika, retrospektivni izbor*. Ljubljana: Narodna galerija.

SIGAUT, François

1998 *Compagnie des animaux utiles et utilité des animaux de compagnie*. V: B. Cyrulnik (ur.), *Si les lions pouvaient parler: essais sur la condition animale*. Paris: Gallimard. Str. 1078–1085.

STELE, France

1944 *Ikonografski kompleks slike 'Svete Nedelje' v Crngrobu*. Ljubljana: SAZU. Str. 399–438.

STOPAR, Ivan

1971 Georg Matthäus Vischer in njegova *Topographia Ducatus Stiriae*. V: *Topographia Ducatus Stiriae*. Ljubljana: Cankarjeva založba. Str. 3–71.

1993 *Kuvassegove vedute slovenske Štajerske*. V: J. Germadnik (ur.), *Celjski zbornik 1993*. Celje: Skupščina občine Celje. Str. 61–94.

ŠKAFAR, Bojana; MAKAROVIČ, Gorazd

2000 *Poslikane panjske končnice: zbirka Slovenskega etnografskega muzeja = Painted Beehive Panels: the collection of the Slovene Ethnographic Museum*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.

ŠMITEK, Zmago

2004 *Mitološko izročilo Slovencev: svetinje preteklosti*. Ljubljana: Študentska založba.

TROBIČ, Milan

2003 *Furmani po cesarskih cestah skozi Postojnska vrata*. Logatec: Občina Logatec.

Spletni viri:

<http://www.bildindex.de/#/home> [15. 2. 2010]

<http://www.cornucopia.or.uk/gallery.html> [15. 2. 2010]

http://artboom.ro/wiki/_detail/pictura/pictori/picturi-balthus [15. 2. 2010]

<http://www.metmuseum.org/search/iquery.asp> [15. 2. 2010]

http://sl.wikipedia.org/wiki/Zoran_Mušič [29. 7. 2010]

http://en.wikipedia.org/wiki/Charging_Bull [1. 8. 2010]

BESEDA O AVTORICI

Inja Smerdel, mag., muzejska svétnica, kustodinja za ruralno gospodarstvo v Slovenskem etnografskem muzeju 1980–1995, glavna urednica znanstvene publikacije *Etnolog* 1991–1995, direktorica SEM 1995–2005 in od leta 2005 dalje ponovno kustodinja za ruralno gospodarstvo oziroma za kulturo gospodarskih načinov. Po vrnitvi k raziskovalnemu delu je v letih 2006–2009 sodelovala v programu Evropske znanstvene fundacije EARTH. Tema, ki jo je vsa leta raziskovanj raznovrstnih sestavin ruralnega gospodarstva najbolj vznemirjala, so odnosi med človekom in živalmi. V zadnjem času so v središču njenih raziskovalnih prizadevanj delovni voli.

ABOUT THE AUTHOR

Inja Smerdel, MA, is a museum consultant with the Slovene Ethnographic Museum in Ljubljana. She was curator of rural economic activities at the Slovene Ethnographic Museum from 1980 to 1995, editor-in-chief of the scientific periodical *Etnolog* from 1991 to 1995, and director of the museum from 1995 to 2005, since when she has once more been curator of subsistence and agriculture. After returning to research she contributed to the EARTH programme of the European Science Foundation from 2006 to 2009. The theme that has animated her most throughout her research activities are the relations between man and animal. Her current research work focuses on working oxen.

SUMMARY

WHAT IMAGES OF OXEN CAN TELL US. METAPHORICAL MEANINGS AND EVERYDAY WORKING PROCESSES

The author first briefly presents some relevant historical, geographical, social and cultural data relating to the draught ox in Slovenia. The findings are based on her ongoing research into the cultural aspects of working oxen in pre-industrial farming, during which some thematic issues have been already addressed (e.g. working with oxen in the Pivka region; ox diseases and treatments; communicating with working oxen; possible parallels between training oxen and children). She then focuses on reflections of the material world in the spiritual domain – in art – discussing the eloquence of some relevant Slovene pictorial sources (mainly from the 19th and the 20th centuries): either relatively realistic genre scenes depicting oxen at pasture and at work, or those revealing their metaphorical, symbolic meanings. The author analyses the reasons for the appearance of oxen in such works of art and folk art, also attempting to explain different attitudes on the part of painters or sculptors towards oxen. In her further analysis of the selected works of art she then focuses on the “everyday reality” of the depicted agricultural processes in which oxen were involved, on their social and material cultural aspects – such as people working with oxen, various types of harness and tools of communication. Her findings are comparatively substantiated by analogous documentary photographs, related foreign pictorial sources, oral testimonies from her field research, and by other relevant sources and literature.

INSTITUCIONALIZACIJA IN KOMERCIALIZACIJA SUBKULTURNIH GRAFITOV

Tjaša Zidarič

139

IZVLEČEK

Avtorica v pričujočem prispevku obravnava pojav institucionalizacije in komercializacije subkulturnih grafitov, pri čemer gre za njihovo premeščanje iz avtentičnega uličnega konteksta na področje uradne umetnosti oziroma na različna področja komercialne kulture. Pri tem se posveča predvsem vprašanju, ali lahko v zvezi z grafiti govorimo o eni izmed oblik umetnosti. Tematiko navezuje na problematiko samega pojmovanja umetnosti v sedanjosti, ob čemer se pokaže, da je to, kar imamo za umetnost, v prvi vrsti konstrukt družbe in kulture. V tem smislu pojav institucionalizacije grafitov v umetniške ustanove predstavlja primer specifičnega socialnega konteksta, v katerem so grafiti ustvarjeni ter tudi predstavljeni in sprejeti kot umetnost, saj je predvsem institucija umetnosti tista, ki konstruira nove pomene njihovega vrednotenja. Avtorica teoretska izhodišča dopolnjuje z gradivom zbranim v terenski raziskavi v obliki pričevanj grafitarjev ter fotografij ljubljanskih grafitov.

Ključne besede: grafiti, umetnost, subkultura, ulična umetnost, urbana kultura, antropologija umetnosti

ABSTRACT

The article addresses the phenomenon of subculture graffiti being institutionalised and commercialised when they are moved from their authentic street context to the sphere of official art or various branches of commercial culture. It mainly focuses on the question whether graffiti can be considered as a form of art. The theme is connected with the issues of how art is conceived in the present and reveals that what we consider as art is primarily a construct of society and culture. In this sense, the phenomenon of the institutionalisation of graffiti in art institutions is an example of a specific social context, in which graffiti are produced, presented and accepted as art, because it is essentially the art as an institution that constructs new meanings for their evaluation. The author complements the theoretical premises with material gathered as part of a field research in the form of statements of graffiti creators and photographs of graffiti in Ljubljana.

Keywords: graffiti, art, subculture, street art, urban culture, anthropology of art

Uvod

140

“Grafiti ne želijo reči nič več kot to, kar so, a so več od tistega, kar govorijo,” so besede, ki jih v svojem prispevku o zagrebški grafitarski sceni navaja Šterk (2008: 323). Vsekakor grafiti predstavljajo fenomen, brez katerega si v sedanosti urbano okolje lahko le stežka zamišljamo in so analitično zanimivi z več zornih kotov. Mestne ulice nas nagovarjajo; tako z besedami, kot tudi s podobami. Bodo le-te postale pripoved, galerija na prostem, ostale neopažene ali pa predmet zgražanja – odvisno od posameznikove interpretacije. Presojanje in vrednotenje grafitov v javnosti je izrazito različno in nasprotujoče in se razlikuje predvsem glede na specifičen kontekst, v katerem se pojavljajo. Ta pa se v večini primerov nanaša na ilegalen nastanek, saj so grafiti v svojem bistvu predvsem ilegalni, in pa na pojavnost na ulici kot prostoru v javni (ali zasebni) lasti. Poleg tega so grafiti dolgo veljali za sredstvo izraza marginalnih družbenih skupin. Po drugi strani pa se v sedanosti v zvezi z grafiti vse bolj pogosto govori o novi obliki umetnosti, ki se povsem legitimno tudi razstavlja v galerijah. Pri tem gre za specifičen kontekst pojavnosti, saj grafit, kot minljiva ulična kreacija, nenadoma vstopi v institucionalno okolje umetniških ustanov. Lahko torej v zvezi z grafiti govorimo o novi umetniški obliki? Ali pa gre zgolj za vandalizem, ki ni vreden resnejše obravnave in je upravičeno zakonsko prepovedan? V številnih razpravah o grafitih ter njihovi dvojni naravi pa je le redko zastopana navezava na problematiko v zvezi s samo situacijo v umetnosti v današnjem času: Kaj je umetnost? In kaj je tisto, kar omogoča, da v polje umetnosti vstopajo vsa mogoča dela, ki ne ustrezajo več nobeni značilnosti, na podlagi katerih se je umetnost opredeljevalo v preteklosti? Odgovor bom skušala podati na primeru pojava institucionalizacije del grafitarske subkulture v umetniške ustanove, ki je kot predmet etnološke oziroma kulturnoantropološke razprave zanimiv kot primer, na katerem se pokaže, da je to, kar imamo za umetnost, pogojeno tudi družbeno in kulturno. Nekaj pozornosti pa bom namenila tudi procesu komercializacije značilnih podob grafitov, ki prav tako predstavlja zanimiv primer njihovega premeščanja iz avtentičnega uličnega konteksta. Tematiko pričujoče razprave bom dodatno osvetlila s podatki zbranimi v terenski raziskavi,¹ ki sem jo v Ljubljani izvedla v letih 2009 in 2010 in je obsegala analizo fotografij ljubljanskih grafitov, ki sem jih v tem daljšem časovnem obdobju posnela, ter intervjuje s štirimi grafitarji,² ki so bili izbrani naključno in niso reprezentativni v smislu posploševanja na vse grafitarje. Ker me je v raziskavi zanimala predvsem specifična zvrst subkulturne produkcije

¹ Raziskavo sem izvedla v okviru diplomske naloge 'Grafiti: med umetniško kreativnostjo in socialno destruktivnostjo', kjer sem grafito obravnavala v širšem pomenskem smislu presojanja pojava – od vandalizma do umetnosti. Predmet raziskave je bila grafitarska scena v Ljubljani, pri čemer sem poleg subkulturnih oz. umetniških grafitov podrobneje obravnavala tudi politične grafito.

² Do grafitarjev sem prišla prek ustnega poizvedovanja med znanci. Pri tem sem se srečevala z določenimi težavami, saj nekateri grafitarji v raziskavi niso želeli sodelovati. Vzrok za to – poleg različnih osebnih zadržkov – verjetno predstavlja ilegalnost samega medija ter subverziven značaj grafitarske subkulture, kar se je pokazalo vsaj v enem primeru. Po drugi strani pa sta dva grafitarja, ki ju tudi predstavljam v pričujočem članku, z veseljem spregovorila o svojem ustvarjanju.

grafitov, bom v pričujočem članku predstavila pričevanja treh grafitarjev,³ predstavnikov subkulturnih ustvarjalcev grafitov z estetsko vrednostjo, s katerimi sem se v obliki polstrukturiranega intervjuja pogovorila o različnih vprašanih v zvezi z določenimi tematskimi sklopi, ki so me v raziskavi zanimali. Gradivo bom glede na te tematske sklope analizirala v obliki primerjav med razmišljanji posameznikov o določeni temi, predvsem pa v obliki potrditve oziroma zanikanja dejstev, zbranih prek literature o domačih raziskavah grafitarstva ter razmerja le tega do umetnostnega polja in kulturnih industrij.⁴ Teoretska izhodišča bom tako dopolnila z ugotovitvami, ki jih odraža slikovni material in informacije zbrane prek pričevanj posameznih grafitarjev.

O umetnosti kot konstruktu družbe in kulture

Sprva si postavim na prvi pogled preprosto vprašanje: Kako (sploh) opredeliti umetnost? Obstaja kakšna značilnost, ki je skupna vsem umetniškim delom? Skozi zgodovino so se pojavljali različni poskusi opredelitve, ki jih v smislu določene specifikave navaja Tatarkiewicz: "lastnost umetnosti je, da proizvaja lépo" (klasična definicija, ki temelji na trditvi, da je umetnost tista vrsta človeške proizvodnje, ki stremi k lépemu in ga dosega), "lastnost umetnosti je, da prikazuje resničnost" (pri čemer gre predvsem za to, da posnema resničnost), "lastnost umetnosti je, da stvarjem daje obliko" (torej oblikuje stvari, jih formira, snovi in duhu daje obliko, formo, strukturo), "lastnost umetnosti je ekspresija" (ta lastnost je zajeta v držī tistega, ki delo ustvarja, torej v umetnikovi držī), "lastnost umetnosti je zbujanje estetskih doživljajev" (ta definicija prepoznava posebno značilnost umetnosti v delovanju na sprejemnike), "lastnost umetnosti je, da povzroča pretres" (tudi ta definicija meri na to, kako umetnost deluje na sprejemnike, toda razume jo drugače in je tipična definicija umetnosti našega časa) (Tatarkiewicz 2000: 31–32). Nobena od teh definicij ni brez podlage, saj se vsaka lahko opre na določena umetniška dela, a nobena ne zajema celotnega področja predmetov, ki jih imenujemo 'umetnost'. To pa navsezadnje niti ni čudno, saj razred predmetov s tem imenom ni samo obsežen, ampak tudi tako neenoten, da se je sredi 20. stoletja pojavila misel, da definicija umetnosti ni samo težavna, temveč sploh ni mogoča (Tatarkiewicz 2000: 33).

Umetnosti torej ni mogoče opredeliti z nečim, kar bi bilo skupno vsem umetniškim delom. Izraz je ostal isti, medtem ko se je samo pojmovanje skozi zgodovino spreminjalo. V zvezi s tem je zanimiv preobrat v odnosu umetnik – umetniški predmet – občinstvo, značilen za obdobje modernizma in postmodernizma. Lynton razpravlja o tem, kako se je Duchamp v začetku 20. stoletja lotil ustvarjanja umetniških del

³ Intervju sem izvedla tudi z avtorjem političnih grafitov, ki ga zaradi specifičnosti tega medija v članku ne predstavljam.

⁴ Pojem kulturna industrija (Adorno in Horkheimer) pomeni proizvodnjo kulturnih izdelkov kot rutinirano in repetitivno proizvodnjo potrošnega blaga, potrošnje teh izdelkov pa kot standardizirano, pasivno in odtujeno. Pri tem potrošniki predstavljajo homogeno množico, katere zavest nadzorujejo in manipulirajo kapitalistične korporacije, ki s proizvodnjo dobrin pri potrošnikih ustvarjajo lažne potrebe po teh dobrinah (Bulc 2004: 9).

tako, da je za umetnine določil že obstoječe predmete. Iz 'vizualne ravnodušnosti' je leta 1917 na neko razstavo v New Yorku poslal školjko za uriniranje s podpisom R. Mutt. Novi naslov te školjke, *Fontana*, in njena namestitvev pa kažeta na spremembo prvotne funkcije predmeta; "Namesto da bi bil predmet nekaj novega, edinstvenega, je nekaj povsem vsakdanjega, povrhu pa še izdelek množične proizvodnje. Občinstvo je prikrajšano za običajna zadovoljstva, o katerih meni, da jih ima pravico pričakovati od umetnosti" (Lynton 1994: 131). Lynton v zvezi s tem meni, da "... se je občinstvo, namesto vajene igre sprejemanja ali zavračanja prisiljeno vprašati, ali je razstavljeni kos sploh umetniško delo, iz česar sledi vprašanje, kaj umetniško delo potemtakem je. Umetnikov prispevek je neznatn, medtem ko je občinstvo soočeno s problemom, ki grozi, da bo sesul vse njegove kulturne vrednote" (Lynton 1994: 132). Duchamp predstavlja začetnika konceptualne umetnosti (in sicer že v obdobju modernizma), ki temelji na samem konceptu in ne več na umetniškem delu, ki se odlikuje po svoji estetski vrednosti in za izdelavo katerega je potrebna posebna veščina. To pa prinese pomembno spremembo v samem pojmovanju, saj umetnost ni več nujno stvar estetskega doživljanja. Vprašanje, ki se ob tem zastavlja, pa je, kaj je tisto, kar omogoča, da tovrstna dela vključimo v njen pojem. Na to odgovarja institucionalna teorija umetnosti, po kateri je institucija umetnosti – kritiki, galeristi, umetnostni zgodovinarji, sami umetniki itd. – tista, ki umetnost kot tako konstruira, vrednoti in priznava. Teorijo je leta 1964 pomagal uveljaviti Danto z esejem 'Umetniški svet'. V njem se je spopadal z Warholovo razstavo, na kateri je slednji razstavil škatle Brillo, ki ga je spodbudila k poskusu razlage, zakaj so dela, kot so Warholova, očitno lahko funkcionirala kot umetniška. Prišel je do zaključka, da je tisto, kar povzroči razliko med škatlo Brillo in umetniškim delom, ki sestoji iz škatle Brillo, določena teorija o umetnosti. Teorija je tista, ki vzame to škatlo in jo dvigne v svet umetnosti ter preperečuje, da bi se sesula v resnični predmet, kar drugače tudi je (Erjavec 2004: 243). Družbena institucija je torej tista, ki potegne ločnico med umetnostjo in 'neumetnostjo' in je nujni predpogoj za obstoj prevladujočega dela sodobne umetnosti. Takšna institucija sta zlasti galerija in muzej. "Brez galerije in muzeja bi večjega dela sodobne umetnosti sploh ne bilo in brez njiju bi zlasti v dobi po drugi svetovni vojni pogosto le redkokdo lahko razlikoval med umetnostjo in neumetnostjo, oziroma bi vedel, da gre dejansko za umetniška dela, ne pa za brezpomenske predmete" (Erjavec 2004: 161).

Ko pa se nova dela ali smer uveljavijo, pričnejo sama predstavljati norme za dela in smeri, ki nastopijo za njimi. Polje tega, kar se je prej pojmovalo kot umetnost, se je z vključitvijo novih del ali smeri preoblikovalo in razširilo. In to spremenjeno polje sedaj predstavlja normativni okvir za nova umetniška dela in nove smeri. Nenehno uvajanje novosti se razmahne zlasti v postmodernizmu, ko umetnost postane drugačna; sestavljajo jo izdelki množične proizvodnje, instalacije, različne ideje in koncepti, videi in umetnost, ki prehaja na doslej neumetniška področja, kakršna so popularna kultura, tehnologija, ekologija, in ki se širi z novimi umetniškimi oblikami, kot so konceptualizem, krajinska in telesna umetnost itd. Erjavec v zvezi s tem navaja, da je posledica (pa tudi vzrok) sedanjega stanja umetnosti nedvomno njen zmanjšan pomen v današnjem času in

pa prehod v polje kulture; umetniška dela so zlasti predmeti v svoji artefaktični ter zunajestetski in včasih tudi estetski vlogi. Zabrasale so se meje med žanri in zvrstmi in med umetnostjo in številnimi drugimi praksami, ki segajo od znanosti, tehnike in tehnologij do vsakdanjega življenja (Erjavec 2004: 186).

Antropologija umetnosti predstavlja posebno področje kulturne antropologije. Bistvo antropološkega pristopa k umetnosti predstavlja dejstvo, da je to, kar imamo za umetnost, pogojeno tudi družbeno in kulturno: "Umetnost je trdno zasidrana v kulturne in zgodovinske specifikke" (Schneider in Wright 2006: 19); "S stališča antropologije umetnosti lahko na umetnost gledamo kot na eno izmed kulturnih aktivnosti" (Layton 1991: 41); "Umetnost je kot del družbeno konstruirane realnosti odvisna od družbeno-zgodovinskih razmerij, ta pa so med temeljnimi raziskovalnimi področji v etnologiji in kulturni antropologiji" (Toplak 2008: 15). Toplakova navaja Beckerjevo teorijo umetnostnih svetov, ki izhaja iz prej omenjene institucionalne teorije umetnosti. Ključno vprašanje teorije je, kako je umetnost ustvarjena, distribuirana in percipirana. Becker meni, da je umetnost konstruirana v umetnostnih svetovih, kjer snovanje ideje in njena uresničitev predstavljata produkcijo, distribucijo pa opredmetena ideja, ki mora doseči občinstvo. Na koncu mora občinstvo to delo tudi sprejeti (Toplak 2008: 45). Temu se je približal tudi Gell, ki se je zavzel za antropološki pristop k umetnosti, in sicer za preučevanje socialnega konteksta, v katerem so umetniška dela ustvarjena, kjer krožijo, so sprejeta, konzumirana (Toplak 2008: 47–48). Nobenega človeškega dejanja oziroma kulturnega produkta namreč ne moremo razumevati zgolj ontološko, temveč predvsem kontekstualno. Umetnost torej ni le umetnost sama po sebi, temveč jo kot tako konstruira, prizna in vrednoti okolje, fizično in kulturno (Velikonja 2008: 27).

Grafiti, katerih specifičen značaj se je doslej nanašal predvsem na ilegalno pojavnost v javnem prostoru, predstavljajo eno izmed številnih novosti pri uvrščanju v polje umetnosti. Velikonja navaja, da "... so za nepoznavalce in zunaj običajnih prizorišč umetniški artefakti pogosto zgolj 'čičke čačke', 'neznosen hrup', 'kr neki', 'zmešnjava besed', 'perverzija na odru' ali še kaj hujšega, medtem ko je prav vse to isto za poznavalce in ljubitelje – umetnike, kritike, strokovnjake, zainteresirano javnost – nedvomno umetniški dosežek. Natančno enako je tudi z grafiti in *street artom*, ki nista zgolj vprašanje estetike, pač pa tudi konteksta" (Velikonja 2008: 27). Zato bo etnološki oziroma kulturnoantropološki zorni kot pristopa k grafitom v tem primeru predstavljal preučevanje socialnega konteksta, v katerem so določena dela grafitarske subkulture ustvarjena in tudi sprejeta kot umetnost, pri čemer imajo ključen pomen prav družbene institucije. Tudi o grafitih kot umetniški obliki namreč lahko govorimo predvsem v smislu institucionalizacije ustvarjanja in reprezentacije.

Institucionalizacija del grafitarske subkulture v umetniške ustanove

V zvezi z institucionalizacijo del grafitarske subkulture v ustanove, kot sta galerija in muzej, lahko govorimo predvsem o posebni zvrsti umetniških grafitov

s specifičnim značajem subkulturene produkcije.⁵ Zato si sprva pogledjmo, kakšni so umetniški grafiti v Ljubljani v svojem avtentičnem kontekstu, torej na ulici, in kakšne so značilnosti te specifične vrste grafitiranja. Grafiti so v Ljubljani začeli nastajati že zgodaj, vendar še ne v smislu prave subkulture, temveč v obliki političnih grafitov kot stranskih produktov odporiškega gibanja. Med italijansko okupacijo Ljubljane so se začeli pojavljati napisi Osvobodilne fronte kot vizualni simbol odpora in eden glavnih medijev za zbujanje pozornosti javnosti. Na koncu sedemdesetih, v času, ko je na newyorški podzemni cvetela *writerska* scena,⁶ so se grafiti po Ljubljani začeli pojavljati predvsem kot eno izmed izraznih sredstev pankovske subkulture. Pri tem ni šlo za zapletene likovne umetnine po vzoru ameriških *masterpieceov* ali *tage* v smislu posameznikove ulične identitete, temveč so imeli napisi predvsem sporočilni, politični pomen in so predstavljali obliko upornišтва (Milkovič-Biloslav 2008: 245–246). V naslednjih desetletjih je grafitarska scena začela počasi dohajati evropsko v smislu oblikovanja različnih stilov, bolj likovnega pristopa in odmika od preprostih, neizvirnih in estetsko revnih napisov. Tako kot so predvsem politični grafiti ostali domena pankerjev, anarhistov in drugih politično ozavešenih skupin, nezadovoljnih z družbenimi razmerami, se je po drugi strani izoblikovala tudi scena, vezana na izročilo newyorških *writerjev* (Milkovič-Biloslav 2008: 247).

Tag in throw-up, Poljanska in Petkovškovo nabrežje, april 2009 (foto: Tjaša Zidarič)

⁵ Kot navaja Radoševićeva, je prva in morebiti najpomembnejša lastnost grafitiranja v tem, da omogoča oblikovanje tipične subkulturene družbene skupine (Radošević 2008: 292). Grafitarska subkultura se navezuje na širšo hip hop kulturo, ki se je prvič pojavila v New Yorku okrog leta 1970 in se hitro razširila tudi drugod po svetu (Bennett 2001: 89). Poleg grafitov so temeljni konstitutivni elementi hip hopa rap glasba, DJ-stvo ter ples breakdance.

⁶ Za različne na subkulturo vezane pojme in pojave je značilna uporaba angleških izrazov v izvornikih iz New Yorka. Pod subkulturno produkcijo lahko razumemo predvsem grafitiranje *writerjev* – piscev grafitov v subkulturnem smislu. Ti se pogosto združujejo v grafitarske skupine oziroma *creuje*, ki se predstavljajo pod določenim imenom in skupaj grafitirajo. Ustvarjajo predvsem umetniške grafite, največkrat v obliki stiliziranih podpisov v smislu posameznikove ulične identitete, pri čemer so okoliščine, v katerih je grafit nastal, prav tako pomembne kot sama vizualna podoba posameznega grafitu. Subkulturni grafiti se delijo na nekaj osnovnih podvrst. *Tag* predstavlja najosnovnejšo oblika izpisovanja grafitarskega imena, s sprejem ali flomastrom. Gre za grafitarjevo stilizirano obliko vzdevka (z zvezdicami, puščicami, narekovaji), ki jo subkulturni grafitarji izpisujejo konstantno na čim več lokacijah po mestu (*taganje*). *Throw-up (bomb)* je subkulturni grafit narejen v krajšem času, vendar je bolj dodelan in večji kot *tag*. Za *throw-up* se uporablja največ dvobarvna kombinacija, notranjost črk v eni in obroba v drugi barvi. *Bombati* pomeni v krajšem času narediti čim večje število *tagov* in/ali *throw-upov*. *Piece* – okrajšava za *masterpiece* (mojstrovina) je kompleksnejši večbarven subkulturni grafit in predstavlja najzahtevnejšo vrsto grafitiranja, ki zahteva več ur dela. *Stencil* pomeni grafit narejen s pomočjo šablone, ki se prisloni na steno in pospreja; uporaba je pogosta tudi pri političnih grafitih. *Street art* predstavlja neke vrste naslednika grafitiranja v sodobnosti. Izraz označuje širši pojem umetnosti na ulici, ki se za razliko od sprejev nanaša bolj na šablone, nalepke, izrezke, stenske poslikave, plakate, raznovrstno plastiko itd.

Piece in stencil, Metelkova in Židovska steza, april 2009 (foto: Tjaša Zidarič)

V Ljubljani so prisotne vse oblike subkulturnega oziroma umetniškega grafitiranja – od preprostejših *tagov* in *throw-upov* oziroma *bombov* do *stencilov* in zahtevnejših *pieceov*. Na ulicah lahko opazimo različne ekspresivne sloge in tehnike posameznih avtorjev ter pestro barvno paletu, ki je za grafitarski slog tudi značilna. Grafite bi lahko imeli za umetniške predvsem upoštevajoč definicijo, ki temelji na estetski vrednosti, in pa določeno večino ustvarjalcev, ki priča o njihovi nadarjenosti v klasičnem likovnem smislu. Gre torej za drugačno vrsto grafitiranja, ki – kljub ilegalnemu nastanku – v večini primerov ne predstavlja odgovora in kritike na splošna dogajanja v družbi.

Področji AKC Metelkove mesta ter bivše tovarne Rog se s svojim uporniškim značajem lepo ujemata s subverzivnim značajem grafitarske subkulture in s tem predstavljata idealen teren za ustvarjanje grafitov. Metelkova in Rog, april 2009 (foto: Tjaša Zidarič)

Tipična lastnost grafitov – tako subkulturnih oziroma umetniških kot tudi vseh ostalih – je bila dolgo pojavnost na ulici, minljivost ter ilegalen nastanek. Pogled na zidne poslikave pa se je v sedemdesetih letih 20. stoletja pomembno spremenil: prakse in teorije pisanja grafitov so obveljale za relevantno umetniško obliko, saj so iz hodnikov podzemnih železnic, getov socialnih manjšin in drugih javnih prostorov nenadoma stopile v samo središče umetnostnega sistema (Velikonja 2004: 120). Grafit s svojim subverzivnim značajem torej preide v institucionalno okolje umetniških ustanov. Kako se s tem spremeni njegov status? In kakšno je razmerje med ustvarjanjem znotraj polja umetnosti, ki velja za nekaj plemenitega v nasprotju z nečim, kar imamo na ulici in kar naj bi veljalo za vandalizem?

Lunn ugotavlja, da večina ljudi grafitov nima za umetnost preprosto zaradi vidika ilegalnosti. Tako ima javnost najpogosteje legalne *piece* za umetnost in nelegalne za vandalizem (Lunn 2006: 8). Bulc v zvezi s tem navaja, da širša javnost dokaj zlahka sprejema različne oblike kulturnega ustvarjanja kot (alternativno) umetnost, če se te pojavljajo na reguliranih prostorih, ki jih nadzorujejo institucije oblasti in umetnostnega polja. Grafiti v tem smislu torej so umetnost, saj se pojavljajo v kulturni ustanovi, ampak umetnost so lahko le, v kolikor so institucionalizirani in legalni. V nasprotnem primeru gre za nekultivirani barbarizem, nevreden vsakršne estetske obravnave (Bulc 2008: 88).

146

Preboj grafitov v umetnostno polje se je na slovenski sceni dogodil relativno pred kratkim. Kot ključno ločnico lahko štejemo razstavo v Mednarodnem grafičnem likovnem centru leta 2004 z naslovom *Grafitarji*, kjer je prvič prišlo do institucionalizacije zajetnega deleža del grafitarske subkulture. Tako se je sprožila legitimizacija ustvarjanja grafitov v institucijah visoke kulture v Sloveniji, vendar pa s tem začne nadzor nad pomeni grafitiranja zunanji svet počasi jemati v svoje roke in s standardiziranimi inkorporativnimi prijemi subkulturo predstavlja kot 'cool' oziroma 'popularno' (Abram 2008: 39). Grafit v umetniški instituciji se torej nahaja zunaj svojega avtentičnega okolja in konteksta. Kot navaja Bulc, tudi Stewartova trdi, da vrednotenje subkulturnih grafitov ne upošteva zgolj njihove estetske kakovosti, temveč tudi razmere, ki vplivajo na njihovo izdelavo, in te postanejo ključno merilo pri ocenjevanju posameznega grafitu med pripadniki grafitarske subkulture. Stewartova je prav zaradi teh kriterijev vrednotenja, ki obstajajo le 'na terenu', kritična do pojavljanja grafitov v umetnostnem polju, saj se po njenem mnenju na ta način grafitarji prepustijo mehanizmom umetnostnega polja, ki pa nemobilni grafit modificirajo v trajno mobilno blago (Bulc 2008: 77).

Poglejmo si torej, kaj so v zvezi z vrednotenjem grafitov znotraj subkulture povedali intervjuvani grafitarji, ki jih zaradi same ilegalnosti medija v članku predstavljam zgolj z grafitarskimi imeni. Mabone, Dee282 in Jaw predstavljajo tipične umetniške oziroma subkulturne ustvarjalce, za katere so značilna grafitarska imena z angleškimi besedami (in številkami), pripadnost grafitarskim skupinam in širša navezava ustvarjanja na hip hop kulturo. Poleg tega Dee282 predstavlja eno izmed redkih ženskih pripadnic subkulture. So torej pri vrednotenju določenega grafitu znotraj subkulture ključne tudi okoliščine, v katerih je nastal, in obstajajo zgolj na terenu? Ima grafit že zaradi samega vidika ilegalnosti tudi določeno politično konotacijo, ki ni nujno vsebinska, temveč se kaže že v smislu same lokacije, na kateri se nahaja? Mabone potrjuje dejstvo, da je pri vrednotenju grafitov znotraj subkulture ključna tako tehnika kot tudi lokacija: "*Lahko je grafit slab, tehnično ne preveč dovršen, je pa na primer velik in na težavnem placu; je to lahko zelo dobra stvar. Mogoče celo boljša kakor pa tehnično zahteven grafit, narejen v galeriji.*" Obenem pa je kakršno koli politično konotacijo svojega ustvarjanja zanikal v celoti, saj je povedal, da je vidik ilegalnosti sicer prisoten in da mu je "*večkrat predstavljalo izziv narediti grafit na kakšni zelo obljudeni lokaciji ali na vlaku, kot politično akcijo pa absolutno ne*". Politične konotacije torej ne povezuje z izbiro lokacije. Nasprotno pa Dee282 meni, da je pri vrednotenju grafitov

ključna predvsem estetska komponenta, saj ji lokacija in okoliščine nastanka niso nikoli veliko pomenile: *“Niti se mi ni zdelo nekaj izpostavljati in po hišah risati, rajši imam zidove, ki so neuporabni, kakor da bi divjala pa plezala ne vem kam, recimo tudi na vlake nisem šla, rajši naredim v miru pa lepo, pa kdor bo videl, bo videl.”* Tudi ona politično konotacijo svojega grafitiranja zanika v celoti in si v skladu s tem izbira predvsem lokacije, ki ne predstavljajo velike stopnje tveganja: *“Osebnost nikoli ne bom šla na fasado, ker to enostavno nima smisla, glede na to, da je toliko površin, ki so neuporabljene. Zdaj pa delajo po vseh fasadah; to se je razširilo iz tujine in tam je tako, da večkrat, ko te vidijo napisanega na najbolj nemogočih placih, bolj si in. Meni osebno se to zdi grozno. Enega, ki smo z njim risali, smo celo izključili, ker je risal po fasadi.”* Edino Jaw je povedal, da se pri svojem grafitiranju do neke mere navezuje na upor, vendar bolj v smislu vsebine in ne lokacije: *“Čeprav zna biti to (paziti, da te ne zasačijo, op. avt.) tudi dobro, večinoma predstavlja oviro.”* Nekaterim umetniškim grafitarjem je torej lahko sama tehnična izvedba pomembnejša od lokacije nastanka.

Na Metelkovi se nahaja tudi ljubljanski *Hall of Fame* – površina, na kateri se lahko izvaja legalno grafitiranje. Ker grafitarji niso časovno omejeni, ponavadi tu ustvarjajo *piece* kot najzahtevnejšo vrsto grafitov. Metelkova, april 2009 (foto: Tjaša Zidarič)

Abram navaja, da se z institucionalizacijo v sfero visoke kulture⁷ grafit, prej vpet v subkulturni kontekst, reducira na objekt s statusom tržnega blaga, postavljenega v kapitalističen proces menjave, kjer se ovrednoti, ponudi trgu in proda. Inkorporira ga sistem sodobne potrošniške kulture z mehanizmi, ki specifično subkulturno produkcijo tudi zavrže. Dodano vrednost produktu dajejo še navezave na 'uporniško' gibanje, ki zavestno krši zakone, hkrati s tem pa problematizira dominantne ideje o samoumevnosti sistema lastnine in nadzora nad

⁷ Pojem visoka kultura se v tem primeru neposredno povezuje z umetnostjo, saj se nanaša na opisovanje del in delovanj, ki so plod intelektualnega in še zlasti umetniškega udejstvovanja 'kultiviranih' oseb. Tako ta pomenski odtenek pojma kulture odseva in ustvarja delitve med družbenimi skupinami, saj stvaritve in dejavnosti nižjih družbenih slojev veljajo za manjvredno ljudsko kulturo, ki si ne pridobi statusa umetnosti (Bulc 2004: 16–17).

javnimi površinami in s tem (ne)posredno kritizira javno oglaševanje (Abram 2008: 39). Gre za naslednji aspekt, ki me je zanimal v raziskavi in se prav tako navezuje na politično konotacijo grafitiranja. Je v zvezi s subkulturnim grafitiranjem mogoče govoriti tudi o kritiki državnega nadzora nad javnim prostorom in o nasprotovanju plačanemu oglaševanju, ki se prav tako kot grafitiranje v javnem prostoru pojavlja brez soglasja javnosti glede lokacije in vsebine? Tudi Milkovič-Biloslav navaja, da grafitar že s samim prisvajanjem izraznega prostora na ulici izziva družbena pravila in na primer problematizira komercializacijo javnega prostora in monopol oglasov kot njegovih edinih legitimnih okupatorjev (Milkovič-Biloslav 2008: 247). Pri tem se je – na primeru teh konkretnih grafitarjev – izkazalo, da tovrstne konotacije niso vselej prisotne, saj so vsi povedali, da pri njihovem delu ne gre tudi za kritiko državnega nadzora nad javnim prostorom. Jaw se je izrazil, da gre bolj za polepšanje njegove podobe, pri čemer se mu pridružuje tudi Dee282, ki pravi, da *“če je lepo, potem niti nikogar ne moti; pač ni neki vandalizem, ampak ga tretirajo bolj kot sliko; kot umetnost”*. Pri Mabonu pa ni prisoten niti ta vidik, saj njegovi grafiti predstavljajo predvsem individualno ustvarjalnost: *“Grafiti nikoli nisem naredil zato, da bi nekaj polepšal. Bolj je šlo za izražanje nečesa svojega, nečesa, kar si čutil, da moraš narediti zaradi sebe in ne zaradi tega, da bo zid lepši.”* Zanimivo pa je, da so obenem vsi poudarili komunikacijsko komponento svojih grafitov, pri čemer je še posebej pri Mabonu, ki pravi da *“gre za komunikacijo, in sicer med avtorjem in publiko, ki kasneje ta grafit gleda in si lahko o njem ustvari neko mnenje, poskuša si zamišljati, kaj si je predstavljal avtor, ko je delal ta grafit”*, in tudi pri Dee282, ki pravi, da *“komunikacija poteka predvsem na ravni tega, da je ljudem všeč, da morda ob grafitu tudi razmišljajo ali kaj doživijo”*, ta komunikacija izrazito podobna klasični komunikaciji med občinstvom in umetniškimi delom v galerijah (torej institucijah), saj ne poteka v obliki nagovora, temveč bolj v smislu estetskega užitka ob ogledu določenega grafita. Tudi kar zadeva nasprotovanje plačanemu oglaševanju, je Mabone povezavo v celoti zanikal, pri čemer se mu pridružuje tudi Dee282: *“Nikoli nisem imela nobenih takšnih konotacij, saj sem risala zaradi risanja samega. Nekaj sem želela spraviti na papir, na steno, to je bilo vse.”* Na podlagi tega ugotavljam, da lahko v zvezi z nekaterimi subkulturnimi grafitarji govorimo o izraziti apolitičnosti ustvarjanja in predvsem likovnem pristopu do grafita, pri katerem družbeno-kritična komponenta, ki naj bi predstavljala eno izmed tipičnih lastnosti grafitiranja, povsem izostane. Nanjo se sicer do neke mere opira Jaw, ki se tovrstnih konotacij, ki spremljajo grafito, sicer zaveda, saj se je v zvezi z morebitnim nasprotovanjem plačanemu oglaševanju izrazil, da je to *“tudi eden od moralnih razlogov, opravičil”*, vendar glede na to, da o tem ni povedal nič bolj določenega, lahko sklepam, da je njegov glavni smoter za ustvarjanje prav tako likovni.

Tako kot drugod po svetu je tudi v Ljubljani mogoče opaziti vse več primerov *street arta* – novih oblik ustvarjalnosti, ki se razširijo prek meja klasičnih grafitarskih tehnik in materialov.

Metelkova, april 2009 (foto: Tjaša Zidarič)

Naslednji zanimiv aspekt v zvezi s problematiko institucionalizacije grafitov je ta, da pogledi grafitarjev izražajo nekoherenco stališč v odnosu do kapitala in v končni fazi posledične komercializacije, vzrok pa lahko iščemo v morebitnem karierizmu na umetnostnem polju. Zelo verjetna bodoča karierna naravnost večine ustvarjalcev grafitov k umetnostnemu polju pa je vzrok za prehod kreacij z nepremičnih površin na mobilnejše medije, pa naj bodo to platna ali korporacijski produkti (Abram 2008: 40). Abram navaja, da je bilo prvotno grafitarsko delovanje tlakovano z anarhističnim razumevanjem procesa ustvarjanja, saj je zajemalo ignoriranje družbeno sprejetih norm – grafitar je spreje kradel in z njimi pisal po zasebni lastnini in imetju v državni lasti. Meni, da je pri grafitarjih – čeprav so se glede tega razmere spremenile – še vedno prisoten odklonilen odnos do kapitala. Tako pridobitno grafitiranje, ki potrebuje potrditev skozi umetnostni sistem, vpelje tveganje okrnjene prezentacije ustvarjanja (Abram 2008: 42). Zato me je zanimalo, ali imajo grafitarji grafite za umetnost in kako gledajo na njihovo premeščanje v institucionalno okolje umetniških ustanov. So grafiti umetnost že na ulici? Ali pa morda umetnost postanejo s prehodom v galerijo? Jaw ima ulične grafite za umetnost, toda ne vseh: *“Odkvisno tudi od tega, kakšni so. Najboljše – seveda.”* Tudi Mabone in Dee282 imata za umetnost že kvalitetne ulične grafite z izjemo *“čečkarij in podpisovanja vse povprek”*, kot dodaja Dee282. Intervjuvani grafitarji imajo torej za umetnost zgolj tehnično zahtevne umetniške oziroma subkulturne grafite. Podobna so tudi njihova mnenja v zvezi z razstavljanjem v galeriji. Mabone se je glede tega izrazil: *“Ne vem, kaj bi bilo s tem narobe. Dejansko tam lahko vidiš res hude grafite, ker si folk vzame čas in dejansko vidiš, kaj je nekdo zmožen narediti. Ker nekeje v eni temni, mračni ulici, kjer lahko grafit delaš samo nekaj uric, ne boš nikoli naredil takega masterpiecea kakor v galeriji.”* Kljub temu pa poudarja tudi drugačen vidik: *“Je pa res, da pa je to drugačen filing, kot če ga delaš naskrivaj, v ilegali, saj to tukaj manjka.”* Tudi Dee282 nima nič proti razstavljanju grafitov v galerijah: *“Meni osebno se to zdi dobro. Če je nekdo dober, pa naj ljudje še to vidijo. Tako, da če imaš priložnost, je to the-best. Pa itak boš lepo narisal, pa čas boš imel, pa res lahko to predstaviš kot umetnost, ne pa kot neki vandalizem tam na cesti. Vem, da v tujini za to dobivajo blazne denarje.”*

Iz navedbe je opazna tipična dvojna narava grafitov, ki se giblje med skrajnima poloma vandalizma in umetnosti. V skladu s tem Dee282 dodaja: *“Nikoli nisem imela tega strašnega prepričanja, da mora biti nekaj underground, zato da je dobro. Meni se zdi to v redu, saj lahko ljudje vidijo razliko med pravim grafitom in pa nekim pisanjem in da ločijo to. Mogoče potem tudi bolj cenijo to, da nekdo nekaj lepo naredi, čeprav mogoče ilegalno, in ga ne obsojajo. Če pa gre to potem še v galerije ... Blagor jim, ker jim je uspelo.”* Razstavljanju grafitov v galeriji torej ne nasprotuje nihče, pri čemer poudarjajo visoko kvaliteto takšnih grafitov zaradi ugodnih razmer za ustvarjanje. Mabone izpostavi tudi umanjkanje pomembnega vidika nevarnosti, Dee282 pa poudarja, da v galeriji grafite lahko predstaviš kot umetnost, za razliko od vandalizma na ulici, kar vpliva na splošno mnenje ljudi o grafitih, ki lahko sedaj ločujejo med 'pravimi' grafiti ter 'pisanjem po stenah'. Meni namreč, da je mnenje ljudi o grafitih verjetno bolj negativno prav zato, ker si *“večina sploh ne predstavlja tega kot tiste grafite, ki jih mi (subkulturni writerji, op. avt.) mislimo. Za nas je grafit šele takrat, ko je narejen konkretno. Večina pa si kot grafit predstavlja to, da nekdo čečka po steni. Jaz vsakemu razložim, da to niso grafiti, da so to napisani.”* Splošna predstava ljudi o grafitih je torej negativna zgolj zaradi grafitov, za katere sama meni, da si ne zaslužijo tega naziva. Za razliko od Mabona, Dee282 izostanka ilegalnosti pri ustvarjanju nima za nekaj negativnega, temveč za uspeh. Iz navedbe pa je razvidno tudi nasprotno mnenje, saj imajo nekateri grafitarji 'underground' karakteristiko in s tem pomembnost okoliščin, v katerih je določen grafit nastal, za ključno merilo pri vrednotenju. Vsi intervjuvani grafitarji tudi poudarjajo estetsko komponento grafitov in njen ključen vpliv na mnenje večine ter s tem potrjujejo dejstvo, da subkulturni oziroma umetniški grafiti veljajo za edino vrsto grafitiranja, ki je vredna obravnave v umetnostnem diskurzu.

V skladu s tem Abram navaja, da se najdejo grafitarji, ki po pretehtanju vseh obstranskih posledic evolucije grafitarske subkulture v tok visoke kulture,

Na nelegalnih površinah se grafitarji največkrat odločajo za izbiro preprostejših in hitrejših tehnik. Hribarjevo nabrežje, april 2009, in Petkovškovo nabrežje, januar 2010 (foto: Tjaša Zidarič)

govorijo naposled o pozitivnem učinku tovrstnega poteka. Za nekatere je prehod na legalno, dobičkonosno ustvarjanje logičen korak v karieri, saj s tovrstnim dejanjem nastane fokusni premik v dojemanju grafitov in širjenje zainteresirane publike. Tako ciljno občinstvo ne ostajajo samo grafitarji, marveč tudi 'navadni' ljudje, ki začnejo soditi grafite z vidika zreduciranih predstavitev 'pristnih' legitimiranih grafitov kot edinih vrednih umestitve v umetnostno polje (Abram 2008: 41–42). Morda pa gre v tem primeru bolj za ljudi iz institucije umetnosti, saj večinska populacija v galerije le redko zahaja. Iz procesa so torej 'navadni' ljudje izvzeti, saj v galeriji (v primeru, da jo sploh obiščejo) predstavljajo pasivno občinstvo, ki mora kot umetnost sprejeti vse, kar se v posameznih institucijah pod tem imenom pojavlja. Tudi Fajtova meni, da je pomemben vidik razmerja ulica – galerija, da v galerijo hodijo le določeni ljudje. "V galeriji svoje sporočilo posreduješ samo določeni skupini, nekemu krogu ljudi. Na otvoritvi skoraj zagotovo veš, kdo bo tam, in ti ljudje dobijo tvoje sporočilo. Na ulici ga vidi vsak, ki gre mimo; to je res odprt medij. Umetnost na ulici je umetnost, ki jo lahko vidi vsak prebivalec mesta, ki gre mimo in se tega zaveda" (Fajt 2008: 107). Tudi Lebarič razstavljanju grafitov v galeriji ostro nasprotuje, saj navaja, da v trenutku, ko sta objekt ali izjava postavljena v muzej ali galerijo, izgubita funkcijo in smisel – moč komunikacije. V muzejih in galerijah se naša percepcija zamenja in tisto, kar bi se nam zdelo morda na ulici ali kakšnem drugem javnem mestu čudno, je tukaj sprejemljivo, saj nas pred napačno interpretacijo 'varuje' umetnostna institucija. Meni, da gre pri grafitih za živo komunikacijo, nedoločeno usodo ter nepričakovan in ilegalen nastanek (Lebarič 2008: 56–57). Občinstvo v galerijah ni aktivno in ne interpretira, saj to zanj naredijo umetnostni patologi, ki jamčijo, da je to, kar nastane pod njihovim imenom – umetnost. Tako kulturna institucija določa, kaj je sodobna umetnost, in usmerja zanimanje pasivnega občestva. Na tej točki se sreča delovanje umetnostnega sistema z delovanjem tržnega sistema, saj uporablja mehanizme, s katerimi usmerja tok mišljenja in želje prejemnikov. Lebarič meni, da pa subkultura nima tendence širjenja na čim večji krog, saj jo zanima komunikacija z lastnim krogom aktivnega občinstva, ki jo spremlja. Ko subkulturo (npr. grafite) posrka institucija, postane dostopna tudi tistim, ki je na ulicah niso opazovali. Tako pasivno občinstvo dobi ponovno odkrit grafit, ki pa mu je odvzeto vse njegovo bistveno (Lebarič 2008: 58–59).

Nasprotno pa Colner preskok grafitov v galerijske prostore vrednoti pozitivno, saj s tem grafiti postajajo širše prepoznavni tudi izven krogov 'uličnih' umetnikov in aktivistov (Colner 2008: 70). Tudi Stepančičeva meni, da so meje med umetnostjo in vizualno kulturo ali med visoko in nizko umetnostjo ali kultiviranim in ljudskim ustvarjanjem prepustne ter da si je visoka umetnost prisvojila subkulturo grafitov na podlagi sprememb, ki so se zgodile v njenem kontekstu že v sedemdesetih letih, ko je svet umetnosti začel grafito sprejemati za enakovredne izraze ustvarjanja deprivilegiranih etničnih in družbenih skupin. Grafiti na ulici so del javne umetnosti (Stepančič 2004: 16–17) in predstavljajo družbeni konsenz, ki se nanaša na pravico, ki jo je javnost pridobila v razsvetljenstvu; da z močjo avtoritete opozarja na dejanske nezadostnosti v družbi. Grafiti posebej opozarja to

pravico javnosti, ki daje legitimnost tudi ilegalnemu grafitnemu početju (Stepančič 2004: 30–31). “Grafiti na cesti so javni spomeniki samoiniciativni organiziranosti, ki razgalja kapitalske in politične neenakosti. So v konkretni bitki z okoljem. V galerijah so na varnem. Tu ni nikogar, ki bi jih odstranil, saj so nastali v dogovoru z upravljavci ali lastniki. Vendar kljub temu ne zgubijo svoje politične konotacije. Lahko bi rekli, da je ta v galeriji še bolj očitna in učinkovita. Galerija namreč kot institucija umetnosti porine grafite v simbolni svet, ki je drugačen od vsakdanjega, uličnega, političnega in kapitalskega. Predvsem je trajnejši in se bolj temeljito zaje v zavest družbe.” (Stepančič 2004: 36) Stepančičeva torej meni, da se z institucionalizacijo političnost grafitov še bolj okrepi. Nasprotno pa grafitar Lion the Tiger razstavljanju grafitov v galerijah nasprotuje, saj navaja, da “je ulična umetnost strogo neprofitna, nenapovedana, provokativna in nezakonita” (Lion The Tiger 2004: 100). “Z vstopom v galerijo grafit ne pridobi veljave, ravno nasprotno, prav ulica in kršenje zakona sta tista poglavitna dejavnika, ki določata grafitom poseben položaj in jih ločujeta od drugih vizualnih umetnosti. Likovna izdelava je sekundarnega pomena. Grafit v galeriji izgubi ostrino in s tem tudi namen. Za svoj obstoj ne potrebuje nikakršnega priznanja in podpore umetnostnih institucij. S financiranjem grafitarjev se dejavnost resda popularizira in promovira, vendar pa postane običajen likovni dogodek. Ulične poslikave ne kličejo po galerijskem prostoru in potrditvi znotraj tradicionalnih umetnostnih institucij, temveč se predstavljajo kot samostojna kultura, ki govori svoj jezik in se ravna po lastnih pravilih.” (Lion The Tiger 2004: 108–109)

Izpostavila sem že politično konotacijo grafitov v smislu lokacije nastanka v javnem prostoru in ilegalnosti. Kako pa je s samo vsebino grafitov? Lahko v zvezi s subkulturnimi grafiti poleg njihove umetniške vrednosti govorimo tudi o družbeno angažiranem naboju, ki naj bi po mnenju Stepančičeve v galeriji prišel še bolj do izraza? Poglejmo si torej, s kakšnimi vsebinami se ukvarjajo intervjuvani grafitarji. Mabone se je ukvarjal z različnimi tehnikami: “*Od bolj enostavnih bombingov naprej do bolj zahtevnih tridimenzionalnih piecov, ki so mi bili na koncu najbolj všeč, predvsem ustvarjanje občutka globine na sami ploskvi.*” Njegovi grafiti so predvsem estetski in ne vsebujejo družbeno angažiranega naboja. Sam pravi: “*Več ali manj gre za 'style is the message', saj je pomembna predvsem oblika samih črk. Sporočilo je oblika sama, čeprav so se včasih besede nanašale tudi na subkulturo.*” Tudi Dee282 poudarja, da so njeni grafiti predvsem estetski in brez težnje po družbeno angažiranem naboju, saj gre predvsem za “*grafično vrednost, umetniško vrednost, nekaj, kar meni in tudi mimoidočim nekaj pomeni*”. Včasih jih sicer dopolnjuje tudi s citati, ki pa niso politični, temveč gre bolj za “*motivacijske citate, take, da nekoga, ki gre mimo, spravijo v dobro voljo*”. Le Jaw je povedal, da se pri njegovih grafitih estetika v nekaterih primerih kombinira tudi z družbeno angažiranim nabojem, ki se največkrat nanaša na “*kakšno kritiko kapitalizma pa družbe*”. Nekateri grafitarji se torej bolj kot z vsebino grafita ukvarjajo s samo tehnično izvedbo, ki vključuje tudi povsem klasične likovne tehnike, kot je na primer ustvarjanje občutka globine na dvodimenzionalni površini.

Nekateri grafiti nastopajo v serijah in so v različnih oblikah vidni na več lokacijah v Ljubljani. Židovska steza in Soteska, januar 2010 (foto: Tjaša Zidarič)

Mnenja v zvezi z institucionalizacijo grafitov v umetniške ustanove se torej močno razlikujejo. Nekateri avtorji menijo, da grafiti zaradi lastne specifikke ne bi smeli vstopati v umetniške institucije, saj subkulturno vrednotenje ne upošteva zgolj estetske kakovosti, temveč predvsem razmere, v katerih je določen grafit nastal, in obstajajo le na terenu. Z institucionalizacijo v sfero visoke kulture se grafit reducira na objekt s statusom tržnega blaga, postavljenega v kapitalističen sistem menjave, kjer se ovrednoti, ponudi trgu in proda. Eden od aspektov grafitarske subkulture pa naj bi bil tudi odklonilen odnos do kapitala. Poleg tega grafiti v galeriji izgubijo moč komunikacije, medtem ko gre na ulici za živo komunikacijo, nedorečeno usodo in ilegalen nastanek. Nekateri avtorji pa premeščanje grafitov v umetniške institucije vrednotijo pozitivno, saj le-to pripomore k širši prepoznavnosti grafitarske subkulture. Meje med umetnostjo in vizualno kulturo ter kultiviranim in ljudskim ustvarjanjem so dandanes prepustne. Z institucionalizacijo v umetniške ustanove pa se politična konotacija grafitov še bolj okrepi. Grafiti tako predstavljajo del nove 'javne' umetnosti. Tudi intervjuvani grafitarji govorijo o pozitivnem učinku predstavljanja v galeriji.

Vzporedno z vsemi nasprotujočimi si mnenji, ki jih v zvezi z institucionalizacijo grafitov v umetniške institucije navajajo različni avtorji in intervjuvani grafitarji, pa v razpravi želim izpostaviti predvsem (povsem) drugačno stališče: Pojav institucionalizacije grafitov oziroma njihovo premeščanje v umetniške ustanove ni nenavadno predvsem zaradi samega pojmovanja umetnosti v današnjem času, ko so si v galerijske in muzejske prostore utrle pot številne nove prakse, ki bi jim – z izjemo umetniških krogov – le redkokdo prisodil status umetnosti. Kot skrajni primer takšne prakse lahko navedem *performanse*, pri katerih umetnik pohablja lastno telo, ki veljajo za povsem legitimen in sprejeti del polja umetnosti in se tudi izvajajo v uveljavljenih umetniških institucijah. “Vsaj v enem primeru se je to končalo z umetnikovo hoteno smrtjo – to pa je trenutek, ko se bo bržkone tudi s predsodki najmanj obremenjeni opazovalec vprašal, ali ni treba takšnega dejanja brezpogojno črtati iz vseh preteklih, sedanjih in prihodnjih definicij umetnosti” (Lynton 1994: 328). Če se poleg tega v zvezi z definicijo umetnosti naslonim tudi na klasični estetski pristop, ki ima v zahodni kulturi dolgo zgodovino (Layton

1991: 5), in na opredeljevanje umetnosti na podlagi posebne veččine, ki izhaja še iz časov antike, imam lahko grafite za umetnost mnogo prej kot pa marsikatero sprejeto delo sodobne umetnosti, saj je pri številni, ki jih lahko vidimo bodisi na ulicah bodisi v galerijah, močno prisotna estetska komponenta in je za njihovo izdelavo potrebna posebna veččina.

Komercializacija značilnih podob grafitov

154

Vzporedno z institucionalizacijo grafitov v umetniške ustanove poteka tudi proces komercializacije značilnih podob grafitov, ki prav tako predstavlja zanimiv primer njihovega premeščanja iz avtentičnega konteksta na ulici. Grafiti namreč nastajajo tudi na stenah raznovrstnih korporacij, kjer se izvaja naročeno grafitiranje. Pri tem gre za prodajo grafitarske umetnosti po naročilu raznim podjetjem in korporacijam, kar lahko smatramo za obrat k čistemu komercialnemu delovanju. Abram v zvezi s tem navaja primer, kako se je poprej ilegalno delujoč *crew* modificiral v obrtništvo, ki ponuja oglaševalske in oblikovalske storitve (Abram 2008: 44). Grafiti torej dandanes predstavljajo tudi del popularne kulture⁸ ter namernega in pogosto poglobljenega stiliziranega urbanega dizajna (Velikonja 2004: 128). Skozi terensko raziskavo se je pokazalo, da je tudi v Ljubljani prisotnih precej primerov komercializacije značilnih podob grafitov.

Fotografiji lepo ponazarjata premeščanje konkretnega grafita z ulice v svet mode za tisk na torbice. Grafit na Metelkovi, julij 2009, in torbica s podobo grafita v trgovini 'Ika', Ciril-Metodov trg, april 2010 (foto: Tjaša Zidarič)

⁸ V prvi polovici 20. stoletja je prišlo do vzpona množičnih medijev, ki so začeli proizvajati velike količine izdelkov t. i. množične kulture. Kot navaja Bule, popularna kultura zajema bodisi vse oblike ljudske in množične kulture bodisi zgolj vse oblike množične kulture – ki se deli na komercialno, nekomercialno avtonomno, mainstream kulturo in pa subkulturo –, pri čemer se sam zavzema za slednjo opredelitev. Pojem popularna kultura poskuša zakrpati delitve znotraj množične kulture, za uporabo pa je primernejši predvsem zato, ker je pojem množična kultura še vedno pomensko povezan z elitističnim prezirom do vsake izmed njenih oblik ter tako čustveno in epistemološko obremenjen (Bulec 2004: 17–18). Kljub temu je tudi pri pojmu popularne kulture lahko prisotna negativna konotacija. Storey navaja definicijo popularne kulture kot tiste kategorije, ki vsebuje kulturne tekste in prakse, ki jim ni uspelo izpolniti zahtevanih standardov za kvalifikacijo v visoko kulturo, pri čemer gre za definicijo popularne kulture kot podrejene, manjvredne kulture (Storey 2001: 6).

Abram navaja, da je mogoče govoriti tudi o uvajanju sekundarne faze komercializacije, kjer so grafitarji povsem izvzeti iz komercialnega produkcijskega procesa. Substituti, ki slišijo na ime marketinški strateg, oblikovalci in drugi z grafiti inspirirani snovalci v tem primeru uporabljajo značilne prakse in tehnike grafitov, da bi dosegli 'ulično' kredibilnost komercialnih izdelkov. V tem kontekstu se je za realizacijo tržne promocije v tujini specializiralo že nemalo entitet, ki s pridom uporabljajo modificirane zasnove *street arta*, šabloniranja in grafitiranja (Abram 2008: 45). Kot zanimivost naj navedem še, da tovrstne marketinške kampanje izvajajo tudi svetovne korporacije, ki največkrat izkoriščajo prav diskurze in reprezentacije z uporniško noto. Gre za zanimive primere, ko je na primer Microsoft newyorške vhode v podzemno železnico polepil z logotipom metuljčka programa MNS in ko je japonska korporacija Sony ob izidu Playstationa z logotipom in z njegovo podobo pografitirala in polepila več ameriških mest. Tako smo priča zanimivemu pojavu, ko se ob bok vsem grafitarskim in streetartističnim kreacijam nenadoma postavijo podjetja, ki zaradi interesa ohranjanja zastavljene oglaševalske kampanje začnejo delovati z enakimi ilegalnimi sredstvi kot ulični subkulturi grafitarjev in *streetartistov* (Abram 2008: 46). Abram na primerih pokaže, kako so pogledi določenih grafitarjev v odnosu do institucionalizacije v nenehnem konfliktu, ker je razdvojenost osebnosti v razkoraku med uporniškim delovanjem in potencialno umetniško kariero, ki zahteva podrejanje logiki kapitala, včasih vse do faze čistega komercialnega delovanja. "Tako se razkriva, da je poprej očem skrita subkultura tako rekoč prodrla v vse pore vsakdanjega (potrošniškega) življenja, in sicer s pomočjo prvotne estetske inkorporacije in z nadaljevanjem tega trenda v obliki blagovne inkorporacije, kjer je sicer postala še en navaden produkt, čakajoč na trgovskih policah in kličoč po nakupu" (Abram 2008: 47).

Natanko to se je pokazalo tudi pri pogovorih z grafitarji, ki se vsi ukvarjajo tudi s komercialnim grafitiranjem. Kako torej sami gledajo na komercializacijo značilnih podob grafitov? Ali grafiti s tem izgubljajo svoj naboj, primarno definirano in kontekst, ki naj bi bil na ulici? Jaw meni, da to sicer drži, da pa je tudi sam že delal kaj komercialnega: "*Na primer projekt, ko smo po naročilu pografitirali kiosk, pa tudi kakšne designe in logote za flayerje.*" Mabone pa meni, da to ne drži v nobenem primeru in navaja: "*Se mi zdi čisto v redu, če kakšen crew ali pa posameznik dela še t-shirte iz tega (značilnih grafitarskih podob, op. avt.) in jih prodaja naprej ... Pa zakaj ne.*" Tudi sam je delal precej grafitarskih projektov na legalni ravni, torej plačanih ("*in to niti ne tako slabo*") projektov po naročilu: "*Od tega, da sem poslikal avtobus, do poslikave par lokalov, na primer KRA KRA, potem smo delali eno steno na RTV-ju med snemanjem oddaje, nekaj za K4, nekaj v KUD-u, pa v Križankah neko sceno, tako da je bilo tega kar ne tako zelo malo.*" Dee282, ki se je prav tako udejstvovala na različnih področjih legalnega ustvarjanja, je povedala: "*V šoli sem imela celo krožek za grafite, zdaj bom imela tudi delavnico, na kateri se bodo otroci učili risati na steno. Pa reklame sem risala za ljudi.*" Tudi ona nima nič proti povezovanju grafitov z različnimi

področji komercialne kulture⁹: “Če te povabijo na kakšno delavnico ali pa kakšno reklamo narisat, se meni to zdi super, čeprav ti dosti ljudi potem reče, da si se prodal, da to sploh ni grafitarstvo, ampak jaz osebno sem bila vedno prepričana, da če delaš nekaj, kar ti sede, pa si zato plačan, pa dobro narediš, zakaj ne bi ... To pomeni, da ti je uspelo, čisto realno gledano.” V skladu s tem danes dela predvsem na legalni ravni in takšno udejstvovanje – prav tako kot razstavljanje v galerijah – pojmuje kot uspeh. Iz izjav pa je razvidno tudi obratno mnenje nekaterih grafitarjev, ki povezovanja z različnimi področji komercialne kulture nimajo za pravo grafitarstvo.

156

Gre torej za zanimiv pojav, ko se subkulturni elementi sprevržejo v potrošniške izdelke in metode oglaševanja. V navezavi tega na grafitarsko subkulturo pravi Velikonja, da so prave subkulture stvar preteklosti, ker da so vse današnje lažne, narejene, prodane in marketinško spretno promovirane. Sledeč takemu načinu razmišljanja gre pri sedanjih subkulturah le za nadaljevanje logike kapitala in dominantnih kultur z drugimi sredstvi (Velikonja 1999: 15). Tudi Mikolova trdi, da grafitarji sicer iščejo alternative in oblikujejo nove urbane družbene izkušnje, so pa še vedno, vsaj delno, podrejeni 'produksijskemu fetišizmu' kapitalističnega sistema trženja. Čeprav *street art* deluje skozi idejo odpora, ima v globalni ekonomiji v resnici aktivno vlogo. Kot primera navaja potrošniško vrednost sprejev in barv ter šablone, ki so polne ikon, podob, popularne kulture. Gre torej tudi za nasproten vpliv, saj tudi *street art* pogosto posvoji ideje popularne kulture in množične reprodukcije (Mikola 2008: 201). Tudi avtorji monografije *Freight Train Graffiti* razmišljajo o razmerju med grafiti, umetnostjo in popularno kulturo, saj navajajo, da so se grafiti iz “egocentričnega vandalizma” razvili v sprejeto in legitimno obliko urbane umetnosti, ki pa se pogosto uporablja tudi v oglaševanju, oblikovanju, glasbeni industriji in različnih področjih popularne kulture (Gastman in drugi 2006: 47). Tako na primer grafitar Risky predstavlja začetnika podjetja 'Third Rail' v Los Angelesu, ki se je sprevrgel v večmilijonsko korporacijo (Gastman in drugi 2006: 107). Grafite so za doseganje svojih ciljev začeli uporabljati celo politiki. Leta 2003 je predsedniški kandidat Howard Dean uporabil z grafiti prekrito ozadje za svoj govor v New Yorku, saj je menil, da mu povezovanje s 'podobo ulice' lahko koristi pri pridobivanju mlajše generacije volivcev (Gastman in drugi 2006: 77). Tudi Nancy Reagan je za svojo kampanjo 'Say No to Drugs' uporabila napis v grafitarskem slogu, ki ga je izdelal eden izmed uveljavljenih *writerjev*, kar naj bi s pomočjo t. i. uličnega videza pripomoglo k avtentičnosti sporočila (Gastman in drugi 2006: 109). Aktualen primer predstavlja tudi streetartistična akcija (uličnega) umetnika Sheperda Fairleyja, ki je izdelal serijo posterjev in nalepk s podobo Baracka Obame, ki so postali tudi del uradne kampanje v podporo njegovi predsedniški kandidaturi, portret pa se je kasneje uvrstil v stalno zbirko ameriške Nacionalne galerije portretov. Avtorji omenjene monografije sodelovanje grafitarjev s korporacijami vrednotijo pozitivno, saj menijo, da so grafitarji, ki so se zaposlili v različnih kreativnih poklicih v oglaševanju ter oblikovanju, na ta način

⁹ Komercialna kultura se v tem primeru nanaša na tisto vrsto množične kulture, ki je izključno namenjena trgu (Bulc 2004: 18).

grafitarski slog predstavili novim krogom občinstva. Navajajo, da so danes živi tako ulična umetnost kot tudi scena v umetniških galerijah in korporativen svet grafitov. Pozitivno vrednotenje tovrstnega povezovanja je opazno tudi iz navedbe, da dokler bodo grafiti predstavljali del popularne kulture,¹⁰ bo ostala vidna tudi njihova umetniška oblika, kar naj bi povzročilo rast grafitarske kulture (Gastman in drugi 2006: 78).

Sklep

Umetnost je v današnjem času težko natančno opredeliti, saj zajema ogromno različnih predmetov, izdelkov in dejanj, ki niso več stvar doseganja lepega, posebne večšine potrebne za izdelavo dela ali njegovega estetskega doživljanja. V sedanjosti je tako predvsem institucija umetnosti tista, ki umetnost kot tako konstruira, vrednoti in priznava, torej tista, ki potegne ločnico med umetniškimi predmeti in tistimi, ki si tega naziva ne 'zaslužijo'. V razpravi sem izhajala iz stališča, da lahko v zvezi z institucionalizacijo del grafitarske subkulture v ustanove, kot sta galerija in muzej, govorimo o specifičnem socialnem kontekstu, v katerem so grafiti ustvarjeni ter tudi predstavljeni in sprejeti kot umetnost, saj ima institucija umetnosti (tj. družbena institucija) ključno vlogo pri konstruiranju novih pomenov njihovega vrednotenja.

157

Pojav premeščanja grafitov, kot minljivih uličnih kreacij, v institucije, kot sta galerija in muzej, je danes po svetu in tudi v Sloveniji že močno prisoten. Mnenja avtorjev v zvezi s tem so si izrazito nasprotujoča. Nekateri menijo, da grafiti zaradi lastne specifikne ne bi smeli vstopati v umetniške institucije. Zaključki, ki izhajajo iz etnografske metode in predstavljajo izvorni doprinos raziskave, pa temu nasprotujejo. Intervjuvani grafitarji sicer potrjujejo dejstvo, da estetska vrednost ni nujno edino merilo za visoko vrednost grafitov znotraj subkulture, saj je pri njihovem vrednotenju pomembna tudi stopnja nevarnosti in težavnost okoliščin, v katerih so nastali. Po drugi strani pa nimajo nič proti razstavljanju grafitov v galerijah. Za umetnost sicer vsi smatrajo že ulične grafite, a ob tem poudarjajo, da zgolj visoko kvalitetne in estetske, torej predvsem umetniške oziroma subkulturne, pri čemer lahko opazimo tradicionalno vrednotenje umetnosti na podlagi večšine in estetske vrednosti. Intervjuvani grafitarji torej govorijo predvsem o pozitivnem učinku umeščanja grafitov v polje umetnosti ter predstavljanja v galerijah. Zanimiv zaključek predstavlja tudi dejstvo, da so poleg tega skoraj v celoti zanikali tako kakršno koli politično konotacijo svojega grafitiranja kot tudi navezavo na kritiko državnega nadzora nad javnim prostorom in na kritiko javnega oglaševanja. Na podlagi tega lahko sklepam o izraziti apolitičnosti ustvarjanja nekaterih umetniških grafitarjev s predvsem likovnim pristopom do grafita, ki se sicer pojavlja v javnem prostoru, a nima druge pomembnejše politične, uporniške ali družbeno kritične konotacije. Prav tako pri

¹⁰ Pojem popularne kulture se pogosto pomensko povezuje tudi s komercialnostjo. Storey navaja, da je eden izmed načinov za definiranje popularne kulture množična kultura; pri čemer gre za definicijo, ki popularno kulturo v prvi vrsti označuje kot brezupno komercialno kulturo, ki je množično sproducirana ter množično konzumirana, njeno občinstvo pa predstavlja množica "nediskriminiranih konzumerjev" (Storey 2001: 8).

omenjenih grafitarjih ni opazna odklonilna drža do kapitala, saj služenje denarja na račun komercialnega grafitiranja v večini štejejo za uspeh. Ob tem naj poudarim še, da zaključkov izpeljanih na podlagi zgolj treh intervjujev ni mogoče posploševati na vse grafitarje, kljub temu pa predstavljajo zanimive in relevantne ugotovitve izpeljane na podlagi konkretne etnografske raziskave.

158

Poleg tega želim v pričujoči razpravi še posebej poudariti lastno stališče, da vstopanje subkulturnih grafitov na področje uradne umetnosti ni nenavadno – predvsem zaradi samega pojmovanja umetnosti v sedanosti, ko v njeno polje vstopajo vsa mogoča dela, ki ne ustrezajo več nobeni od značilnosti, na podlagi katerih se je umetnost opredeljevalo v preteklosti. Subkulturne grafite tako lahko štejem za umetnost mnogo prej kakor marsikatero sprejeto delo sodobne umetnosti, in sicer na podlagi prisotnosti estetske komponente, ki pri mnogih delih sodobne umetnosti povsem izostane; na podlagi institucionalne teorije, po kateri je institucija umetnosti tista, ki umetnost konstruira, vrednoti in priznava, saj se o grafitih kot umetniški obliki govori predvsem v smislu institucionalizacije ustvarjanja in reprezentacije in pa na podlagi dejstva, da je natančna opredelitev umetnosti v sedanosti nemogoča. Če torej upoštevamo še dejstvo, da gre pri umetnosti za pojem odprtega tipa, ki ga ni mogoče stisniti v eno samo definicijo, je umestitev grafitov na to področje še manj nenavadna. Kar zadeva širšo javnost, pa grafite zlahkoto sprejme kot umetnost, toda zgolj, če se pojavljajo v institucionalnem, legalnem okolju. Zato lahko sklepamo, da “drugačnost podpiramo in spodbujamo, toda le v primeru, da ne ogroža strukture, sistema, ureditve, torej okvira, znotraj katerega živimo in delamo” (Bulc in Abram 2008: 11). V tem smislu lahko razumemo družbeno umeščanje grafitov ter njuno razumevanje v dominantnih diskurzih in znotraj ideoloških aparatov države oziroma znotraj dominantnih institucij kulturne politike, kot so galerije, muzeji, šole, mediji itd. Grafitiranje torej po eni strani še vedno ostaja prostor konflikta in deviantnosti, po drugi pa ga lahko razumemo tudi kot s prevladujočimi ideologijami usklajeno kreativnost, ki jo je mogoče opazovati skozi procese “komercializacije” in “artifikacije” grafitiranja oziroma v procesih modificiranja minljivih uličnih kreacij v obstojne in mobilne blagovne produkte kulturnih industrij in umetnostnih ustanov (Bulc in Abram 2008: 12).

Vse oblike grafitiranja ter vse mogoče različice kreativnosti na ulici in drugih javnih površinah v mestu so primeri ustvarjanja in izražanja idej, ki jih v javnosti vrednotijo na izredno nasprotujoče si načine. “Grafite v različnih kontekstih obravnavajo kot visoko kulturo, popularno kulturo, politični protest, umazanijo, kaznivo dejanje, prekršek itd. Nekateri menijo, da gre za obliko vandalizma, ki je upravičeno zakonsko prepovedana, drugi menijo, da gre za obliko umetnosti, spet tretji, da gre za avtentično kreativnost delavskega razreda in družbenih manjšin, četrti pa, da je to edini način javnega izražanja in/ali kreativnosti, ki ga v življenju želijo prakticirati, ne glede na to, ali je v družbi priznan (kot umetnost) ali ne” (Bulc in Abram 2008: 16–17). Presojanje in vrednotenje pojava grafitov je torej izrazito različno, kar se je pokazalo tako v različnih mnenjih avtorjev, ki so o grafitih pisali, kot tudi v izjavah samih grafitarjev. Kot navaja Trček, grafiti

predstavljajo "gradbene kamne naših identitet ter so pot za razumevanje naših karakterjev" (Trček 2008: 192). Odločitev o tem, ali nas bodo ulice in njihove vizualne podobe vzpodbudile k razmisleku o mestu in njegovih prebivalcih, pa je prepuščena nam samim.

LITERATURA IN VIRI

ABRAM, Sandi

2008 Komodifikacija ter komercializacija grafitov in street arta v treh korakih: od ulice prek galerije do korporacij. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 36, št. 231-232, str. 34-49.

ABRAM, Sandi in drugi

2008 Transkripcija čajanke za sodobno umetnost o street artu v Galeriji Alkatraz, AKC Metelkova mesto. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 36, št. 231-232, str. 93-113.

159

BENNETT, Andy

2001 *Cultures of popular music*. Buckingham in Philadelphia: Open University Press.

BULC, Gregor

2004 *Proizvodnja kulture: vloga in pomen kulturnih posrednikov*. Maribor: Subkulturni azil.

2008 Tag kot umetnina: grafiti in režimi vrednotenja. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 36, št. 231-232, str. 73-92.

BULC, Gregor; ABRAM, Sandi

2008 Okvir. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 36, št. 231-232, str. 11-19.

COLNER, Miha

2008 Vstop institucionalne umetnosti v polje street arta in grafitarstva: primer Graza in Kaliningrada. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 36, št. 231-232, str. 60-72.

ERJAVEC, Aleš

2004 *Ljubezen na zadnji pogled: avantgarda, estetika in konec umetnosti*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

GASTMAN, Roger; ROWLAND, Darin; SATTTLER, Ian

2006 *Freight train graffiti*. London: Thames & Hudson.

LAYTON, Robert

1992 *Anthropology of art*. Cambridge: University Press.

LEBARIČ, Vasja

2008 Grafiti + institucija = šminka. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 36, št. 231-232, str. 55-59.

LION THE TIGER

2004 Grafitiranje v galeriji. V: *Grafitarji = Graffitiists*. Božidar Zrinski in Lilijana Stepančič, ur. Ljubljana: Mednarodni grafični likovni center. Str. 99-112.

LUNN, Matthew

2006 *Street art uncut*. Melbourne: Craftsman House.

LYNTON, Norbert

1994 *Zgodba moderne umetnosti: pregled likovne umetnosti 20. stoletja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

MIKOLA, Maša

2008 Mesto pretrganih podob: prostorskost, lokaliteta in poetika urbanih intervencij. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 36, št. 231-232, str. 194-205.

MILKOVIČ-BILOSLAV, Gašper

2008 Kriminalizacija grafitov v tujini in doma. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 36, št. 231-232, str. 241-250.

RADOŠEVIČ, Ljiljana

2008 "Nevidna" energija beograjskih ulic. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 36, št. 231-232, str. 291-306.

SCHNEIDER, Arnd; WRIGHT, Christopher

2006 The challenge of practice. V: *Contemporary art and anthropology*. Arnd Schneider in Christopher Wright, ur. Oxford in New York: Berg. Str. 1–27.

STEPANČIČ, Lilijana

2004 Grafiti kot sodobni spomeniki. V: *Grafitarji = Graffitiists*. Božidar Zrinski in Lilijana Stepančič, ur. Ljubljana: Mednarodni grafični likovni center. Str. 9–36.

STOREY, John

2001 *Cultural theory and popular culture: an introduction*. Dorchester: Henry Ling, Dorset Press.

ŠTERK, Slavko

2008 “Ponoči je hladneje kot zunaj”: zagrebska grafitarska scena. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 36, št. 231–232, str. 322–336.

TATARKIEWICZ, Władysław

2000 *Zgodovina šestih pojmov: umetnost, lépo, forma, ustvarjanje, prikazovanje, estetski doživljaj*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.

160

TOPLAK, Kristina

2006 *Buenas Artes: ustvarjalnost Slovencev in njihovih potomcev v Buenos Airesu*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

TRČEK, Franc

2008 Biti spider je fer: pajčevine kreativne svobode v dobi izginjanja javnega prostora. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 36, št. 231–232, str. 187–193.

VELIKONJA, Mitja

1999 Drugo in drugačno: subkulture in subkulturne scene v devetdesetih. V: *Urbana plemena: subkulture v Sloveniji v devetdesetih*. Peter Stankovič, Gregor Tomc in Mitja Velikonja, ur. Ljubljana: ŠOU – Študentska založba. Str. 14–22.

2008 Politika z zidov: zagate z ideologijo v grafitih in street artu. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 36, št. 231–232, str. 25–32.

VELIKONJA, Nataša

2004 Grafiti: poulično revolucionarno branje. V: *Grafitarji = Graffitiists*. Božidar Zrinski in Lilijana Stepančič, ur. Ljubljana: Mednarodni grafični likovni center. Str. 115–130.

BESEDA O AVTORICI

Tjaša Zidarič, dipl. slikarka ter univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja je leta 2006 diplomirala iz slikarstva na visoki strokovni Šoli za risanje in slikanje z nalogo *Pojem umetnosti: od antike do danes*, leta 2010 pa iz etnologije in kulturne antropologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani z nalogo *Grafiti: med umetniško kerativnostjo in socialno destruktivnostjo*. V pričujočem prispevku predstavlja sintezo svojih dosedanjih raziskav s področij urbane antropologije in antropologije umetnosti.

ABOUT THE AUTHOR

Tjaša Zidarič has a degree in painting and in ethnology and cultural anthropology. She graduated in painting from the Arthouse - College for Visual Arts in 2006 with a degree dissertation entitled *The Concept of Art: From Antiquity to the Present*; in 2010, she graduated in ethnology and cultural anthropology from the Faculty of Arts, University of Ljubljana, with a graduation dissertation entitled *Graffiti: from Artistic Creativity to Social Destructiveness*. The present articles presents a synthesis of her past research work into urban anthropology and the anthropology of art.

SUMMARY

INSTITUTIONALISATION AND COMMERCIALISATION OF SUBCULTURE GRAFFITI

The article addresses the question whether graffiti can be considered as a form of art. It therefore deals with the phenomenon of the institutionalisation of part of the graffiti subculture in art institutions, where a specific social context exists, in which certain graffiti are produced, presented and accepted as art and, on the other hand, the phenomenon of commercialisation of graffiti images, which also presents an interesting example of a transfer out of their authentic street environment. The theme is related to the conception of art in the present and it shows that what we consider as art is in the first place a construct of society and culture. Art as an institution (i.e. the social institution) has a key role in constructing new meanings for evaluating graffiti.

161

The opinions of authors writing on the subject of the institutionalisation of subculture graffiti in art institutions differ widely. Some think that because of their specific nature graffiti should not enter art institutions, because subculture evaluation considers not only aesthetic qualities, but also the circumstances in which graffiti are produced. Institutionalisation in the sphere of high culture reduces a graffiti, previously part of a subculture context, to an object with the status of a commodity, included in the capitalist process of exchange, where it is evaluated, offered on the market and sold (Abram 2008: 39). One of the aspects of the graffiti subculture is supposed to be its dismissive attitude to capital. Furthermore, in a gallery graffiti lose their power of communication, while in the street there is live communication, an uncertain fate, and unexpected and illegal origin (Lebarič 2008: 57). Some authors consider the transfer of graffiti into art institutions positively, because this contributes to wider recognition of the graffiti subculture (Colner 2008: 70). The borders between visual culture and high art are permeable and graffiti present a part of the new public art (Stepančić 2004: 16-17).

Based on the ethnographic method, the author comes to the conclusion that the interviewed graffiti creators mostly refer to the positive effect of presentation in a gallery. They agree that aesthetic value is not necessarily the only criterion for a graffiti's high value within the subculture, because the circumstances in which it was produced are also important. Nevertheless, they do not oppose presentations of graffiti in art galleries. They do, however, consider street graffiti themselves to be art, but they also point out that only high quality, aesthetic graffiti should be presented, i.e. artistic or subculture ones, confirming that this kind of graffiti is considered the only one worth consideration in an art discourse. Furthermore, they nearly all rejected political connotations of their graffiti, associations with criticism of state control over public space, or criticism of public advertising. Based on these statements the author concludes that some artistic graffiti creators are totally apolitical and that their approach to graffiti is above all an artistic one: graffiti are produced in the public space, but they have no relevant political, rebellious or socially critical connotations. The interviewed graffiti creators also show no dismissive attitude to capital, since most of them consider it a success to make money out of commercial graffiti.

The author's opinion is that the introduction of subculture graffiti in the field of official art is not unusual, mainly because the way art is conceived in the present, when its field is entered by works of all kinds, which no longer meet any of the characteristics that formed the basis for defining art in the past. Based on their genuine aesthetic elements, which are completely absent from many works of modern art, subculture graffiti can be more easily considered art than many accepted works of modern art; based on the institutional theory, it is the institution which constructs art, values and recognition, because it refers to graffiti as a form of art in particular in the sense of the institutionalisation of creation and representation, and also based on the fact that an exact definition of art is impossible in the present.

“NOVE RELIGIJE? A MISLITE KRŠČANSTVO?”

Sodobno poganstvo na Slovenskem

Aleš Črnič

163

IZVLEČEK

Članek temelji na etnografski raziskavi sodobnih alternativnih religijskih in duhovnih skupin na Slovenskem, pri čemer se posebej osredotoči na t. i. neopoganske skupine. V prvem delu predstavlja neopoganstvo, kot se je na Zahodu razmahnilo v drugi polovici 20. stoletja v okviru novih religijskih gibanj, nato v osrednjem delu sistematično prikaže neopoganske in staroverske skupine, ki so v zadnjih letih dejavne v Sloveniji, da bi v sklepnem delu predlagal njihovo klasifikacijo.

Ključne besede: sodobno poganstvo, neopoganstvo, staroverstvo, rodna vera, nova religijska gibanja

ABSTRACT

The article is based on an ethnographic research of contemporary alternative religious and spiritual groups in Slovenia, focusing in particular on so-called “Neo-pagan” groups. Its first part presents Neo-paganism as it flourished in the West in the second half of the 20th century as one of many new religious movements; the central part systematically presents the Neo-pagan and Old Believer groups which have been active in Slovenia in recent years to suggest a classification in the final part.

Keywords: contemporary paganism, Neo-paganism, Old Believers, native religion, new religious movements

Uvod

Spomin na predkrščansko obdobje – bodisi realen bodisi fikcijski – je v moderni slovenski kulturi dokaj dobro prisoten. Obuja ga recimo znameniti Prešernov ep iz sredine 19. stoletja *Krst pri Savici*, v katerem predkrščanske prednike Slovencev predstavlja predvsem lik Črtomira.¹ V 20. stoletju sta zanimanje (predvsem mladih bralcev) za način življenja naših starodavnih prednikov najbolj učinkovito vzpodbujali povesti Janeza Jalna *Bobri* (1942/43) in Frana Saleškega Finžgarja *Pod svobodnim soncem* (1912). Prva nadvse živo opisuje štiri tisočletja oddaljen svet koliščarjev na prostoru današnjega Ljubljanskega barja in njihovo

---

¹ Zgodovinske informacije je naš največji romantični pesnik črpal pri kranjskemu polihistorju iz 17. stoletja Janezu Vajkardu Valvazorju.

sprejetje matricentrične religije s čaščenjem boginje.² V drugi, bolj izrazito narodno zavedni povesti, pa glavni junak Iztok, sin staroste Svaruna, v 5. stoletju spoznava bizantinski način vojskovanja in njihovo kulturo – vse seveda z namenom, da bi spoznanja prinesel nazaj v svojo precej idealizirano prikazano slovansko skupnost.

In kdo ne pozna Kekca, znamenitega mladinskega junaka, ki je vsaj od sredine prejšnjega stoletja dalje, ko so na osnovi tridelne povesti Josipa Vandota, objavljene med letoma 1918 in 1924, posneli prvi slovenski (tudi z beneškim levom nagrajeni) mladinski film, ena najbolj prepoznavnih ikon slovenske popularne kulture.³ Lik Kekca, neustrašnega in radoživega pastirčka, zaščitnika nemočnih, predstavlja tipično mitično herojsko figuro. Nekateri njegovi literarni sopotniki so očitno oblikovani na osnovi starodavnih slovanskih mitičnih bitij. To velja za divjega lovca Bedanca (pred katerim Kekec v prvem delu rešuje krhkega in plašnega zeliščarja Kosobrina), ki mu mnogi pripisujejo povezave z Vedomcem (znan tudi kot Vejdamec, Vedaunc, Vedavec in tudi Bedanec) – nekakšnim temnim in strašnim nasprotjem Kresnika (Ovsec 1991: 475 in Kropelj 1998: 163–64). Še bolj očitna je povezava Kekčeve nasprotnice iz drugega dela – hudobne stare zeliščarice Pehte – s slovansko Pehtro babo, ki jo v ruski mitologiji poznajo pod imenom Jaga baba, očitno pa je povezana z italijansko Befano, nemško Berchto (tudi Perchto) in francosko tante Aire (Blažič 2010 in Šaver 2005: 167–72). V tretjem delu srečamo še eno mitično figuro – starega modreca Vitranca, ki (v več kot prepričljivi upodobitvi slovenske igralske legende Jožeta Zupana) osupljivo spominja na več kot tri desetletja mlajšega Gandalfa iz hollywoodskega planetarnega hita *Gospodar prstanov*.

Predkrščanski mitični elementi pa se ne skrivajo zgolj v slovenski literaturi in pop kulturi, vsaj do neke mere so seveda še živi v ljudskem izročilu. To se kaže v nekaterih ljudskih pesmih, številnih običajih ob nekaterih praznikih (tudi tistih, ki jih dojemamo kot predvsem krščanske, npr. božič in velika noč), pustnem karnevalu (predvsem očitno o tem pričajo ptujski kurenti in belokranjski Zeleni Jurij) itd. Še več, nekateri domnevajo, da je poleg omenjenih običajev vse do današnjih dni preživel tudi del pristnega starodavnega predkrščanskega duhovnega izročila. TV Slovenija je npr. v zadnjih letih posnela tri dokumentarce Jadrana Sterleta, ki na temelju raziskav Pavla Medveščka (1992 in 2006) prikazujejo starodavne mite in legende zahodne Slovenije, osredotočajo pa se tudi na obrede in v njih uporabljane artefakte, ki naj bi po mnenju nekaterih preživeli vse do danes. *Med hribi kačjih glav* (2004, 48 minut) pripoveduje o mitu o veliki kačji ribi, ki se je ohranil do sredine dvajsetega stoletja med domačini na Banjski planoti v okolici kraja Lokovec, in prikaže niz kamnov v obliki kačje glave, ki naj bi imeli posebno duhovno moč, zato naj bi jih ljudje do nedavnega

² O tem, da starodavno čaščenje boginje na ozemlju današnje Slovenije ni zgolj literarni izmislek, priča domnevno najstarejša popolna človeška upodobitev na našem ozemlju, kipec Črne boginje (glej Makarovič 1998). Kipec, ki naj bi bil izdelan okoli leta 2.200 pr. n. št., so našli na ljubljanskem barju, na ogled je v Narodnem muzeju.

³ Prvi slovenski mladinski film *Kekec*, posnet leta 1951, so predvajali v več kot 30 državah. Sledila sta mu prvi slovenski barvni film *Srečno, Kekec!* leta 1963 in pet let kasneje še *Kekčeve ukane*. Celotna trilogija je še danes neverjetno priljubljena med otroki (seveda predvsem v filmski, do neke mere pa tudi v knjižni obliki).

uporabljali tudi v posebne obredne namene. *Jelenk: sveta gora starovercev* (2008, 48 minut) je zgrajen okoli povedk o Babji jami, ki naj bi bila vse do prve svetovne vojne središče starovercev. Prikaže tudi škatlo z vtisnjeno letnico 1920, polno predmetov, ki naj bi jih uporabljali za prerokovanje – mogoče vse do današnjih dni, vendar domnevne prerokovalke o tem nočejo govoriti. Film celo rekonstruira domnevno edini do danes preživel obred, to je obredno umivanje pred jamo, ki naj bi bila bivališče dobre bele kače. *Osvatina: poganski ogenj* (2009, 30 minut) prikazuje obredno kurjenje drevesnega čoka/panja na Idrijskem in na Krasu na marčevski mlaj, ko se zima prelomi v pomlad. S kurjenjem drevesa (običajno hrasta), ki naj bi bilo pri starovercih simbol boginje Mokoš, so ljudje pregnali zle duhove iz hiš in tudi iz sebe (v ta namen so jedli v ognju pečeno repo).

Omenjeni filmi se ob prikazovanju povedk in mitologij tudi bolj ali manj eksplicitno sprašujejo (predvsem *Jelenk*), ali so verovanja in obredje t. i. starovercev preživel do danes. In to je vprašanje, s katerim se (vsaj do neke mere) sooča tudi avtor pričujočega članka v svojih raziskavah novih religijskih gibanj. Podatki o sodobnih alternativnih religijskih in duhovnih skupinah na Slovenskem, zbrani z etnografskimi raziskovalnimi metodami v zadnjem desetletju,⁴ namreč razkrivajo kar nekaj skupin, ki se sklicujejo bodisi na t. i. neopogansko bodisi na staroversko tradicijo. Pričujoči članek tako najprej predstavlja neopoganstvo, kot se je na Zahodu razmahnilo v drugi polovici 20. stoletja v okviru novih religijskih gibanj, nato v osrednjem delu sistematično prikaže neopoganske in staroverske skupine, ki so v zadnjih letih dejavne v Sloveniji, v sklepnem delu pa predlaga njihovo klasifikacijo.

Neopoganstvo kot novo religijsko gibanje

Beseda pogan izhaja iz latinske besede *pagus*, ki dobesedno pomeni vaško, ruralno. Zgodnji kristjani so jo uporabljali za označevanje predkrščanskih (nejudovskih) verovanj, skozi stoletja pa je ohranila pejorativno konotacijo, ki vse do danes vsaj z vidika prevladujoče krščanske kulture vključuje tudi neciviliziranost. V drugi polovici 20. stoletja pa se – najprej predvsem v Veliki Britaniji in takoj zatem v ZDA, kmalu pa tudi v drugih delih zahodnega sveta – pojavijo skupine, ki častijo naravo in se pri tem sklicujejo na različne predkrščanske tradicije, svojo dejavnost pa razumejo kot sodobno poganstvo ali neopoganstvo (slednji izraz uporabljajo predvsem raziskovalci, praktikanti pa redkeje). O pravem gibanju lahko začnemo govoriti nekje v sedemdesetih letih, kar se najbolj kaže skozi množico neopoganskih festivalov. Razmah organiziranih neopoganskih aktivnosti se zgodi v posebnem družbenem kontekstu tistega časa, ki ga na Zahodu zaznamuje predvsem mladinska kontrakultura. Takrat se v splošnem iskanju alternativ obstoječi ureditvi družbenega in kulturnega življenja pojavijo tudi številna alternativna religijska in duhovna gibanja. Ena izmed jasno razvidnih linij znotraj izjemno eklektičnega (in mnogokrat tudi zelo sinkretičnega) nabora novih religijskih gibanj je tudi pojav sodobnega poganstva.

⁴ Podrobnosti o raziskavi so dostopne na www.religije.info (glej tudi Črnič in Lesjak 2006).

Izvori sodobnega poganstva pa so seveda starejši, segajo vsaj v 19. stoletje, ko se na Zahodu razmahne romantično navdušenje nad starodavnimi kulturami in njihovim domnevno pristnim duhovnim znanjem. Na temelju večstoletne evropske okultne tradicije takrat nastanejo nekatera ezoterična združenja, ki pomembno vplivajo na pojav in razmah neopoganstva, med najpomembnejšimi v tem smislu sta zagotovo Teozofsko društvo in Red zlate zore. Teozofsko društvo,⁵ ki je na eklektičen in sinkretičen način promoviralo ideje zahodnega okultizma skupaj z nekaterimi hindujskimi in budističnimi idejami, sta z namenom negovanja duhovnih principov in iskanja pristnih resnic leta 1875 v New Yorku ustanovila Helena Petrovna Blavatsky (1831–1891) in Henry Still Olcott (1832–1907). Do takrat podobne organizacije še ni bilo, zato je imela izjemno velik vpliv na razvoj alternativnih duhovnih praks skozi celo 20. stoletje.

Le nekaj let za Teozofskim društvom so v Londonu ustanovili še eno okultno združenje, Hermetični red zlate zore, ki je promoviral predvsem astrologijo, hermetično kabalo in alkimijo. Red je bil hierarhično organiziran po zgledu v tistem času precej popularnih prostozidarskih lož, uporabljali so tudi podobne iniciacijske obrede (edina večja razlika je bila v tem, da so v nasprotju s prostozidarji v svoje vrste sprejemali tudi ženske). Eden najbolj znanih članov je bil tudi razvpiti okultist in mistik Aleister Crowley (1875–1947), ki je v začetku 20. stoletja ustanovil še en okultni red, znameniti Ordo Templi Orientis (O.T.O.), red vzhodnega templja oz. red orientalskih templjarjev.

Crowleyev vpliv na razvoj sodobnega zahodnega okultizma je velik. Med drugimi se po njem zgleduje tudi Gerald Gardner (1884–1964), nekdanji tudi sam iniciiranec v O.T.O., sredi 20. stoletja pa predvsem eden najbolj vplivnih promotorjev sodobnega čarovništva, znanega kot wicca.⁶ Kot uradnik britanskega imperija je celo kariero preživel v Aziji, kjer se je navdušil nad magijo, po upokojitvi in vrnitvi domov pa je pričel študirati tudi zahodni okultizem. Kmalu se je razglasil za iniciiranca v starodavno čarovništvo in pridobil prve privrženca, ki jih je organiziral v majhne skupine (v angleščini 'coven'), ki so vse do danes tipična organizacijska oblika wicce in praviloma štejejo 12 članov (v nobenem primeru pa ne manj kot štiri in ne več od 26). Leta 1954 je napisal knjigo *Čarovništvo danes* in v njej postavil temelje t. i. gardnerijanske wicce (Chrissydes 1999: 337).

⁵ Teozofija je skoraj zagotovo že celo stoletje prisotna tudi na pri nas, saj so se že konec 19. stoletja nekateri slovenski intelektualci z njo srečevali med študijem na Dunaju, v Gradcu in Pragi. Formalno se je institucionalizirala junija 1923 z ustanovitvijo Teozofske družbe v Ljubljani. Šele kasneje, leta 1925, je bilo ustanovljeno Jugoslovansko teozofsko društvo, ki je prirejalo predavanja (tudi v Sloveniji) in leta 1927 začelo v Zagrebu izdajati revijo "Teozofija". Slovenski pesnik Oton Župancič se je s teozofijo srečal v Nemčiji 1908 in je teozofske prvine pogosto vpletal v svoje pesmi, znana teozofinja pa je bila tudi svetovna popotnica in pisateljica Alma Karlin (glej Šmitek 1986: 153-196). Kmalu po II. svetovni vojni je bilo ponovno registrirano teozofsko društvo, ki se je po letu 1975 razcepilo na stare in mlade teozofe. Slednji so ustanovili skupino "Bratstvo", ki pa jo je matična organizacija leta 1984 odpravila. Teozofsko društvo ima danes približno 40 članov, izdaja spletni časopis Teozofske novice in prireja različne dejavnosti (glej <http://teozofija.info>). Iz teozofije so izšli tudi pri nas prisotni antropozofi Rudolfa Steinerja, ki poleg duhovnih elementov v slovenski prostor vnašajo predvsem alternativne pedagoške prakse (v Ljubljani delujejo waldorfska gimnazija, osnovna šola in vrtec (glej www.waldorf.si)).

⁶ Pripadniki sodobnega čarovništva so za označevanje svoje dejavnosti tudi v širšo rabo vpeljali besedo 'wicca', staroangleško različico sodobnejše 'witchcraft' – čarovništvo, ki ima v krščanski kulturi že stoletja predvsem negativno konotacijo.

Sodobno čarovništvo je eden ključnih delov sodobnega poganstva, ki je nekakšen krovni pojem za označevanje množice izjemno heterogenih skupin raznovrstnega izvora in dejavnosti, oz. “niza različnih sodobnih tradicij in praks, ki razumejo naravo kot nekaj svetega in živega, in pri tem črpajo iz poganskih religij preteklosti, pri čemer uporabljajo obredje in mite kreativno, prirejajo skupne festivale in obeležujejo skupne praznike in so običajno politeistične, panteistične in/ali duoteistične, vsaj glede pojmovanja moške in ženske narave svetega/božjega, zato v svoje panteone vključujejo tako moška kot tudi ženska božanstva” (Clarke 2006: 437).

Običajno torej s pojmom neopoganstvo (ali tudi sodobno poganstvo) označujemo sodobne interpretacije in revitalizacije predkrščanskih religij, npr. sodobno čarovništvo, druidstvo, nordijski asatru (heathenizem), slovansko staroverstvo,⁷ navdušenje nad keltsko duhovno zapuščino, (neo)šamanizem itd. Nekateri veje sodobnega poganstva primarno črpajo iz starodavnih tradicij nezahodnega sveta, npr. severnoameriških Indijancev, afriške jorube in santerije, starodavne egipčanske civilizacije, majevskih verstev, pa tudi tibetanskega budizma itd.

Nekateri neopoganske skupine so zelo jasno strukturirane, člani morajo včasih izpolnjevati določene pogoje, neredko vstop v skupnost spremlja tudi formaliziran obred iniciacije. Druge skupine so organizirane manj formalno in članstvo ni jasno določeno. Posamezne skupine črpajo iz različnih mitologij, nekatere izvajajo bogatejše obredje, dejavnosti nekaterih drugih pa so veliko manj ritualizirane. Večina skupin tako ali drugače obeležuje glavne praznike, ki se nanašajo na naravni cikel koledarskega leta. Pogosto gre za starodavne praznike keltskega izvora, to so Imbolc ali Oimelc (tudi Candlemas) (2. februarja), Beltane (30. aprila/1. maja), Lughnasadh/Lammas (31. julija/1. avgusta) in Samhain/Hallowe'en (31. oktobra/1. novembra), poleg njih pa tudi za čaščenje sončevih obratov, torej zimskega (21. decembra) in poletnega (21.-23. junija) solsticija ter spomladanskega (21. marca) in jesenskega (21. septembra) enakonočja.⁸

Pri neopoganstvu gre nemara res za prevladujoči okus čudno in na prvi pogled otročjo dejavnost, v kateri pa ne moremo spregledati pristnega iskanja globljega smisla. Sodobno poganstvo si aktivno prizadeva za pristno duhovno izkušnjo v utopično skonstruiranih skupnostih, kot v svoji študiji neopoganskih festivalov prepričljivo pokaže Sarah Pike (2001).

Pri tem ga ženejo različna tipično sodobna hrepenenja: hrepenenje po nepokvarjeni naravi (ekologija), hrepenenje po samoizpolnitvi, iskanje

---

⁷ Omeniti velja, da slovanski staroverci za poimenovanje svojih dejavnosti ne sprejemajo oznake (neo)poganstvo. Vendar pa sodobne empirične in teoretske raziskave iz analitičnih razlogov v sodobno pogansko področje vseeno umeščajo tudi staroverstvo.

⁸ Lughnasadh/Lammas je bil izvorno tudi praznik prve žetve, Samhain obeležuje njen konec. Slednji je znan predvsem kot keltsko novo leto, tudi tradicionalno pa je vseboval elemente čaščenja mrtvih, kar se še danes odraža v pri nas razširjenem dnevu mrtvih. Značilno je prevzemanje (in reinterpretiranje) teh starodavnih praznikov s strani kasnejših kultur, npr. krščanska božič in praznik vseh svetih, ali pa v naših krajih še danes razširjeni sekularni prvomajski kresovi.

seksualne svobode, nezadovoljstvo nad tradicionalnimi religijskimi institucijami, povečevanje ženskega principa (feminizem) itd. Vse to so tipični motivi, ki motivirajo poznomodernega posameznika, značilni so tako za različna področja naših potrošniških družb kot tudi za sodobno novodobniško in drugo alternativno duhovnost.⁹

Neopoganstvo na Slovenskem

168

Zadnje dni oktobra 2004 sem se odzval vabilu zavoda Vrbov log in se odpeljal v vasico blizu Krškega na praznovanje samhaina, keltskega novega leta. Praznik, danes znan tudi kot noč čarovnic, obeležuje čas, ko "bog umre, da bi se ponovno rodil 21. decembra na yule" (intervju z voditeljico Vrbovega loga, 30. 10. 2004). Leto prej je skupinica navdušencev na istem mestu, v brunarici nad Ajdovsko jamo, priredila občutno večje praznovanje,¹⁰ tokrat pa je bilo (tudi zaradi finančnih razlogov) srečanje bolj komorno. A zato nikakor ne manj zanimivo – poleg gostiteljev, živahne voditeljice Vrbovega loga in keltskega šamana (domnevno enega izmed sedmih, ki naj bi delovali po različnih delih Evrope in med seboj komunicirali telepatsko) – so se dogodka udeležile še dve ali tri priletne članice skupine, nekaj radovedne mladeži iz okoliških krajev in vabljeni sedemčlanska skupina z Dunaja, med njimi tudi wiccanska svečenica Miss Purple in Shadow Viper, Indijanec plemena Cherokee.¹¹ Dvodnevno praznovanje je potekalo v duhu predavanj in t. i. delavnic: o sodobnem čarovništvu, mitologiji in obredju severnoameriških Indijancev, keltskem šamanizmu ter o zgodovinskem nastanku wicce in o wiccanskem obredju. Uvodni in zaključni obred praznovanja so zaznamovali risanje obrednega kroga, obredno čiščenje z žajbljevim dimom, klicanje raznih božanstev in izrekanje dobrih želja za samo praznovanje, kakor tudi za vse sodelujoče in sploh za vsa živa bitja. Izvajanje obredov je bilo zaradi slabega vremena deloma okrnjeno, je pa obilica dežja ustvarila čarobno vzdušje na kraškem polju pod brunarico, iz katerega je na vseh koncih vrela voda. V takšnih razmerah obisku Ajdovske jame, neolitskega svetišča, ki je zaradi v njej prebivajoče kolonije netopirjev del leta zaprt za obiskovalce, ni bilo težko pripisati nekaj mističnega.

Prijetno in inspirativno praznovanje je pustilo vtis o precej razpršenih, eklektičnih in v določeni meri tudi sinkretičnih aktivnostih Vrbovega loga. Vtis, ki ga v veliki meri lahko posplošimo tudi na ostale neopoganske dejavnosti v Sloveniji,

⁹ Z novodobniško duhovnostjo mislimo na t. i. new age – izrazito eklektično in sinkretično gibanje, ki od sedemdesetih let 20. stoletja dalje s prakticiranjem različnih 'holističnih' metod razvijanja 'umatelesa-duha' promovira spremembo naših materialistično orientiranih družb in kultur v smeri proti 'novi dobi' duhovnosti, harmonije in prevlade mehkega – ženskega principa (za podrobnejše informacije o novodobniški duhovnosti glej Ban 2008, Lavrič 2002 in Črnič 2007). Z drugo alternativno duhovnostjo pa tukaj mislimo na vse ostale (nenovodobniške) oblike duhovnosti, ki v zadnjih desetletjih bolj ali manj uspešno prosperirajo izven velikih uradnih religijskih institucij (predvsem – ne pa izključno – znotraj konteksta novih religijskih gibanj).

¹⁰ Eno od delavnic naj bi vodil takrat glavni gardnerijanec, za zabavo pa je poskrbela takrat sicer še ne širše popularna Katalena.

¹¹ Kot nekakšna opazovalca sva se praznovanja udeležila tudi pisec pričujočega članka skupaj s svojo bivšo študentko, ki je nedolgo pred tem izdelala diplomsko nalogo na temo sodobnega čarovništva.

ki se dogajajo v različnih skupinskih kontekstih, tako znotraj registriranih verskih skupnosti kot v posamičnih društvih ali v zgolj neformalno organiziranih skupinah.

Med 43 verskimi skupnostmi, registriranimi pri Uradu za verske skupnosti,¹² so vsaj štiri tako ali drugače povezane z neopoganskimi idejami in praksami: Svobodna katoliška cerkev, Bela gnostična cerkev, Univerzalna verska skupnost vzhajajočega sonca in Duhovna skupnost Oriš – energij narave. Predvsem prvi dve sta v svojih dejavnostih izrazito eklektični (do neke mere to velja tudi za tretjo), medtem ko so izvori idej in praks zadnje skupnosti dosti bolj jasno zamejeni.

Svobodna katoliška cerkev

Svobodna katoliška cerkev (SKC) je formalizirala svoje delovanje že za časa socialistične Jugoslavije, leta 1984. Svoje izvore locirajo v Staro katoliško cerkev, ki se je leta 1873 odcepila od Rimskokatoliške cerkve, med ključnimi viri duhovnega znanja pa slovenski pripadniki omenjajo predvsem teozofijo.¹³ V spletni predstavitvi svojo skupnost označijo za “ezoterično gnostično cerkev vodnarjeve dobe” (www.skc-slo.si). Od samih začetkov delovanja je predstavljala SKC enega prvih virov novodobništva na Slovenskem in skozi celotna devetdeseta leta 20. stoletja je bila eden glavnih promotorjev novodobniških idej in praks. Prirejali so najrazličnejše duhovne seminarje in delavnice, nekaj let so izdajali tudi Vodnarjev list, prvo novodobniško publikacijo pri nas. V začetnem obdobju so imele pomembno mesto v njihovem delovanju tudi azijske ideje, predvsem karma in reinkarnacija, prirejali so tudi delavnice tantrične joge. Vse do danes, ko imajo po lastnih navedbah v Sloveniji 18 duhovnikov,¹⁴ ostajajo njihove dejavnosti zelo eklektične. Srečujejo se redno enkrat mesečno.

Osrednja figura slovenske SKC vsa leta ostaja Aristid Havliček - Tili. V SKC ga je posvetil škotski škof, ki je tudi druid in pogan. Okoli leta 2007 se je tudi Havliček navdušil nad druidstvom in britanskim neopoganstvom, osebno se je seznanil z britansko wiccansko sceno in z ljudmi iz kroga okoli znamenite neopoganske knjigarne Atlantic Book Shop. Tako je neopoganstvo postalo pomembna sestavina dejavnosti slovenske SKC; njen vodja trdi, da je “hkrati kristjan in pogan, saj ni smiselno ločevati med krščanstvom in poganstvom” (intervju, 17. 8. 2010). Večina ostalih članov SKC ni poganov. Sčasoma je Havličekovo navdušenje nad britanskim neopoganstvom pripeljalo do formiranja bolj jasno neopogansko usmerjene skupine Pan pogan, ki pa jo predstavljamo v nadaljevanju (po predstavitvi formalno registriranih verskih skupnosti z neopoganskimi elementi).

¹² Celoten seznam pri nas delujočih verskih skupnosti je dostopen na http://www.uvs.gov.si/si/delovna_podrocja/register_cerkva_in_drugih_verskih_skupnosti/.

¹³ K nam je cerkev, ki je del mednarodne Liberalne katoliške cerkve (Liberal Catholic Church), prišla iz Hrvaške. Kot začetnika omenjajo Arnolda Harrisa Mathewa, ki je izstopil iz RKC in postal škof Stare katoliške cerkve. Mathew je v cerkev posvetil Jamesa Ingalda Wedgwooda, bivšega anglikanskega duhovnika, ki je leta 1904 postal teozof, leta 1916 pa škof gibanja, ki je tri leta kasneje formalno preraslo v Liberalno katoliško cerkev.

¹⁴ Od tega je 11 duhovnic; a vsi štirje nosilci pravice do opravljanja svetih maš so moški (v kratkem naj bi se jim vendarle pridružila prva ženska).

Bela gnostična cerkev

Druga verska skupnost, ki v svoje izjemno pestre dejavnosti vključuje tudi elemente šamanizma in afriškega poganstva, je bila registrirana kot verska skupnost leta 1999. Izšla je iz Bele gnostične cerkve, kot je nastala sredi sedemdesetih let 20. stoletja v Čikagu, kjer je bil v skupnost iniciiran tudi Živorad Mihajlovič Slavinski. Leta 1980 je organiziral prvi gnostični intenziv (poznani tudi kot intenziv razsvetljenja) v Beogradu, dve leti za tem tudi v Ljubljani. Okrog te dejavnosti je pri nas nastalo Društvo psihotronikov, v okviru katerega se je redno tedensko zbiralo med 30 in 50 članov. V devetdesetih njihovo delovanje zamre, konec devetdesetih pa pod drugim novim vodstvom nastane nova Bela gnostična cerkev, ki poleg intenzivov razsvetljenja ponuja še množico drugih dejavnosti, med njimi tudi šamanistične delavnice, iniciacije Ifa, Oriše, Babalawo itd. Nova cerkev je tako v svojih dejavnostih veliko bolj eklektična in sinkretična od stare, imela naj bi deset polnopravnih članov, njene dejavnosti pa potekajo tudi (če ne predvsem) v okviru zasebnega centra Altorion (www.althorion.net).

170

Univerzalna verska skupnost vzhajajočega sonca

V okviru leta 2003 registrirane verske skupnosti se v koči na Hočkem Pohorju bolj ali manj redno zbira do 15 članov, ki poleg osebnih praznikov (rojstva, poroke ipd.) praznujejo enakonočja in Sončeve obrate. Koča je last vodje skupnosti, ki je bil sprva fasciniran nad slovansko mitologijo, nakar je ugotovil, da o njej ne najde dovolj kompetentnih virov, potem pa se je obrnil bolj proti keltski tradiciji, ki pa jo razume in prakticira "ne preveč strogo, temveč zelo odprto" (intervju, 8. 12. 2010). Skupina ne deluje navzven in si ne prizadeva navezovati stikov s somišljeniki, ampak je povsem usmerjena vase – njeni člani si prizadevajo za pristno življenje v skladu z naravo in njenimi zakoni.

Duhovna skupnost Oriš – energij narave

Razmeroma nedavno se je v Sloveniji pojavila še ena prepoznavna skupnost, ki je v svojih dejavnostih jasno zamejena in občutno manj eklektična od doslej obravnavanih. Duhovna skupnost Oriš – energij narave, ki je svoje delovanje uspešno registrirala pri Uradu za verske skupnosti leta 2007, zvesto sledi tradiciji čaščenja narave in iz nje izvirajočih "duhovnih energij", kot se je razvila v Afriki (predvsem v jugozahodni Nigeriji in v Beninu) pri ljudstvu Joruba (znana je tudi pod imenom Ifa).¹⁵ Na spletnih straneh skupnosti, kjer lahko najdemo seznam 48 zemeljskih duhov Oriš (od skupaj 401), v katere so bili doslej iniciirani Slovenci, objavljajo tudi bogat letni koledar dogodkov (www.orisa.si). Uradnih podatkov o članstvu ni, kompetentna ocena aktivnih pripadnikov pa bi le težko presegla 20 ali največ 30 oseb.¹⁶

¹⁵ Tradicija čaščenja Oriš se je skupaj z afriškimi emigranti že pred stoletji preselila tudi na druge celine, najbolj prisotna je v Južni Ameriki: v Braziliji je znana kot Condomble, na Kubi pa kot Santeria.

¹⁶ Duhovna skupnost Oriš – energij narave, se je aprila 2010 celovito predstavila v Mestnem muzeju Ljubljana v okviru večletnega projekta Muzeji povezujemo.

Poleg predstavljenih štirih uradno priznanih verskih skupnosti, ki v svoje delovanje bolj ali manj jasno vključujejo tudi neopoganske elemente, v Sloveniji deluje še nekaj skupin, ki sicer niso uradno registrirane kot verske skupnosti, vendar pa so v svojih intenzivnih in javno zaznavnih dejavnostih še bolj jasno neopoganske.

Pan Pogan

Kot smo že omenili, se je okoli majhne skupine navdušencev nad (predvsem britanskim) neopoganstvom iz Svobodne katoliške cerkve postopoma razvila jasno razvidna neopoganska skupina, ki danes deluje ločeno od SKC, imenuje pa se Pan pogan. Formalno je organizirana kot društvo, povezana je z Mednarodno pogansko federacijo (Pagan Federation International). Leta 2009 so izdali tri številke revije Pan pogan: prvi dve sta izšli v nakladi po 3.000 izvodov, tretja pa je zaradi finančnih težav izšla zgolj v elektronski obliki (dostopna je na www.panpogan.org). Lično oblikovana revija, ki jo je v celoti izdelala skupinica mladih entuziastov, je predstavila širok nabor tem, kot so boginja, druidi, bogovi z rogovi, neopoganstvo, čarovništvo, vampirizem, festivali (ostara, kresna noč), praslovansko ljudsko izročilo (Belobog in Črnobog) in stare slovanske boginje (Vesna, Dodola, Lada, Rusalka, Devana, Živa), legenda o vilinski kraljici Walesa – Rhiannon, Kelti v Rimu, bog Pan, intervjuji z lastnico knjigarne Antlantic Geraldin Beskin, koordinatorico Mednarodne poganske federacije Morgano, članom Reda zlate zore Nickom Farrelom, Aristidom Havličkom - Tilijem itd.

171

Istega leta, 2009, je društvo Pan Pogan v nekem ljubljanskem pubu organiziralo mednarodno pogansko konferenco. Približno 60 pretežno mladih obiskovalcev je spremljalo predstavitev uglednih tujih gostov: wiccanka Morgana je predstavila delovanje in cilje Mednarodne poganske federacije (www.paganfederation.org), Geraldine Beskin življenje in delo Aleisterja Crowleya, velika duhovnica templja boginje v Glastonburiju¹⁷ Jacqui Woodward-Smith je predavala o sodobnem pomenu boginje, Polona Sepe, ena vodilnih slovenskih novodobniških figur vse od osemdesetih let dalje, pa je predstavila povezave med tantrično jogo in poganstvom. Predstavitve so se zaključile s plesom, ki so ga udeleženci naslovili z “Boginja se vrača”, celotno konferenco pa so sklenili naslednji dan v Kamniški Bistrici z obredom, posvečenim boginji.¹⁸

Konec julija 2010 je društvo Pan Pogan priredilo celotedenski poganski tabor na Pohorju. Ves čas je na predavanjih, delavnicah in v obredih prisostvovalo

¹⁷ Angleško mestoce Glastonbury je eden od največjih svetovnih centrov novodobniških aktivnosti. V samem mestu in okolici se nahajajo številna arheološka najdišča, ki pričajo o intenzivnem predkrščanskem življenju v regiji – tukaj naj bi bil eden centrov starodavne keltske kulture –, prav tako pa se mesto ponaša z bogato krščansko zgodovino, o kateri priča tudi impresivna opatija v njegovem središču. Glastonbury je znan po enem največjih pop festivalov na svetu, ki je v zadnjih desetletjih privabil tudi množice novodobnikov (v letu 2011 med številnimi drugimi napovedujejo tudi nastop U2, Coldplay, Beyonce itd.).

¹⁸ “Obred smo skovali skupaj – vsakdo je dal svoj prispevek. Kot je v navadi, smo začrtali sveti krog in priklkali sile štirih strani neba. Nato smo izrekli svoje dobre želje v sveto jajce in ga zakopali v zemljo, z namenom, da obrodi dobre sadove. To je bil naš prvi skupni obred in upam, da bodo naslednji skupni obredi grajeni na izkušnjah prvega.” (Pan Pogan, letnik 1, številka 2, str. 37)

jedro 15 ljudi, nekateri dogodki pa so bili bolj obiskani (na vrhuncu naj bi bilo na taboru okoli 40 ljudi).¹⁹

Pan Pogan poganstvo pojmuje široko in inkluzivno, vanj uvrščajo vse predkrščanske ideje in prakse. Povezave s SKC ne zanikajo, poudarjajo pa predvsem povezave s teozofijo. Srečujejo se redno tedensko (ob torkih v najetih prostorih v Ljubljani) ob predavanjih in včasih tudi ob izvajanju kakega obreda (večinoma druidski obredi, včasih tudi kak obred iz tradicije Reda zlate zore). V svojih dejavnostih so zavestno eklektični.²⁰

Vrbov log in Borov log

172

Da se pri nas večina neopoganskih aktivnosti odvija mimo uradnih verskih skupnosti, dokazuje še en grozd opazno aktivnih skupin, ki so svoje delovanje zgradile okoli keltske tradicije. Na začetku poglavja smo strnjeno opisali praznovanje samhaina, keltskega novega leta, ki ga je priredila skupina Vrbov log. V zavodu s tem imenom so celo desetletje prirejali različne dogodke, delavnice in manjše festivale, osredotočene okoli slovenskega ljudskega izročila, v katerem so iskali vplive starodavne keltske tradicije. Skupaj s Posavskim muzejem Brežice so izvajali projekt rekonstrukcije keltskih artefaktov, kot so npr. noži, meči, kopja, sekire, štiti, oklepi ipd. Do nedavnega so večino dogodkov prirejali v sodelovanju s sestrsko skupino Borov log, leta 2010 pa so se očitno razšli in nastali sta dve bolj jasno ločeni skupini, Svibna in pleme Seretti.

Zavod Svibna

Svibna neposredno nadaljuje delo, ki ga je prej opravljal Vrbov log – ukvarjajo se z ohranjanjem kulturne dediščine, pri čemer poleg slovenskega ljudskega izročila velik del sicer močno ekološko usmerjenih dejavnosti še zmeraj posvečajo keltski tradiciji (maja 2010 so npr. organizirali enodnevni simpozij o keltskem izročilu pri nas). Nadaljujejo tudi sodelovanje s Posavskim muzejem, s katerim rekonstruirajo oblačila in ostale predmete keltskega plemena Tauriski. Formalno delujejo kot zavod za ohranjanje in trajnostni razvoj podeželja, del njihovih aktivnosti je usmerjen tudi v turizem. Pred Ajdovsko jamo je zavod Svibna decembra 2010 priredil enega izmed vsaj treh zimskih kresov v Sloveniji, ki ohranjajo jasno pogansko tradicijo. Kljub temu, da nekatere dejavnosti zavoda pritegnejo razmeroma veliko občinstva, pa bi verjetno le težko govorili o jasno strukturirani neopoganski skupini z aktivnim članstvom.

¹⁹ Poganskega tabora, ki je potekal pod vodilnim sloganom "Izstopi iz sence v čarovništvo v praksi!", naj bi se udeležil tudi par praktikantov nordijskega poganstva asatru, ki naj bi imelo nekaj privržencev predvsem v krogih heavy-metalske glasbene sukulture. Podrobnejše informacije o njihovem delovanju pri nas so zaenkrat nedosegljive – kratek čas je bilo aktivno spletno mesto www.asatru.si, ki pa že nekaj časa več ne deluje.

²⁰ "Naš glavni namen je priti v stik z mladimi in jim pokazati, da obstaja duhovnost ... Poganstvo je vse staro predkrščansko, poleg druidov in nordijskih tradicij tudi vsi šamani, tudi Oriša ..." (intervju z voditeljem društva Pan Pogan, 17. 8. 2010).

Pleme Seretti

Iz Borovega loga je leta 2010 zrastle bolj jasno zamejena in skoraj izključno v keltsko izročilo usmerjena skupina, ki se je poimenovala z imenom pleme Seretti – domnevno po starodavnem keltskem plemenu, ki naj bi prebivalo pod Pohorjem med Dravo in Muro. Na njihovi spletni strani (www.kelti.si) najdemo osnovne zapise o domnevno keltskih vrednotah, ki družijo člane plemena (kompetentna ocena bi se verjetno gibala okoli 10, maksimalno 15 članov) – ti so na fotografijah predstavljeni v rekonstruiranih domnevno keltskih oblačilih s praporjem in orožjem. V prvem letu delovanja so organizirali praznovanja ostare, beltane, kresne noči in samhaina, skozi celo leto pa so prirejali predavanja v kavarni Pri zelenem zajcu v Ljubljani. Da so njihove dejavnosti vsaj do neke mere sinkretične, je razvidno iz programa za leto 2011, ki med drugim napoveduje tudi kristaloterapijo in keltski reiki.

173

Wicca

Pred leti je Borov log poročal o majhni skupini mladih wiccanov, ki naj bi delovala pod njihovim okriljem. Spletna mesta in internetni forumi z wiccansko tematiko se pri nas periodično pojavljajo zadnjih deset ali petnajst let, a doslej so imeli vsi bolj kratko življenjsko dobo. Wicca je očitno vsaj do neke mere popularna predvsem med najstniško populacijo, prisotna je tudi v razmeroma aktivni heavymetalški glasbeni subkulturi. Tudi zgoraj predstavljeno društvo Pan Pogan poroča, da naj bi v njihovem okviru delovala skupina mladih wiccanov, a zaradi njihove nepripravljenosti javnega razkritja identitete z njimi nismo mogli priti v osebni stik. Po nekaterih ocenah naj bi bilo danes v Sloveniji “vsega skupaj okoli 40 wiccanov” (intervju s članom društva Pan Pogan, 17. 8. 2010), kar pa je po mnenju pisca pričujočega članka precej optimistična in zelo verjetno občutno pretirana ocena.

Staroverska župa Svetovid in Ajdi

Poleg angleškega neopoganstva, navdušenja nad keltskim izročilom in prakticiranja starodavnih afriških tradicij v zadnjih letih pri nas lahko zasledimo tudi aktivno obujanje slovanskih predkrščanskih verovanj.²¹ Okoli leta 2005 je nastala Staroverska župa Svetovid – vanjo so se kmalu zlili tudi Ajdi, ki so leta 2006 izdali dve številki revije Zarja, v kateri so predstavili stare slovanske običaje in praznike. Vodja župe je vojaški zgodovinar, ki je med pisanjem knjige (*Vojaška zgodovina bodočih Slovanov*, založba Jutro, 2006) “prišel v stik z voluhi, žreci, svečeniki na Češkem, v Ukrajini in Rusiji” (intervju, 24. 8. 2010). Sicer je zaposlen kot oskrbnik gradu Struga, kjer so leta 2010 odprli tudi staroversko sobo. Skupina, ki danes šteje med 10 in 15 bolj ali manj aktivnih članov, uporablja izraz rodna ali

---

²¹ Do obujanja starih slovanskih tradicij in do domnevno pristnih slovanskih panteonov, ki jih častijo staroverci pri nas in v drugih slovanskih družbah, so kritični nekateri etnologi, ki opozarjajo, da gre v številnih primerih za poljubne reinterpretacije zgodovinskih izročil, v nekaterih primerih pa celo za reinvencije nekaterih božanstev. Takšni procesi reinterpretacij in reinvencij so prisotni tudi v drugih neopoganskih tradicijah, ki se pri iskanju pristnih poganskih duhovnih izvorov pogosto lahko opreje le na pomanjkljive zgodovinske vire.

stara vera, izraz (neo)poganstvo pa zavrača. Redno se srečujejo vsaka dva tedna na t. i. kolegijih (bodisi v gradu Struga bodisi v Ljubljani na voditeljevem domu), kjer obdelujejo različne teme (ob prebranih knjigah ali člankih, ob ogledanih filmih ipd.). Najbolj pomembna pa so praznovanja ob Sončevih obratih, in sicer so to prazniki Božič – Svarožič, Jaril – Jurij, kresna noč – Ivana Kopala in jesenska Morana (njihova praznovanja – zadnje so obeležili s kresom ob Jarilu marca 2011 – so dokumentirana na spletnem mestu www.staroverci.si vse od leta 2005 dalje).

174

Avgusta 2009 je Staroverska župa Svetovid na gradu Struga priredila t. i. vseslovansko večje, na katerem je 11 udeležencev iz Ukrajine, Rusije, Poljske, Srbije, Bolgarije in Slovenije razpravljalo o slovanskih mitologijah in religijah (razprave so natisnili v zborniku z naslovom Triglav – religiozni pomen pri Slovanih). Veče je ugotovilo, da je “slovansko staroversko gibanje postalo zgodovinsko dejstvo, ki predstavlja etnoreligijski preporod”, vlade slovanskih držav je pozvalo, “naj prenehajo s preganjanjem predstavnikov tradicionalne narodne kulture in njihove vere”, splošno javnost pa je pozvalo “k pravilnemu poimenovanju naše vere in gibanja, ki naj se pri posameznih slovanskih narodih imenuje 'jazičestvo', 'rodna vera' oziroma 'staroverstvo'” (glej www.staroverci.si/vece). Srečanje so zaključili z obredom ob prazniku letine.

Slovansko staroverstvo ima torej jasno panslovansko orientiranost, znotraj katere pa ostaja zelo močna nacionalna in etnična dimenzija. Le-ta se včasih lahko sprevrže v nacionalizem,²² kar je jasno zaznavno v nekaterih ruskih, ukrajinskih in srbskih staroverskih skupinah, za slovenske staroverce pa bi kljub poudarjanju pomena nacionalne zavesti težko trdili, da so neposredni nacionalisti. Ali kot pravi vodja neopoganskega društva Pan Pogan:

“Mnogi staroverci so nacionalno orientirani. In to je problem. Srbi so npr. poganstvo 'nacionalizirali'. Ko je tista novinarka Dela, ki je pisala članek, hotela v Ukrajino, so zahtevali ne vem kakšne dokaze, da je Slovenka, pa neko uniformo bi morala nositi ... Tudi Morgana je na naši konferenci povedala, da so nekatere skupine preveč nacionalne, agresivno nacionalne. Ampak naši (Ajdi oz. Svetovid) niso taki, so predvsem študjozni, neke konference delajo ... So fejest fantje” (intervju, 17. 8. 2010).

Kratka sintetična analiza in sklepi

Spomladi leta 2003 smo se v okviru sistematične raziskave novih religijskih in duhovnih gibanj v Sloveniji pripravljali na srečanje z voditeljem Univerzalne

²² Tradicionalne mitologije in predkrščanske religije so lahko privlačen material za nacionalistične skupine, ki v dokazovanju starodavnosti in posebnosti določenega naroda s pridom sprejmejo tudi nekatere dejavnosti neopoganskih gibanj. Tak domač primer bi bili Hervardi (www.hervardi.com), ki so leta 2009 prevedli in izdali knjigo Jurija Ivanoviča Venelina iz tridesetih let 19. stoletja z naslovom *Starodavni in današnji Slovenci* (Amalietti in Amalietti, 2009), v kateri avtor dokazuje predslovanski izvor naših prednikov, ki naj bi bili na tem ozemlju avtohtoni že dosti pred slovanskimi migracijami v 6. in 7. stoletju, in torej tudi dosti pred prihodom krščanstva. Privlačnosti takšnih idej za nacionalistična gibanja seveda ni težko razumeti, kakor tudi ne čudi distanciranje od njih s strani starovercev: “S Hervardi glede te teme razmišljamo povsem drugače. Mi smo narodno zavedni, oni pa so nacionalistični” (intervju z voditeljem Staroverske župe Svetovid, 24. 8. 2010).

verske skupnosti vzhajajočega sonca. V uvodnem pismu smo natančno pojasnili, kaj je predmet naše raziskave in kako se je lotevamo. V telefonskem pogovoru, v katerem smo se dogovarjali za podrobnosti srečanja, je intervjuvanec šaljivo vprašal: “Zanimajo vas torej nove religije – a kaj mislite s tem? Mogoče krščanstvo, ki je v te kraje prišlo stoletja za nami?”

V tej provokaciji seveda ni težko zaznati zrna soli, saj se sodobno poganstvo sklicuje na stoletja stare tradicije in njegova analitična umestitev v področje novih religijskih gibanj ni nujno neproblematična. To je vsaj do neke mere povezano z vprašanjem o pristni, bolj ali manj neposredni povezavi sodobnega z zgodovinskim poganstvom. Glede na manko pisnih virov, ki bi dovolj verodostojno in prepričljivo pričali o predkrščanskih verovanjih in obredih na naših (in sploh na evropskih) tleh, verjetno lahko za prevladujočo večino sodobnega poganstva sklepamo, da so te povezave zgolj posredne in da gre pri sodobnem poganstvu v veliki meri za reinvenčijo verovanj in obredja. A temeljni namen pričujočega članka ni debata o upravičenosti razumevanja sodobnega poganstva kot novega religijskega gibanja, niti preverjanje avtentičnosti neopoganskih verovanj in praks. Na tem mestu nas zanima predvsem živa prisotnost tovrstnih idej in praks v današnji Sloveniji. Predkrščanska verovanja namreč v slovenski kulturi niso prisotna zgolj v ljudskem izročilu, literaturi in sodobni pop kulturi, temveč jih kot živo duhovnost skušajo prakticirati nekatere organizirane skupine.

Prvi posamezniki in manjše skupine neopoganov so se pri nas začele pojavljati že v začetku osemdesetih let 20. stoletja, a je to vsaj poldrugo desetletje ostalo zamejeno na bolj ali manj zaprte in v okolici in širši družbi tako rekoč nevidne kroge. Danes so dejavnosti vsaj nekaterih neopoganskih skupin dovolj opazne v okolici in nekatere (redke) tudi razmeroma dobro prepoznavne v širši slovenski družbi. Neopoganske skupine, ki so v zadnjih letih aktivne na naših tleh, so glede na svoja verovanja in obredje precej raznolike, vse po vrsti pa so glede na število aktivnih članov zelo majhne. Nekatere so organizirane kot formalno priznane verske skupnosti, druge kot društva, nekatere pa zgolj kot neformalne skupine brez uradnega statusa. Nekatere skupine sestavlja skoraj izključno mladina, spet druge so starostno zelo heterogene, v nekaterih se združujejo predvsem ljudje srednjih let ... Veliko skupin je v svojih dejavnostih eklektičnih in vsaj do neke mere tudi sinkretičnih. Za nekatere izmed skupin predstavljajo neopoganske ideje in prakse zgolj eno od njihovih številnih dejavnosti, nekatere druge pa se trudijo kar se da zvesto slediti točno določeni mitološki in obredni tradiciji. Številne neopoganske skupine, ki so bile pri nas dejavne v zadnjih dveh ali treh desetletjih, so imele bolj ali manj kratko življenjsko dobo, a na drugi strani lahko zabeležimo tudi takšne, ki se na naših tleh ponašajo že z razmeroma dolgo tradicijo.

Če poskušamo na podlagi v pričujočem članku predstavljenih analiz izdelati priložnostno klasifikacijo neopoganskih skupin na Slovenskem, bi bilo smiselno predlagati pet razredov:

1. eklektične in novodobniške skupine (Svobodna katoliška cerkev in Pan pogan, Bela gnostična cerkev – Altorion),

2. (neo)keltske skupine (Vrbov log – Svibna, Borov log – pleme Seretti, do neke mere tudi Univerzalna verska skupnost vzhajajočega sonca),
3. slovansko staroverstvo (Staroverska župa Svetovid – Ajdi),
4. afriški šamanizem (Duhovna skupnost Oriš, do neke mere Bela gnostična cerkev – Altorion) in
5. sodobno čarovništvo – wicca (večinoma najstniške skupinice, ki se periodično pojavljajo in izginjajo že vsaj od konca devetdesetih let 20. stoletja).

176

V dejavnostih teh skupin na prvi pogled nemara res vidimo predvsem smešne odrasle, ki se igrajo Kelte, stare Slovane ali Indijance. A v resnici gre za mnogo več kot zgolj neizživete otroške igre, saj v sodobnih poganskih dejavnostih ne gre spregledati iskanja pristne skupinske izkušnje v skrajno individualiziranem poznomodernem svetu. Sodobno poganstvo, ki je danes v slovenskem kulturnem prostoru sicer obrozen in komaj zaznaven, a vendar jasno prisoten del religijsko-duhovne scene, na nek način odraža sodobni pluralizem, ki tudi na naših tleh postaja jasno zaznaven v tako rekoč vseh elementih sodobne slovenske kulture. Hkrati pa sodobno poganstvo odraža tudi neke splošne postmoderne eklektične trende, ki so vse bolj očitni v zahodni religioznosti in duhovnosti. V tem pogledu se Slovenija ne razlikuje bistveno od drugih zahodnih potrošniških družb poznega kapitalizma.

LITERATURA IN VIRI

BAN, Tina

2008 *Novodobniška duhovnost: od zgodovinskih izvorov do sodobne podobe*. Ljubljana: Založba FDV.

BLAŽIČ, Milena Mileva

2010 Primerjalna analiza lika čarovnice v ruskih in slovenskih pravljicah – študija primera: Jaga baba in Pehta. V: *Slovanstvo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. Str. 95–106.

CHRYSSIDES, George D.

1999 *Exploring new religions*. London in New York: Cassel.

CLARKE, Peter B.

2006 *Encyclopedia of new religious movements*. London in New York: Routledge.

ČRNIČ, Aleš

2007 Predsednik za novo dobo: religiološka analiza Drnovškovega obrata. *Družboslovne razprave* 23, št. 56, str. 21–37.

ČRNIČ, Aleš; LESJAK, Gregor

2006 A systematic study of new religious movements – the Slovenian case. V: *Religions, churches and religiosity in post-communist Europe*. Krakow: Zakład Wydawniczy NOMOS. Str. 142–157.

KROPEJ, Monika

1998 The horse as the cosmological creature in the Slovene mythopoetic heritage. *Studia Mythologica Slavica* 1, str. 153–67.

LAVRIČ, Miran

2002 Sociološki pogled na novodobno duhovnost. V: *Subkulture*. Maribor: Subkulturni azil. Str. 101–135.

MAKAROVIČ, Jan

1998 *Od Črne boginje do Sina božjega: slovensko ozemlje kot sotočje verskih tokov*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede; Pisa: Dipartimento di linguistica, Università degli studi di Pisa.

MEDVEŠČEK, Pavel

1992 Osvatina: poganski ogenj. *Etnolog* 2, št. 1, str. 151–156.

2006 *Let v lunino senco: pripovedi o starih verovanjih*. Nova Gorica: Taura.

OVSEC, Damjan J.

1991 *Slovanska mitologija in verovanje*. Ljubljana: Domus.

PIKE, Sarah. M.

2001 *Earthly bodies, magical selves: contemporary pagans and the search for the community*. Berkeley: University of California Press.

ŠAVER, Boštjan

2005 *Nazaj v planinski raj: alpska kultura slovenstva in mitologija Triglava*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

ŠMITEK, Zmago

1986 *Klic daljnih svetov: Slovenci in neevropske kulture*. Ljubljana: Založba Borec.

BESEDA O AVTORJU

Aleš Črnič, dr., je izredni profesor religiologije na Oddelku za kulturologijo Fakultete za družbene vede Univerze v Ljubljani. Njegovi raziskovalni interesi so osredotočeni predvsem na znanstveno preučevanje sodobnih religijskih dogajanj, religijske svobode in tolerance ter na azijske religijske in kulturne tradicije. Objavil je znanstveno monografijo *V imenu Krišne: družboslovna študija gibanja Hare Krišna*, sicer pa objavlja znanstvene, strokovne in poljudne članke v domačih in tujih publikacijah. Je podpredsednik Mednarodnega združenja za preučevanje religije v Srednji in Vzhodni Evropi (ISORECEA), urednik spletne znanstvene revije *Religion and Society* in Central and Eastern Europe in urednik knjižne zbirke *Kult* pri Založbi FDV. Od ustanovitve leta 2004 je tudi vodja religiološke sekcije Slovenskega sociološkega društva.

ABOUT THE AUTHOR

Aleš Črnič, Ph. D., is an associate professor at the Department of Culturology of the Faculty of Social Sciences (FDV), University of Ljubljana. His research interests mainly focus on the scientific study of contemporary religious developments, religious freedoms and tolerance, and Asian religious and cultural traditions. He has published a scientific monograph, *V imenu Krišne: družboslovna študija gibanja Hare Krišna (In the name of Krishna: a sociological study of the Hara Krishna Movement)* and writes scientific, professional and popular science articles for domestic and foreign publications. He is vice-president of The International Study of Religion in Eastern and Central Europe Association (ISORECEA), editor of the Internet scientific journal *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, and editor of the collection of books *Kult*, published by the FDV's Publishing House. From its foundation in 2004, he has acted as the head of the religious section of the *Slovenian Sociological Association*.

SUMMARY

“NEW RELIGIONS? DO YOU MEAN CHRISTIANITY?”. CONTEMPORARY PAGANISM IN SLOVENIA178

Groups that worshipped nature while referring to various pre-Christian traditions and to own their activities as contemporary paganism or Neo-paganism, appeared in the special context of the second half of the 20th century, first in the United Kingdom, followed immediately by the USA and soon by other parts of the Western world. The term Neo-paganism refers to modern interpretations and revitalisations of pre-Christian religions, e.g. modern witchcraft, Druidism, Nordic asatru (heathenism), Slavic Old Believers, enchantment with the Celtic spiritual heritage, (Neo)shamanism, revivals of the ancient traditions of North-American Indians, African joruba and santerie, ancient Egyptian civilisations, etc. In contemporary Slovene culture pre-Christian beliefs are not present only in oral tradition, literature and pop culture, but are practised by some organised groups as living spirituality. These groups differ widely in their beliefs and rituals, but they are all small in terms of the number of active members. Some are organised as formally recognised religious communities, others as societies, and some merely as informal groups without any official status. Many groups are eclectic in their activities and at least to some extent also syncretic. To some of these groups their neo-pagan ideas and practices are just one of their many activities, other groups endeavour to faithfully revive exactly defined mythological and ritual traditions. Based on the analyses presented in this article, we propose the following working classification of the neo-pagan groups in Slovenia: 1) eclectic and new-age groups, 2) (neo)Celtic groups, 3) Slavic Old Believers, 4) African paganism, and 5) modern witchcraft – Wicca. Even though these neo-pagan groups probably indulge in weird (to the common taste) and at first sight childish activities, we cannot ignore their genuine search for a deeper meaning. Contemporary paganism actively strives towards group spiritual experience in an otherwise extremely individualised world, and this reflects general postmodern eclectic trends, which are increasingly obvious in Western religiosity and spirituality. In this aspect, Slovenia does not differ much from the other Western (consumer) societies of late capitalism.

REFORMIRANJE ZDRAVSTVENEGA SISTEMA SLOVENIJE

Med “jugonostalgicnimi” in “lustracijskimi” težnjami

Uršula Lipovec Čebtron

179

IZVLEČEK

V prispevku avtorica predstavi reformiranje zdravstvenega sistema Slovenije, ki ga primerja z zdravstvenim sistemom nekdanje skupne države. Na podlagi etnografske raziskave med zdravstvenimi delavci iz različnih zdravstvenih ustanov Slovenije analizira nekatere vidike zdravstvenih reform, ki zajemajo predvsem bolj restriktiven dostop do zdravstvenih ustanov, privatizacijo določenih segmentov zdravstvenega sistema in spremenjene trende njegovega financiranja.

Ključne besede: reforme zdravstvenega sistema v Sloveniji, zdravstveni sistem SFRJ, dostop do zdravstvenih storitev, privatizacija, financiranje

ABSTRACT

The article presents how Slovenia's health system has been reformed and compares it with that of the former common state. Based on an ethnographic survey among health workers from different health institutions in Slovenia, it analyses some aspects of the reforms, which mainly entail more restricted access to health institutions, privatisation of certain segments of the health system, and changed funding trends.

Keywords: reforms of Slovenia's health system, health system of the SFRY, access to health services, privatisation, funding

Čeprav naj bi bilo zdravje ena najpomembnejših pravic državljanov, zdravstveno varstvo pa eno od vitalnih državnih interesov, je presenetljivo, da ob reformiranju tako pomembnega sektorja obstaja malo znanstvenih raziskav. Kot ugotavlja Tit Albreht (2010), ki je eden izmed redkih proučevalcev tega področja, primanjkuje raziskav, ki bi celovito analizirale spremembe zdravstva v Sloveniji v času politične in družbeno-ekonomske “tranzicije”,¹ pri čemer je opaziti izrazito odsotnost analiz o obdobju med 1985 in 1992. Poleg tega se zdi povedna tudi odsotnost poglobljenih primerjalnih analiz zdravstvenega sistema² nekdanje skupne države in nove države. To pomanjkanje raziskovalnega interesa je toliko bolj simptomatično, če pomislimo na eni strani na pretekli zdravstveni sistem, ki je na nekaterih področjih dosegel “zavidljivo raven” (Toth 2003: 462), ter na drugi strani na številne dileme in polemike o zdravstvu, ki že dolga leta polnijo časopisne članke in sprožajo vrsto reakcij v zainteresiranih javnostih.

Na naslednjih straneh nimam ambicije preseči vseh opisanih vrzeli, kljub temu pa želim analizirati določene vidike transformacije zdravstvenega sistema, ki so se zgodili po osamosvojitvi Slovenije. Glede na pomanjkanje znanstvenih raziskav bom poleg maloštevilnih razprav drugih raziskovalcev izhajala predvsem iz lastne terenske raziskave, ki sem jo v okviru svoje doktorske disertacije opravljala med zdravstvenimi delavci in administratorji v različnih zdravstvenih ustanovah v Ljubljani in v slovenski Istri. Del raziskave je potekal v obliki polstrukturiranih intervjujev, ki sem jih opravila s 24 zdravstvenimi delavci: z 18 zdravniki³ (med njimi je šest splošnih zdravnikov, ki delujejo v zdravstvenih domovih in zasebnih ambulantah, šest različnih specialistov, ki delajo v bolnišnicah, ter šest, ki so zaposleni bodisi v Univerzitetnem kliničnem centru bodisi v Univerzitetnem rehabilitacijskem inštitutu Soča) in s šestimi medicinskimi sestrami (štiri delajo v zdravstvenih domovih, ena v bolnišnici, ena pa v Univerzitetnem kliničnem centru).

¹ Izraz “tranzicija”, ki ga številni raziskovalci (še vedno) nemoteno uporabljajo pri opisih postsocialističnih in postkomunističnih držav, postavljam v narekovaje, saj so mnoge antropološke študije pokazale na neustreznost tega termina. Koncept “tranzicije” namreč temelji na evolucionistični predstavi linearnega razvoja, ki naj bi zaznamoval pot od kolapsa preteklega režima do “znanega in zaželenega končnega proizvoda” (Prato 2011: 134). Kot ugotavljajo raziskovalci (Bardhoshi 2011; Prato 2011), pa ta koncept nima nobene teoretične in metodološke teže, saj ne zmore pojasniti dejanskosti: “Vsaka družbena realnost je kompleksna, zato družbeni sistem ne more – kot so naivno razlagali – slediti vnaprej začrtani poti in čudežno ‘preiti’ iz komunističnega režima v demokratičnega, kot da se v obdobju komunizma ne na Vzhodu in ne na Zahodu ne bi nič zgodilo” (Bardhoshi 2011: 117). Namesto izraza “tranzicija” zato uporabljam termin transformacija, kot ga razume Saltmarshe (Saltmarshe po Bardhoshi 2011: 117), preko katerega je mogoče bolje opisati dogajanje v postsocialističnih in postkomunističnih državah, kjer je ključno razumeti procese prilagoditve in preoblikovanja obstoječih institucij.

² Izraz zdravstveni sistem uporabljam kot prevod angleškega termina *health care system*, ki združuje tako sistem zdravstvenega varstva kot sistem zdravstvenega zavarovanja. S tem se odmikam od Kleinmanovega (1980) pojmovanja zdravstvenega sistema, ki je širše: “V vsaki kulturi se nahajajo v sistematični soodvisnosti: bolezni, odzivi nanjo, bolni posamezniki in posamezniki, ki bolezen zdravijo, ter s tem povezane družbene institucije. Skupek vseh teh medsebojnih povezav je zdravstveni sistem” (Kleinman 1980: 24).

³ Preliminarne pogovore sem opravila s tremi splošnimi zdravniki, ki delajo v zdravstvenih domovih. Kasneje sem se z njimi pogovarjala na osnovi polstrukturiranega intervjuja.

Ozadje reforme zdravstvenega sistema

V preliminarnih pogovorih z nekaterimi zdravstvenimi delavci se je izkazalo, da o zdravstvenem sistemu v Sloveniji razmišljajo skozi primerjavo z zdravstvom v nekdanji Jugoslaviji. Ta odnos se zdi kompleksen, saj ga zaznamuje tako odnos kontinuitete kot radikalnega reza, oziroma opozicije do predhodnega sistema. Ne le iz pogovorov z mojimi sogovorniki in sogovornicami, temveč tudi na osnovi znanstvenih analiz lahko zato trdim, da se je novi zdravstveni sistem vzpostavljal hkrati kot negacija in kot nadaljevanje preteklega jugoslovanskega zdravstvenega sistema. Ti dve povsem nasprotujoči si težnji sta se kazali v ideološkem ozadju celotne zdravstvene reforme,⁴ obenem pa tudi v reformiranju posameznih sektorjev zdravstva. Če obe težnji malce karikiram, bi ju lahko imenovala “lustracijska” in “jugonostalgična”⁵ težnja. Glede na to, da noben zdravstveni sistem ni zaprt, se tudi ti dve različni težnji nista pojavili izolirano, temveč ju lahko zasledimo v mnogih družbenih segmentih od osamosvajanja Slovenije dalje.

181

Pri prvi, “lustracijski” težnji, lahko opazimo željo po prekinitvi z jugoslovansko zapuščino,⁶ ki je dojeta kot preživeta in neprimerna. Če je prejšnja država temeljila na kolektivnih principih in vrednotah solidarnosti, pa “lustracijska” težnja promovira vrednote, ki stremijo k vpeljavi tržnih elementov v zdravstveni sistem, na primer konkurenčnost in učinkovitost (prim. Kranjec 2003; Albreht 2010). Zahteva po večji konkurenčnosti je prihajala tako s strani združenj izvajalcev zdravstvene dejavnosti kot tudi s strani institucij Evropske unije, zaradi katere je bilo potrebno spremeniti nekatere zakonske določbe v smeri zagotavljanja večje konkurenčnosti zdravstvenih storitev (Albreht 2010: 72). Tržni elementi, kot so konkurenčnost in učinkovitost, so bili v novi zdravstveni sistem vključeni s procesom privatizacije, ki je bila pogosto dojeta kot “magično zdravilo” za vse probleme v javnem sektorju” (Albreht 2010: 83). Tako je bila še pred osamosvojitvijo Slovenije načrtovana vzpostavitev manjših zasebnih bolnišnic, ki bi nadomestile večje, obenem pa se je razmišljalo o privatizaciji vseh manjših in delno tudi večjih bolnišnic, kar pa se ni udejanjilo (ibid.: 98). Trend privatizacije zdravstva je bil v jasnem nasprotju s prejšnjim jugoslovanskim sistemom, ki je vse od svojega nastanka eksplicitno prepovedoval⁷ zasebno zdravstveno dejavnost, obenem pa se je dediščino prejšnjega sistema želelo prekiniti z omejevanjem vloge države. Tako v Sloveniji kot v drugih postsocialističnih državah se je namreč

⁴ Leta 1992 je bila sprejeta nova zakonodaja na področju zdravstva, ki pa se je pripravljala že od leta 1990 dalje; zajemala je Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju, Zakon o zdravstveni dejavnosti in Zakon o lekarniški dejavnosti.

⁵ Kot sem zapisala, gre za karikirana izraza, zato je potrebno poudariti, da tako kot pri “lustracijski” težnji ne gre za namero po popolnem rezu z vsemi segmenti preteklega zdravstvenega sistema, tudi pri “jugonostalgični” težnji ni opaziti želje po povzemanju vseh dimenzij preteklega sistema, temveč predvsem po ohranjanju njegove socialne dimenzije.

⁶ To ideološko pozicijo ilustrirajo besede Antona Dolenca, takratnega predsednika Slovenskega zdravniškega društva, ki je v svojem govoru 1992 izrazil prepričanje, da se je potrebno, če želimo nadaljevati s svojo demokratično zgodovino, najprej vrniti v situacijo leta 1939 (Albreht 2010: 14).

⁷ Zasebna zdravniška dejavnost se je po 2. svetovni vojni lahko nadaljevala le še do leta 1947, ko so prenehali s podeljevanjem licenc za zasebne zdravnike, povsem ukinjena pa je bila leta 1957 (Albreht 2010: 82).

pojaval imperativ, da se mora država odpovedati velikemu deležu regulativnih in odločevalskih funkcij, kar je kasneje pogosto pripeljalo do korporativistične filozofije (ibid.: 15). Posledično so se nekdanje funkcije in pristojnosti države v veliki meri prenesle na druge nosilce interesov, kot sta Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije in Zdravniška zbornica Slovenije (Toth 2003: 483).

182

Nasprotno tendence, ki bi jih lahko karikirano imenovali “jugonostalgične” težnje, pa obeležuje predvsem želja po ohranjanju številnih elementov preteklega zdravstvenega sistema in krepitev javnega zdravstva, zaradi česar je opaziti nasprotovanje vpeljevanju tržnih mehanizmov v zdravstveni sistem, zoperstavljanje povečanemu trendu privatizacije in skeptičnost do pretiranega omejevanja vloge države na račun drugih interesnih partnerjev. Če so bile “lustracijske” težnje usmerjene v hitro reformiranje zdravstvenega sistema, so se “jugonostalgične” težnje – predvidljivo – zavzemale za počasnejšo transformacijo tega področja in so želele nekatere segmente zdravstva ohraniti nespremenjene, kot na primer osnovno zdravstveno varstvo s sistemom zdravstvenih domov. “Jugonostalgične” težnje so tudi promovirale visoko stopnjo solidarnosti pri financiranju zdravstvenega sistema in zahtevale pravičnejšo dostopnost do zdravstvenih storitev, v smislu enake dostopnosti za vse ljudi z enakimi potrebami (prim. Albreht 2010: 90; Gibanje 2011).

Zdravstveni sistem, kot ga poznamo danes, je rezultat delovanja obeh teženj.⁸ Od začetkov reformiranja zdravstvenega sistema leta 1990 do danes smo priča njihovemu preigravanju in medsebojnemu vplivanju, kar lahko na zdravstveni sistem deluje tako zaviralno kot varovalno – odvisno od perspektive opazovalca. Zaviralno vlogo bi lahko opazili predvsem v pomanjkanju celovite strategije razvoja zdravstvene dejavnosti (Toth 2003: 484). Tit Albreht (2010: 74) pokaže na to odsotnost strategije in zapiše, da je v začetku procesa reformiranja zdravstvenega sistema obstajala predvsem dilema, ali naj se povsem opusti stari sistem, pri čemer je bilo kasneje odločeno, da se “obstoječa hiša javnega zdravstva” vseeno ohrani. Vendar pa “so se glavni arhitekti reforme pregovarjali o stilu in velikosti obnove ter o številu sob” (Albreht 2010: 74) in se namesto za celovito nacionalno strategijo pogosto raje odločali za delne, *ad hoc* rešitve brez dolgoročnih ciljev (ibid.: 75; prim. Toth 2003: 484).

Obenem pa imajo te nekompatibilne težnje tudi posledice, v katerih bi lahko videli varovalno funkcijo. Če bi obveljale le “lustracijske” težnje, bi zdravstveni sistem Slovenije verjetno doživel veliko hitrejše in bolj radikalne reforme, kot jih poznajo številne postkomunistične države (prim. Seifert in drugi 2008; Bazylevych in Hresanova 2011; Riska in Novelskaite 2011). Čeprav je Slovenija, tako kot druge vzhodnoevropske države, zdravstveni sistem reformirala v številnih vidikih (sprejela sistem socialnega zdravstvenega zavarovanja, privatizirala delež zdravstvene dejavnosti, decentralizirala in deregulirala zdravstveni sistem, spremenila sistem financiranja ter zmanjšala kapacitete bolnišničnega sektorja), pa je reforme vpeljevala

⁸ Opisana dihotomija, ki izhaja iz etnografskega materiala in obstoječih analiz, se morda zdi poenostavitev bolj kompleksnega dogajanja. Kasnejše raziskave bodo pokazale, ali poleg obeh opisanih teženj obstajajo še druge, ki jih moja raziskava ni zajela.

veliko počasneje in bolj previdno kot ostale postkomunistične države (Černič Istenič 1998; Markota et al. 1999; Seifert et al. 2008: 141; Albreht 2010: 133). Razlog za ta drugačen ritem transformiranja zdravstvenega sistema gre, poleg nekompatibilnosti obeh teženj in vplivu “jugonostalgicne” težnje, iskati tudi v značilnostih nekdanjega jugoslovanskega zdravstvenega sistema. Nekdanja skupna država je od leta 1963, ko se je dejansko vzpostavila federativna država, postopoma podeljevala vse več pristojnosti posameznim republikam in že v 70. letih prejšnjega stoletja povsem decentralizirala zdravstveni sistem (prim. Markota et al. 1999). Na nivoju federativne države je bilo skupno le še urejanje odnosov zdravstvenih zavarovanj z drugimi državami, ukrepi za obvladovanje nalezljivih bolezni, ki bi lahko ogrozile celotno državno območje, ter zagotavljanje distribucije zdravil in določanje njihovih cen (Toth 2003: 461). Zdravstveni sistem Slovenije je bil tako dvajset let pred neodvisnostjo države (skoraj) v celoti avtonomen ter se je kazal kot uspešen na mnogih področjih, pri čemer gre izpostaviti dobro delujoč sistem zdravstvenih domov in komprehenzivno zdravstveno varstvo, ki je bilo dostopno vsemu prebivalstvu. Ravno ta dvajsetletna izkušnja samostojnega načrtovanja in vodenja zdravstvenega sistema se zdi ključen dejavnik, ki je prispeval k bolj previdnemu reformiranju zdravstva v neodvisni Sloveniji.

Raziskovalci se danes strinjajo, da je bila ta previdnost potrebna, in vidijo transformacijo zdravstvenega sistema kot uspešen podvig (Markota et al. 1999; Toth 2003; Albreht et al. 2009; Albreht 2010). To dokazujejo predvsem v primerjavah z drugimi postkomunističnimi državami, vendar se pri tem postavlja vprašanje, ali so te primerjave vedno utemeljene, saj so mnoge vzhodnoevropske države imele v preteklosti precej drugačne zdravstvene sisteme, ki so delno temeljili na Semashkovem modelu, česar pa nekdanja Jugoslavija ni poznala. Tudi primerjave z nekdanjimi republikami skupne države so lahko dvomljiv pokazatelj “uspešnosti” zdravstvenega sistema Slovenije, saj so nanje vrsto let vplivale vojne razmere. Poleg tega je pri primerjanju statističnih podatkov o zdravju prebivalstva v Sloveniji (smrtnost dojenčkov, splošna smrtnost, smrtnost zaradi nalezljivih bolezni, smrtnost zaradi rakastih obolenj, smrtnost zaradi bolezni srca in ožilja, smrtnost zaradi poškodb in nasilnih smrti, pričakovana življenjska doba) pogosto opaziti implicitno ali eksplicitno predpostavko, da nam ti kazalniki dajejo ključno povratno informacijo o “uspešnosti” ali “neuspešnosti” zdravstvenega sistema. Pa je res tako? Če pomislimo, da na zdravje prebivalstva ključno vplivajo številne družbene determinante zdravja (na primer starostna, izobrazbena in poklicna struktura prebivalstva, stopnja brezposelnosti in revščine, stanovanjski pogoji, prehranjevalne navade, zdravju škodljive razvade idr.), bi težko statistične podatke o zdravju prebivalstva razumeli izključno kot pokazatelje “uspešnosti” delovanja zdravstvenega sistema.

Če pustim ob strani te metodološke dileme, bi veljajo o reformah zdravstvenega sistema spregovoriti na osnovi izkušenj zdravstvenih delavcev, ki so bili z mano pripravljene deliti svoja stališča. Kot sem že omenila, se je v preliminarnih pogovorih z njimi pokazalo, da so o zdravstvenem sistemu Slovenije razmišljali preko primerjave z nekdanjim jugoslovanskim zdravstvom, zato sem vsem štiriindvajsetim – poleg drugih – zastavila tudi naslednji dve skupini vprašanj:

Kakšne so po vašem mnenju razlike med zdravstvenim sistemom v nekdanji Jugoslaviji in v današnji Sloveniji? Kaj se je spremenilo: kateri vidiki zdravstva so se izboljšali in kateri poslabšali? (2) So te spremembe v zdravstvu na kakršen koli način vplivale na vaše delo? Kako?

Glede na to, da so moji sogovorniki in sogovornice odgovore na obe skupini vprašanj združili, jih bom v nadaljevanju besedila tudi sama obravnavala enotno, pri čemer jih bom analizirala na osnovi problemskih sklopov ter izpostavila teme, ki so jih oni predstavili kot ključne.

184 Dostop do zdravstva: sedanja selektivnost namesto nekdanje univerzalnosti?

Od 24 zdravstvenih delavcev jih je 15 (ali 62,5 odstotka) ugotavljalo, da je zdravstveni sistem v Sloveniji manj dostopen, kot je bil v nekdanji Jugoslaviji. Med vsemi ostalimi vidiki primerjave obeh zdravstvenih sistemov, ki jih bom analizirala v nadaljevanju, je bil ta vidik najbolj zastopan oziroma izpostavljen. Tako je 15 oseb na različne načine izrazilo prepričanje, da je bil, v primerjavi s sedanjim zdravstvenim sistemom, nekdanji jugoslovanski zdravstven sistem bolj socialno orientiran in dostopen vsem prebivalcem.

Takrat [v SFRJ] sploh ni bilo nezavarovanih, vsi so bili zavarovani. Ne spomnim se, da bi bil sploh kakšen primer, da bi bil brez zavarovanja. Tudi klošarji so verjetno vse dobili pri splošnem zdravniku, so tam vse uredili in ne vem ... Bolj je bilo solidarno, dostopno. (Bojana, zdravnica, 60 let)

Jugoslavija je bila bolj socialno orientirana, tudi v zdravstvu. (Karolina, upokojena zdravnica, 63 let)

V času Jugoslavije nihče ni gledal, če ima kdo zavarovanje ali ne. /.../ Ljudje niso imeli zavarovanja iz preprostega razloga, ker niso imeli potrjene knjižice pri delodajalcu, in tako se je zgodilo, da so oni prinesli knjižico od drugega in tako smo celo enkrat pisali penicilin na knjižico nekoga, ki je bil alergičen na penicilin! To je bil tak sistem: če si dobil nezavarovanega, si poiskal nekoga, ki je bil pri tebi pred šestimi meseci in si na njega pisal. Ampak nekateri niso imeli ničesar, cela družina je bila lahko brez zavarovanja in bi morali plačati, pa sem šel do šefice in vprašal: kaj naj naredim? Je rekla: 'Zdravi, daj zdravila!' Pa smo tako nekako vse pozdravili, dali zdravila za domov. Velika razlika med Jugoslavijo in zdaj, v Sloveniji, je, da si imel takrat vedno dovolj prostora za manevriranje – tu pa tega ne moreš, ker te takoj obtožijo za različne stvari. Jaz sem bil tudi pri ombudsmanki za človekove pravice, ko je delegacija iz Iraka vprašala, kakšna je razlika zdaj in prej, v Jugoslaviji. Ona je rekla, da je bil zdravstveni sistem včasih boljši. (Samo, zdravnik, 49 let)

Nasprotno pa imata dve osebi od 25 sogovornikov in sogovornic drugačna stališča. Zdravnik Rok zavrača prepričanje, da je bil v nekdanji Jugoslaviji dostop do zdravstvenih storitev bolj solidaren kot tisti v reformiranem slovenskem zdravstvu, pri čemer plačevanje participacije primerja z dopolnilnim zdravstvenim

zavarovanjem. Medicinska sestra Magda pa sicer priznava, da je bil prejšnji sistem bolj dostopen vsem prebivalcem, vendar podpira večjo restriktivnost novega sistema:

Pravijo, da je bilo jugoslovansko zdravstvo bolj solidarno usmerjeno ... Takrat je bila taka propaganda, danes pa po medijih vidimo stalno negativno opisovanje zdravnikov, zdravstva – ta pozitivni deja vu je znan, če gledaš 90-letnike, ki govorijo idealistično o rajni Avstriji, manjka nam statistična analiza. Se spomnim diareje: ena slikica, kjer bolnik leži na postelji in reče: sestra umiram; sestra pa reče: najprej plačejte participacijo! Torej: tudi tam je bilo treba participacijo plačat in je podobno kot dopolnilno zdravstveno zavarovanje. Ni res, da smo vse dobili zastoj. Nekateri so elektriko naredili iz samoparticipacije. Slovenci smo znani po slabem zgodovinskem spominu. (Rok, zdravnik, 35 let)

185

Ne moreš ti bit socialna država, kot smo bili včasih, in sprejet nov sistem, ki je zdaj, ki se nagiba h kapitalizmu! To ne gre: takrat smo bili pač tako, zdaj smo se odločili za drugi sistem in ta drugi sistem moramo tudi sprejeti! Ne moremo več delati na tistih tleh, ker so šla. Zaradi tega pride do tolikih nesporazumov, do tolikih kreganj, ker ljudje enostavno ne razumejo, niso sprejeli, da je nov sistem. Ne morem zahtevati nečesa, tako kot prej, da dobim brezplačno tako kot prej – zdaj pa moram plačat. Včasih si imel tisto knjižico, ali pa je nisi. /.../ Mislim, da je to čisto v redu. Če ne bi bilo tega, bi šli nazaj na ono jugoslovansko, ko je vse za vse. Moje izkušnje pravijo, da takrat, ko smo lahko vse dobili – prvič, sploh nismo znali ceniti in smo mislili, da vse to ni nič. (Magda, medicinska sestra, 59 let)

Ali je bilo nekdanje jugoslovansko zdravstvo res bolj dostopno od sedanjega? Ali 15 sogovornikov in sogovornic, ki poudarjajo univerzalno dostopnost prejšnjega sistema, pretirava? Je to res le idealiziranje preteklosti, kot trdi sogovornik Rok? Če želimo njihova različna stališča ustrezno interpretirati, moramo najprej ugotoviti, kaj je pogojevalo dostop do zdravstvenih ustanov v nekdanji Jugoslaviji. Če se ozremo na prvo obdobje po 2. svetovni vojni, ugotovimo, da je bilo leta 1947 sicer z zakonom določeno obvezno zavarovanje za vse, ki so v delovnem razmerju, kljub temu pa v socialno zavarovanje ni bilo vključeno vse prebivalstvo – izključeni so namreč ostali kmetje in nekatere druge skupine (odvetniki, samostojni umetniki, duhovniki) (Toth 2003: 442). Kot je omenjala medicinska sestra Magda, je financiranje socialnega zavarovanja potekalo s prispevki, katerih višino je v tem prvem obdobju določala vlada ter so se stekali v državni proračun. Martin Toth ugotavlja, da je od klasičnega Bismarkovega modela zavarovanja ta sistem ohranil le financiranje s prispevki, tako da je “takratno ureditev mogoče le pogojno razumeti kot socialno zavarovanje, saj se je bolj nagibala k nacionalni socialni varnosti” (Toth 2003: 442). Poleg tega je ta način financiranja socialne varnosti pogosto dajal ljudem občutek, da so storitve dar države oziroma so “brezplačne”, kot se je izrazila sogovornica Magda. Dejansko so – kot je opozoril sogovornik Rok – prispevke plačevali zavarovanci sami oziroma njihova podjetja in organizacije s plačevanjem v zvezni proračun. Šele zakon o zdravstvenem zavarovanju leta 1962 je pravice do zdravstvenega zavarovanja razširil tudi na ostale skupine, ki so bile do tedaj izključene, obenem pa so bili lahko zdravstveno zavarovani tudi družinski člani zavarovancev (ibid.:

446). Ključen premik na področju zdravstvenega zavarovanja pa se je zgodil leta 1970, ko se je uveljavilo “delavsko samoupravljanje” in vzpostavila avtonomija posameznih republik, ki je – kot sem že omenila – omogočila vsaki republici urejanje zdravstva na osnovi lastnih interesov. Novi zakon leta 1970 je, skladno z modelom samoupravljanja, določal, da si zdravstveni zavarovanci v okviru skupnosti zdravstvenega zavarovanja samostojno določajo zdravstveno varstvo in druge pravice, saj je prevladalo prepričanje, da je v zdravstvenem varstvu mogoče doseči največje rezultate, če so vanj v čim večji meri vključeni vsi tisti, ki so zanj najbolj zainteresirani in ga financirajo (ibid.: 450–451). Za razmišljanje o dostopnosti zdravstvenih storitev v nekdanji Jugoslaviji je pomembno, da je ta zakon vsem prebivalcem omogočil zavarovanje za obvezne oblike zdravstvenega varstva, kar pomeni, da je bilo v Sloveniji že v 70. letih prejšnjega stoletja uvedeno komprehezivno zdravstveno varstvo po principu solidarnosti in visoke stopnje socialne varnosti (ibid.: 451). Ta princip solidarnosti oziroma socialne orientiranosti prepoznavata tudi sogovornici Bojana in Karolina. Po letu 1974 so se zdravstvene pravice še dodatno razširile, postopoma pa se je ukinil izraz zavarovanec, saj je nova zakonodaja omogočala določene pravice vsemu prebivalstvu, pri čemer zavarovanje ni bilo več osnova za uresničevanje zdravstvenih pravic (ibid.: 455). Poleg tega so v tem obdobju skupnosti zdravstvenega zavarovanja nadomestile samoupravne interesne skupnosti (SIS), v okviru katerih so predstavniki izvajalcev in delavcev odločali o vseh vprašanih zdravstvenega varstva ter o pravicah in obveznostih zavarovanih oseb – tako so o višinah zdravstvenih prispevkov imeli možnost soodločati njihovi plačevalci (ibid.: 454, 462). Delovanje teh skupnosti je vodil princip solidarnosti: “Če bi posamezna občinska zdravstvena skupnost morala biti tudi rizična, bi bile po dostopnosti do zdravstvenih storitev in možnosti uveljavljanja pravic uporabnikov med njimi velike razlike ali pa bi se pokazale v razliki v višinah prispevnih stopenj. Zato je zakon zavezoval vse občinske skupnosti k uresničevanju najširše solidarnosti” (ibid.: 458). S tem solidarnostnim delovanjem so zmanjšali razlike, ki so nastale kot posledica gospodarske neenakosti med občinami. Princip solidarnosti je bil tudi podlaga za široko razširjeno prakso v nekdanji Jugoslaviji, ki jo omenja sogovornik Samo, da so bile zdravstvene pravice dosegljive tudi osebam, ki niso plačevale prispevkov, in tudi v primeru, da zanje ni bilo zadostnega finančnega kritja (Markota et al. 1999). Po mnenju raziskovalcev (Albreht 2010: 64) naj bi samoupravni model zdravstva poleg številnih pozitivnih sprememb (univerzalno dostopne zdravstvene storitve; avtonomno zdravstveno varstvo, o katerem so imeli možnost soodločanja plačevalci prispevkov; zelo široka in dobro delujoča mreža osnovne zdravstvene dejavnosti ipd.) imel tudi mnoge slabosti (razdrobljenost sistema zdravstvenega varstva; zadolževanje zaradi mnogih investicij, ki presegaajo finančne zmožnosti ipd.), ki naj bi prispevale k finančnemu kolapsu jugoslovanskega zdravstvenega sistema konec 80. let prejšnjega stoletja (Markota et al. 1999; Albreht 2010: 64).

Če se vrnemo k temi dostopnosti preteklega zdravstva, lahko ugotovimo, da je bil od 70. let prejšnjega stoletja dalje jugoslovanski zdravstveni sistem v teoriji in praksi univerzalno dostopen za vse prebivalstvo. Zagotovo ta dostop za večino prebivalcev ni bil “brezplačen”, saj so zanj plačevali prispevke, vendar

pa je bil, zaradi principa solidarnosti, dostopen tudi osebam brez zdravstvenega zavarovanja.

Hrbtna plat vprašanja o dostopnosti zadeva zdravstveni sistem Slovenije. Če je torej 15 sogovornikov in sogovornic prepričanih, da je bil prejšnji zdravstveni sistem bolj dostopen, je obenem poudarjalo slabši ali neenak dostop do zdravstvenega varstva v sedanjem sistemu. Pri tem pogosto omenjajo poglobljanje razlik med višjimi in nižjimi sloji prebivalstva:

Slabe strani sprememb pa so predvsem v tem, da se pogloblja prepad med bogatimi in revnimi tako globalno kot tudi na področju zdravstva. To se opazi pri dostopu do zdravstvenih ustanov. (Milan, zdravnik, 63 let)

Jugoslavija je bila socialna država. Slovenija ni socialna država, je bolj kapitalistična država. Žal nismo tako bogati kot neke zahodne države, da bi si privoščili višji nivo sociale. Zato je tudi dostop slabši – ne za vse, ampak za revnejše. (Miro, zdravnik, 61 let) 187

Poleg teh načelnih stališč o neenakem dostopu do zdravstvenih storitev, pa sedem sogovornikov in sogovornic problem dostopa povezuje predvsem s sistemom zdravstvenega zavarovanja, ki naj bi prispeval k zmanjševanju zdravstvenih pravic:

Po mojem se je bistveno skrčil obseg zdravstvenih storitev, ki jih pokriva zdravstvena zavarovalnica v okviru obveznega zdravstvenega zavarovanja, brez doplačil. O kakršnem koli izboljšanju pa bi ta trenutek težko govorila. (Ljubica, medicinska sestra, 60 let)

Obseg pravic do zdravstvenih uslug je danes preveč odvisen od materialnih možnosti človeka. /.../ Ovira je večanje števila nezavarovanih ali le z obveznim zavarovanjem varovanih ljudi. To je skupina ljudi, ki dejansko nima 27 evrov na mesec za plačilo dodatnega zavarovanja in še manj za vsa potrebna doplačila za bolj komplicirane zdravstvene usluge, zdravljenja z dragimi zdravili, razne oblike rehabilitacije itd. Danes zdravstveno varstvo ni več vsem dostopno v obsegu in kvaliteti, kot bi to terjala narava bolezni. (Silva, upokojena zdravnica, 67 let)

Sistem je takšen: čim nimate zdravstvenega zavarovanja ali pa le osnovno zavarovanje, je zelo težko priti do zdravljenja. Iz osebnih izkušenj vem, da je tako. Tudi tisti, ki imajo le osnovno, ne morejo na preiskave, dobiti zdravila. Veliko ljudi, ki so tehnološki višek, je ostalo brez dela in nimajo denarja, ne dobijo pregledov, ne morejo kupiti zdravil. Vse to stane, ta doplačila. /.../ Tu ni problem le izbrisanih, brezdomcev, beguncev, ampak tudi Slovencev – to so večinoma Slovenci, ki so delali tu, živeli, se starajo tu in iz različnih razlogov nimajo zaposlitev, in zdaj je ta oseba na socialnem in dobi neko socialno podporo in je kroničen bolnik, ki ima 50, 60 let. Čim nimate urejenega zavarovanja, je zelo težko. Vse se zvede na to, da brez dodatnega nimaš nič – osnovno zavarovanje ne pomeni nič brez dodatnega. Takrat ste zunaj zdravstvenega sistema in ne morete nič. /.../ Te agencije za zavarovanje, Vzajemna in druge, zahtevajo, da plačaš vsak mesec, če ne plačaš, ti računajo obresti. /.../ Hec je v tem, da v tej situaciji v Sloveniji niso le revni, le od drugod – vsi ljudje so lahko v tej situaciji. (Samo, zdravnik, 49 let)

Iz navedenih stališč je opazno, da po mnenju sogovornikov in sogovornic dostop pogojujejo finančne zmožnosti posameznika, saj so zdravstvene storitve povezane s plačevanjem zdravstvenega zavarovanja (obveznega in dopolnilnega) ter z doplačili (za zdravila, storitve, ki jih dopolnilno zavarovanje ne krije ipd.). Glede na to, da so finančne zmožnosti prebivalstva različne, moji sogovorniki in sogovornice opozarjajo, da se povečuje neenak dostop do zdravstva. Pri tem zdravnik Samo poudari, da ta dostop ni vse bolj omejen le za ranljive skupine, kot so izbrisani, brezdomci in begunci, temveč tudi za vse ostale prebivalce, ki potencialno lahko ostanejo brez zdravstvenih pravic: *Hec je v tem, da v tej situaciji v Sloveniji niso le revni, le od drugod – vsi ljudje so lahko v tej situaciji.*

188

Če sem na predhodnih straneh ugotavljala, da je v zadnjih dvajsetih letih nekdanje skupne države v teoriji in praksi obstajal univerzalen dostop do zdravstvenega varstva, se zdi potrebno vprašati, s katerimi reformami zdravstvenega sistema se je ta univerzalnost transformirala v selektivnost in neenakost, o kateri govorijo sogovorniki in sogovornice.

Eden od ključnih ciljev zdravstvene reforme v začetku 90. let prejšnjega stoletja je bila vpeljava socialnega sistema zdravstvenega zavarovanja, ki naj bi zagotavljala financiranje sistema in kritje izdatkov zavarovanih oseb za zdravstvene storitve (Toth 2003: 465). Socialistični samoupravni model je bil nadomeščen z obveznim zdravstvenim zavarovanjem po Bismarkovem modelu, po katerem so aktivni zavarovanci bili dolžni plačati prispevek v odstotnem deležu od bruto plače, enak prispevek pa je zanje plačal tudi delodajalec. V želji, da bi se izognili fragmentaciji sistema zdravstvenega zavarovanja, ki se je zgodila nekaterim drugim vzhodnoevropskim državam (na primer na Poljskem in Češkem), je bil ustanovljen le en zavod za izvajanje obveznega zdravstvenega zavarovanja – Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije (ZZZS) (Albreht 2010: 121). Vendar pa obvezno zdravstveno zavarovanje od vsega začetka ni zagotavljalo vseh zdravstvenih storitev, temveč le nekatere,⁹ pri vseh drugih pa je bilo potrebno določen delež cene doplačati. To je skladno z zgoraj navedenimi ugotovitvami mojih sogovornikov in sogovornic, med katerimi je tudi Ljubica, ki opaža, da *se je bistveno skrčil obseg zdravstvenih storitev, ki jih pokriva zdravstvena zavarovalnica v okviru obveznega zdravstvenega zavarovanja, brez doplačil.*

Ravno zaradi množice doplačil, s katerimi je bil soočen zavarovanec z osnovnim zavarovanjem, je zakon iz leta 1992 predvidel dopolnilno ali “prostovoljno” zavarovanje, ki naj bi pomenilo zaščito pred dodatnimi izdatki za zdravstvo. Vendar pa je vse od uvedbe dopolnilno zavarovanje sprožalo mnoge pomisleke in polemike. Prvič zato, ker obvezno zdravstveno zavarovanje v celoti krije tako omejen obseg storitev, da dopolnilno zdravstveno zavarovanje za iskalca

⁹ Tako so bili osebam, ki so imele obvezno zavarovanje, na primer v celoti pokriti ukrepi zgodnjega odkrivanja bolezni, ki so bili predvideni v nacionalnem programu (zgodnje odkrivanje raka materničnega vratu, dojka, zvišanega krvnega tlaka, holesterola, krvnega sladkorja ipd.) ter preventivne storitve povezane s temi boleznimi; storitve zdravljenja poškodb na delu in poklicnih bolezni ipd. V celoti pa so bile krite storitve namenjene otrokom in mladoletnikom do 18. leta starosti ter storitve za načrtovanje rojstva otrok in materinstva (Toth 2003: 469).

zdravstvenih storitev običajno pomeni nujen predpogoj, da bo zdravstvene storitve deležen brez doplačil, ali, kot se je v navedenem delu intervjuja izrazil sogovornik Samo: *Tudi tisti, ki imajo le osnovno, ne morejo na preiskave, dobiti zdravila.* Kot ugotavlja Tit Albreht (2010: 130), je dopolnilno zdravstveno zavarovanje za mnoge bolnike, predvsem za kronične, pravzaprav postalo osnovno zdravstveno zavarovanje. Podobno stališče imajo predstavniki Gibanja za ohranitev in izboljšanje javnega zdravstva: *“Zahtevamo, da se pravice, ki so pomembne za zdravje ljudi, bodisi v celoti vrne v obvezno zdravstveno zavarovanje ali pa da premije za dopolnilno zdravstveno zavarovanje postanejo sorazmerne finančnim zmožnostim posameznika. Dopolnilna zdravstvena zavarovanja morajo postati neprofitna, ne glede na to, kdo jih izvaja”* (Gibanje ... 2011).

Zadnji del navedenih zahtev omenjenega gibanja se nanaša na drug problem dopolnilnega zavarovanja, ki je sprva spadalo pod Zavod za zdravstveno zavarovanje, torej pod javni in neprofitni zavod. Kasneje, od leta 1998, so to področje prevzele komercialne zdravstvene zavarovalnice, ki so se ravnale po tržnih načelih in imele predvsem interes po ustvarjanju dobička (Toth 2003: 472; Albreht 2010: 130–139). Problem, ki ga vidijo raziskovalci, je, da te komercialne zavarovalnice niso zakonsko zavezane, da dobiček od poslovanja vračajo v zdravstveno dejavnost, v smislu vlaganj v infrastrukturo te dejavnosti (Albreht 2010: 120). Poleg tega pa kljub večletnemu poslovanju z dobičkom zavarovalnice niso pripravljene znižati stopnje premij, zaradi česar dopolnilno zdravstveno zavarovanje pomeni za prebivalce vir neenakosti, za zdravstveni sistem v celoti pa predstavlja šibko točko (ibid.: 121). Zaradi vseh omenjenih dilem se od leta 2003 do danes pojavljajo različni predlogi o opustitvi dopolnilnega zavarovanja kot neodvisnega vira oziroma vrnitev tega zavarovanja pod okrilje Zavoda za zdravstveno zavarovanje, vendar se za zdaj te namere še niso uresničile.

Poleg problemov, ki jih sogovornice in sogovorniki omenjajo v zvezi z osnovnim in dopolnilnim zavarovanjem, po njihovem mnenju k neenakemu dostopu do zdravstvenega varstva prispevajo tudi številna druga doplačila. Čeprav naj bi se z dopolnilnim zavarovanjem ta doplačila ukinila, raziskovalci (Toth 2003; Albreht et al. 2009; Albreht 2010) ugotavljajo, da jih je – nasprotno – vedno več in so vse dražja, kar postavlja pod vprašaj načelo solidarnosti v zdravstvenem sistemu. Zdravstvena reforma v začetku 90. let prejšnjega stoletja, ki je vzpodbujala priliv dodatnih sredstev za zdravstvo, je namreč privedla do povečanja osebnih izdatkov za zdravstvo: ob že omenjenem plačevanju prispevka za obvezno in dopolnilno zavarovanje je potrebno za številne zdravstvene storitve (na primer zobozdravstvo, rehabilitacija ipd.) doplačevati različno velike odstotke, poleg tega so doplačila povezana z dostopom do zdravil, ki niso na pozitivni listi, ter z obiskovanjem zasebnih zdravstvenih dejavnosti, ki so brez koncesije, ipd. Ko so osebni zdravstveni izdatki leta 2008 obsegali že 27 odstotkov vseh zdravstvenih izdatkov, so se tako nekateri analitiki kot splošna javnost odzvali z javnim nasprotovanjem, ki je razvidno tudi v zahtevi Gibanja za ohranjanje in izboljševanje zdravstva: *“Zahtevamo, da država z zakonom ali nacionalnim programom opredeli sveženj pravic, ki jih mora zagotavljati obvezno zdravstveno*

zavarovanje, pri čemer nasprotujemo zmanjševanju teh pravic in prenašanju finančnih bremen na zasebna sredstva prebivalcev” (Gibanje ... 2011).

190

Čeprav raziskovalci izražajo stališče, da sedanji zdravstveni sistem temelji na enakem in pravičnem dostopu do zdravstvenih storitev, zdravstveno zavarovanje pa “zagotavlja prebivalstvu visoko stopnjo zdravstvene in socialne varnosti” (Toth 2003: 484) oziroma “visoko stopnjo univerzalnosti” (Albreht 2010: 116), bi tem trditvam lahko le pogojno pritrdila. To prepričanje oba navedena avtorja utemeljujeta predvsem z visokim številom zavarovancev: na primer, leta 2003 ni bilo obvezno zdravstveno zavarovanih le 26.000 oseb, ki so bile upravičene do tega zavarovanja, leta 2008 pa le še 7.570; za dopolnilno zdravstveno zavarovanje se je že v prvem letu njegovega nastanka odločilo več kot milijon zavarovancev, leta 1996 pa “že okrog 1,4 milijona prebivalcev ali skoraj vse prebivalstvo, ki bi moralo doplačevati določen znesek iz lastnih sredstev” (Toth 2003: 472). Čeprav so te številke zagotovo visoke, pa se je vseeno potrebno vprašati, ali ti statistični podatki res odlikavajo celotno populacijo. Kako je z vsemi osebami, ki so – tako kot izbrisani, nedokumentirani migranti, delavci migranti z začasnim bivališčem, brezdomci ipd. (Lipovec Čebtron 2007, 2010; Razpotnik in Dekleva 2009) – ostale nevidne za statistične raziskave? Čeprav je bilo za ranljive in ekonomsko šibkejše skupine prebivalstva kasneje zagotovljeno zdravstveno zavarovanje na občini stalnega prebivališča (Pravilnik o merilih ... 2008) oziroma na Zavodu za zaposlovanje (Zavod Republike Slovenije za zaposlovanje 2010), pa to ne velja za prebivalce brez pravnega statusa v Sloveniji ali za tiste, ki imajo le začasno prebivališče.

S tem razmislekom o dostopu do zdravstvenega zavarovanja v nekdanji Jugoslaviji in v Sloveniji nikakor nisem izčrpala vseh vidikov tega vprašanja: nisem se dotaknila pomembnega aspekta “čakalnih vrst”, dostopa do zdravstvenih storitev “preko zvez in poznanstev” ter cele palete problemov, ki lahko nastopijo, ko je uporabnik zdravstvenih storitev že sprejet v določeno zdravstveno ustanovo (od komunikacijskih problemov, vključno z vprašanjem jezikovne in medkulturne kompetence do drugih vidikov odnosa med bolniki in zdravstvenimi delavci). Vendar teh vidikov nisem želela odpirati, saj poskušam slediti temam, ki so jih izpostavljali moji sogovorniki in sogovornice, ki pa se ob njih niso ustavljali. Glede njihovega ključnega poudarka, ki zadeva razliko v dostopu med nekdanjim in sedanjim zdravstvenim sistemom, lahko na podlagi vsega zapisanega ugotovim, da je sedanje zdravstvo dejansko manj dostopno: poleg zdravstveno nezavarovanih oseb, ki ostajajo nevidne za statistične raziskave, je dostop omejen tudi za skupino oseb, ki imajo le osnovno zavarovanje, obenem pa se, zaradi povečevanja doplačil, dostop zmanjšuje tudi za vse tiste, ki imajo dopolnilno zavarovanje.

Privatizacija zdravstva: zasebno v javnem ali javno v zasebnem?

Druga tema, ki jo je bilo opaziti v odgovorih mojih sogovornikov in sogovornic na obe skupini zastavljenih vprašanj, se je nanašala na privatizacijo zdravstvenega sistema. Za razliko od predhodno obravnavane teme o dostopu zdravstva je temo

privatizacije izpostavilo le sedem oseb (29,16 odstotka), pri čemer so bila njihova stališča glede tega vprašanja deljena: štiri osebe so izpostavljale predvsem negativne vidike privatizacije, dve le pozitivne, ena oseba pa je govorila tako o pozitivnih kot o negativnih aspektih. V spodnjih navedbah so opazne te tri različne pozicije mojih sogovornikov in sogovornic:

V sedanjem zdravstvu je velik problem nekontroliranega javnega in zasebnega zdravstvenega varstva. Manjka dolgoročen plan, jasne meje med zasebnim in javnim, to je vidno predvsem na primarni ravni. (Cveto, zdravnik, 63 let)

Zasebništvo. Te spremembe so spremenile delovanje zdravstva. Spremenili so se zdravstveni domovi, ki delajo slabše, saj je vse več zasebnikov, ki ponujajo isto. Namreč zasebnik v želji po čim večjem dobičku velik del preiskav naloži na javne zavode (krvni vzorci, RTG, vse zahtevnejše preiskave), nato pa morajo bolniki prinesiti rezultate nazaj k zasebniku. S tem dodatno obremenjujejo javne zavode, po nepotrebnem izgubljajo čas, saj morajo za eno diagnozo čakati tudi po trikrat ali večkrat. Po drugi strani pa pozdravljam zasebnike, ki so odprli diagnostične centre na koncesijo. Sam imam zaradi zasebnih zavodov možnost dodatnega zaslužka tudi v popoldanskem času. (Tilen, zdravnik, 29 let)

191

Moje mnenje je, da bi bili v osnovnem zdravstvu vsi koncesionarji – to je zelo kapitalistično mnenje, vem, čeprav sem socialno usmerjen. Zaradi tega, ker, ko prešteješ, koliko imaš bolnikov, veš, ali ti gre dobro ali ne. Gre za večjo učinkovitost. Zdaj politika zavira podeljevanje koncesij – nekateri pa tudi nočejo, ker bi se videla njihova nesposobnost. Se ne prilagajajo, ne sledijo, so na komot. /.../ Tudi na občini sem to povedal, da bi moralo biti več koncesionarjev, a tam je vse odvisno od dnevne politike in ni nekega plana, kaj bodo zdaj s tem. (Miro, zdravnik, 61 let)

Čeprav se mnenja treh zdravnikov zelo razlikujejo, pa obenem – kot bom poskušala pokazati v nadaljevanju – odpirajo nekatere ključne dileme procesa privatizacije. Poleg tega se zdi, da njihova neenotnost v odnosu do teme dobro zrcali različna stališča, ki jih imajo do tega vprašanja posamezni nosilci interesov kot tudi poklicna združenja in zainteresirane javnosti. Kot sem pisala že uvodoma, je bil v začetku 90. let prejšnjega stoletja eden od bistvenih ciljev zdravstvene reforme vpeljava zasebne zdravstvene dejavnosti, ki je bila v prejšnji državi prepovedana, zdravstveni delavci pa so lahko delali le v javnih zavodih, ki so bili opredeljeni kot “družbena lastnina” (Toth 2003: 474). Ob načrtovanju zdravstvenih reform v neodvisni Sloveniji je bila vzpostavitev privatne dejavnosti za mnoge zdravnike in zobozdravnike prioriteta, saj so le v njej videli možnost za udeležanje zdravniškega poklica kot svobodnega strokovnega poklica ter bili prepričani, da bo zasebna dejavnost zagotovila večjo učinkovitost in uporabniku bolj prijazno zdravstveno varstvo (Albreht 2010: 82). Kot ugotavlja Tit Albreht, so bili razlogi tudi finančni: na eni strani naj bi se na ta način izognili praksi neformalnega plačevanja “pod mizo”, na drugi pa so se zdravstveni delavci nadejali višjega zaslužka (ibid.).

Kot je bilo že omenjeno, je bil načrtovani proces privatizacije v začetku 90. let prejšnjega stoletja veliko obsežnejši od tistega, ki se je kasneje udeležil. S tem počasnejšim ritmom privatizacije predstavlja Slovenija izjemo v primerjavi z

vzhodnimi državami (na primer Češko, Slovaško, Estonijo, Gruzijo) ali državami nekdanje Jugoslavije (na primer Hrvaška, Makedonija, Srbija) (Seifert et al. 2008: 114; Schechter 2011). Tudi po reformi so ostale zdravstvene službe podobno organizirane kot v nekdanji državi, pri čemer se je ključna novost nanašala na dejstvo, da so lahko zdravstveni zavodi postali zasebni (Toth 2003: 474). Čeprav je bila zasebna dejavnost z zakonom dovoljena na vseh¹⁰ področjih (Černič Istenič 1998; Markota et al. 1999), se niso privatizirala vsa področja v enakem obsegu: zasebna dejavnost se je pojavila na področju zdravstvenega zavarovanja (komercialne zavarovalnice), nasprotno od začetnih pričakovanj je privatizacija bolnišnic ostala omejena, pomemben delež privatizacije pa predstavljajo zasebne zdravstvene dejavnosti na primarni ravni (Markota et al. 1999; Albreht 2010: 81–82). Na osnovi razmerja, ki ga imajo zasebni zdravstveni delavci do javnih sredstev oziroma Zavoda za zdravstveno zavarovanje (ZZZS), jih lahko ločimo na več skupin: najštevilčnejši so “koncesionarji”, ki imajo letno pogodbo z ZZZS in so financirani z javnih sredstev; v drugi skupini so zasebni zdravstveni delavci (med njimi prevladujejo zobozdravniki), ki niso pogodbeno vezani na ZZZS; v tretji skupini so zasebniki, ki jih je v zadnjem obdobju vse več in imajo različne vire financiranja, pri čemer so za skrajšani delovni čas pogodbeno vezani na ZZZS; v četrti skupini pa se nahajajo zasebni zdravstveni delavci z neprofitno dejavnostjo – teh je najmanj (Albreht 2010: 87).

Glede na to, da so moji sogovorniki in sogovornice privatizacijo omenjali predvsem v navezavi na zdravstveno dejavnost na primarni ravni, se bom ustavila predvsem pri tem vidiku. Kot sem uvodoma omenjala, je bil eden ključnih dosežkov zdravstva nekdanje Jugoslavije zelo razvejan sistem na primarni ravni, ki je obsegal mnoge zdravstvene storitve. V primerjavi z drugimi državami v regiji je ta sistem pomenil inovacijo v organizaciji zdravstvene dejavnosti, obenem pa je sledil svetovnim trendom na področju primarne dejavnosti: po Deklaraciji o primarnem zdravstvenem varstvu, ki je bila sprejeta v Almi Ati¹¹ leta 1978, je bila takratna republika Slovenija “ena prvih, ki je povzela najpomembnejše usmeritve navedenega dokumenta Svetovne zdravstvene organizacije in jih vključila v svoje plane” (Toth 2003: 460). Ob reformiranju zdravstva v neodvisni Sloveniji pa so nekatere “lustracijske” težnje v zdravstvenih domovih videle predvsem nepotrebno dediščino nekdanje Jugoslavije; predstavniki Zdravstvene zbornice Slovenije so tako trdili, da so zdravstveni domovi staromodni in morajo biti nadomeščeni (Albreht 2010: 137). Posledično v procesu privatizacije zdravstveni domovi niso bili ovrednoteni kot “izjemen in dobro delujoč sistem storitev, ki so med seboj prepletene, temveč bolj kot ovira pri procesu privatizacije” (ibid.: 129). Kljub temu, da je – vsaj na deklarativni ravni – primarno zdravstvo ostalo prioriteta zdravstvenih politik v Sloveniji, pa so se po zdravstveni reformi v 90. letih prejšnjega stoletja razmere v zdravstvenih domovih precej poslabšale, kar opaža tudi sogovornik Tilen. Njegove misli se skladajo z ugotovitvami raziskovalcev (Seifert et al. 2008: 117;

¹⁰ Izjema je le področje preskrbe s krvjo in krvnimi derivati, patoanatomska dejavnost in socialno-medicinska dejavnost (Toth 2003: 474).

¹¹ Danes imenovani Almaty.

Albreht 2010: 49), po katerih so strukturne spremembe, na katere je ključno vplival pojav zasebnih zdravstvenih delavcev, privedle do zmanjšanja števila zaposlenih v zdravstvenih domovih za eno tretjino ter krčenja obsega in nalog zdravstvenih storitev v teh zavodih. Če so pred zdravstveno reformo določene zdravstvene storitve opravljali le zdravstveni domovi, so po reformi zasebniki, ki so se vključili v mrežo javne zdravstvene službe, prevzeli del njihovega programa – posledično se je javnim zavodom tudi zmanjšala količina storitev in financiranje zanje (Toth 2003: 478). Pri tem pa so Tilen in nekateri drugi sogovorniki in sogovornice prepričani, da ključni problem nastane pri opredeljevanju odnosa med javnimi zavodi in zasebniki. Podobno stališče, ki zasebnike opisuje kot “izkoriščevalsko”, javne zavode pa kot “izkoriščano” stran, predstavi tudi zdravnica Mojca: *Privat zdravstveni sektor jemlje lahke in najcenejše bolnike, težji in drugi pa ostajajo v državnem sistemu* (Mojca, zdravnica, 51 let). Zdi se, da so omenjeni problemi nejasno opredeljenih odnosov med zasebnimi in javnimi zavodi zlasti posledica pomanjkanja dolgoročne strategije, ki jo pogreša tudi zdravnik Cveto. Njegovo mnenje delijo nekateri raziskovalci (Černič Istenič 1998; Albreht 2010) in mnogi zaposleni v zdravstvenih domovih, ki so v raziskavi Tita Albrehta (Albreht 2010: 49–61) izrazili prepričanje, da je vpeljava zasebne dejavnosti potekala na kaotičen način in bila slabo vodena s strani Ministrstva za zdravje. Poleg tega številni zaposleni poudarjajo, da bi morali biti bolj jasno določeni cilji in pogoji teh dejavnosti ter definirano, kolikšna naj bo končna številka zasebnih dejavnosti (ibid.: 56). Kritika udeležencev raziskave pa se, poleg odsotnosti nacionalne strategije za zasebno dejavnost, nanaša tudi na slabo koordinacijo med občinami in Ministrstvom za zdravje na področju zasebne zdravstvene dejavnosti, kar je opazno tudi v že navedenem stališču sogovornika Mira: *Tudi na občini sem to povedal, da bi moralo biti več koncesionarjev, a tam je vse odvisno od dnevne politike in ni nekega plana, kaj bodo zdaj s tem.*

Da bi bolje razumeli Mirovo stališče, je potrebno omeniti, da so primarno zdravstveno dejavnost vse od 70. let prejšnjega stoletja načrtovale občine, vendar pa se je po zdravstveni reformi v neodvisni Sloveniji nanje kot na lastnice in ustanoviteljice zdravstvenih domov prenesla tudi pristojnost podeljevanja koncesij za zasebne zdravstvene delavce. Nasprotno od povečanih pristojnosti, ki jih imajo občine na področju primarne zdravstvene dejavnosti, pa se je vloga Ministrstva za zdravje na tem področju zelo omejila (skrbi le za koordinacijo in za dodatno financiranje), prav tako pa ZZZS malo pozornosti nameni regulaciji primarne zdravstvene dejavnosti na primarni ravni, saj naj bi bila to predvsem naloga občin. Kot ugotavlja Miro, pa občinske odločitve pogosto vodijo kratkoročni politični interesi, zaradi česar na eni strani prihaja do velikih razlik med posameznimi občinami v vodenju dejavnosti na primarni ravni, na drugi pa imajo odločitve občin neredko negativne učinke na tem področju (ibid.: 138–139).

Naj omenim še zadnji vidik, ki se nanaša na mojo analizo stališč sogovornikov in sogovornic o procesu privatizacije v zdravstvu, s katero nikakor ne bom izčrpala vseh ključnih tem tega vprašanja, temveč zgolj nakazala nekatere. V navedbi mnenja zdravnika Mira je opazen predlog, da bi na primarni ravni vsi zdravniki postali “koncesionarji”. Na osnovi moje raziskave je s tem stališčem osamljen,

podobno pa so do take rešitve zadržani tudi raziskovalci zdravstva v Sloveniji in tujini (Toth 2003; Albreht 2011; Bazylevych et al. 2011; Schechter 2011). Izkušnje drugih vzhodnoevropskih držav in držav nekdanje Jugoslavije, ki so privatizirale velik delež primarne zdravstvene dejavnosti, kažejo, da so se v teh državah izdatki posameznikov za zdravstvo zelo povečali, skladno s tem pa je bil velikemu deležu prebivalstva dostop do številnih zdravstvenih storitev bolj omejen, obenem pa se tudi kvaliteta teh storitev ni izboljšala (Schechter 2011). Kot sem omenila, je bil v Sloveniji proces privatizacije počasnejši in po mnenju mnogih ravno zaradi tega uspešnejši. Vendar pa tuji in domači analitiki ugotavljajo, da je potrebno v prihodnje podeljevanje koncesij zasebnim izvajalcem zdravstvene dejavnosti bolje regulirati, nadzirati in natančneje vrednotiti (Albreht 2010: 131). To prepričanje delijo tudi predstavniki Gibanja za ohranitev in izboljšanje javnega zdravstva, ki v svojih zahtevah zapišejo: "Zahtevamo, da se koncesije podeljujejo zgolj na področjih in območjih, kjer obstoječi sistem osnovnega zdravstvenega varstva ni zmožen zadovoljiti potreb državljanov. Podeljevanje koncesij mora temeljiti na predhodno ugotovljenem javnem interesu, na jasnih pravilih za njihovo podeljevanje in na javnem razpisu, ki omogoča, da za razpisano mesto lahko kandidira vsak, ki izpolnjuje pogoje. Nasprotujemo podeljevanju koncesij brez predhodno vzpostavljenih ustreznih standardov, regulacije in učinkovitega nadzora nad njihovim izvajanjem, ki bodo zadostno varovali bolnike in javni interes, ter brez predhodno sprejete mreže javne zdravstvene službe" (Gibanje ... 2011).

Financiranje zdravstva: od zadolženosti preko varčevanja do ponovne zadolženosti?

Zadnji vidik, ki ga izpostavljajo moji sogovorniki in sogovornice kot odgovor na zastavljeni skupini vprašanj – o razlikah med zdravstvenim sistemom v nekdanji Jugoslaviji in v današnji Sloveniji ter o vplivu sprememb v zdravstvu na njihovo delo – se nanaša na financiranje zdravstvenega varstva. Med 24 sodelujočimi v raziskavi je 10 oseb (41,66 odstotka) izpostavilo ta vidik, vendar je potrebno opozoriti, da so ga povezovali z različnimi temami, ki jih bom v nadaljevanju poskusila analizirati.

Šest sogovornikov in sogovornic je o finančnih vidikih sedanjega zdravstvenega sistema govorilo skozi primerjavo z zdravstvom nekdanje skupne države, pri tem so štiri osebe poudarjale predvsem večjo gospodarnost sedanjega zdravstva, dve pa izpostavljali bodisi premalo finančnih sredstev, ki so namenjena za zdravstvo, bodisi njihov prevelik vpliv na delovanje zdravstvenega varstva:

Na splošno se mi te spremembe zdijo na boljše zaradi tega, ker se gleda tudi na finančno plat. Poskušamo biti boljši gospodarji v zdravstvu, tudi v nekaterih bolnišnicah se vedemo bolj gospodarno. V Jugoslaviji to ni bilo pomembno, takrat je bil pomemben samo plan. (Primož, zdravnik, 61 let)

Med zdaj in prej je razlika. Mislim, da je zdaj vse bolj nadzorovano, kar je pravilno. Za časa Jugoslavije so na primer zahtevali material, zdravila, množico

zdravil, do česar sploh niso bili upravičeni. Takrat se je preveč dovoljevalo. V tem novem sistemu pa obstaja nadzor, večja racionalnost, gospodarnost. Za vse, kar se izdaja, za vse, kar se naredi, obstaja zapis, obstaja nadzor. (Vlasta, medicinska sestra, 55 let)

V odnosu do nekdanje države: razmere znotraj kolektiva in ravnanje z bolniki se je zdaj spremenilo na slabše, ker se preveč gleda skozi finance. Zato je manj skupnega dela, pretirana pa je ta borba za vsak evro. (Cveto, zdravnik, 63 let)

Na nivoju države: za zdravstvo je premalo denarja! Premalo denarja je za osnovno zdravstvo in se stalno zmanjšuje. Z vsemi posledicami: zdravilišče je postalo izjema. Indikacije so zdesetkane: samo neposredno po premestitvi iz bolnišnice, a le vsako leto enkrat. Vsega tega v Jugoslaviji ni bilo, takrat si lahko vsakemu, čisto vsakemu dal veliko več kot danes. (Miro, zdravnik, 61 let)

Če želimo razumeti različne poglede zdravstvenih delavcev na finančno dimenzijo nekdanjega in sedanjega zdravstvenega sistema, se moramo ponovno vrniti vsaj za dvajset let nazaj in se ustaviti pri finančnih vidikih jugoslovskega zdravstva. Na osnovi obstoječih analiz se zdijo trditve medicinske sestre Vlaste in zdravnika Primoža o negospodarnosti nekdanjega zdravstvenega sistema utemeljene. Vendar pa ta ugotovitev ne velja le za zdravstveni sektor, saj naj bi se v 80. letih prejšnjega stoletja začeli kazati številni ekonomski problemi, ki so izhajali predvsem iz splošne zadolženosti države. Zadolženost naj bi bila glavni vzrok za finančni kolaps, ki ga je takratni zdravstveni sistem doživel konec 80. let. Kljub temu pa so razlogi, ki so prispevali k zadolževanju v nekdanjem zdravstvu, raznorodni. Kot sem že omenjala, naj bi k temu prispevale mnoge investicije, ki so pogosto presegle meje finančnih možnosti. Te investicije so namenili predvsem zdravstvenim dejavnostim na primarni ravni: "Skoraj ni bilo občin, v kateri v letih od 1970 do 1990 ne bi zgradili, razširili in obnovili katere izmed zgradb zdravstvenega doma, zdravstvene postaje ali lekarne" (Toth 2003: 462). Poleg tega so v istem obdobju zgradili ali izboljšali večino bolnišnic in nadgradili delo zdravstvene službe v njih (ibid.). Za primerjavo je povedno dejstvo, da se v zdravstvenem sistemu neodvisne Slovenije število bolnišnic in vrsta zdravstvenih služb v njih ni spremenila,¹² prav tako pa je bilo malo investicij v njihovo infrastrukturo (Albrecht 2010: 102, 129). Drugi razlog za zadolževanje, ki je povezan s prvim, naj bi se nahajal v sami organizaciji takratnega zdravstva, ki je temeljila na decentralizaciji, pri čemer so bila finančna sredstva razdeljena na 64 občinskih skupnosti. Te so se pogosto zadolževale, zaradi česar so lahko zagotavljale nadaljevanje dejavnosti zdravstvenega varstva le s pomočjo solidarnostne pomoči. Kljub temu pa se večina zdravstvenih skupnosti v občinah ni hotela odreči zdravstvenim planom, čeprav jih niso mogle pokriti s tekočimi prihodki. Republiška skupnost je sicer imela pooblastila za odpravo teh pomanjkljivosti, vendar pa – za razliko od občin – ni imela finančnih sredstev in s tem tudi ne vzvodov za reševanje teh situacij (Toth 2003: 463). Tretji razlog bi lahko na osnovi obstoječih analiz iskali v tem, kar Martin Toth imenuje "idealizacija vloge delavcev" v samoupravnem modelu (ibid.: 453), ki je na eni strani zagotavljal široko participacijo prebivalstva

¹² Izjema je le bolnišnica v Sežani.

pri vseh ključnih odločitvah na področju zdravstva, na drugi strani pa naj bi takratna ureditev postopoma privedla do “prepričanja, da je samoupravljanje sredstvo in način za pridobitev pravic, ne pa tudi za uresničevanje odgovornosti za njihovo zagotavljanje” (ibid.: 463). To pomanjkanje odgovornosti, ki jo je razbrati tudi v besedah sogovornice Vlaste (*Za časa Jugoslavije so na primer zahtevali material, zdravila, množico zdravil, do česar sploh niso bili upravičeni. Takrat se je preveč dovoljevalo.*), nas vrača k vprašanju dostopa do zdravstva. Če Vlasta, ki z besedami *takrat se je preveč dovoljevalo* poudarja negativne strani univerzalnega dostopa do zdravstva, pa zdravnik Miro, nasprotno, izpostavlja predvsem dobre strani tovrstne široke dostopnosti do različnih zdravstvenih storitev: *Vsega tega v Jugoslaviji ni bilo, takrat si lahko vsakemu, prav vsakemu dal veliko več kot danes.* Od zornega kota je torej odvisno, ali na to vprašanje gledamo kot na radodarno univerzalnost ali kot na neutemeljeno negospodarnost. Ob tem pa je potrebno dodati, da naj bi ravno ta inkluziven dostop do zdravstvenih storitev, ki so ga lahko uresničevale tudi osebe brez plačanih prispevkov, po mnenju raziskovalcev pomembno prispeval k finančnim težavam v takratnem zdravstvenem sistemu, saj naj bi sistem plačevanja prispevkov pokril le dva odstotka zdravstvenih izdatkov (Albreht 2010: 119). Zaradi pomanjkanja poglobljenih raziskav na tem področju je težko ugotoviti, v kolikšni meri je ta zadnji razlog prispeval k finančnemu zlomu preteklega zdravstva, prav tako ni jasen vpliv, ki so ga imeli na zdravstvene izdatke druga dva opisana razloga ali kakšni dodatni dejavniki.

Na osnovi izkušenj iz prejšnje države so si v novi državi kot enega od ciljev zdravstvene reforme zastavili povečanje javnih sredstev za financiranje tega sektorja, obenem pa so z uvedbo “prostovoljnih” oziroma dopolnilnih zavarovanj računali na dodatne finančne vire (Toth 2003: 466). Financiranje reformiranega zdravstvenega sistema so zagotavljali štirje različni viri: največji delež so predstavljala sredstva obveznega zdravstvenega zavarovanja, ki so v 90. letih prejšnjega stoletja znašala med 86 in 91 odstotkov vseh finančnih virov za zdravstveno varstvo; že omenjena “prostovoljna” zavarovanja so v istem obdobju prinašala med osem in 13 odstotkov financiranja; proračunska sredstva, ki so jih zagotavljale občine in država, le en odstotek; za druga sredstva, ki so jih prispevali delodajalci ali samoplačniki, pa ni zanesljivih podatkov (ibid.: 475). Analitiki zdravstvenih reform v Sloveniji (Toth 2003; Albreht et al. 2009; Albreht 2010) so si enotni, da se je s transformacijo zdravstva v 90. letih prejšnjega stoletja zagotovilo stabilno financiranje zdravstvenega sistema, ki se je gibalo od osem do 9,3 odstotka bruto domačega proizvoda, kar je primerljivo z nekaterimi državami Evropske unije (Albreht et al. 2009: 39). Čeprav je bilo povečevanje javnega financiranja eden od ciljev reform, analize kažejo, da se je stabilno financiranje zagotovilo na račun zmanjševanja javnega financiranja, ki je bilo delno nadomeščeno s strani dopolnilnega zdravstvenega zavarovanja in velikega povečevanja zdravstvenih doplačil (Albreht 2010: 110).

Poleg dilem glede zagotavljanja finančnih sredstev raziskovalci omenjajo tudi številna druga vprašanja, ki se navezujejo na porabo teh sredstev. Sorodne poglede imajo moji sogovorniki in sogovornice, ki so poleg že obravnavanega

zmanjševanja sredstev v zdravstvenih dejavnostih na primarni ravni omenjali tudi vse bolj omejeno financiranje bolnišnic, kar posledično vpliva na porast “varčevalnega trenda”, ki ga omenja tako zdravnik Cveto kot sogovornica Jolanda:

Govorijo nam, kako moramo šparat! (Jolanda, medicinska sestra, 44 let).

Spremembe v financiranju bolnišnic, v katerih se je najprej uvedlo plačevanje po svežnjih storitev, združenih v dnevno bolnišnično oskrbo, so se kasneje dopolnile še s sistemom plačevanja po primerih (case-mix) ali po diagnozah (DGR) (Toth 2003: 280–481; Albreht 2010: 218–219). Reforme v financiranju bolnišnic, ki so bile usmerjene predvsem v varčevalne strategije, o katerih govori Jolanda, so privedle do skrajšanja povprečne ležalne dobe v bolnišnicah in hitrejšega odpuščenja bolnikov. Slednje je vplivalo na povečanje obiska na ravni primarne zdravstvene dejavnosti, čemur pa ni sledilo tudi povečanje financiranja (Albreht 2010: 131).

197

Drugi dejavniki, ki po mnenju sogovornikov in sogovornic vplivajo na povečevanje zdravstvenih izdatkov, se nanašajo na različna področja, med katerimi so omenjeni: dražja tehnologija (tri osebe) in zdravila (dve osebi), povišanje plač zdravnikov (dve osebi), večja zahtevnost bolnikov, ki je posledica staranja (dve osebi) in povečana zdravstvena osveščenost (dve osebi).

Izjemen napredek tehnike in uporabe sodobnih diagnostičnih in terapevtskih postopkov zahteva tudi veliko višja sredstva. (Silva, zdravnica, 67 let)

Potrebno je več denarja: zakaj? Nove preiskovalne metode, tako laboratorijske kot metodološke, ki so drage, zahtevajo drage aparature, ki se morajo tudi obnavljati. Poleg tega so ljudje bolj zahtevni. Prej ljudje niso šli za vsako malenkost k zdravniku. Zdaj gredo. Zahtevajo več – ljudje bolj skrbijo za zdravje, so tudi starejši, zahtevajo boljše obravnavo in s tem se potem zdravstveni fond prazni. (Primož, zdravnik, 61 let)

Vse več uporabnikov zdravstvenih storitev se zaveda, da so sami dolžni skrbeti za svoje zdravje, zato pogosto iščejo zdravstvene storitve. Potem postaja zdravstvo drago, saj se prebivalstvo stara, medicinska stroka pa se hitro razvija, zato rabi nove aparate za diagnostiko in zdravljenje. Zdravila so vse dražja. Poleg tega so zaposleni v zdravstvu veliko boljše plačani. (Milan, zdravnik, 63 let)

Kot je opazno, Milanove besede povzamejo vse ključne dejavnike, ki jih omenjajo ostali zdravstveni delavci, ko razmišljajo o razlogih za povečevanje izdatkov zdravstva. Pri tem Milanova stališča delijo tudi raziskovalci zdravstva. Tako ugotavljajo, da novi tehnični pripomočki in oprema pomembno prispevajo k povečevanju izdatkov, kar je tudi posledica dejstva, da se v Sloveniji proizvaja manjši delež zdravstvenih aparatov in pripomočkov, zaradi česar jih je potrebno uvažati po višji ceni iz tujine (Toth 2003: 484). Enako velja za zdravila. Razloge za visoke stroške zdravil, ki ključno prispevajo k podražitvi zdravstvenega sistema,¹³ gre iskati na eni strani v pomanjkanju državnih ukrepov za obvladovanje cen in

¹³ Če v evropskih državah druge vrste izdatkov za zdravstvo rastejo za približno pet odstotkov, izdatki za zdravila predstavljajo od sedem do deset odstotkov letnih izdatkov. Raziskave ob tem ugotavljajo, da se samo za zdravila na svetovnem nivoju potroši do 400 milijard ameriških dolarjev (Gajski 2009: 19).

količine zdravil (Markota et al. 1999), na drugi strani pa v delovanju farmacevtskih podjetij, ki zdravila pogosto menjujejo in prodajajo po vse višjih cenah, a za njih pogosto ne zagotavljajo ustreznega znanstvenega testiranja (Gajski 2009: 19–59). Naslednji razlog, ki ga omenjata dva sogovornika, se nanaša na dvigovanje plač zdravnikov in zobozdravnikov, ki so se po letu 1992 dejansko občutno povečevale, saj so v nekdanji skupni državi predstavljale manjši delež zdravstvenih izdatkov, že deset let po neodvisnosti pa so pomenile 60 odstotkov zdravstvenih izdatkov (Albrecht 2010: 45). Zadnja skupina dejavnikov, ki po mnenju mojih sogovornikov in sogovornic vplivajo na višanje zdravstvenih izdatkov, pa se nanaša na uporabnike zdravstvenih storitev in njihove večje potrebe oziroma večjo zahtevnost pri teh storitvah. Kot je znano, demografske trende v Sloveniji obeležuje nizka rodnost, postopno povečevanje življenjske dobe in s tem povečevanje starejše populacije, ki ima večje zdravstvene potrebe. Poleg staranja prebivalstva dva sogovornika omenjata povečano skrb za telo in zdravje, ki se je pojavila že v nekdanji Jugoslaviji. V novi državi se je ta trend razširil predvsem preko koncepta “zdravega načina življenja”, po katerem je zdravje vrednota, ki si jo je potrebno prislužiti s sledenjem množtvu preventivnih tehnik in vedenjskih normativov (Cant in Sharma 2003; Lipovec Čebtron 2008). Povečana skrb za zdravje, ki bi jo lahko imenovali tudi obremenjenost z zdravjem, je pogosto povezana s povečevanjem medikalizacije in s tem z večjimi potrebami in zahtevami po različnih zdravstvenih storitvah.

Zaključne misli

Osnova vsake reforme naj bi bila poglobljena analiza dejanskega stanja, jasno predvideni cilji reforme in ukrepi, preko katerih bodo ti cilji uresničeni, ter temeljito in nepristransko vrednotenje reforme, ki je mogoče le s primerjavo stanja pred reformo in po njej. Iz obstoječe literature in virov o reformi zdravstvenega sistema v Sloveniji se zdi, da sta bila prva dva vidika le delno uresničena, zadnji pa (skoraj) v celoti zanemarjen. Nasprotno pa moja etnografska raziskava kaže, da zdravstveni delavci transformacijo zdravstvenega sistema težko vrednotijo brez primerjave z zdravstvenim sistemom nekdanje skupne države. Verjetno zato ni naključje, da je v tej primerjavi več kot polovica sogovornikov in sogovornic izpostavila razlike pri dostopu do zdravstvenega sistema, pri čemer so ugotavljali, da je sedanji sistem bolj selektiven in manj socialno orientiran, kot je bil pretekli. Na osnovi njihovih besed in obstoječih analiz bi lahko ugotovila, da na neenak dostop do zdravstvenega varstva ključno vpliva sistem zdravstvenega zavarovanja: poleg oseb, ki zaradi različnih razlogov nimajo osnovnega zdravstvenega zavarovanja, je dostop omejen tudi za skupino oseb, ki ima le osnovno zavarovanje, obenem pa se, zaradi povečevanja doplačil, dostop zmanjšuje tudi za vse tiste, ki imajo dopolnilno zavarovanje. Druga tema, ki so jo sogovorniki in sogovornice pogosteje omenjali, se nanaša na privatizacijo nekaterih segmentov zdravstva. Čeprav znanstvene analize kažejo, da je Slovenija, v primerjavi z drugimi postkomunističnimi in postsocialističnimi državami, stopala v proces privatizacije zdravstva počasneje in bolj previdno, sem v pogovorih z zdravstvenimi delavci opazila, da poleg nekaterih pozitivnih vidikov (učinkovitost, večji zaslužki zdravstvenih delavcev) pogosteje

izpostavljajo negativne. Opozarjali so predvsem na nejasno opredeljene odnose med zasebnimi in javnimi zavodi, ki so posledica odsotnosti nacionalne strategije na tem področju in neuskkljenosti med Ministrstvom za zdravje in občinami, ki podeljujejo koncesije za zasebno dejavnost na primarni ravni. Ugotovim lahko, da ta nedorečena razmerja ključno vplivajo na slabšanje razmer (finančnih, kadrovskih) v zdravstvenih domovih, ki so se v nekdanji skupni državi razvili v enega najbolj kvalitetnih sistemov zdravstvenih storitev v regiji. Zadnji vidik, ki so ga sogovorniki in sogovornice pogosteje omenjali, se nanaša na financiranje zdravstvenega sistema, pri čemer so najbolj izpostavili večjo gospodarnost sedanjega zdravstva v primerjavi s preteklim, obenem pa so problem videli bodisi v premajhnih finančnih sredstvih, ki so namenjena za zdravstvo, bodisi v njihovem prevelikem vplivu na delovanje zdravstvenega varstva. Skupaj s svojimi sogovorniki in sogovornicami zato lahko zaključim, da sedanji zdravstveni sistem zagotovo kaže bolj stabilno finančno sliko od preteklega, obenem pa ne velja spregledati, da hrbtno stran bolj "gospodarnega" financiranja predstavljajo varčevalni ukrepi, s katerimi se krčijo zdravstvene pravice prebivalcev, obenem pa se jim nalagajo dodatni izdatki za zdravstvo.

Vse zapisano predstavlja le začetek ali zametek primerjave sedanjega zdravstva z zdravstvom v nekdanji Jugoslaviji. Četudi v znanstvenih krogih do sedaj ni bil prepoznan pomen te primerjave, pa – kot sem skozi ta prispevek vseskozi poudarjala – besede mojih sogovornikov in sogovornic kažejo drugačno podobo. Zato te primerjave v prihodnjih raziskavah ne bi veljalo zanemariti, temveč nasprotno – vztrajati bi bilo treba pri rigoroznem, doslednem in poglobljenem soočenju obeh zdravstvenih sistemov ter s tem postaviti pod vprašaj tako idealiziranje kot tabuiziranje preteklosti, tako "jugonostalgične" kot "lustracijske" težnje v sedanjosti.

LITERATURA IN VIRI

ALBREHT, Tit

2010 *Slovenian health care in transition: studies on the changes in the Slovenian health system from 1985 until 2010*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja Republike Slovenije.

ALBREHT, Tit ... [et. al.]

2009 Slovenia: health system review. *Health Systems in Transition* 11, št. 3, str. v-166.

BARDHOSHI, Nebi

2011 The 'citizen' and the 'transformation' period in Albania: the case of Tirana's periphery. V: *Citizenship and legitimacy of governance: anthropology in the Mediterranean region*. Italo Prado in Giuliana B. Prato, ur. Farnham, Burlington: Ashgate.

BAZYLEVYCH, Maryna Y.; HRESANOVA, Ema

2011 Introduction: health and care work in postsocialist Eastern Europe and the former Soviet Union. *Anthropology of East Europe Review* 29, št. 1, str. 1-7.

CANT, Sarah; SHARMA, Ursula

2003 Alternative health practices and systems. V: *The handbook of social studies in health and medicine*. Gary L. Albrecht, Ray Fitzpatrick in Susan C. Schimshaw, ur. London, Thousand Oaks in New Delhi: SAGE Publications. Str. 426-39.

ČERNIČ ISTENIČ, Majda

1998 Privatisation of health care in Slovenia. *Croatian Medical Journal* 39, št. 3, str. 288–297.

DENARNO NADOMESTILO

2010 Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za zaposlovanje. <http://www.ess.gov.si/iskalci_zaposlitve/prijava_brezposelne_osebe/denarno_nadomestilo> [1. 3. 2011].

GAJSKI, Lidija

2009 *Lijekovi ili priča o obmani: zašto raste potrošnja lijekova i kako je zaustaviti*. Zagreb: Pergamena.

GIBANJE ...

2011 Gibanje za ohranitev in izboljšanje javnega zdravstva. Ljubljana: Društvo za ohranitev in izboljšanje javnega zdravstva (ZdraVi). <<http://www.ohranimo-javno.si/index.php/domov.htm>> [2. 4. 2011].

KLEINMAN, Arthur

1980 *Patients and healers in the context of culture*. Berkley ... [etc.]: University of California Press.

200

KRANJEC, Marko

2003 Slovenski zdravstveni sistem in javni sektor. *Uprava* 1, št. 2, str. 83–103.

LIPOVEC ČEBRON, Uršula

2007 Metastaze izbrisa. *Časopis za kritiko znanosti* 35, št. 228, str. 59–75.

2008 *Krožere zdravlja in bolezni: tradicionalna in komplementarne medicine v Istri*.

Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.

2010 Slepa pega evropskega zdravstva: analiza nekaterih vidikov zdravja migrantov. V: *Migranti v Sloveniji – med integracijo in alienacijo*. Karmen Medica, Goran Lukič in Milan Bufon, ur. Koper: Založba Annales. Str. 51–87.

MARKOTA, Mladen ... [et al.]

1999 Slovenian experiences on health care reform. *Croatian Medical Journal* 40, št. 2, str. 190–194.

PRATO, Giuliana B.

2011 The 'costs' of European citizenship: governance and relations of trust in Albania. V: *Citizenship and legitimacy of governance: anthropology in the Mediterranean region*. Italo Prado in Giuliana B. Prato, ur. Farnham, Burlington: Ashgate.

PRAVILNIK O MERILIH ...

2008 Pravilnik o merilih za ugotavljanje dohodkov, prihrankov in premoženja občanov za prijavo v obvezno zdravstveno zavarovanje. *Uradni list Republike Slovenije*, št. 128.

<<http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=2008126&stevilka=5752>> [1. 3. 2011].

RAZPOTNIK, Špela; DEKLEVA, Bojan

2009 *Brezdomstvo, zdravje in dostopnost zdravstvenih storitev*. Ljubljana: Ministrstvo za zdravje.

RISKA, Elianne; NOVELSKAITE, Aurelija

2011 Professionalism and medical work in post-societ society: between four logics. *Anthropology of East Europe Review* 29, št. 1, str. 82–93.

SCHECTER, Kate

2011 Privatisation of the Georgian healthcare system. *Anthropology of East Europe Review* 29, št. 1, str. 16–22.

SEIFERT, Bohumil ... [et al.]

2008 Perspectives of family medicine in Central and Eastern Europe. *Family Practice: an International Journal* 25, št. 2, str. 113–118.

TOTH, Martin

2003 *Zdravje, zdravstveno varstvo, zdravstveno zavarovanje*. Ljubljana: Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije.

ZAKON O LEKARNIŠKI DEJAVNOSTI

1992 Zakon o lekarniški dejavnosti. *Uradni list Republike Slovenije*, št. 9, str. 601–605.

ZAKON O ZDRAVSTVENEM VARSTVU IN ZDRAVSTVENEM ZAVAROVANJU

1992 Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju. *Uradni list Republike Slovenije*, št. 9, str. 577–590.

ZAKON O ZDRAVSTVENI DEJAVNOSTI

1992 Zakon o zdravstveni dejavnosti. *Uradni list Republike Slovenije*, št. 9, str. 590–601.

BESEDA O AVTORICI

Uršula Lipovec Čebtron, dr., je asistentka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Objavila je knjigo *Kročere zdravja in bolezni: tradicionalna in komplementarne medicine v Istri* (2008). V zadnjih letih se posveča predvsem raziskavam na področju antropologije migracij in medicinske antropologije, v okviru katerih se ukvarja z zdravstvenimi migrantov v Sloveniji in zdravstvenimi posledicami izbrisa iz Registra stalnih prebivalcev RS.

ABOUT THE AUTHOR

Uršula Lipovec Čebtron, Ph. D., is an assistant professor at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, Ljubljana. She has published *Kročere zdravja in bolezni: tradicionalna in komplementarne medicine v Istri* (2008). In recent years she has mainly focused on research into the anthropology of migrations and medical anthropology, and as part of this research she deals with the health of migrants in Slovenia, and the health effects on the people who were erased from the Register of permanent inhabitants of the Republic of Slovenia.

SUMMARY

REFORMING SLOVENIA'S HEALTH SYSTEM. BETWEEN "YUGONOSTALGIA" AND "LUSTRATION"

What are the differences between the former Yugoslav health system and the health system of independent Slovenia? What was the new state's health reform like and what influenced it? Is health care better accessible to the users of health services in the present system than in the former? What are the consequences of the privatisation of the health system and what are its funding trends? These are some of the questions the article tries to answer with the help of an ethnographic research among health workers from different health institutions in Slovenia and existing scientific analyses. The introductory part presents two opposing tendencies ("lustration" and "Yugonostalgia"), which influenced the elaboration and execution of the health system's reform in the new state; the article then presents and analyses the opinions of 24 interviewees on the former and present health systems and how they see the system's transformation. The health workers' opinions are structured into three theme sets, which they identified as the reform's key aspects. The first set or chapter is entitled "Access to health care: now selectivity instead of the former universality"? The article on the one hand analyses the mechanisms which ensured more universal access to health services in the former common state and, on the other hand, the reasons for the higher restrictions or selectivity of the health institutions in the independent state. The second chapter is entitled "Health care privatisation: private services in the public sector or public services in the private sector?" It analyses some structural changes which occurred as a result of the privatisation of the health system and which influenced in particular the operation of the health service at the primary level. The last chapter is entitled "Financing the health system: from old debts via savings to new debts?" It describes the changed funding strategies of the health system and some factors which have an impact on the present system's financial problems.

SRAMOTILNE KAZNI NA SLOVENSKEM

Gorazd Makarovič

203

IZVLEČEK

V članku so orisane sramotilne kazni in naprave na Slovenskem od poznega srednjega veka do srede 19. stoletja. Določena so družbena okolja, v katerih so nastale in kjer so jih izvajali, omenjeni so delikti, ki so jih imeli za sramotilno kaznive.

Ključne besede: kazniva dejanja, delikti, sramotilna kaznovanja, prostori kaznovanja, sramotilne naprave, sramotilna zaznamovanja, Slovenija, zgodovina

ABSTRACT

The article describes humiliating punishments and humiliation devices in Slovenia from the Late Middle Ages to the mid 19th century. It defines the social environments where these punishments originated and were carried out, and lists the offences subject to such penalties.

Keywords: criminal offences, humiliating punishments, places of punishment, humiliation devices, humiliating marks, Slovenia, history

Uvodna pripomba

Védenje o poznosrednjeveških in zgodnjenovoveških sramotilnih kaznih je zelo pomanjkljivo, najbrž zato, ker so bile večinoma dejanja običajnega, največ nepisnega prava, in je zato njihova sled v pisnih virih šibka; tudi ustno izročilo jih pomni le izjemoma, ker so jih zavračali že pred petimi generacijami. Če zberemo raztresene besedne omembe različnih nastankov in pričevanja slikovnih in materialnih virov ter na ta zbir gledamo z različnih analitičnih zornih kotov ter orientacijsko v evropskem okviru, moremo zgraditi obrisno sliko o tem mračnem zgodovinskem dogajanju, ki ni povedna le o nekdanjih mentalitetah, ampak primerjalno tudi o današnjem času.

Sramotilno kazniva dejanja

Le poredkoma je bilo izrecno določeno, katera dejanja naj bodo sankcionirana s sramotilnimi kaznimi. Celo delikte, za katera so bile zagrožene in izvajane najhujše kazni zoper telo in življenje, kot so posilstvo, sodomija, incest, bigamija, blasfemija in politični delikt, so včasih kaznovali le z javnim izpostavljanjem

(Hinckeldey 1981: 107, 108, 110, 130). Seveda so bili to redki primeri, ki so temeljili na izjemni družbeni moči in koristoljubju oziroma na določilih in prepričanju o neenakosti pred zakonom. Včasih so krvna sodišča ob neznansko grozovitih telesnih in smrtnih kaznih (gl. npr. Hinckeldey 1981; Fabjančič 1945; Studen 2004) dopolnilno prisodila še sramotilne kazni. Večkrat so tudi hude telesne kazni izvajali ob prangerju. Iz reliefov na zgornjem delu sramotilnega stebra iz Beljaka, ki sodi v sredo 15. stoletja in ga danes hrani tamkajšnji muzej, je npr. razvidna predstava, kakšne kazni so ob javnem izpostavljanju lahko dodatno izvrševali ob takšnemu stebri. Upodobljena je tehtnica kot grožnja sleparjem, potem pa še snop šib, odsekanje roke, odrez ušesa, izbodenje očesa in celo meč, ki pomeni obglavljenje oziroma smrtno kazen sploh. Sicer so bile navadnejše priklenitve ali privezi k sramotilnim napravam, ki so kaznovane osebe izpostavile javnemu besednemu zasramovanju, pljuvanju, obmetavanju z odpadki, sunkom, brcam in podobnem. Takšna kaznovanja so bila dostikrat dejanja običajnega prava. Pogosto so bila odvisna od sodniške arbitrarnosti; tako so npr. že v drugi in tretji knjigi piranskega statuta iz leta 1307 omenjane možnosti precej svobodnih alternativnih sodniških odločitev, zlasti če ni bila plačana kazenska globa (Pahor; Šumrada 1987: 247–369).

Zunajzakonske spolne prakse

Cerkveno in posvetno oblast je zaradi moči in relativne avtonomnosti skrbela spolnost. Androcentričnost je že od začetkov značilnost krščanskih teologij; odsev tega so kritični pogledi na ženske in še daleč v 19. stoletje razširjene predstave, da so žene in hčere bolj ali manj moška lastnina. Med vrednote patriarhalnih družb je sodil izreden pomen agnatstva in vse zadeve, povezane z moškim krvnim nasledstvom. V takšnih vrednotnih okoljih je vsaj v visokem srednjem veku Cerkev vedno bolj prevzemala pod svojo oblast poroke in deloma tudi kaznovanje spolnih prekrškov, ki so bili v zvezi z zakonom moža in žene. Zakonolomstvo je štela med zelo hude zločinske pregrehe; bilo je lahko kaznovano s sedemletnim spokorniškim stanjem, v katerega je sodilo tudi stanje pred cerkvijo v mašnem času. Za najhujše zločine je veljala izključitev iz Cerkve, kar je pomenilo izključitev iz človeške skupnosti sploh (Zoepfl 1928: 161, 189, 190, 255). V času nastanka mest so zlasti na podlagi skrajno surovih pojmovanj in kaznovanj prešuštva, zapovedanih v Bibliji (npr. skupinsko kamenjanje do smrti, ki z javno morilsko krivdo združi skupnost; Peta Mojzesova knjiga 22: 21–24), nastale predstave o cerkvenih kaznih sramotilnega izpostavljanja, ki jih moramo videti skupaj s kaznimi posvetnega krvnega sodstva, ki je zakonolom lahko kaznovalo z obglavljenjem. Kakor je nasploh v zadevah denarja in oblasti obstajala napetost med posvetnimi in cerkvenimi oblastmi, tako je bilo vsaj deloma tudi pri zelo različnih kaznih za prešuštvo in tudi zadevnih sramotilnih kaznih, ki sta jih izvajali obe (gl. npr. Kovačič 1910: 401). Pri prvih in drugih so precej temeljile na lokalno različnem pravu, na običajnem pravu ali tudi na arbitrarnih osebnih predstavah (gl. npr. Hinckeldey 1981: 110). Še sredi 16. stoletja so cerkvena sodišča sodila tudi prešuštva (Vilfan 1961: 270). Ločili so dvojno prešuštvo (*adulterium duplex*,

dveh poročenih oseb) in enostavno (adulterium simpleks, poročene in neporočene osebe); prvo je bilo kaznovano z najhujšimi kaznimi; za drugo so nižja sodišča prisojala kazni, ki so sodile v njihovo pristojnost (Dolenc 1935: 444, 445, 453, 454). V kaznovanih prešuštva je, ne glede na veljavno zakonodajo, običajno pravo ponekod veljalo še v 19. stoletju. Tudi sramotilna cerkvena kaznovanja, ki so jih vsaj bolj izobraženi kleriki pojmovali kot dejanja pokore za greh, so bila predvsem dejanja podeželskega običajnega prava in so se tu in tam nadaljevala še daleč v 19. stoletje, čeprav je pravno že kmalu v novem veku veljalo cerkveno sodstvo le za cerkvene ljudi in je od leta 1783 veljala omejitev zakonskih zadev cerkvenih sodišč izključno na cerkvene zadeve (Benedik 1991: 157).

Najbolj razširjeno, trdoživo in številno je bilo cerkveno župnijsko kaznovanje farank in faranov, ki so po presoji župnikov in cerkvenih ključarjev zagrešili prešuštvo ali so imeli nezakonske spolne odnose; tu in tam se je obdržalo še v obdobje med svetovnjima vojnama. Kazenske oblike so bile različne, največkrat denarne ali sramotilne. Pred tridentinskim koncilom so bili številni sramotilni križi na pokopališčih; k njim so privezovali predvsem osebe, ki so po tedanjem pojmovanju zagrešila prešuštvo. V nekaterih zapisnikih škofovskih vizitacij iz zgodnjega 17. stoletja so ob zahtevi za odstranitev takšnih naprav s pokopališč omenjeni kar kot *križ za mučenje prešuštnikov*, *prešuštnic* ali kot *katasta sramu* ali kot *sramotilni križ za privezovanje* ali kot *križ, ob katerem se izpostavlja prešuštnice* (Mlinarič 1983: 142, 145, 147, 163). V 17. stoletju je zelo izobražen klerik v slovenski sosesčini opredelil trlico, ki je bila ime za več različnih sramotilnih objektov, kar kot napravo, v katero se postavlja kurbe (Belostenec 1973: 533). Včasih so glede na spol uporabili različne naprave. Kaplan idrijske kaplanije je leta 1730 zahteval, naj se na pokopališču spet napravi trlica (*eine Prachte*) za ženske in križ za moške, tako kot je to v navadi tudi pri drugih rudnikih. To je imel za potrebno, ker je bil v zadnjih par letih opazil, da se je *nečistost* tako razširila, da se je bilo bati kake posebne božje kazni (Arko 1931: 138); drugod so tudi žene in dekleta privezovali h križu.

Kaznovali so različne spolne odnose, ki so jih imeli za grešne ali zločinske. Ljubiteljem spolnih radosti zunaj zakonske zveze so nasploh grozile cerkvene kazni; zanje je značilno, da so se premožnejše osebe lahko sramotilnim kaznim izognile s plačilom denarne globe. Tako je npr. leta 1751 v župniji Vuzenica izpričana za ljubimkanje najprej denarna cerkvena kazen, za ponovitev pa izpostavljanje v kladi; v župniji Kotle je tedaj župnik kaznoval ljubimkanje neporočenih z denarnimi kaznimi (Ožinger 1991: 219, 236). Globe so pomenile lažje kazni, seveda so bile namenjene le tistim, ki so imeli denar. Leta 1760 je bilo za župnijo Sv. Jurij pod Rifnikom celo s poudarkom zapisano, da tam krivce za nezakonska rojstva niso kaznovali denarno, ampak s klado (... *puniri complices non in pecunia, sed zypo*; Ožinger 1991: 515). V letih 1674 in 1679 so se v župniji Šent Rupert pri kaznovanju takšnih dejavnosti odločali za precejšnje denarne vsote ali za sramotilno izpostavljanje pred mašo ob križu pred cerkvijo (Steklasa 1913: 314). Kaznovanja so bila sicer različna in so se s časom deloma spreminjala. Javno besedno sramotenje v pridigah je bilo precej običajno. Nekateri župniki so

še v drugem desetletju 19. stoletja v pridigah napadali osebe iz fare, v Sodražici je vikar celo izvirno kaznoval izvenzakonsko spolno aktivna dekleta tako, da so morala poljubiti podobo okostnjaka ali mrliške glave, ki sta bila naslikana v neki črni knjigi, v katero jih je v njihovi navzočnosti vpisal. Ta praksa je bila tedaj že nesprejemljiva za škofa, ki jo je prepovedal (Turk 1944: 456).

206

Najbolj brezobzirno je bilo sramotilno kaznovanje nezakonskih mater; tudi to je bilo zavoljo različnih običajnopравnih tradicij različno. V drugi tretjini 18. stoletja je bilo v župnijah Savinjskega arhidiakonata splošno v veljavi kaznovanje nezakonskih mater z izpostavljanjem v kladi (Ožinger 1991: npr. 539, 545, 551 itd.; 602, 605, 607 itd., 700, 703, 713 itd. V vizitacijskih poročilih je omenjena kot cippus, pisano tudi *zippus*, *cypus*, največkrat v pomenu *Klada, vu kojušze lyudi mechu*; gl. Belostenec 1972: 282, prim. Belostenec 1973: 168). Seveda so največkrat kaznovali le mater, včasih tudi očeta, kot kaže zapis v pluralu, da sta bila leta 1760 v župniji Sv. Lovrenc na Dravskem polju zaradi enega nezakonskega otroka kaznovana krivca (Ožinger 1991: 574). Vsaj ponekod so (ugotovljene) očete in matere obravnavali različno, moške s privezom na sramotilni križ, ženske z izpostavljanjem v kladi, kot priča zapis iz leta 1760, kako so v župniji Vitanje kaznovali krivce za nezakonske otroke (*cruce et zyppo*; Ožinger 1991: 624; podobna predstava je omenjena leta 1730 za Idrijo; Arko 1931: 138). Kaznovanja za ponovitvena nezakonska rojstva kažejo, katere kazni so imeli za hujše. Leta 1760 so nezakonske matere v župnijskem vikariatu na Tinjah za prvo rojstvo kaznovali z izpostavljanjem v kladi, za drugo izpostavljanje s slamnato krono in kraguljčki, za najhujše so imeli izpostavljanje s svečo v eni roki in palico v drugi (Ožinger 1991: 523). Sveča je bila goreča (kot kazen za nezakonsko mater je takšna omenjena leta 1773 v Teharjah; Ožinger 1991: 794). Simbolično je slamnata krona pomenila izgubo devištva, palica znak kaznovanja in goreča sveča simbol pokore. Tudi kaznovanja ponovitvenih nezakonskih rojstev so bila različna. Tako je npr. leta 1760 v župniji Sv. Lovrenc na Pohorju župnik kaznoval drugo in tretje rojstvo z izpostavljanjem na pokopališču ob križu z vklenjeno glavo in rokama (Ožinger 1991: 591).

V Spodnji Idriji je leta 1767 župnik izjavil, da so preprečevali nosečnosti iz nedovoljenih razmerij z izpostavljanjem nezakonskih mater ob križu pred cerkvijo, stebri in s strahovalnim zapiranjem v kostnico (Rutar 1882: 177, 143). Mnogo bolj prizanesljive so bile kazni za noseča dekleta, ki so prišla k poroki; ta naj bi njihove *grehe* popravila. Tako je bila npr. leta 1773 v Cirkulanah cerkvena kazen za doječo mater pred poroko dva funta voska; istega leta je bilo v Slovenskih Konjicah noseči nevesti naloženo romanje na Sladko goro (Ožinger 1991: 830, 816). Sicer je bila na Kranjskem še leta 1780 – brez sočutja za nesrečne nezakonske matere in za nepredvidna dekleta, ki so jih bili presenetili v nedovoljeni ljubezni – splošno znana oblika cerkvene kazni večurna stoja pred cerkvenimi vrati na ogled mimoidočim. Nesrečnicam so na glavo dali slamnat venec, prepleten s petelinjimi peresi, v roki so morala držati veliko šibo (Hermann 1783: 77, 78). Takšna izpostavljanja so deloma opuščali po kazenskem zakoniku in postopniku cesarice Marije Terezije iz leta 1769, ki je namesto tovrstnih sramotenj večinoma predpisoval denarne

naraščajoče in telesne kazni. V različnih krajih je bilo različno. Na koroškem podeželju je o izpostavljanju obstajal spomin še ob prelomu 19. v 20. stoletje. Nezakonske matere so pred cerkvijo vklelili v *železno trlico* (tu je pač ostala v spominu violinska trlica, ki objema vrat in roke in je z verigo pripeta k stebri, zidu, vzdanemu obroču ali težkemu kamnu; gl. upodobitvi v Hinckeldey 1981: 195, 197), v kateri je morala stati v času od prve do druge maše. Za nezakonskega očeta je veljala kazen vrvnega priveza v nedeljo h križu pred cerkvijo. Takšne kazni so sicer opuščali zlasti po spremembah, povzročenih z marčno revolucijo in jih največkrat zamenjevali z denarnimi, vendar so se ponekod še obdržale. Toda prebivalstvo jih je že zavračalo, kot kaže pripoved o dogodku v Libeličah, ki se je zgodil po sredini 19. stoletja. Bogata kmetica z nezakonskim otrokom je pri župniku želela sramotilno kazen odkupiti s teletom. Dobila je pristanek, če vsaj poskusi stopiti v trlico. Napravila se je nerodno in je prosila župnika, naj ji pokaže kako naj to napravi. Mož je to storil, kmetica je trlico hitro zaprla in zbežala; rešila ga je šele farovška kuharica. Potem so kaznovanje s trlico opustili tudi v Libeličah (Košir; Möderndorfer 1927: 12).

Med posvetno in cerkveno oblastjo so bili večkrat spori, kdo ima pravico soditi dejanja spolno radoživih ljudi (*nečistnikov*); nekajkrat sta pri tem obe veji oblasti sodelovali (gl. npr. Rutar 1882: 168–177). V Ljutomeru so leta 1702 določili, da za tovrstne delikte nalagajo cerkveno kazen župnik in cerkveni ključarji, posvetno pa magistrat; vendar naj se o krivcih medsebojno obveščajo; podobno je bilo tudi v trgu Središču (Kovačič 1926: 160; Kovačič 1910: 400, 401). Ponekod so prevladovale predstave, naj takšne spolne delikte kaznujejo župniki. Tako je npr. leta 1631 poročena žena, faranka poljanske župnije, zanosila zunaj zakona; loški glavar je sporočil župniku v Poljane, da bo nesrečnico poslal k njemu, naj jo prihodnjo nedeljo postavi v trlico ob župni cerkvi, hkrati naj ima v rokah prižgano svečo (Blaznik 1979: 57). Na hipokritsko splošno obsojanje nezakonskih spolnih odnosov kaže kaznovalna praksa gorskih zborov, ki je bila sicer zelo neenakomerna; med hude kazni je sodila izguba celega vinograda (Dolenc 1935: 445, 446).

Sicer so imeli takó prešuštvo dveh poročenih oseb kot posilstvo za zelo huda zločina; sodila sta pred deželno sodišče, kjer so izrekli grozovite kazni. Na nižjih sodiščih so s trlico kaznovali *manjše zadeve* (*causae minores*): mednje so šteli spolno občevanje dveh oseb različnega spola, od katerih je bila ena poročena, ali odnos dveh samskih. Ženske in moške so za takšne prestopke večkrat kaznovali z izpostavljanjem ob sramotilnemu stebri (Dolenc 1935: 454). Enotnega merila za kazni za takšna dejanja seveda ni bilo (Hinckeldey 1981: 109, 110). Tako v mestih, trgih, zemljiških gospodstvih in na gorskih zborih so kaznovanja takšnih prestopkov temeljila predvsem na različnih mestnih pravih, različnih običajnih pravih in na dvojnih osebnih in skupinskih moralnih vrednotenjih in etičnih prepričanjih (gl. npr. Dolenc 1924: 21; Zoepfl 1928: 526).

Kaznovanja so bila precej različna; včasih so celo deželska sodišča poskrbela za sramotilne kazni kot dodatek zelo hudim in najhujšim. Trdno je bilo uveljavljeno različno sojenje različnih sodišč pripadnikom različnih družbenih stanov.

Obstajala so tudi mnenja o različnih kaznovanjih glede na spol; večkrat so bila dejansko uveljavljena. Takšno stanje odseva primer iz leta 1629. Župnika v Selcah in v Poljanah sta živela s priležnicama. Zvezi sta bili kazensko sodno obravnavani. Ena žena je bila obsojena na torturo, druga na privez k sramotilnemu stebru, moška sta ostala brez kazni (Blaznik 1973: 253). Mnenja o primernosti kazni za svobodnejše spolne odnose so bila zelo razširjena. Tako so tudi na gorskih zborih, kjer je največkrat sodil krajevni župan, za takšna dejanja prisojali sramotilne kazni (Dolenc 1914: 39, 62). Zdi se, da so pri tem večkrat kaznovali ženske drugače kot moške; leta 1685 so v Kostanjevici npr. prešuštnika kaznovali z globo šestih cekinov, z njim zaloteno poročeno prešuštnico so obsodili na triurno izpostavitvev na sramotilni oder s trlico okrog vratu (Dolenc 1924: 95).

208

Še s postopnim uveljavljanjem vrednot industrijske družbe so počasi slabele patriarhalne predstave o spolnem življenju, ki so stanovitno temeljile na moški dominaciji, na zvezah premoženja s krvnim sorodstvom in na temu ustreznih cerkvenih doktrinah. Še v začetku 20. stoletja so npr. v Prlekiji precej splošno menili o nezakonski materi, *da se je skurvala*, nezakonski otrok, *fačok*, pa naj bi že ne bil obsojan (Kociper 1940: 53).

Sicer sta bila pred tem časom obsojanje in brezobzirna surovost do nezakonskih mater nekaj navadnega. Še posebej se je sovraštvo izražalo v odnosu do detomorilk. Leta 1673 so sodili takšni hudodelki iz Železnikov (Blaznik 1973: 323). Glede na zločin ji je grozila zelo huda kazen (gl. npr. Hinkeldey 1981: 101, 102), za katero krajevni rudniški sodnik ni bil pristojen. Zato jo je moral poslati na deželnosodno instanco v Škofjo Loko. Toda preden so jo poslali, so nesrečnico kaznovali, kolikor so smeli. Zavoljo nosečnosti, pritiskov in samega dejanja je bila v duševnih stiskah in ob misli na kazen skrajno ustrahovana. Takšna je zgrožena in obupana morala v Železnikih vse dopoldne stati ob sramotilnem kamnu, kar pa se župniku še ni zdelo dovolj. Ker je bila faranka Selske župnije, so jo tri nedelje po vrsti izpostavili še pred cerkvijo v Selcah; v eni roki je morala držati gorečo svečo, v drugi palico. Na pravi značaj tega sramotilnega predkaznovanja kaže smrtna obsodba druge detomorilke pred loškimi sodiščem leta 1631 (Blaznik 1976: 27). Na prigovarjanje moža, hlapca iz Idrije, je bila utopila poldrugo leto staro hčerko. Malefični sodnik, ki je prišel iz Ljubljane, jo je v prisotnosti loških svetovalcev obsodil na smrt z obglavljenjem. Za detomor kot za umor sorodnika je bila sicer vse do 19. stoletja zagrožena smrtna kazen; obupnih okoliščin in strahotnih trpljenj detomorilk niso upoštevali (gl. npr. Hammer-Luza 2009). Smrtna kazen sicer ni bila vedno pravilo. Loško sodišče je leta 1626 sodilo detomorilki iz Podmlake (Blaznik 1976: 28). Spočela je otroka z očimom in ga je po nasvetu svoje matere brezuspešno poskusila splaviti. Mati je ovadila hčer in očima, v hlevu so našli mrtvega otroka. Sodišče je mater oprostilo, detomorilko so postavili k sramotilnemu kamnu, jo pretepli in izgnali z ozemlja loškega gospostva, očima so obsodili na smrt z obglavljenjem. Navedeni primer detomorilke kaže na sramotilno izpostavljanje kot dodatek drugim kaznim. Takšno kaznovanje ni bilo osamljeno; podobno je bila v 17. stoletju v Samoboru kaznovana nesrečnica: *treba ju u trlicu vrći, dobro šibljem iztepti i iz varoša izagnati* (Mažuranić 1975: 1467). Izgno iz

skupnosti in tepež jasno kažeta, da je bilo s kaznovalnega vidika izpostavljanje, katerega namen je s sramotitvijo in ponižanjem onemogočiti kaznovano osebo v skupnosti, nesmiselno; očitno je bilo demonstrativna samopotrditvev kaznovalnih oblasti. Sicer so moške za zakonolomstvo lahko občutno kaznovali; seveda pa so bile teže in trajanja kazni povezani z različnimi okoliščinami. Tako so npr. leta 1654 v Škofji Loki za takšno dejanje obsodili moža na sramotilni privez h križu pred cerkvijo od šeste ure dopoldne do konca velike maše na praznik Vnebohoda in enako v sledečih nedeljah, vse dokler kazni ne bosta odpovedala loško gospostvo in fara Loka (Dimitz 1862: 75).

Tatvine

209

Sramotilne kazni za tatvine so največkrat bile potapljanje, telesno zaznamovanje kot odrez ušesa, palca, žigovanje, izpostavitvev ob prangerju in izgon. Z izpostavljanjem so vsaj ob koncu srednjega veka kaznovali zlasti manjše tatvine, kot dodatno kazen pa tudi večje (Hinckeldey 1981: 103, 104). Vsaj v zgodnjem novem veku je bila na Slovenskem usmrtitev z obešenjem precej navadna kazen za večje tatvine (gl. npr. Blaznik 1976: 29, 30), vsaj v poznem srednjem veku je bilo že podobno v primorskih mestih, kjer so bile sicer precej natančno predpisane stopnjevine različne kazni za različne tatvinske delikte (Mihelič 1996: 13).

Sicer so bile v kriminalnem sodnem redu leta 1514 cesarja Maksimilijana I. za Ljubljano za večje tatvine predpisane hude in najhujše telesne kazni; za lažjo kazen, ki so je bile deležne osebe mlajše od 18. let in tiste, ki so ukradle manj kot 25 laških funtov vrednosti, je veljala postavitvev ob pranger, šibanje in izgon iz dežele (Klun 1855: 63); glede na oceno vrednosti so torej za manjše tatvine imeli tiste, ki so segale do višine približno 60 dnevnih mezd nekvalificiranega delavca (Vilfan 1988). Seveda je bilo resnično kaznovanje različno. Leta 1569 so v Ljubljani tatu treh kož izpostavili ob sramotilni steber, ga izšibali in izgnali (Mal 1957: 34, 35). Leta 1620 je bil v Ljubljani kaznovan živinski tat; rabelj ga je privezal k sramotilnemu stebru in mu odrezal uho; leto pozneje so tam kaznovali dijaka, ki je bil v stolnici ukradel nekaj srebrnega posodja in svečnikov; rabelj ga je dvakrat mučil, izpostavil ob sramotilnem stebru in nato z šibanjem izgnal iz mesta, leta 1738 je tam krvnik tatu trikrat izšibal in ga postavil k sramotilnemu stebru (Fabjančič 1945: omenjeno v podglavju *Telesna zaznamovanja* in str. 94, 102). Med letoma 1625 in 1637 je bil v Škofji Loki zaradi tatvine tkalec dve uri izpostavljen ob sramotilnem stebru, nakar ga je rabelj pretepel pri Poljanskih mestnih vratih; in leta 1682 so tam tri od petih tatov kaznovali z izpostavitvijo ob sramotilnem stebru, nato pa z izgonom iz mesta (Blaznik 1979: 57). Tako so lahko kaznovali tudi malenkostne tatvine. Pred letom 1631 so v Škofji Loki obsodili k sramotilnemu stebru vlomilca v tamkajšnjo kruharno (Blaznik 1976: 28). Vendar so bile kazni odvisne od različnih okoliščin. Leta 1630 je v Škofji Loki malefični sodnik zaradi tatvin obsodil dninarja na izpostavljanje ob sramotilnemu stebru, tepež s palicami in izgon iz dežele, kar je bila razmeroma mila kazen, ker je tat prizadevno kradel na loškem ozemlju in izven suho meso, slanino, žito, zeljnate glave, hlače, klobuk, pečo, lan, žeblje, deske (Blaznik 1976: 29). Leta

1661 so v Ljubljani osumljenko tatvine trikrat z mučenjem zaslišali, nato so jo izšibali in pri sramotilnem odru (pri sramotilnih napravah pred rotovžem, najbrž priklenjeno k sramotilnemu stebru) ji je rabelj odrezal uho (Fabjančič 1945: 97). V 40. členu Gorskih bukev je za tatvino grozdja ali gojenega sadja zagrožena kazen odrezanja ušesa ali denarna kazen. Leta 1582 je to v Recljevem prevodu zapisano, da je tat *sapal tri shilinge denarieu, ali enu Vhu doli odrefati inu timu drugimu shkodo doli plazhati*. Leta 1683 so v Gorici sredi trga na roke za hrbtom obesili tatico, ki je bila kradla v praznih hišah, okuženih s kugo (Jelinčič 1954: 119). Leta 1739 je v Ljubljani rabelj k sramotilnemu stebru priklenil obsojenega kradljivca in ga trikrat izšibal (Fabjančič 1945: 102). Leta 1805 je grajski birič k sramotilnemu stebru pri Auerspergovi graščini v Poljanah ob Kolpi priklenil dvajsetletno dekle in naznanil, da je obsojena na izpostavljanje po eno uro po jutranji in deseti maši in še po litanijah do sončnega zahoda, ker je bila ukradla jagnje. Kazen je podkrepil s črevi zaklanega jagnjeta, ki jih je nesrečnici obesil okrog vratu. Za sodno raven, na kateri je bila obdolženka spoznana za krivo, je značilno, da je šlo za maščevanje zavrženega snubca, ki je sodelavcu naročil, naj dekletu jagnje podtakne in jo lažno ovadi (Simonič 1978: 40). Še leta 1864 so v Ključarovcih zavoljo ponočnjaštva in majhnih tatvin nekega hlapca za 24 ur stisnili v klado (Kociper 1940: 56, 57). Istega leta je namreč izšla natančnejša občinska postava za Štajersko, ki je občinskim oblastem predpisovala tudi skrb za javno mravnost (Kovačič 1910: 439); zato mislimo, da je bržčas bilo takšnih kaznovanj več tudi pozneje.

Živilske sleparije obrtnikov

Mestne oblasti so v mestih precej skrbno nadzorovale peke in mesarje. Kruh je bil za večino mestnega prebivalstva najvažnejša jed. Ker so se žitne cene skoraj vsakoletno spreminjale in bi temu ustrezno preračunavanje cen kruha bilo zahtevno, hkrati pa bi povzročalo nezadovoljstva in nemire, so spreminjali teže kruhov. Z denarno-utežnimi ceniki je bilo določeno, kako naj peki v žitno dražjih letih pečejo lažje, v cenejših pa težje kruhe. Vsaj ob iztekanju srednjega veka so mestne oblasti že postavljale krušne nadzornike, ki so skrbeli za ustrezne teže, kakovost in zapečenost kruhov. Še starejše je bilo podobno nadzorovanje mesarjev. Nadzorovali so jih posebni nadzorniki klavne živine, predpisov mesarskega reda ter kakovosti, prave teže in cen vrst mesa, ki so nihale glede na cene živine in so jih določali ceniki (gl. npr. Otorepec 1972: 20, 21, 24; Valenčič 1972: 126, 134, 135).

Za prekrške pekov in mesarjev so bile ob denarnih kaznih in ob odvzemu obrti določene še posebne sramotilne kazni. Pekom so namenjali sedenje na sramotilni klopi in potapljanje s prevesico. Te kazni so šteli za težke, kot kaže njihovo mesto v ponavljalski lestvici. Leta 1593 je mestni ljubljanski svet sklenil, naj se tri zaporedne pekovske prekrške kaznuje z občutnimi, vedno višjimi denarnimi kaznimi, četrtič naj sledi potapljanje s prevesico v Ljubljani in petič odvzem pravice do peke. Strog je bil tudi ljubljanski krušni cenik iz leta 1627, ki je vseboval dodatne predpise o prodaji kruha doma in v kruharni. Pri prvem prestopku so peku odvzeli kruh, po drugem so ga privezali na prevesico in nihali na suhem, po tretjem je sledilo vodno

potapljanje s prevesico in končno trajen odvzem obrtne pravice. Seveda so kaznovali peke tudi z drugimi kaznimi, med sramotilne sodita sedenje ob tržnih dnevih na posebni klopi pred ljubljansko kruharno (Valenčič 1972: 126, 127) in izpostavljanje v sramotilni kletki, kamor so pekovski prekrškarje v Celju zapirali še proti koncu 18. stoletja (Orožen 1997: 162).

Posebna kazen za mesarje je bil privez na javni mesarski sramotilni križ. Prekrški mesarjev so bili raznovrstni: prodaja na oko namesto na vago, sleparjenje pri tehtanju, prodaja pokvarjenega mesa, prodaja kravjega kot volovskega mesa ali drugih manjvrednih vrst kot večvrednega mesa, dodajanje nedovoljenih količin drobovine in manj vrednih vrst mesa prodanemu. Preskrba mest z mesom je bila mesarska pravica in dolžnost; zato so mestne oblasti za hud prekršek štejele tudi nepokornost mesarjev. Kazni za prekrške mesarjev so bile sicer največkrat denarne in za ponovne prestopnike postopno višje. Izpostavljanje ob sramotilni križ je bila huda kazen. Ljubljanski mesni red iz leta 1650 je ob drugih prestopkih še posebej določal kazni za sleparstvo pri tehtanju: libra za lot prisleparjene teže mesa, privez na sramotilni križ in odvzem obrti. Izpostavljanje ob križu je bilo tudi kazen za nepokorščino mestnim oblastem; leta 1699 so zavoljo nje v Ljubljani več mesarjev izpostavljali po dve uri. Večkrat so jih privezovali ob sobotah, ko je bila prodaja mesa najbolj množična; leta 1697 je ljubljanski magistrat sklenil, naj mesarje, ki se ne držijo cenika, drugega za drugim ob teh tedenskih dneh po štiri ure privežejo h križu (Valenčič 1972: 133–136).

Besedni delikti

Med delikte, ki so jih pogosto sramotilno kaznovali, so šteli *kletve*, *psovke*, *prepire*, *obrekovanja oziroma razžaljenja časti in nedovoljeno mišljenje*. Med težke besedne delikte so šteli *kletve*, zlasti zaradi v njih vsebovanih zvezah z nadnaravnim oziroma njihovih magijskih učinkovitosti. Najhujša so se zdela bogokletja ali zlorabe božjih imen in imen Marije, svetnic in svetnikov, kletve v zvezi s hudičem, nekoliko manj posvetna preklinjanja. V ozadju hudih kazni za takšne delikte je bilo zlasti prepričanje, da blasfemija lahko povzroči božjo kazen nad skupnostjo, ki zločina ni kaznovala; svetopisemska izrecna božja zapoved namreč nalaga skupnosti, naj bogokletnika usmrti s skupinskim kamenjanjem (Leviticus 24: 15, 16). Zato so bila kaznovanja zelo odvisna od konkretnega delikta in okoliščin. Segala so od grozovitih smrtnih kazni do denarnih in sramotilnih. Do poznega 18. stoletja so pretežno menili, naj kaznovanje zaščiti Boga in svetnike, potem pa naj zaščiti religijo (Hinckeldey 1981: 110). Vendar so marsikje že zgodaj takšna govorenja pogostoma kaznovali z visokimi denarnimi in sramotilnimi kaznimi. Tako je bilo že v poznem srednjem veku v Trstu, kjer so večkrat najprej prisodili denarno kazen. Če oglobljenec ni plačal v določenem roku, so ga dva dni zapored potapljali v vodo, tretji dan pa so ga izpostavili ob prangerju, kamor so v Kopru enakega dolžnika izpostavili za pol dneva (Mihelič 1999: 336). Ker so prisekali z nabožnimi gestami, ob svetih predmetih in s sklicevanjem na Boga, sv. Trojico, Marijo, vse svetnike in svetnice in na vse angele, prisege niso bile le pravna, ampak religiozna dejanja, in je

bilo tudi krivoprišežništvo lahko smrtno kaznovano kot blasfemija. Vendar je bilo to v različnih okoljih in časih različno. Kriminalni sodni red za Ljubljano iz leta 1514 je sicer krivo prisego pojmoval tudi posvetno in za kazen predpisal odrez jezika in prisežnih prstov (Listine 1998: 94, 100), kar je imelo tudi trajen stigmatizacijski sramotilni učinek. Sicer so bile na zgodnjenovoveških gorskih zborih prisojane kazni za bogokletja zelo različne od denarnih največjih do kazni majhne vrednosti (Dolenc 1924: 82; Dolenc 1935: 444).

212

Podobno so različno kaznovali *psovke* zlasti glede na njihov žaljiv, zmerjalen učinek in pomen v prepirih. Zdele so se težji delikti, če so bile naperjene zoper ljudi, ki so imeli družbeno ali politično moč. Tako je npr. leta 1753 ljubljanski mestni sodnik ozmerjal ljubljanskega meščana; meščanova žena pa je sodniku psovke vrnila in ga javno brezobzirno ozmerjala. V sodni obravnavi na mestnem svetu je sodnik obžaloval svoje besede, bilo mu je oproščeno, tako kot je bil oproščen tudi meščanu neki drugi delikt. Prejkone je za položaj meščank in žensk značilno, da za ženo ni bilo oprostitev. Prisodili so ji sramotilno poljavno kazen; vpričo članov mestnega sveta je morala pasti na tla pred sodnika in ga javno prositi odpuščanja (Vilfan 1953: 67).

Najbrž je značilno, da je bilo v zgodnjem novem veku med kazenskimi zadevami gorskih zborov največ primerov razžaljenja časti (Dolenc 1914: 61, 62). Čast oziroma osebni ugled sta imela v tedanjih okoljih poseben pomen. Skoraj vsi naseljenci so se medsebojno osebno poznali. Kmečki gospodarji so bili podvrženi skupnemu vrstenju tripoljnega sistema oziroma srenji; usode vsega agrarnega prebivalstva so bile odvisne od kmetij. Na ureditvi obrtnih dejavnosti in trgovine so temeljile podobne medsebojne preživljanjske osebne odvisnosti v trgih in mestih. Povsod pa so bile ženske relativno ali absolutno zapostavljene. Njihova položaj in družbena moč sta bila šibka; v takšnem položaju si ljudje dostikrat dajo duška z besedovanjem. Zato so oblastniki še posebej zahtevali nadzor nad govorjenjem žensk. Seveda je bilo od lokalnih okoliščin, predstav in razgledanosti sodnikov odvisno, katera besedovanja naj bi bila kazniva. V poznem srednjem veku in v zgodnjem novem veku so bile na jugozahodnem delu Slovenije kaznive psovke za moške: hlapec, tat, ropar, izdajalec, morilec, baraba, krivoprišežnik, prevarant, ponarejevalec, lopov, strahopetec, pankrt, rogatež, jarec, koštrun, lažnivec, za ženske pa: kurba, sleparka, prasica, krava, oslica, vlačuga (Mihelič 1999: 346; Mihelič 1996: 12). Podobne psovke so sramotilno kaznovali na zgodnjenovoveških gorskih zborih. Kaznovani ljudje so morali žaljence prositi odpuščanja pred pričami ali v srenji, včasih kleče, včasih so se morali sami *po gobcu počiti*, včasih so morali sami sebe imenovati z žaljivimi besedami. Tako so kaznovali hude žalitve, kot je bila pulitev brade in žaljivke, kot je bila *šelma*, včasih tudi nedolžnejše žaljivke, kot je bila *kravar* (Dolenc 1924: 80, 86; Dolenc 1935: 450–452). Leta 1675 sta bili v Kostanjevici ženski za lažno obdolžitev in psovki *Schelm* (kužljivec, crka), *Scherge* (krvnik) kaznovani s cekinoma in takojšnjo izpostavitvijo na sramotilni oder (Dolenc 1924: 91). Za milejšo kazen, ki kaže na življenjsko raznolikost sodnih okoliščin, je veljala prošnja za odpuščanje, ki je bila spremljana z globo in vedrom vina, da si obrekovalec *opere jezik*, kot je

bilo leta 1725 v trgu Središču (Kovačič 1910: 404). Na poseben način je značilna formulacija zapisa o deliktu leta 1680, ko so na pleterskem vinogorskem zboru obsodili žensko na triurno vpetje v trlico na sramotilnem odru, ker je v *pijanosti neumno govorila* (Dolenc 1935: 430, 446).

Takšen odnos do žensk ni bil nič posebnega. V nemških mestih so nasploh kaznovali obe udeleženci besednega prepira ali tepežnega spora, medtem ko je bilo pri moških prepirih navadno kaznovanje samo tistega, ki so mu prisodili krivdo. Za odnos do žensk je bila značilna oblika sramotilne kazni prenašanja bremen. Obtežilna, z verigo povezana kamna, težka okoli 40 kg, je morala ena obsojenka nositi od enih mestnih vrat do drugih, druga jo je gonila z železno bodico na palici; nato sta morali zamenjati vloži in se po isti poti vrniti (Schultz 1892: 35). Podobna težnja po discipliniranju žensk je bila v ozadju poznosrednjeveškega javnega kaznovanja tržaških branjev; kršilka določil trškega reda je morala s sramotilnim kamnom okrog vratu obhoditi mestno palačo (Mihelič 1999: 342).

213

Besedne delikte so sicer kot podobna sorodna dejanja pojmovali različno. Tako je bilo tudi v naši sosesčini. V mestu Novem v Vinodolu je bila npr. leta 1609 za kletve, psovke ali prepir zagrožena kazen desetdnevnega zapora ob kruhu in vodi in izpostavitve pred cerkvijo v trlici ali kladi (Mažuranič 1975: 158). Toda takšne prekrške so tam lahko že prej, pred več kot tremi stoletji, kaznovali z globami ... *ako ki muž ili žena nepodobno reče ili stvar bude govoriti nikomu mužu vola nikoi ženi ter se more pokazati ednim svidokom podobnim, ili mužem ili ženom ... plati dvoru libre 2, a strani koi e rekal, libri 2* (Vinodolski zakon 1988: str. 57, 28. člen). Podobno je pohlep oblastnikov povsod pogosto omogočal denarni odkup sramotilnih kazni in vsem obdobju, ko so bile te kazni v rabi; največkrat je odkup preprečevalo le bedno finančno stanje večine prebivalstva.

Kaznivim besedam je bilo blizu *kaznivo mišljenje*. Ta delikt temelji na pojmih krivoverstvo in inkvizicija, nastalih v rimskokatoliški cerkvi. Inkvizicijske institucije so od 12. stoletja izoblikovale načine vohunjenja, preiskovalnega nadzora in zaslišanja o verovanjih in mišljenjih. V srednjem in zgodnjem novem veku so nekatere takšne delikte kaznovali s hudimi in najhujšimi kaznimi; redkeje tudi s sramotilnimi. Kakšna mišljenja so bila kazniva, je bilo seveda različno v času in prostoru, zlasti socialnem. Sem so lahko sodila tudi nekatera vedeževanja. Leta 1676 so bili na sodišču v Škofji Loki celo v dvomu in so ženski, ki je vedeževala, samo zagrozili z izpostavljanjem ob prangerju (Dimitz 1862: 75). Tudi mnenja ali prepričanja, ki so jih imeli za praznoverje, so bila lahko kaznovana z javnim izpostavljanjem. Leta 1734 sta bili tako kaznovani ženski in moški. Ves čas, ko so v Ortneku v kapeli brali mašo, so morali v opomin drugim stati pred kapelo in v eni roki držati razpelo, v drugi pa prižgano svečo (Košir 1995: 16, 17).

Nedovoljeno mišljenje je bilo v zvezi s predstavami, kaj je kazniva nepokorščina oziroma kaj so *disciplinski prekrški*. V mestih so bili pozorni zlasti na ljudi, ki so bili v odnosih z mnogimi. V nemških mestih so tako grozili beračem; leta 1487 je npr. v Nürnbergu omenjena beraška kaznovalna klada (*petlerstock*; Schultz 1892: 34). Leta 1715 je ljubljanski mestni svet sklenil, da bodo vsi novodošli berači

iz mesta odpravljeni in da bodo, če bodo v mestu opaženi, prijeti, postavljeni k prangerju in izgnani iz mesta (Otošec 1974: 95). Nezmerim ljubiteljem vina je grozila kazen, saj so v alkoholni omami razgrajali, se topli, glasno in tiho izrekli marsikaj in celo govorili, kar so mislili. V Ljubljani so leta 1518 pijancem in tistim, ki jim dajejo piti, zagrozili celo s tremi dnevi v sramotilni kletki ob vodi in kruhu; takšna kazen naj bi veljala tudi za ženske, ne pa za gosposke ljudi, ki naj bodo kaznovani z denarno globo (Vrhovec 1886: 254). Sramotilne cerkvene kazni niso uporabljali samo zoper govorne in spolne prekrške, ampak tudi za discipliniranje vernikov nasploh. Tako so npr. v Šentrupertu leta 1742 z javnim izpostavljanjem kaznovali moža, ker ni pravočasno poklical duhovnika k umirajoči ženi, da bi ji podelil zakramente; upiranje sramotilnemu izpostavljanju pa je bilo lahko usodno, kot se je pokazalo pri kmetu, ki je zavoľo tega izgubil kmetijo (Steklasa 1913: 414, 315). Podobno je leta 1760 v Žalcu župnik velel postaviti v klado moža, ki se je prepiral, slabo ravnal z ženo in preklinjal (Ožinger 1991: 630). Pretepe so včasih kaznovali s sramotilnimi kaznimi; zdi se, da moške drugače kot ženske. Sredi 18. stoletja so v Kostanjevici moške kaznovali z zaporom in tepežem, ženske pa z izpostavitvijo v trlico (Dolenc 1924: 100). Sicer so bili sramotilno kaznovani delikti različni. Vkllesani napis na kamnitem fragmentu sramotilnega stebra v Kojskem, da je namenjen tatovom, obrekovalcem in prešuštnikom (Premrl 2011: 76, 77), je izjemen in ne pomeni izključitve drugih pregreh.

Izpostavljanje ob sramotilnem stebru ni bilo le kazen ali opozorilo k pokorščini in primernemu obnašanju, predkaznovanje ali dodatno kaznovanje, ampak tudi del preiskovalnega postopka. Leta 1524 so pred mestnim sodnikom v Ljubljani besedno in mučilno zasliševali tri osumljenke. Ker niso priznale, so menili, da je potrebno ponovno izpraševanje, in sklenili, da jih je treba ob ponovnem zanikanju postaviti ob pranger in hudo pretepesti (Fabjančič 1939: 195; Fabjančič 1945: 91).

Prostori kaznovanja

Sramotilne kazni so izvrševali največ na tržnih prostorih in pred župnijskimi cerkvami, ko je bilo tam mnogo ljudi, zlasti ob sejmskih dnevih in nedeljah. Takšna okolja so ob drugem uresničevala sodbe, naj ljudje kaznovane osebe obmetavajo z odpadki (Vrhovec 1886: 107).

V mestih so na tržnih prostorih tudi dostikrat izrekli sodbe (Zoepfl 1928: 381). Sramotilni steber je omenjen že v prvi, drugi in četrti knjigi kopskega mestnega statuta iz leta 1423 (Margetič 1993: 13, 16, 64, 163); vrisan je na preskrbovalnem trgu Brolo na mestnem načrtu, ki ga je leta 1619 izdelal Giacomo Fino. Na grafikah iz 17. stoletja sta upodobljena sramotilni steber na trgu pred škofijo v Št. Andražu na Koroškem in sredi glavnega trga v Beljaku (Merian; Zeiller 1964: slikovna priloga ob str. 94 in druga slikovna priloga po str. 98); zgornji del drugega iz 15. stoletja danes hrani Muzej mesta Beljaka. Za pranger so v Ptujju uporabljali rimski nagrobnik, ki še danes stoji na nekdanjem tržnem prostoru pred rotovžem in mestnim stolpom. V Novem mestu je stal pranger na trgu pred rotovžem (Vrhovec 1891: 44). V Ljubljani so stali sramotilni steber ter

takšna kletka in klop na tržnem prostoru pred mestno hišo, kot kaže bakrorez iz leta 1681 (Valvasor 1689: III. del, 11. knjiga, posebna upodobitev na veliki veduti Ljubljane ob str. 666). Radovljiška sramotilna klop, ki glede na stavbo, ki ji je priključena, sodi v zgodnje 16. stoletje, v čas, ko je bila Radovljica že mesto, je na središčnem mestu tržnega prostora nasproti graščine. V Celju je v zadnji tretjini 18. stoletja stala sramotilna kletka na današnjem Glavnem trgu, leta 1771 so pri frekventiranih savinjskih in ljubljanskih mestnih vratih postavili sramotilna mesarska križa (Orožen 1997: 162).

Sramotilni steber sredi glavnega tržnega prostora v Ljutomeru. Ker sta v pisnih virih pred letom 1729 v tem trgu posebej omenjena steber in kletka, vemo, da upodobitev vrh stebra ne predstavlja dvignjene kletke (druge v Evropi imenovane kaak), ampak edikulast nastavek. Rišba po nadsobnosti bakroreza iz leta 1681, pod št. 243 objavljenega v: Vischer 1976.

V nekaterih nemških mestih so sramotilna kaznovanja opravljali pri zelo obiskovanem mestnem vodnjaku (Zoepfl 1928: 393). Tudi omenjene naprave v Ljubljani so stale pred rotovžem ob vodnjaku. Sramotilna ženska nošnja kamnov je bila ob koncu srednjega veka v nemških mestih opravljana po ulicah ali preko mesta (Schultz 1892: 35). Podobno je tržaški statut iz leta 1421 nalagal kaznovanim branjevkam nošnjo okrog vratu obešenega kamna okrog mestne palače (Mihelič 1997: 94). Ženske so sramotilno pometale trge in ulice; v Ljubljani je leta 1635 izpričano takšno pometanje trga (Vrhovec 1886: 107). Zrcaleča se kaznen za ponarejevalce vina je bila ježa na sodu, ki so ga vozili skozi mesto (Schwarzkogler; Vetter 1990: 67). Pivce z glavobolom zaradi slabega vina je takšen dogodek kajpak zabaval; kot motiv je prešel v popularno ikonografijo, kjer je postopoma izgubil sramotilni pomen (gl. npr. Makarovič 1981: sl. 24 na str. 25 in sl. 313 na str. 188).

Posebnosti nekaterih kaznovanj so določale njihov mestni prostor. Piranski statut iz leta 1307 predpisuje kaznovanje namakanje s pristaniškega pomola (Pahor; Šumrada 1987: 247); bržčas so na podobnem prostoru opravljali tudi potapljanje, ki je predpisano v tržaškem statutu iz leta 1421 (Mihelič 1997: 91). V Ljubljani so nevestne peke s prevesico-potapljaljo namakali v Ljubljani za kruharno pri Čevljarskem mostu; pred kruharno je bila še posebna, nevestnim pekem namenjena sramotilna klop, na kateri so morali kaznovani sedeti tudi po

več ur; omenjena je npr. leta 1635 (Vrhovec 1886: 106). Celjska prevesica za peke, izpričana v 18. stoletju, je prejkone stala ob Savinji.

V *trških naseljih* je bilo podobno. Na Ptujski gori je stal pranger sredi tržnega prostora, kot je upodobljeno na sliki iz sredine ali druge polovice 18. stoletja (Skrabar 1928: sl. na str. 269); leta 1855 so izklesali nov pranger po vzoru starejšega, ki bi glede na obliko sodil v 15. stoletje, in ga postavili ob baročni stopniščni prehod s tržnega na cerkveni prostor (Stele 1940: 14 in sl. 3 na str. 18; na sl. 2 na str. 13 je pomotoma objavljena fotografija prangerja iz Pilštajna). Sredi tržnega prostora v Ljutomeru je stal sramotilni steber vsaj v 17. stoletju in še do leta 1729, ko so ga premestili drugam (Vischer 1681: bakrorez št. 243; Kovačič 1926: 160). V trgu Vače je stal sramotilni steber na tržnem prostoru severozahodno od cerkve (Valvasor 1689: III. del, 11. knjiga, bakrorezna upodobitev na strani 624). V Motniku je stal takšen steber, datiran z vklesano letnico 1793, sredi trga (Urankar 1940: 50). V Laškem je stal sramotilni steber na trgu ob rotovžu do leta 1779, ko so ga odstranili (Orožen 1881: 226, 227). Sramotilni steber v Podsredi, datiran z vklesano letnico 1667, je prvotno stal sredi naselja (Orožen 1887: 347; gl. fotografijo iz časa med vojnami v Žontar 1940: 137). Tudi sramotilna nošnja bremen je sodila na tržni prostor; tako je izpričano za Ljutomer; na istem prostoru v tem trgu je pred letom 1729 stala tudi sramotilna kletka (Kovačič 1926: 160).

216

Poseben pomen so imele sramotilne naprave *na cerkvenih prostorih*, kjer so bile tudi simboli pokore in cerkvene oblasti (Hickeldey 1981: 307). Na pokopališčih so stale kataste, leseni križi, ob katere so privezovali obsojence, da so bili na ogled in na sramotenje mimoidočih in gledalcev. Po Tridentinskem koncilu, končanem leta 1563, so ponekod kataste odstranjevali oziroma prestavljali. Takšne naprave so npr. leta 1617 izpričane na pokopališčih ob župnih cerkvah v Benediktu, Cerkvenjaku, Gornji Radgoni, Jarenini, Juršincih, Lenartu v Slovenskih goricah, Ljutomeru, Negovi, Svečini in v Voličini, ko je bilo naročeno, naj jih s pokopališč prestavijo drugam (Mlinarič 1983: 147, 145, 138, 173, 163, 169, 185, 142, 179, 167). Ponekod so sramotilne naprave odstranjevali, drugod ne. Tako je npr. leta 1678 na obzidanem pokopališču okrog župne cerkve na Polzeli še stal sramotilni steber za javno kaznovanje župljanov in župljank (Mlinarič 1980: 165) in leta 1730 je bila izražena zahteva, naj se trlica in sramotilni križ spet postavita na idrijsko pokopališče (Arko 1931: 138). Leta 1760 je omenjen župnijski sramotilni križ v Vitanju (Ožinger 1991: 624).

Sramotilne naprave so stale na cerkvenem prostoru tudi zato, ker je bilo tam ob bogoslužju mnogo ljudi. Tako je npr. stal sramotilni križ leta 1617 pred samotno cerkvijo sv. Treh kraljev v Slovenskih goricah (Mlinarič 1983: 148), ker je bila množično obiskovana romarska pot. Sicer so takšne naprave skladno z redom cerkvene oblasti sodile predvsem k župnijskim cerkvam. Tako je npr. pred letom 1617 stal sramotilni steber na pokopališču okrog ljutomerske župnijske cerkve, tega leta so ga prestavili pred pokopališčni vhod, kjer je stal zraven lesenega križa, kar je omenjeno leta 1668 (Kovačič 1926: 91, 92); leta 1631 je omenjena trlica pred župnijsko cerkvijo v Poljanah na Gorenjskem (Blaznik 1979: 57); leta 1654 je omenjen sramotilni križ v Škofji Loki pred cerkvijo (Dimitz 1862: 75)

itd. Takšne naprave so postavljali k cerkvam; še kazenski zakonik Marije Terezije našteva med sramotilnimi kaznimi izpostavljanje v trlici ali kladi pred cerkvami (*vor der Kirchen in die Prechel stellen*; Constitutio 1769: šesti člen, § 8, str. 12). Po dvornem odloku leta 1770 je bila kaznovalna oblast župnikov nad javnimi grešniki s cerkvenimi kaznimi sicer omejena (Baraga 1995: 298), vendar ne onemogočena. Še po sredini 19. stoletja je stala trlica na pokopališču v Libeličah (Košir; Möderndorfer 1927: 12); trlico v Selah na Koroškem so odstranili šele leta 1913 (Makarovič 1994: 331). Še v začetku 20. stoletja je bilo v Prlekiji ohranjeno prepričanje, da sodi kaznovalna klada v vsako župnijo, kar kaže na cerkvene kazni, hkrati pa je o posvetnem kaznovanju pričal spomin, da so stale klade pri bivših županskih hišah še v drugi polovici 19. stoletja. Pri teh so sodila predvsem vaška sodišča, *županije* pri županih, ki so upravljali premoženje soseske; sodil je župan, prisledniki so bili priče (Kociper 1940: 56, 57). Ta spomin kaže na fizično sodelovanje občinskih ljudi pri cerkvenem sramotilnem kaznovanju, ki ga nikakor niso opravljali le cerkveni ključarji in župnijski hlapci; v podeželskem okolju je bila med izvrševalci včasih komaj kakšna razlika. Bila pa je pri vzrokih za kaznovanje; o spolnih deliktih je razsojal župnik, o drugih manjših prekrških pa župan in njegovi. Skladno s tem tudi mesto podeželskih kaznovalnih naprav ni bilo vedno pred cerkvijo. Še danes stoji kamen, ki je bil sramotilni oder, pred nekdanjo občinsko hišo na Slapu v Vipavski dolini (Vidrih 2007).

Sramotilna zaznamovanja in dela

Telesna zaznamovanja

Zavoljo bolečin sodi večina pohabljevalskih stigmatizacijskih posegov v človeško telo med telesne kazni; hkrati pa so nekateri tudi sramotilni, ker so sporočali zagrešena dejanja. Na reliefih zgornjega dela sramotilnega stebra, ki sodi vsaj v sredino 15. stoletja in ga hrani Muzej mesta Beljaka, je upodobljeno tudi odsekanje roke, izbadanje očesa in odrez ušesa. V prvo polovico 16. stoletja sodi tolmačenje, po katerem je vžgan žig pod obrazom ali odrez ušesa pomenil tatvino; odrez dveh prstov krivoprisežništvo; odrez prsta sleparstvo pri igri; odsekanje roke prelom prisege; oslepljeno oko sleparsko trgovanje in odrez jezika bogokletstvo ali preklinjanje sploh (Heinemann 1900: 115). V kriminalnem sodnem redu iz leta 1514 za Ljubljano je odrezanje jezika in prisežnih prstov predpisana kazen za osebo, ki je krivo prisegla (Listine 1998: 94, 100). Leta 1585 je bil v Celovcu ob drugih grozljivih posegih določen rabljev zaslužek tudi za odrez nosa, ušesa in izbod očesa (Stejskal 1985: 128) in podobno sredi 17. stoletja v Ljubljani tudi za odrezanje ušesa in odsekanje prsta (Vrhovec 1886: 91). V tem mestu je obsojenim osebam rabelj v zgodnjem novem veku večkrat javno odrezal uho, npr. leta 1620 živinskemu tatu, leta 1650 je obsojencu prirezal obe ušesi, leta 1661 je odrezal uho osumljenki za tatvino in leta 1659 tatici; leta 1637 je poligamnemu nesrečnežu odrezal nos (Fabjančič 1945: 94, 97, 95). Omembe odreza ušesa sicer večkrat pomenijo le stigmatizacijsko odrezanje mečice ali odrezanje zgornjega dela uhlja (Dolenc 1935: 427, 428).

Delinkvente so žigosali z razžarjenim železnim žigom največkrat na hrbet, čelo ali lica. Tržaški statut iz leta 1421 je predpisal žigosanje za prešuštnice, če so se po izgonu vrnile v mesto (Mihelič 1997: 98). V zadnji tretjini 18. stoletja so vžigali žige le še na hrbet in le tistim, ki so bili obsojeni na izgon iz dežele; njim je bila namenjena črka R (*relegatio*, izgon) in črkovna oznaka dežele (Studen 2004: 46–48; Constitutio 1769: 6. člen na str. 9–14, § 4 na str. 10, 11). Prej so žigosali z raznimi črkami ali simboli (Hinckeldey 1981: 198), lahko tudi zrcalce se z razžarjenim cerkvenim ključem za cerkveno tatvino ali z razbeljenim kovancem za ponarejanje denarja ali z mestnim žigom za tatvino (Mažuranič 1975: 107, 108, 160). Med splošne oznake je sodila črka U, ki je označevala hudodelca (Untäter), s katero so lahko trajno osramotili celo ponarejevalce vina (Schwarzkogler; Vetter 1990: 68). V Ljubljani je rabelj leta 1528 obsojencu ob sramotilnem stebru vžgal žig, leta 1718 je obsojencu na galejo vžgal žig na hrbet, leta 1739 pa je vžgal žig s podobo vislic obsojencu na rame (Fabjančič 1945: 91, 101, 102). Leta 1769 je bilo prepovedano amputiranje prstov ali roke, ki je sicer imelo dvojni pomen, telesno kaznovalni in stigmatizacijski (Constitutio 1769: 6. člen na str. 9–14, § 5 na str. 11). Kako dosledno so se takšna določila uveljavljala v praksi, ne vemo. V nemških mestih je bilo do poznega 18. stoletja še precej v navadi stigmatiziranje z razžarjenim žigosanjem (Henne am Rhyn 1892: 368), na Madžarskem in Hrvaškem pa še v zgodnjem 19. stoletju (Mažuranič 1975: 108), morda ponekod še kasneje; v Angliji in Franciji so žigosanje obsojencev odpravili šele v tridesetih letih 19. stoletja (Foucault 1984: 16). V ustnem slovstvu Beneških Slovencev se je še v 20. stoletje ohranilo védenje o človeku z okrnjenim nosom kot zaznamovancu za tatvino (Feigl 1950: 148).

Noša

Marsikje v Evropi so imela v poznem srednjem veku in zgodnjem novem veku *zaznamovanja s prvino noše* sramotilen ali poniževalen pomen. Takšne razločevalne vidne znake so tedaj navadno predpisovale mestne oblasti, zato so bili v različnih območjih precej različni. Tako so npr. prostitutke morale ponekod v javnosti nositi rdečo kapo ali rdeče-belo naglavno ruto, drugod rumen trak na čevljih, drugje spet zelen trak na obleki, prišite kraguljčke ali so morale nositi plašč čez glavo ali kratek plašček, ogrinjalo z našitimi modrimi vrvicami in podobno (Fuchs 1909: 419, 422; Hinckeldey 1981: 275). Zaznamovanost je bila določena za Jude. Rimskokatoliški cerkveni dostojanstveniki so leta 1215 v 68. členu sklepov Četrtega lateranskega koncila določili, da se morajo Judje po obleki ločiti od kristjanov. Tovrstna, razločevalno najbolj navadna oblačilna prvina je največkrat postal rumen "judovski" klobuk s koničastim stožčastim nastavkom. Nosili so ga Judje na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem, preden so jih od tam izgnali ob koncu 15. in v začetku 16. stoletja; upodobljen je npr. na cerkveni freski iz druge četrtine 15. stoletja v Vremskem Britofu, ki predstavlja križanje sv. Petra. Na slovenskem ozemlju, ki je bilo pod beneško oblastjo, pa so morali Judje od leta 1429 na sprednjem delu obleke imeti prišit krogec iz rumene vrvice (Statuti 1988: 98, št. 85).

Občasno sramotilen del noše je bil visok slamnat, s petelinjimi peresi prepleten, *venec*, ki naj bi kazal na izgubo devištva. Posadili so ga na glavo neprevidnih zasačenih deklet ali tragičnih nezakonskih mater, izpostavljenih pred cerkvijo; ta podla cerkvena kaznovanja so bila na Kranjskem leta 1780 še splošno znana (Hermann 1783: 77, 78). Sramotilen pomen je lahko imela tudi odsotnost določene prvine noše. *Prepoved nošnje orožja* je bila sramotilna kazen samo za meščane, ki so v nasprotju z drugim mestnim prebivalstvom ali tujci v mestih imeli pravico nositi orožje; v Ljubljani so npr. leta 1547 zavoljo nespodobnega vedenja kaznovali meščana s prepovedjo nošnje orožja (Vrhovec 1886: 107).

Ostriženje las je bilo močno razširjeno stigmatiziranje žensk, ki so jim očitali prekrške zoper spolno moralo; nanj nazorno kaže že ilustracija v heidelberškem rokopisu Saškega zrcala iz leta okoli 1330 (Hinckeldey 1981: sl. na str. 76). Danes s tesnobo in ogorčenjem gledamo upodobitev od pasu navzgor gole in okrvavljene nosečnice, privezane k sramotilnemu kolu, ki ji moški s škarjami reže lase, drugi pa jo tepe s snopom šib. V nemških mestih je bilo sramotilno ostriženje žensk uveljavljeno v srednjem veku in prakticirano vsaj še do poznega 18. stoletja (Heinemann 1900: 116; Henne am Rhyn 1892: 368; Hinckeldey 1981: 156, 158). V ogrskem kraljestvu je bilo še leta 1817 ostriženje splošno pravno veljavna sramotilna kazen (Mažuranić 1975: 153). V 18., *razsvetljskem*, stoletju so v avstrijskih deželah zoper prostitutke, ženske svobodnejšega obnašanja in nezakonske matere delovale terezijanske policijske nravne komisije. Ženske so aretirali, zaznamovali so jih s striženjem las do golega, lahko so jih tudi vklenili, navadno so jih prisilili v javno pometanje in vožnjo ciz, ki sta pomenili sramotilno delo (Fuchs 1910: 431, 432; gl. bakroreza iz 18. stoletja na str. 415 in ob str. 424; Heinemann 1900: 118). Ljubljanski rabelj je leta 1692 mučil osumljenki za čarovništvo in jima ostrigel lase (Fabjančič 1945: 100). Še daleč v 19. stoletje so ponekod na Slovenskem menili, da je pravica vaških fantov ostriženje v vas prišle ženske svobodnejšega spolnega obnašanja (Polec 1945: 12, 162).

Sramotilna dela in opravila

Leta 1635 so v Ljubljani kaznovali žensko s prisilnim *pometanjem* trga (Vrhovec 1886: 107); kazen je javno kazala na grešnico zoper spolno moralo (prim. Hinckeldey 1981: 156, 158). Pometanje javnih prostorov so nasploh imeli za manjvredno in ne zelo potrebno. V 18. stoletju so jih v Ljubljani pometali navadno le enkrat ali dvakrat na leto; takrat pometanje seveda ni bilo sramotilno za družbeno sicer neugledne moške, ki to niso delali za kazen: jetnike, sluge, nosilničarje, beraške strahove, voznike in nekdanje sodarje (Vrhovec 1886: 149, 150).

Zemeljska utrdvena dela so bila lahko kazen; ker so bila opravljana javno pod nadzorom, so bila tudi sramotilna (gl. npr. Hinckeldey 1981: 156, 157). V Ljubljani so leta 1594 ubijalca na mah v Sostrem, ki je branil svojo lastnino, ob cerkveni pokori in denarni odškodnini obsodili še na enoletno delo na lastne stroške v Karlovškem mestnem jarku (Vrhovec 1889: 95, 96). Kazenski zakonik Marije Terezije med kazenskimi javnimi deli našteva tudi gradbena dela

na državnih utrdbah in v mestnih jarkih v verigah ali vezeh ter pometanje ulic (Constitutio 1796: 6. člen, paragraf 7, na str. 11, 12).

Kaznovalno *prenašanje bremen* je lahko imelo delovni videz, seveda je ob težkih telesnih naporih pomenilo še sramotitev.

Opazna je težnja, naj znaki in dela konvencionalno ali zrcaleče se kažejo na delikte kaznovanih. Najbolj določeno so jih seveda izražali napisi ob ali na kaznovani osebi, vendar v večinsko nepismeni družbi niso mogli biti zelo učinkoviti in so bili bržčas redki. Poznata jih v habsburških deželah veljavni kazenski zakonik Ferdinanda III. iz leta 1656 (Mažuranić 1975: 153) in zakonik Marije Terezije (Constitutio 1769: 12, 6. člen, § 8). Izpostavljenec ob novomeškem sramotilnem stebru, ki je omenjen še leta 1758, so okrog vratu včasih obesili napisno tablico, ki je sporočala kaznivo dejanje (Vrhovec 1891: 44, 254). Leta 1784 so v Ljubljani na tržni dan postavili dva pohlepneža za pol ure ob sramotilni steber, okrog vratu so jima obesili napisno tablico, ki je sporočala, da sta prekupčevalca z drvni in oderuha (Mal 1957: 36).

Sramotilne naprave in imena

Raznolikost in razširjenost sramotilnih naprav pomembno pričata o času in družbenih okoljih različnih ustreznih kazni, uveljavljenih v času od poznega srednjega veka do srede 19. stoletja. Njihova imena so sicer različna; z istim imenom so dostikrat imenovane različne naprave. Beseda *pranger* (tudi *prangar*) je krovno ime za različne, na javnih prostorih postavljene naprave na, ob ali v katere so priklenili, privezali ali zaprli obsojene. Prvotno je pomenila železni ovratnik, ki je bil z verigo nekam pripet (Loewe 1930: 114). To so bile naprave različnih oblik in vrst, neenako uveljavljenih v srednji in zahodni Evropi, vendar s podobnimi, največ sramotilnimi nameni (Hinckeldey 1981: 159–162), večkrat tudi za privezovanje obsojenih na nekatere javne telesne kazni, ki jih je izvrševal rabelj, zlasti na tepež in odrez ušesa (gl. npr. Schultz 1892: 38, 39, sl. 66 ob str. 38 in sl. 60 iz leta 1512 ob str. 32).

Simbolika sramotilnih kaznovalnih naprav

Javno postavljeni kaznovalni objekti so bili stalna grožnja in znak sodnih pooblastil. Sramotilne naprave so največkrat kazale na oblast nižjega sodstva. Vendar so takšne trajne objekte imeli le ponekod. Splošno so bili v rabi leseni koli, podobno kot so bile tudi vislice večinoma lesene (Žontar 1940c: 249). Tudi zato ni nastala enotno značilna oblika sramotilnih stebrov. Vendar jih je večkrat opredeljevala krogla na vrhu kot simbol oblasti (gl. npr. Cooper 1986: 82), vrh javnih kaznovalnih naprav je bila v evropski zavesti več stoletij sodni simbol. Kažejo ga npr. upodobitve krogle na kladi na lesorezu iz leta 1476; na sramotilnem stebru na lesorezu iz leta 1508 (Heinemann 1900: 41, 44); na vislicah na bakrorezu iz leta 1718 (Hinckeldey 1981: 138). Podobno je bilo tudi na Slovenskem. Bakrorezci 17. stoletja so večkrat simbolno (in/ali imitativno)

upodabljali krogle vrh sramotilnih stebrov (gl. npr. Valvasor 1689: III. del, 11. knjiga, str. 624 in priloga ob str. 666); leta 1681 so bile upodobljene krogle vrh nosilnih kolov sramotilne klade (Vilfan 1961: 317). V Motniku je bila krogla vrh sramotilnega stebra iz leta 1793 (Urankar 1940: 50), izvirne krogle vrh sramotilnih stebrov so ohranjene v Pilštajnu, Lembergu in Predgradu ob Kolpi. Po krogli vrh stebra prepoznamo tudi pranger na fotografiji, ki sodi v čas pred prvo svetovno vojno. Stoji ob ograji okrog kapele iz druge polovice 19. stoletja na Libanji, naselju severno od Ormoža; kajpak je bil tja drugotno prinešen, ko ni bil več namenjen sramotilnemu kaznovanju (Razstava 2011: 23).

To ni bila edina simbolna oblika sramotilnega stebra. Krogla vrh obeliska ali piramide je seveda splošen renesančni arhitekturni motiv; skladno z baročnimi oblikovalskimi težnjami je krogla lahko postala potlačena (kot npr. na predgrajskem stebru), piramida pa zvonast podstavek (kot npr. na pilštajnskem stebru) ali napihnjjen piramidast nastavek brez krogle (npr. na stebru v Rečici ob Savinji; po enakem kamnitem nastavku in celotnem videzu stebra pod naseljem Sv. Ana severno od Lenarta prepoznamo nekdanji pranger, ki so ga na današnje mesto drugotno prenesli, ko ni bil več namenjen sramotilnemu kaznovanju; z dodanim železnim križem na vrhu so ga spremenili v kažipotno nabožno znamenje). Vrh stebrov so oblikovali tudi edikulaste forme, ki se sicer kot znak niso uveljavile. Na Slovenskem je takšna oblika izpričana na bakrorezni upodobitvi sramotilnega stebra v Ljutomeru (Vischer 1681: bakrorez št. 243; prim. enako obliko sramotilnega stebra v Hinckeldey 1981: sl. na str. 161), oblikovno ustrezen izvirni nastavek sramotilnega stebra iz 15. stoletja je ohranjen v Muzeju mesta Beljaka.

Steber

Na Slovenskem ime *pranger* danes največkrat pomeni *sramotilni steber*, ob katerem so izpostavljali obsojence; nekateri menijo, da zajema ta pojem zlasti tovrstne objekte na vzvišenem vidnem mestu, redkeje je tako imenovan le železni ovratnik, z verigo pripet kamorkoli. Na takšno železno ogrlico, *ogerlin*, je naslonjeno *obrlin*, drugo ime za sramotilni steber, znano tudi v obliki *berlina* (Bezljaj 1982: 237; prim. Belostenec 1973: 281). Trajnejši stebri so se razvili iz samostojnih, večkrat le občasno postavljenih različnih lesenih kolov, ob katere so privezovali kaznjence pri tepežu. Nazorno si jih predstavljamo npr. po upodobitvah iz časa okoli leta 1330 (Hinckeldey 1981: sl. na str. 76); iz srede 16. stoletja (Hinckeldey 1981: sl. na str. 132, 76) in iz leta 1760 na bakrorezu (Heinemann 1900: 114). Sicer so za podobne namene uporabljali kakršnekoli stebre, kar največ kažejo upodobitve bičanaj Jezusa, privezanega ob zelo različne stebre ali balustre. Na Slovenskem je v takšnem prizoru npr. na freski iz prve tretjine 16. stoletja v cerkvi sv. Petra nad Begunjami upodobljen arhitekturni nosilni steber, na krilni oltarni tabli iz prve tretjine 17. stoletja v cerkvi sv. Treh kraljev v Slovenskih goricah je ob Bičanem naslikan samostoječ steber, ki ne nosi ničesar in se zgoraj konča s prstanom. Takšne upodobitve odražajo predstave iz resničnega življenja; v evangelijih namreč ob Kristusovem bičanju steber ni omenjen. Sicer je na Slovenskem ohranjenih tudi

Nastavek beljaškega sramotilnega stebra. Sredina ali druga polovica 15. stoletja. Hrani ga Mestni muzej v Beljaku. Na reliefnih poljih so upodobitve zagroženih kazni: odsekanje roke, izbod očesa, odrez ušesa, roka z mečem (usmrtitev), roka s šibami in sodni simbol: tehtnica. Razen izpostavljanja so ob stebri običajno opravljali tepež in odrez ušesa, druge kazni pa največkrat drugod. (Foto: Gorazd Makarovič)

nekaj izvirnih namenskih kamnitih sramotilnih stebrov različnih oblik, ki so jih imeli mesta, trgi in zemljiška gospostva (Žontar 1956: 179, 180).

Kdaj so se sramotilni stebri pojavili na Slovenskem, ne vemo. V 13. stoletju so bili v srednji Evropi precej razširjeni (Schild 1995: stolpec 168; Hinckeldey 1981: 159). To je bil tudi v slovenskem prostoru čas vzpona mest, na več načinov dobesedno in v prenesenih pomenih omejenih prostorov z gostim neagrarnim, medsebojno odvisnim prebivalstvom, kar so okoliščine, v katerih so sramotilne kazni učinkovite. Takšne stebre domnevamo tedaj tudi pri nas, čeprav bržčas predvsem kot lesene, občasno postavljene kole, še posebej, ker je bilo izpostavljanje ob njih dejavnost nižjega sodstva, večinoma temelječega na lokalnem običajnem pravu; največkrat je sledilo manjšim prestopkom in je zato razmeroma redko pustilo sled v pisnih virih. Kolikor je piscu teh vrst znano, je najstarejša znana omemba sramotilnega stebra (z vulgarno obliko imena *pegma*) na Slovenskem v piranskem mestnem statutu iz leta 1307; če za blasfemijo obsojena oseba v treh dneh ni plačala predpisane globe, je morala stati privezana ob stebri dan in noč (... *debeat stare ligatus ad pignam unam diem et unam noctem* ...; Pahor; Šumrada 1987: 247). Vendar tedaj ni stala ob današnjem prangerju, ki je mlajši, o čemer priča renesančna oblika delno ohranjenega na njem izklesanega grbovnega ščitka s stilno značilno zajedo v zgornjem levem delu. Pranger je stal ob nekdanjem dviznem mostu nad ustjem v stari mandrač; sredi 19. stoletja so bili na njem še okovi za vrat in noge (Puff 1853: 44). Najstarejši ali drugi najstarejši ohranjeni steber je koprski, ki danes stoji na vrtu Pokrajinskega muzeja v Kopru; omenjen je kot *berlina* v koprskem mestnem statutu iz leta 1423 (Margetič 1993: 13, 16, 64, 163). Prvotno je bil brez nastavka, leta 1515 so nanj postavili kip poosebljene Pravice (Cevc 1963: 296), ki je ohranjen na istem vrtu. V poznem srednjem veku je sicer imelo vsako slovensko obmorsko mesto svoj pranger (Mihelič 1996: 6).

Navedeni primeri kažejo na primorska mesta, ki so se sicer razvijala drugače kot celinska. Najstarejše piscu teh vrst znano pričevanje o sramotilnih stebrih v

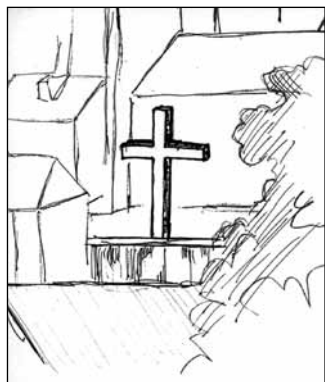
celinskih mestih na Slovenskem je v Mestnem muzeju v Beljaku. To je zgornji, z reliefnimi upodobitvami zagroženih kazni obogaten piramidast del mestnega sramotilnega stebra, ki po stilno časovno določljivih prvinah sodi vsaj v sredo 15. stoletja. Na zgodnje trške sramotilne stebre posredno kaže primerek, ki je datiran z letnico 1855 in stoji na Ptujski gori. Že pred leti je bilo opaženo, da je posnetek starejšega primerka, ki naj bi nastal kmalu po tam podeljenih tržnih pravicah leta 1447 in je upodobljen na votivni sliki iz 18. stoletja (Stele 1940: sl. 3 na str. 18 in str. 14; Skrabar 1928: sl. na str. 269). Sramotilne stebre, ki so praviloma stali na uglednih oziroma najbolj frekventiranih mestnih ali trških prostorih, so začeli odstranjevati v 18. stoletju, ko so se počasi širile razsvetljenske ideje in ko je sodstvo vedno bolj prevzemala država; nekatere mestne, trške in patrimonialne oblasti pa so jih prav v tem času kljubovalno postavljale kot vidni dokaz svoje sodne veljavnosti. Tako so npr. v Ljubljani že leta 1716 ob gradnji novega rotovža odstranili sramotilne naprave in jih pred novi rotovž niso več namestili (Vrhovec 1886: 106); v Ljutomeru so leta 1729 sramotilni steber na glavnem trgu premestili, ker so tam postavili znamenje sv. Marije (Kovačič 1926: 160); v Laškem so sramotilni steber, ki je stal na trgu ob rotovžu, odstranili leta 1779 (Orožen 1881: 226, 227); sramotilni steber pred rotovžem v Novem mestu je sicer omenjen še leta 1758 (Vrhovec 1891: 254, 255). Nasprotno pa so v občutku prikrajšanosti sodnih pravic v Lembergu (Strmšek 1937: 129, 130) ob novi trški rotovž, datiran z letnico 1769, prislonili kamnit sramotilni steber, ki stoji tam še danes; na stebru v Brestanici sta bili vklesani letnici 1776 in 1799; v Motniku so izdelali takšen (nov) steber še leta 1793 (Urankar 1940: 50, sl. na str. 68); steber v Predgradu ob Kolpi je glede na potlačeno kroglo in obliko stolbastega gornjega okrajka nastal v drugi ali zadnji tretjini 18. stoletja; ponovljeni ptujskogorski steber je najbrž poslednja priča takšne lažne reprezentativnosti. Zavaljo takšnega pomena ali zgolj zaradi druge uporabnosti ali nemara nekaterih sramotilnih stebrov tudi pozneje niso uničili ali odstranili. Tako danes stojijo na prvotnih javnih mestih sramotilni stebri npr. v Ptuj, Predgradu ob Kolpi in v Radovljici, drugi ohranjeni primerki (Žontar 1940b: 214, 215; Žontar 1956: 179, 180; Poličnik 1999: 54, 55; Delo 1999; Delo 1999a) pa so nameščeni drugotno in drugje. Veljava sramotilnih stebrov je v različnih krajih pojemala različno. Avstrijski kazenski zakonik iz leta 1803 je v 19. paragrafu še predpisoval izpostavljanje ob stebru tri dni zapored po eno uro in leta 1817 je v ogrskem kraljestvu še splošno veljala sramotilna kazen izpostavljanja ob stebru (Mažuranič 1975: 101, 153).

Na Slovenskem je bila v 17. stoletju beseda *pranger* tolmačena kot javni *kol z vratnim okovom ali vratni okov (palus numellarius publicus)* (Stabej 1997: 322). V Ljubljani so ob koncu 18. stoletja z imenom *pranger* imenovali še danes ohranjeni balkon mestne hiše, s katerega so javno brali obsodbe (Vrhovec 1886: 106). V kazenskem zakoniku cesarice Marije Terezije so še ločili ime *Pranger*, ki je ob drugem pomenil kaznovalni, stalno postavljeni steber, in ime *sramotilni steber (Schandfäule)* za druge objekte z istim ali podobnim namenom (Constitutio 1769: šesti člen, § 8, str. 12).

Katasta

Katasta je ime, ki so ga uporabljali za lesen križ na pokopališču ali pred cerkvijo za sramotilne cerkvene kazni (Mlinarič 1983: 43). V slovenščini je sicer v 17. stoletju to ime splošnejše pomenilo *enu orodje ludy martrati, ali peifati* (Stabej 1997: 279); prevzeto je iz latinščine (*catasta*), v kateri je prvotno pomenilo ogledni prodajni oder za sužnje. Na bakrorezu iz 17. stoletja, ki predstavlja Šentvid ob Glini na Koroškem, je katasta upodobljena kot precej visok latinski križ (*crux immissa*) tik ob notranji strani ograje okrog frančiškanske cerkve v predmestju (Merian; Zeiller 1964: druga slikovna priloga po str. 96), v Ripšlovi kroniki fare sv. Helene iz leta 1868 je na upodobitvi župnijske cerkve v Radečah na notranji strani cerkvenega obzidja upodobljena katasta kot velik latinski križ, ki je hkrati višji pokončni utorni kol klade (Žontar 1940b: 214; Vilfan 1961: 325). V slovenski bližnji sosesčini je bilo v 17. stoletju ime *katasta* razloženo kot velika dolga spona ali okov (*Catasta, longa & magna compes*) (Belostenec 1972: 248), kar bi lahko pomenilo tudi klado in kaže na imenovanje različnih sramotilnih objektov z istim imenom; z imenom *katasta* so včasih imenovali tudi sramotilni steber (Mažuranič 1975: 498).

224

Sramotilni križ ob notranji strani obzidja, ki objema mestni špital in nekdanjo špitalsko cerkev v mestu Št. Vidu ob Glini na Koroškem. Risba po nadržbnosti bakroreza iz leta 1649, objavljenega v: Merian; Zeiller 1964, med str. 96 in 97.

Kot pravni simbol je bil križ sicer simbol oblasti in sodstva (Hinckeldey 1981: 307); kaže, da enakost z obćim nabožnim simbolom krščanstva ni bila sporna vse do Tridentinskega koncila, končanega leta 1563, po katerem so kataste postopoma odstranjevali s pokopališč. Leta 1596 je patriarh na cerkvenemu zboru v Ogleju prepovedal takšne križe na pokopališčih, *da bi odpravil nerednosti in zboljšal npravno obnašanje vernikov* (Rutar 1893: 85). Na cerkvenih vizitacijah zgodnjega 17. stoletja so večkrat zapovedovali odpravo katast s pokopališč in njihovo premestitev drugam (npr. Mlinarič 1983: 147, 145, 138, 173, 163, 169, 185, 142, 179, 167). Vsaj nekateri, bolj izobraženi in kultivirani kleriki so vendarle vedno bolj menili, da križ na cerkvenem prostoru ne more biti primerno sramotilno orodje. Škofovski vizitator je leta 1617 v Juršincih izrecno zahteval, naj križ, na katerega na pokopališču privezujejo prešuštnike, daleč odstranijo zavoljo spoštljivosti do pravega svetega križa (Mlinarič 1983: 163). Kataste, ki so bile pred Tridentinskim koncilom pač množične, so tako že v 17. stoletju postajale na cerkvenih prostorih redkejše oziroma

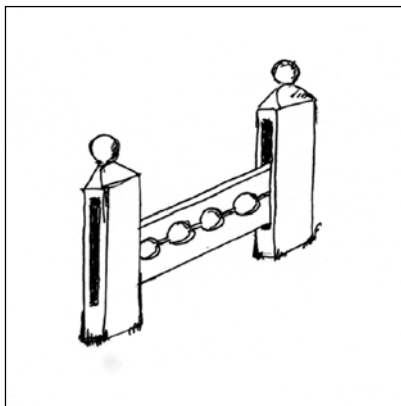

nadomeščene z drugimi kaznovalnimi napravami. Vendar je še leta 1760 bil v župniji Vitanje sramotilni križ (Ožinger 1991: 624) in leta 1767 je omenjeno izpostavljanje nezakonskih mater ob križu pred cerkvijo v Spodnji Idriji (Rutar 1882: 143, 177). Na takšnih križih so lahko bile spona za roke in vrat; leta 1760 je v župniji Sv. Lovrenc na Pohorju omenjeno kaznovanje krivcev za nezakonske otroke ob križu z vklejeno glavo in rokama (Ožinger 1991: 591).

Podobne naprave so bili sramotilni križi v obliki črke T (*crux commissa*) za goljufive mesarje (Žontar 1940b: 215). V Ljubljani so leta 1635 takšen dotrajan križ, ki je stal blizu mesarskih stojnic, nadomestili z novim (Vrhovec 1886: 257, 258), leta 1697 je ljubljanski magistrat določil, naj mesarje, ki prodajajo v navzkrižju s cenikom, privežejo ob sobotah po štiri ure na sramotilni križ, in dve leti pozneje je zavoljo predrzne nepokorščine obsodil več mesarjev za privez po dve uri ob takšen križ (Valenčič 1972: 135); v Kranju je takšna naprava, ki je imela železne spona za vrat in roke, omenjena leta 1743 (Žontar 1982: 233); celjska kresija je še leta 1771 poskrbela za izdelavo kar dveh takšnih mesarskih križev (Orožen 1997: 162).

Klada

Beseda *klada* je v 16. in 17. stoletju pomenila skoraj isto kot okovi za noge (*compedes, ein Fußband, oder Fußeysen*) (Megiser 1977: 60); v *klado deti, nogé v klado vtikniti* je pomenilo kaznovati s klado (Bezljaj 1982: 35); tolmačenje je naslonjeno na najbolj navadno klado, ki je imela le nožne spona. Sicer je to ime za javni kaznovalni objekt pomenilo leseno dvo- ali večdelno stalno, iz klad ali plohov izdelano napravo z medsebojno ustrezajočimi polkrožnimi odprtini za noge ali noge in roke, ali celo za vrat oziroma za roke in vrat; na nekaterih takšnih napravah so bile za pripenjanje rok ali vratu še posebne železne narbe. Takšne naprave so odprli, vanje vpeli obsojene in jih zaprli z zapahi, večkrat tudi zaklenili z žabicami (gl. npr. Hinckeldey 1981: sl. na str. 135, 162). Na Slovenskem je nekaj upodobitev klade. Na freski iz prve tretjine 16. stoletja v prezbiteriju cerkve sv. Petra nad Begunjami sta upodobljena v klado vpeta sv. Peter in sv. Pavel; v ladji je naslikana v klado vpeta ženska. Na veduti iz Ripšleve kronike iz leta 1868 je ob notranji strani cerkvenega obzidja v Radečah upodobljena dvojna, s križem-katasto kombinirana nožna klada (Vilfan 1961: 325). Tolmačenje pojma *klada* v 17. stoletju v slovenski bližnji soseščini kaže, da je bilo ime rabljeno za različne sramotilne naprave, kot npr. za omenjeno klado s križem (s katasto) ali različne nožne spona ("Klāda, vu kojufze lyudi polafu za kaftigu. *Cypus, Compes, pedica, catafta*") (Belostenec 1973: 168). Pred letom 1848 je bilo zapiranje v klado tudi kazen vrste občinskega ljudskega sodstva (Kelemina 1933: 64), pozneje so jo opuščali. Pričevanje očitke o kladi pred pokopališčem na Selah na Koroškem, ki so jo odstranili šele leta 1913, kaže na vrsto klade, v katero so vpeli tudi vrat izpostavljenke, včasih tudi izpostavljenca (Makarovič 1994: 331).

Klada ob zunanji strani cerkvenega obzidja v Vetinju (Wieting) na Koroškem. Upodobljen je primerek za vklenitev nog dveh ljudi; nekatere klade so objemale tudi roke in vrat. Risba po nadrobnosti bakroreza iz leta 1681, objavljenega v Valvasorjevi *Topografiji Koroške*.

Trlica

Tudi ime *trlica* so vsaj že v 17. stoletju uporabljali za različne objekte s podobnim namenom, zlasti za klade, v katere so razen udov zaprli tudi vratove izpostavljenk in izpostavljenecv (*cippus*, *klada*, *terliza*, *springerji*, *prezep*; *eniga ozhitnu v'terlizo*, *v'klado*, *ali h prangerji djati*) (Stabej 1997: 134). V slovenski bližnji sosesčini je bila v tem času *trlica* razložena tudi kot *columbar*: *veruga vratná*, *vratno selezo*, *kofze za kaftigu meche hmanyem navrat*. *Terlicza*, *tak za sene*, *kak za muše* (Belostenec 1972: 311). Druga razlaga imena je naslonjena na naprave, ki vežejo tudi roke, in posebej še na njen kaznovalni namen za ženske: "Terlicza ú kojufze kurve mechu, *cyppus*, *manellae*" (Belostenec 1973: 533). Sicer je ime *trlica* posebej pomenilo dvodelno leseno ali železno ovratno nošeno napravo, ki je v tri odprtine objela vrat in zapestja rok, glede na obrisno podobnost oblike z godalom v nemščini imenovano *Geige* ali *Fiedel* (gl. npr. Hinckeldey 1981: sl. na str. 197). Slovensko in hrvaško ime *trlica* za takšno napravo je posneto po imenu naprave za trenje lanu. Podobnost obeh naprav je v dvodelnosti, škarjastem odpiranju in tečajnem sklepu na eni strani. Imajo ga vse trlice in tudi nekatere klade, ki so jih lahko odprli in zaklenili le na eni strani. Sramotilna ovratna trlica je bila lahko z verigo ali vrvjo pripeta na sramotilni steber, na katasto, na klado, vzdian obroč ali težak kamen ali pa so v njo vpeto osebo z vrvjo vodili naokrog. Te okoliščine tudi razložijo večpomenske rabe imena *trlica*. Tako velja razumeti tudi vzhodnoštajersko ime *trcka* in tamkajšnji izraz *v trcko djati koga* (Kelemina 1933: 87). Sramotilna ovratna trlica je najbrž bila namenjena le ženskam (Dolenc 1924: 80). Po vednosti pisca teh vrst je edina takšna naprava, ohranjena na Slovenskem, lesena; hrani jo Slovenski etnografski muzej, izvira iz Šentjošta nad Horjulom.

Kletka

Sramotilne kletke, v katere so javno izpostavljali posameznike ali skupaj več ljudi, so bile železne ali lesene in različnih velikosti in oblik; nekatere so bile celo vrtljive (Hinckeldey 1981: sl. na str. 161). Na Slovenskem je v bakrorezni

upodobitvi izpričana sramotilna kletka v Ljubljani (Valvasor 1689: III. del, 11. knjiga, okvirjena veduta trga pred rotovžem na veliki panorami Ljubljane, datirani z letnico 1681, priloga ob str. 666) kot visok pravokotniški kvader (v katerem je morda pregrajen nadstropni del); ta naprava je omenjena že leta 1508, leta 1544 so v njo zaprli mesarjevo ženo; leta 1716 so kletko premestili, morda celo odpravili (Vrhovec 1889: 106, 109; oblika kletke na risbi v: Mal 1957: 32 je fantazijska). Drugačna oblika je izpričana na bakrorezni upodobitvi Novega trga v Celovcu iz leta 1680 (gl. ICONOTHECA VII. zvezek, list 129; grafika je bila leto pozneje izdana še v Valvasorjevi *Topografiji sodobne nadvojvodine Koroške*); upodobljena je kletka kockaste oblike s piramidalnim zgornjim zaključkom. Do leta 1729 je sramotilna kletka stala ob sramotilnem stebru sredi ljutomerskega tržnega prostora, ko so jo zaradi postavitve Marijinega stebra prestavili drugam, leta 1775 pa so jo odpravili. Istega leta so podobno kletko, ki je bila morda lesena, odpravili tudi v trgu Središču (Kovačič 1926: 160; Kovačič 1986: 400). Zakonik Marije Terezije še šteje sramotilno kletko med veljavne sramotilne kazni (*Narrenhäufel*) (Constitutio 1769: 6. člen, § 8 na str. 12). Celo v sredini 19. stoletja so se spominjali kletke, ki je bila namenjena sramotilnemu izpostavljanju goljufivih pekov in je še v zadnji tretjini 18. stoletja stala v Celju na današnjem Glavnem trgu (Orožen 1997: 162).

Sramotilni klop, kletka in steber pred ljubljanskim rotovžem. Nadrobnost bakroreza iz leta 1681, ohranjenega v Valvasorjevi grafični zbirki (Iconotheca 2009, zvezek 7, list 106), objavljenega leta 1689 ob strani 666 v 11. knjigi Valvasorjeve *Slave vojvodine Kranjske*.

V obdobju med svetovnjima vojnama zapisanem podeželskem ustnem izročilu, povezanem z žovneškim gradom, kjer je bilo patrimonialno sodišče, je ohranjeno védenje o kaznovalni kletki; po pripovedi so v njo zaprli kmeta, ki je imel čarovno moč (Orožen 1936: 80).

Različici kletke sta bila sramotilna plašča, *pijanski sod* in *železna deklica*, prenosljivi leseni, z železjem okovani napravi, ki so ju odprli, vanju postavili in nato zaprli in sramotenju izpostavili pijanca oziroma ljubimko. V romantično perverznh predstava 19. stoletja sta (zavoljo sekundarnih bodic oziroma zaradi miselne povezave z dejanskim mučilnim orodjem železnim škornjem; gl. Constitutio 1769:

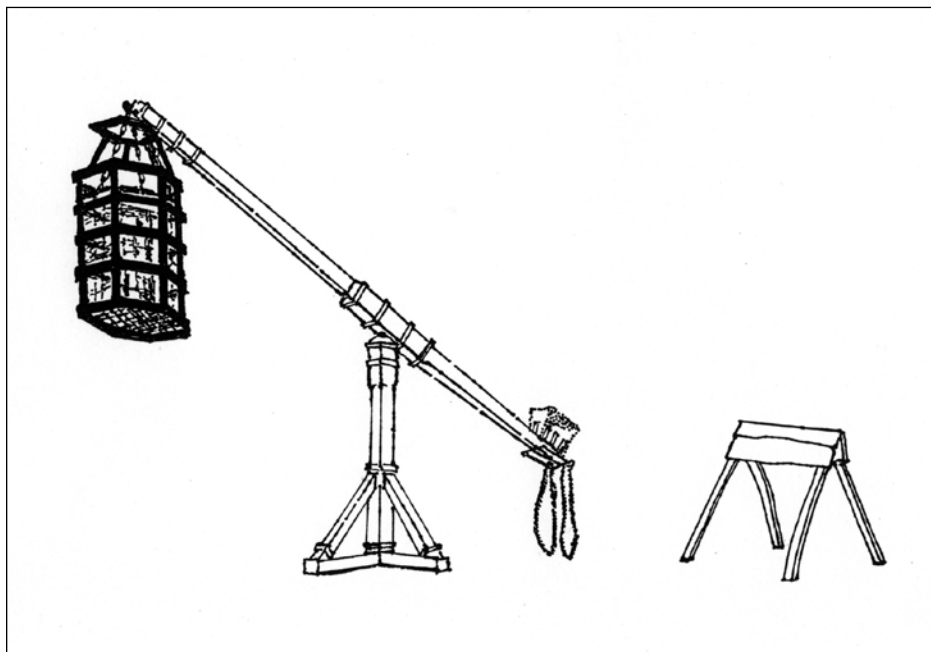
upodobitve v Prilogi na str. XXVII–XXX) postali napravi mučilni ali celo ubijalski in ne sramotilni (Hinckeldey 1981: 152, 153, sliki na str. 200). Na Slovenskem je védenje o železni dekllici ohranjeno v ustnem izročilu iz časa med svetovnjima vojnama; povezano je z mogočnim gradom Lembergom pri Dobrni; bržčas kaže na predstave ali spomin na tamkajšnje zemljiškogospodsko sodstvo (Orožen 1936: 142). Védenje o kaznovanem sodu se je v ustnem podeželskem izročilu ohranilo v pripovedi o obsodbi krutega graščaka na smrt, ki so jo izvršili tako, da so ga zaprli v sod in ga zakotalili po pobočju (Orožen 1936: 130; Vilfan 1944: 11). Podobno ustno izročilo o Starem gradu Vitanju pripoveduje o vitezu, ki je velel nezvesto ženo zapreti v sod, v katerem so bili skozi doge zabiti žebli, in ga *zatóčiti dolta po bregu* (Brinar 1933: 75; Orožen 1936: 139), in kaže na namišljeno zvezo s tamkajšnjim patrimonialnim sodiščem. Med sramotilne kletke sodi tudi manjši železen ali lesen koš, ki je visel na nekaterih prevesicah in v katerega so za namakanje zaprli kaznovanega peka (Hinckeldey 1981: sl. na str. 193).

Prevesica

Prevesica je bila sramotilna kaznovalna naprava, ki jo je sestavljal blizu sredine vrtljivo podprt, utežno nekoliko prevesen tram. Na njegovem koncu so kaznjenca posadili na sedež ali zaprli v košaro ali kletko, nato so ta del trama zasukali nad vodo in kaznjenca potapljali s popuščanjem in potegovanjem vrvi, pripete na drugi, lažji konec trama (Zoepfl 1928: 390; Schultz 1892: 36). S to napravo (glede na mehanizem podobni otroški tramasti ravnovesni gugalnici) so kaznjenco ali kaznjenca lahko tudi katapultirali, da je zviška padel v vodo; navadno pa je bila namenjena večkratnemu namakanju in je imela na enem koncu prevesnega trama ob potezni vrvi še utež (Hinckeldey 1981: sl. na str. 165, 193, 247. Risarska upodobitev potapljanja peka s škripcem, objavljena v: Mal 1957: 35 in v: Studen 2004: 52, je vsestransko fantazijska). Kaznovanje s prevesico je izpričano za peke v Ljubljani. Omenjeno je, da se je meščan, ponoči pahnjen v Ljubljano, prijel za takšno napravo, s katero so v vodo potapljali peke, ki so pekli premajhne kruhe [*an die Schupffen (allwo man die Becken / welche das Brod zu klein backen / ins Wasser zu schupffen pflegt)*] (Valvasor 1689: III. del, 11. knjiga, str. 686). Glede na omembo se je mož prijel za težji konec prevesnega trama, ki so ga iz malomarnosti pustili v vodi, ali za nosilni srednji del te naprave, ki je stal v plitvi vodi. Leta 1635 omenjena prevesica v Ljubljani je stala za kruharno pri čevlarskem mostu; bila je v rabi vsaj v 16. in 17. stoletju in delu 18. stoletja; vsekakor leta 1799 pekovi niso več kaznovali s potapljanjem (Vrhovec 1886: 106; Mal 1957: 33, 34); v avstrijskem pravnem okolju je kaznovanja s prevesico sicer odpravil cesar Jožef II. leta 1784 (Baravalle 1970: 480). Prevesice so navadno bile namenjene pekom. Mestne oblasti so zelo skrbele, da peki ne bi pekli prelahkih kruhov. Kadar so se dvignile cene žit, namreč največkrat niso dvignili krušnih cen, ampak so pekli manjše oziroma lažje kruhe; ker je bil kruh najvažnejše živilo navadnega mestnega prebivalstva, bi prelahki kruhi povzročili resne nemire. Zato so s takšno napravo kaznovali nevestne peke v več mestih. Leta 1711 je omenjena v sporazumu med pekovskim cehom in celjskim mestnim svetom. Dogovorili

so se, da bodo nevestni peki najprej dvakrat opozorjeni, tretjič pa kaznovani z namakanjem s prevesico (imenovana je *Schupfe*; zaradi različnega razumevanja te besede je treba omeniti razlago, da je to *wippe, ein schwankes brett, von dem man zur strafe für ein vergehen ins wasser geschneilt wurde*; Lexer 1986: 188; Andrews 1890: str. 4 in podobe na str. 5, 15, 24, 25, 27). Napraviti jo je velel posrednik sporazuma vicedom, kar kaže na tudi deželnoknežje priznanje veljave takšnih naprav, ki v vodi ali na bregu pač niso bile trajne, saj je bila tam potreba po novi prevesici izražena že 18 let pozneje, (spet?) novo so zgradili leta 1752 (Žižek 2000: 33; Žižek 2001: 25).

Prevesica je sicer gledališko učinkovita varianta navadnega kaznovalnega namakanja le z vrvojo ali brez, ki je staro. Omenjeno je že v piranskem mestnem statutu iz leta 1307; če za blasfemijo obsojena oseba ni plačala predpisane globe, so jo lahko samo v srajco oblečeno trikrat vrgli s pomola v morje (Pahor; Šumrada 1987: 247). Za enak prestopek je bilo v tržaškem statutu iz leta 1421 predpisano namakanje s potopitvijo dva dni zapored, tretji dan pa stoja ob prangerju (Mihelič 1997: 91). Podobni postopki so bili znani marsikje; v različnih družbenih okoljih in v različnih časih je imelo kaznovanje z namakanjem različne veljave in pomene (gl. npr. Heinemann 1900: 115); v pustnih šegah se je ohranilo do danes (Makarovič 2008: 28; Vilfan 1961: 269; Kuret 1989: 39, 43, 57–78).

Prevesica in oslica v Muzeju srednjeveškega zločinstva v Rothenburgu na Bavarskem. Utežni kamen in železna kletka sta izvirna; leseni deli in vrvi so rekonstrukcija. Risba po fotografijah na str. 193 v: Hinckeldey 1981.

Klop

Poseben sramotilni objekt je bila klop, na kateri so morale privezane obsojene osebe sedeti dobesedno ponížane pred stoječimi in mimoidočimi. Takšna klop je stala v Ljubljani pred starim rotovžem vsaj do leta 1716; prikazana je na posebni upodobitvi rotovža na veliki panorami Ljubljane, datirani z letnico 1681 (Valvasor 1689: III. del, 11. knjiga, priloga ob str. 666). Upodobitev kaže klop z naslonjalom; ta naprava bi lahko bila tudi posebna oblika klade (takšno klop z odprtinami za vklepanje nog hrani npr. muzej v Elburgu na Nizozemskem). Druga ljubljanska klop je bila namenjena kaznovanju pekov in je stala pred kruharno blizu čevljarkega mosta; omenjena je leta 1635 in osemnajst let pozneje (Vrhovec 1886: 106; Valenčič 1972: 127). Po védenju pisca teh vrstic je na Slovenskem edini ohranjeni primerek sramotilne klopi v Radovljici na fasadi pomolne hiše iz 16. stoletja nasproti graščine, vendar je tudi tu prvotna kamnita sedežna plošča zamenjana z leseno. Sramotilno klop so lahko uporabljali tudi za tepež, ki mu je bila sicer namenjena mučilna klop, opremljena s posebnimi sponami. Kaznovalno so sicer topli ljudi zelo pogosto (gl. Fabjančič 1945) neprivezane ali privezane kjerkoli. Poseben primer tepeža zavoljo prepričanja je znan iz leta 1790. Tega leta so z zvonjenjem v vaških podružničnih cerkvah zbrani in razburjeni kmetje pridrveli h graščini Laško in kričali, naj gospoda ne laže, da je cesar Jožef II. umrl. Upor je trajal, dokler ni prišlo iz Celja vojaštvo, ki je najglasnejše drugega za drugim na klopi teplo s palicami, dokler niso rekli, da je cesar res umrl (Orožen 1881: 433). Tepeži podložnikov so ponekod prešli v ustno izročilo, zapisano v času med svetovnjima vojnama; tako naj bi npr. na gradu Kozje tiste, ki bi z jutranjim zvonjenjem motili gosposki spanec, na tepežni klopi pretepali s palicami (Orožen 1936: 216).

230

Sramotilni oder ali stojšče

Skladno z njihovim namenom so na manjše vzvišene podije postavili vsaj večino sramotilnih stebrov. Izviren, čeprav že razdrt in premeščen kamnit stojni stopničast podstavek stebra v Pilštajnu je bil ohranjen še v obdobju med svetovnjima vojnama (gl. fotografijo Žontar 1940b: 214). Na risbi koprškega stebra pred letom 1807 je izpričan pod njim kar štiristopnični oderček (Delo 1999), ljubljanski steber je stal na dvostopničastem podiju kot kaže bakrorezna upodobitev iz leta 1681, osem let pozneje objavljena v Valvasorjevi *Slavi* itd. Sramotilni odrčki ali stojšča brez dodatnih naprav so bili prejkone redki. *Pranger* nemškega križniškega reda v Ljubljani, ki je stal na prometnem stikališču Krakovske in Kladezne ulice, je bil okoli 60 cm visok kamen, vrh katerega je bila kvadratna plošča s stranicami okoli 40 cm. Na njem so vklenjeni stali ljudje, ki jih je na to obsodil križniški komtur. Ta predmet je kot kaznovalen omenjen leta 1615 in leta 1736, stal pa je še vsaj ob koncu 19. stoletja (Vrhovnik 1933: 39, 40). Podoben pomen je imel napol obdelan kamen nepravilne kockaste oblike, ki stoji v Vipavski dolini na Slapu pred nekdanjo občinsko hišo; v njem sta luknji, v katerih je bil sidran železen obroč za privezovanje sramotilno kaznovane osebe (Vidrih 2007).

Oslica

To je bila visoka ali nizka lesena koza z ozkim ostrim slemenom na paru razkrcenih nog; namenjena je bila mučenju; kadar je bila postavljena na javni prostor, tudi sramotanju. Največkrat so z njo kaznovali vojake; kaznovani so morali okobal, včasih z obteženimi nogami sedeti na tej napravi (Heinemann 1900: 123; Hinckeldey 1981: str. 160, sl. na str. 193; oblika oslice na risbi v Mal 1957: 32 je fantazijska). V Ljubljani so jo za kaznovanje vojakov napravile mestne oblasti leta 1655 in spet leta 1719 za kaznovanje bojazljivih stražnikov (Žontar 1956: 182; Mal 1957: 33). V kazenskem zakoniku cesarice Marije Terezije je takšen predmet naštet med napravami za sramotilne kazni (*Schrägen*) (Constitutio 1769: 6. člen, § 8, str. 12). V podeželskem ustnem izročilu, zapisanem v obdobju med svetovnima vojnoma, je v zvezi s šaleškim gradom ohranjeno védenje o kaznovalni napravi leseni oslici (Orožen 1936: 119); omemba, da so jezdečim nesrečnikom pod osličinim ostrim lesenim hrbtiščem skupaj zvezali noge, da niso mogli razjahati, kaže, da je bil začetek izročila naslonjen na vidno ali celo telesno izkustvo. Naprava se je tudi drugje zasidrala v spomin, saj je kaznovalno sedenje podložnikov na oslici ustno izročilo še v času med svetovnima vojnoma pripisovalo graščini Lemberg, samostanu Olimje in gradu Kozje (Orožen 1936: 142, 191, 216).

231

Sramotilna raba različnih objektov

Za sramotilno izpostavljanje so lahko ljudi privezovali kamorkoli (gl. npr. Hinckeldey 1981: sl. na str. 195). V fasado župnišča v Starem trgu ob Kolpi je vzdan *kamnit obroč*, ob katerega so sramotilno privezovali obsojence; nad njim je bila plošča z upodobitvijo keliha s hostijo in vklesanim napisom *ANNO 1671 H.(ic) C.(riminosi) P.(uniuntur)*; zavoljo hipokritskega in vandalskega odnosa do preteklosti je bila ob nedavni obnovi župnišča plošča prekrita z ometom ali odstranjena in je neznano kje (Weiss 2010: 72).

V podpoglavju o sramotilnih stebrih je omenjena ustrezna raba kakršnihkoli kolov ali stebrov. Pred istrskim naseljem Krkavče stoji sekundarno postavljen, nepravilno lomljen *slopast kamen*, na straneh ima reliefni figuralni upodobitvi; ikonografija in starost tega spomenika sta zagonetni; morda sodi v predkrščanski čas. Toda vsaj v zgodnjenovoveški preteklosti je imel tudi pomen sramotilnega stebra, kot kaže imenovanje *berlina*, ki sem ga še pred desetletji slišal od več domačinov. Poseben je kamnit sramotilni pranger v Ptujju. To je ploščat, skoraj pet metrov visok *rimski nagrobnik* iz drugega stoletja, v katerem so še sledi sidranja obročev za verige z železno ovratnico; vsaj v 16. stoletju so ta spomenik že uporabljali za sramotilni steber (gl. npr. Žontar 1940b: 214). Gospoščina v Raki je za sramotilni steber uporabljala *rimski miljnik* (KLS III 1976: 157; ANSl 1975: 257). Na cerkvenem vogalu cerkve na Taboru nad Vrabčami je ohranjena odprtina, v katero je bila sidrana ovratna veriga (ustna in fotografska informacija Božidarja Premrla). Sramotilno so lahko ljudi privezovali tudi k primernim drevesom, kot so na posebnih mestih posajene lipe (Žontar 1940a: 175). Na Slovenskem se je védenje o sramotilnih privezovanjih na poljubne predmete ohranilo v pesmi

podeželskega ustnega izročila iz tridesetih let 19. stoletja; ljubimko iz nedovoljenega razmerja *so na lanc djali, k škednji njo priklenòli* (Štrekelj 1895–1898: 641, 642, št. 705). Podobno so včasih kazensko sramotilno privezovali obsojence na *lestev*, prislono na javnem prostoru (Schultz 1892: 35, 36); védenje o takšnem objektu kot o mučilni napravi je ohranjeno v slovenščini 17. stoletja: *loltre, slafsti sa te malefic persone* (Stabej 1997: 168).

232

Sramotilna relief in obroč za privezovanje na župnišču v Starem trgu ob Kolpi. Na plošči je poglobljena upodobitev keliha s hostijo, ki kaže na župniška kaznovanja. Zgoraj je letnica *ANNÒ 1671*, spodaj pa kratica *H. C. P.*, ki oznanja, da tu kaznujejo grešne: *Hic criminosi puniuntur*. Plošča je danes odstranjena ali prekrita z ometom. (Foto: Jože Dular 1964, Belokranjski muzej)

Sramotilna bremena in poti

Sramotilna bremena so polobdelani kamni ali kosi lesenih klad, na katerih je pripet verižen ali vrvi venec za obešanje okrog vratu ali veriga z železno ovratnico. Takšno breme je bilo obešeno na kaznovano osebo, pripeto k prangerju, ali pa ga je nadzorovana morala javno prenašati (gl. npr. Hinckeldey 1981: sl. na str. 195, 202). V tržaškem statutu iz leta 1421 je predpisana kazen za neprimerno obnašanje branjevjk; obsojenke so s sramotilnim kamnom, obešenim okrog vratu, morale obhoditi mestno palačo (Mihelič 1997: 94). Iz časa med letoma 1517 in 1520 je v Kranju sporočena sramotilna nošnja bremen zlasti za zmerjalke, prepirljivke, obrekovalke in ženske svobodnejšega spolnega vedénja; kamen so jim obesili okrog vratu, stati so morale ob vogalih in nadzornik jih je gonil skozi mesto (Žontar 1956: 182). Takšna kazen je bila v Ljutomeru v 18. stoletju imenovana nošnja dveh kamnitih *vrčev* po trgu (Kovačič 1926: 160); v nemških deželah je veljala zlasti za kaznovanje samopašnega vedénja (Schild 1995a: stolpec 1439). V trgu Središče so ob nošnji poznali tudi obešanje takšnih *vrčev* okrog vratu ljudi, izpostavljenih ob sramotilnem stebru (Kovačič 1910: 400). Zdi se, da je bila nošnja bremen vsaj večinoma namenjena sramotenju žensk (Boockmann; Treue 1968: 59; Hinckeldey 1981: sl. na str. 195, 202).

Posebna vrsta sramotilnega bremena je bil *slamnat mož*. To je bil velik otep slame, ki ga je morala nezakonska mati, ki je pred tem sramotilno stala pred cerkvijo, po maši trikrat nesti okrog cerkve; védenje o tej kazni se je v Št. Lenartu pri Sedmih studencih ohranilo v ustnem izročilu še daleč v 20. stoletje (Makarovič 1995: 71). Sicer je bila za nezakonske matere sramotilna že samo pot, ki so jo morale

prehoditi v posebnih okoliščinah. Do poznega 20. stoletja se je v ustnem izročilu na Strojni ohranil spomin na sramotitev nezakonske matere v času pred prvo svetovno vojno. Šest tednov po porodu je v nedeljo prišla v cerkev k vpeljevanju; župnik jo je sramotilno gnal okrog cerkve in ne le okrog oltarja, kot je bil obredni običaj (Makarovič 1982: 290). Sicer so nezakonskim materam obred vpeljevanja sploh odrekli. Vendar je ta obred tudi za zakonske matere vseboval sramotitveno prvino. Zaradi poroda naj bi bile matere nečiste in preden so bile spet vpeljane v cerkveno občestvo, so morale klečati pred cerkvenimi vrati z gorečo svečo v rokah, ki je znamenje pokore; duhovnik pa je prebral 23. psalm, v katerem so omenjene nedolžne roke in čisto srce. Še mnogo bolj surov je bil odnos vsaj večine prebivalstva do nezakonskih mater. V ustno izročilo iz Rinkol se je zasadila pot nezakonske matere skozi moški špalir faranov v nedeljo; pljuvali so jo in se ji rogali, ko je morala hoditi za župnikom (Makarovič 1997: 69); kazen je očitno posneta po zgodnjenovoveških kaznih *teka skozi sulice* ali *šibe* vojaških sodišč (Heinemann 1900: 122). V mestih so v sramotilnem sprevodu vodili kaznovane ljudi največ po glavnih ulicah. Poseben poudarek je bil lahko na zvočnem opozarjanju. Že v poznem srednjem veku so v Trstu poročeni prešuštnici odvzeli imetje in jo izgnali; če se je nesrečnica vrnila, so jo prebičali, ožigosali in ponovno izgnali, pred tem pa sramotilno vodili po mestu ob trobentanju in drugačnem hrupu (Mihelič 1999: 347).

Sklepna pripomba

Sramotenje je najbrž staro kot človeštvo, toda sramotilne kazni so nastale v evropskem visokosrednjeveškem, prebivalstveno gostem mestnem in trškem družbenem okolju, kjer so bile učinkovite v obrtniško proizvodni in trgovski skupnosti osebno svobodnih in medsebojno odvisnih ljudi. Osnovane so na duševnem trpinčenju in sodelovanju skupnosti. Omogočala jih je gojena empatijska neobčutljivost do kaznovanih in gledališki odnos do grozovitih javnih telesnih kazni, ki sta temeljila na verovanju, da so delinkventi zelo drugačni, skoraj neljudje, da so onstran posvetnega in božjega reda in da so krivi za nesreče in težave skupnosti. Te kazni sodijo v čas med vzponom mest in zgodnjo industrializacijo, ko se je značaj skupnosti spremenil. Kazensko osramočeni ljudje so izgubljali svoj položaj, ki jim je omogočal gmotno preživetje in oblike osebnostnega bivanja. Zato sta bili najhujši stopnji sramotilnega kaznovanja izgon in telesna stigmatizacija, ki je trajno onemogočala rehabilitacije. Sicer je takšno kaznovanje izničevalo osebno dostojanstvo, ogrožalo pozitivno samopodobo in vodilo v depresijo in anksioznost. V mestih in trgih so sramotilne kazni na najbolj frekventiranih prostorih največ nalagale tamkajšnje oblasti; na podeželju, kjer se je zbralo največ ljudi ob nedeljah v župni cerkvi, pa patrimonialna sodišča in župniki s cerkvenimi ključarji.

Današnje človekove pravice so diametralno nasprotno nekdanjim sramotilnim kaznim. Grozljivo pa so nekatere sramotilne kaznovalne oblike preživele v koncentracijskih taboriščih (koli za privezovanje, table z napisi prekrškov, stigmatizacije s striženjem las, tetoviranjem osebnih števil, prisilno delo, tepežni špalir itd.). V šolmoštrskem okolju je nekaj sramotilnih oblik obstajalo še sredi

20. stoletja (privezan papirnat jezik, vodenje po šoli, izpostavljanje in klečanje, javno zapisana imena oziroma prekrški itd.). Vendar okolja tega niso več dojemala kot sramotenje, ampak kot sredstva zoper človekovo osebnostno avtonomijo, za razčlovečenje in mučenje.

Sramotilne kazni predindustrijskega časa so le malo vplivale na številnost prekrškov in zločinov. Hudo pa so duševno in gmotno eksistenčno poškodovale kaznovane ljudi; z vidika današnjih vrednot so sramotne. Zato je dvomljiva ena izmed vrst sedanjega lokalnega trškega ponosa na ohranjene sramotilne stebre, ki so priče nekdanje tamkajšnje nižje sodne oblasti. To so seveda važni in redki zgodovinski spomeniki, ki pomembno pričajo o mračni preteklosti in primerjalno kažejo na sedanje sramotitve. Toda *prangerijade*, zabavna turistična dogajanja v krajih z ohranjenimi sramotilnimi stebri (gl. številne zapise pod ključnima besedama *prangerjada*, *prangerijada* na svetovnem spletu) so poseben ambivalenten izraz sedanjih slovenskih mentalitet; leta 2011 jih prirejajo že štirinajstič.

234

LITERATURA IN VIRI

ANDREWS, William

1890 *Old-time punishments*. Hull: W. Andrews.

ANSI

1975 *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

ARKO, Mihael

1931 *Zgodovina Idrije*. Gorica: Katoliška knjigarna.

BARAGA, France

1995 *Kapiteljski arhiv Novo mesto*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti.

BARAVALLE, Robert

1970 *Das steierische Bäckergewerbe. V: Das steierische Handwerk: I. Theil. Katalog zur 5. Landesausstellung*. Graz: [Amt der Steiermärkischen Landesregierung, Kulturreferat]. Str. 479–497.

BELOSTENEC, Ivan

1972 *Joannis Belloszteněcz, Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aerarium ..., Gazophylacium latino-illyricum, Zagrabiae M.DCCXL*. Faksimile. Zagreb: Liber: Mladost.

1973 *Joannes Belloszteněcz, Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aerarium ... Gazophylacium illyrico-latinum, Zagrabiae M.DCCXL*. Faksimile. Zagreb: Liber: Mladost.

BENEDIK, Metod (ur.)

1991 *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*. Celje: Mohorjeva družba.

BEZLAJ, France

1982 *Etimološki slovar slovenskega jezika. Knj. 2: K–O*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

BLAZNIK, Pavle

1973 *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*. Škofja Loka: Muzejsko društvo.

1976 Loški deželnosodni protokoli iz 1625–1637. *Loški razgledi* 23, str. 25–33.

1979 Etnografski pobirki iz loških deželnosodnih protokolov 17. stoletja. *Traditiones* 5–6, str. 55–58.

BOOCKMAN, Hartmut; TREUE, Wilhelm (ur.)

[1968] *Athenaion-Bilderatlas zur deutschen Geschichte*. Frankfurt am Main: Akademische Verlagsgesellschaft Athenaiion.

BRINAR, Josip

1933 *Pohorske bajke in povesti*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.

CEVC, Emilijan

1963 *Srednjevska plastika na Slovenskem od začetkov do zadnje četrtilne 15. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.

CONSTITUTIO

1769 *Constitutio Criminalis Theresiana oder der Römisch Kaiserl: zu Hungarn und Böheim u. u. Königl. Apost. Majestät Mariä Theresiä Erzherzogin zu Oesterreich, u. u. peinliche Gerichtsordnung*. Wien: Johann Thomas Edlen von Trattner.

COOPER, Jean Campbell

1986 *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*. Beograd: Prosveta – Nolit.

DELO

1999 *Delo*, 14. oktobra. [V časniku je na strani 16, posvečeni turizmu, objavljenih 6 fotografij in 6 člankov o prangerjih, delo Vlaste Felc, Dušana Grče, Mateje Gruden, Franca Milošiča, Gorazda Utenkarja in J. P.].

1999a *Delo*, 21. oktobra. [V časniku je na strani 16, posvečeni turizmu, objavljenih 7 fotografij in 7 člankov o prangerjih, delo Dušana Grče, Mateje Gruden, Danila Utenkarja, Denisa Virška, Alena Steržaja, Borisa Šuligoja].

DIMITZ, August

1862 *Culturhistorisches aus den Landgerichts = und Malefiz = Protocollen der Herrschaft Lack von den Jahren 1625 bis 1689*. V: *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 17, str. 73–75.

235

DOLENC, Metod

1914 *Pravosodstvo kostanjeviške opatije v letih 1631 do 1655*. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 11, str. 33–66.

1924 *Pravosodstvo cistercienske opatije v Kostanjevici in jezuitske rezidence v Pleterju od konca 16. do konca 18. stoletja*. *Zbornik znanstvenih razprav* 3, str. 1–118.

1935 *Pravna zgodovina za slovensko ozemlje*. Ljubljana: Akademsko založba.

FABJANČIČ, Vladislav

1939 *Nekaj ljubljanskih županov iz začetka 16. stol. Kronika slovenskih mest* 6, št. 4., str. 193–199.

1945 *Ljubljanski krvniki: smrtne obsodbe in tortura pri mestnem sodišču v Ljubljani 1524–1775*. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 25–26, str. 88–104.

FEIGEL D.; NANUT, V. (ur)

1950 *Beneška Slovenija*. Gorica: Knjigarna "G. Carducci".

FOUCAULT, Michel

1984 *Nadzorovanje in kaznovanje: nastanek zapora*. Ljubljana: Delavska enotnost.

FUCHS, Eduard

1909 *Illustrierte Sittengeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart. I: Renaissance*. München: Albert Langen.

1910 *Illustrierte Sittengeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart. II: Die galante Zeit*. München: Albert Langen.

HAMMER-LUZA, Elke

2009 *Detomor v mariborskem in celjskem okrožju v 18. in 19. stoletju*. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 45, št. 4, str. 60–78.

HEINEMANN, Franz

[1900] *Der Richter und die Rechtspflege in der deutschen Vergangenheit: Monographien zur deutschen Kulturgeschichte: IV. Band*. Leipzig: Diederichs.

HENNE am RHYN, Otto

1892 *Kulturgeschichte des Deutschen Volkes: erster Band*. Berlin: Baumgärtel.

HERMANN, Benedikt Franz

1783 *Benedikt Franz Hermann's Reisen durch Oesterreich, Steyermark, Kärnten, Krain, Italien, Tyrol, Salzburg, und Baiern, im Jahre 1780*. 3. Enthält Bemerkungen über den Charakter und die Industrie der Einwohner der österreichischen Staaten. Wien: Wappler.

HINCKELDEY, Christoph (ur.)

1981 *Criminal justice through the ages: from divine judgement to modern German legislation*. Rothenburg: Mittelalterliches Kriminalmuseum.

ICONOTHECA

2009 *Iconotheca Valvasoriana: katalog = catalogue*. Ljubljana: Fundacija Janeza Vajkarda Valvasorja pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti; Zagreb: Zagrebska nadškofija - Biblioteka Metropolitanana.

- JELINČIČ, Zdravko
1954 Črna smrt v Gorici leta 1682. *Kronika* 2, št. 3, str. 115–121.
- KELEMINA, Jakob
1933 Pravne starine slovenske v filološki luči. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 14, št. 1–4, str. 52–94.
- KLS
1976 *Krajevni leksikon Slovenije. Zv. 3: svet med Savinjskimi Alpami in Sotlo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- KLUN, Vinko Fereri
1855 *Diplomatarium Carniolicum: Namens des historischen Vereines für Krain: I. Band*. Laibach: [I. v. Kleinmayr&F. Bamberg].
- KOCIPER, Stanko
1940 Pravne starine iz ormoškega okraja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 35, št. 1–2, str. 50–59.
- KOŠIR, Matevž
1995 Magija in goljufiga ter tovarništvo med Trstom in Gradcem 1732–1734. *Kronika* 43, št. 1–2, str. 11–43.
- KOŠIR, Pavel; MÖDERNDORFER, Vinko
1927 Ljudska medicina med koroškimi Slovenci. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 22, str. 9–32.
- KOVAČIČ, Fran
1926 *Ljutomer: zgodovina trga in sreza*. Maribor: Zgodovinsko društvo.
1986 *Trg Središče: krajepis in zgodovina*. Središče ob Dravi: Krajevna skupnost.
- KURET, Niko
1989 *Praznično leto Slovencev. Zv. I*. Ljubljana: Družina.
- LEXER, Matthias
1986 *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. 37. izdaja. Stuttgart: S. Hirzel.
- LISTINE
1998 *Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljana: (1320–1782: transkripcije)*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana.
- LOEWE, Richard
1930 *Deutsches etymologisches Wörterbuch*. Leipzig, Berlin: W. de Gruyter.
- MAKAROVIČ, Gorazd
1981 *Slovenska ljudska umetnost*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
2008 Razvoj majev in mlajev na Slovenskem. *Emolog* 18, str. 17–62.
- MAKAROVIČ, Marija
1982 *Strojna in Strojanci*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
1994 *Sele in Selani: narodopisna podoba ljudi in krajev pod Košuto*. Celovec, Ljubljana, Wien: Mohorjeva družba.
- MAKAROVIČ, Marija (ur.)
1995 *Tako smo živeli: življenjepisi koroških Slovencev. Zv. 3*. Celovec, Dunaj, Ljubljana: Mohorjeva družba.
1997 *Tako smo živeli: življenjepisi koroških Slovencev. Zv. 5*. Celovec, Dunaj, Ljubljana: Mohorjeva družba.
- MAL, Josip
1957 *Stara Ljubljana in njeni ljudje: kulturnozgodovinski oris*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- MARGETIČ, Lujo (ur.)
1993 *Statut koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668*. Koper: Pokrajinski arhiv; Rovinj: Center za zgodovinske raziskave.
- MAŽURANIČ, Vladimir
1975 *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*. Zagreb: Informator.
- MEGISER, Hieronymus
1977 *Thesaurus polyglottus / [slovensko besedje z latinskimi in nemškimi pomeni za Slovensko-latinsko-nemški slovar izpisal in uredil Jože Stabéj]*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

MERIAN, Mattheus; ZEILLER, Martin

1964 *Topographia provinciarum Austriacarum*[m]: Austriae Styriae, Carinthiae, Carniolae, Tyrolis, etc: das ist Beschreibung vnd Abbildung der fürnembsten Stätt vnd Plätze in den Osterreichischen Landen Vnder vnd Ober Osterreich, Steyer, Kärndten, Crain vnd Tyrol: Hertzogthumb Kärndten. 1649. Faksimile. Klagenfurt: Kollitsch.

MIHELIČ, Darja

1996 Kaznovanje prestopkov v srednjeveških severozahodnoistrskih mestih: kdo izgubi roko, nogo, oko, glavo? *Acta Histriae* 4, str. 5–14.

1997 Srednjeveška Tržačanka v ogledalu mestnega statuta. *Etnolog* 7, str. 87–102.

1999 Odnos oblastnih ustanov do žensk in otrok v srednjeveških mestih severozahodne Istre. *Acta Histriae* 7, str. 329–348.

MLINARIČ, Jože

1980 Malteška komenda na Polzeli. *Kronika* 28, št. 3., str. 161–171.

1983 Prizadevanja sekovskih škofov Martina Brennerja (1585–1615) in Jakoba Eberleina (1615–1633) kot generalnih vikarjev salzburških nadškofov za katoliško versko prenovo na Štajerskem v luči protokolov 1585–1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617–1619. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 5, str. 9–225.

237

OROŽEN, Ignac

1881 *Das Bisthum und die Diözese Lavant. Theil 4, Das Dekanat Fraßflau*. Cilli: J. Rakusch.

1887 *Das Bisthum und die Diözese Lavant. Theil 6, Das Dekanat Drachenburg*. [Marburg]: der Verfasser.

1997 *Celjska kronika*. Nazarje: Epsi; Celje: Osrednja knjižnica.

OROŽEN, Janko

1936 *Gradovi in graščine v narodnem izročilu*. Celje: [samozaložba].

OTOREPEC, Božo

1972 Rokodelstvo in obrt v srednjeveški Ljubljani. V: *Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja*. Ljubljana: Mestni arhiv Ljubljana. Str. 5–54.

1974 Ljubljanska beraška značka iz leta 1667. *Kronika* 22, št. 2, str. 92–96.

OŽINGER, Anton

1991 Vizitacije Savinjskega arhidiakonata Goriške nadškofije 1751–1773. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije; Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete; Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

PAHOR, Miroslav; ŠUMRADA, Janez

1987 *Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti; Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa.

POLEC, Janko

1945 Križnikovi odgovori na vprašanja v Bogišičevem "Napatku". V: *Razprave pravnega reda Akademije znanosti in umetnosti*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, str. 151–225.

POLIČNIK, Vera

1999 Sramotilni kamni (prangerji) na Slovenskem. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 39, št. 1, str. 54, 55.

PREMRL, Božidar

2011 *Briški teri: zgodbe cerkva in zvonikov v Brdih*. Sežana: Kulturno društvo Vilenica.

PUFF, Rudolf Gustav

1853 Wanderungen durch Istrien. *Laibacher Zeitung* št. 11 (15. 01).

RAZSTAVA

2011 *3. razstava pirhov, velikonočnih košar in prtov slovenskih pokrajin: zbornik ob razstavi*. Veržej: Zavod Marianum.

RUTAR, Simon

1882 *Zgodovina Tolminskega*. Gorica: Josip Devetak.

1893 *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*. II. del. Ljubljana: Matica Slovenska.

SCHILD, Wolfgang

1995 Pranger. V: *Lexikon des Mittelalters VII*. München: LexMa Verlag. Stolpeca 168, 169.

1995a Schandstrafgeräte. V: *Lexikon des Mittelalters VII*. München: LexMa Verlag. Stolpec 1439.

SCHULTZ, Alwin

1892 *Deutsches Leben im XIV und XV. Jahrhundert*. Prag, Wien: F. Tempsky; Leipzig: G. Freytag.

SCHWARZKOGLER, Ileana; VETTER, Harald (ur.)

1990 *Weinkultur: Objektbeschreibungen*. Graz: Kulturreferat der Steiermärkischen Landesregierung.

SIMONIČ, Ivan

1978 Grad Poljane ob Kolpi. *Kronika* 26, št. 1, str. 39–41.

SKRABAR, Viktor

1928 Votivna slika s Ptujске gore. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 23, str. 268–270.

STABEJ, Jože

1997 *Slovensko-latinski slovar: po: Matija Kastelec - Gregor Vorenc, Dictionarium Latino-Carniolicum (1680–1710)*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC.

STATUTI

238

1988 *Stari statuti Koprа, Izole in Pirana: razstava Pokrajinskega arhiva Koper*. Koper: Pokrajinski arhiv Koper.

STEJSKAL, Herbert

1985 *Kärnten: Geschichte und Kultur in Bildern und Dokumenten*. Klagenfurt: Carinthia.

STEKLASA, Ivan

1913 *Zgodovina župnije Šent Rupert na Dolenjskem*. Ljubljana: [samozaložba].

STELE, France

1940 *Ptujсka gora*. Ptujсka gora: Župni urad.

STRMŠEK, Pavel

1937 Lemberg: prispevek k vprašanju gibanja topografskih središč. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 32, str. 128–131.

STUDEN, Andrej

2004 *Rabljev zamah: k zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.

ŠTREKELJ, Karol

1895–1898 *Slovenske narodne pesmi. Zvezek I*. Ljubljana: Slovenska matica.

TURK, Josip

1944 Iz Wolfovega vizitacijskega zapisnika. V: *Zbornik Zimske pomoči 1944*. Ljubljana: Zimska pomoč. Str. 453–463.

URANKAR, Pavle

1940 *Zgodovina trga Motnika in okraja*. Ljubljana: [samozaložba].

VALENČIČ, Vlado

1972 Gostinska in prehranjevalna obrt. V: *Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja*. Ljubljana: Mestni arhiv. Str. 115–141.

VALVASOR, Janez Vajkard

1681 *Topographia Archiducatus Carinthiae modernae* [Slikovno gradivo]: *das ist Controfee aller Stätt, Märckht, Clöster, undt Schlösser, wie sie anietzo stehen in dem Ertzhertzogthumb Khärnten*. Heervorgebracht zu Wagensperg in Crain : ... durch Johann Weichart Valvasor.

1689 *Die Ehre dess Hertzogthums Crain: das ist, Wahre, gründliche, und recht eigendliche Belegen- und Beschaffenheit dieses ... Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes / ... durch selbst-eigene ... Historisch-Topographische Beschreibung, in funffzehnen, wiewohl in vier Haupt-Theile unterschiedenen, Büchern, wie auch häufigen Abrissen und zierlichen Kupffer-Figuren, ausgebreitet, von Johann Weichard Valvasor ... ; aber in reines Teutsch gebracht, auch, auf Begehren, mit manche beyfügigen Erklärungen, Anmerck- und Erzehlungen, erweitert durch Erasmum Francisci ...* Laybach: zu finden bey Wolfgang Moritz Endter, Buchhändlern in Nürnberg.

VIDRIH, Darinka

2007 Sramotilni kamen na Slapu. *Vipavski glas* 22, št. 80, str. 7.

VILFAN, Sergij

1944 Pravni motivi v slovenskih narodnih pripovedkah in pripovednih pesmih. *Etnolog* 16, str. 3–29.

- 1953 Arhivi pripovedujejo. *Kronika* 1, št. 1, str. 65–68.
 1961 *Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica.
 1988 Mestne računske knjige kot zgodovinski vir. V: *Zbornik ob devetdesetletnici Arhiva*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv. Str. 14–36.

VINODOLSKI ZAKON

- 1988 *Vinodolski zakon 1288*. Zagreb: Globus; Nacionalna i sveučilišna biblioteka; Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; Pravni fakultet.

VISCHER, Georg Matthäus

- 1976 *Topographia ducatus Stiriae: 1681*. Graz: Akademische Druck-u. Verlagsanstalt.

VRHOVEC, Ivan

- 1886 *Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih: kulturnohistorične študije zajete iz ljubljanskega mestnega arhiva*. Ljubljana: Matica Slovenska.
 1891 *Zgodovina Novega mesta*. Ljubljana: Matica slovenska.

VRHOVNIK, Ivan

- 1933 *Trnovska župnija v Ljubljani*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.

WEISS, Boris Anton (ur.)

- 2010 *Poljanska dolina ob Kolpi: zbornik*. Kočevje: Občina.

ZOEPFL, Friedrich

- 1928 *Deutsche Kulturgeschichte. Erster Band*. Freiburg im Breisgau: Herder.

ŽIŽEK, Aleksander

- 2000 *Rokodelci mojega mesta: drobci iz delovanja celjskih cehov v času krepitve centralne deželnokežje oblasti*. Celje: Zgodovinski arhiv.

ŽIŽEK, Aleksander (ur.)

- 2001 *Srečanje s celjskimi rokodelci: razstavni katalog*. Celje: Zgodovinski arhiv.

ŽONTAR, Josip

- 1940 Slovenske pravne starine. *Mladika* 21, str. 136–138.
 1940a Sodne lipe in mejna znamenja. *Mladika* 21, str. 175–177.
 1940b Sramotilni stebri. *Mladika* 21, str. 214–216.
 1940c Morišča in krvava znamenja. *Mladika* 21, str. 249–250.
 1956 Zur Problematik der Rechtsarchäologie bei den Völkern Jugoslawiens. V: *Studien zur älteren Geschichte Osteuropas. Teil I, Festschrift für Heinrich Felix Schmid*. Graz, Köln: Böhlau. Str. 169–202.
 1982 *Zgodovina mesta Kranja*. Kranj: Skupščina občine.

BESEDA O AVTORJU

Gorazd Makarovič, dr., muzejski svetnik.

Do upokojitve je bil zaposlen kot kustos za ljudsko umetnost v Slovenskem etnografskem muzeju. Njegovo raziskovalno delo sega čez meje osnovnega delovnega področja. Avtorjevo širino označuje formulacija njegovih raziskovalnih prizadevanj v zadnjih letih: *Zgodovina kulture in odnos prebivalstva do kulture na Slovenskem od naselitve do druge svetovne vojne*. Je pisec večjega števila razprav. Med pomembnejše knjige sodijo *Slovenska ljudska umetnost* (Ljubljana 1981), *Slovenci in čas, Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja* (Ljubljana 1995) in *Poslikane panjske končnice, Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja* (Ljubljana 2000) in *Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke, Novoveške etnične identitete pred slovensko narodno zavestjo* (Ljubljana 2008).

240

ABOUT THE AUTHOR

Gorazd Makarovič, Ph. D., retired as a

museum adviser from the Slovene Ethnographic Museum where he was employed as curator of folk art. His research works extends far beyond his basic field of activity. The breadth of his scientific interest can be best illustrated by the formulation of his research endeavours in recent years: *The history of culture and people's attitude toward culture in the Slovene territory from the settlement until the Second World War*. Dr. Makarovič has written numerous articles and books. His principal works are the books *Slovenska ljudska umetnost* (Slovene Folk Art, Ljubljana 1981); *Slovenci in čas, Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja* (The Slovenes and Time. The attitude toward time as a framework and component of everyday life, Ljubljana 1995); *Poslikane panjske končnice, Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja* (Painted beehive panels. The collection of the Slovene Ethnographic Museum, Ljubljana 2000) and *Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke, Novoveške etnične identitete pred slovensko narodno zavestjo* (When we weren't Slovenes yet - Modern-age ethnic identities preceding Slovene national consciousness, Ljubljana 2008).

SUMMARY

HUMILIATING PUNISHMENTS IN SLOVENIA

Humiliating punishments were practised from the Late Middle Ages to the mid 19th century. They originated in urban social environments, densely populated with people who had personal freedom; in peasant environments, with a scattered population of people who had no personal freedom, punishment was carried out when people gathered for Mass. Punishment was always carried out in frequented public places. Which offences were subject to humiliation punishment varied and depended on arbitrary decisions by the judge. Such penalties were mostly meted out for extramarital sex practices, thefts, cheating by craftsmen from the food trades, verbal offences, and loose behaviour or disobedience. People were chained or locked up and exposed to humiliation and being pelted with refuse. Some forms of forced labour like sweeping public spaces or carrying special burdens were particularly shameful for women. Humiliating stigmatisation by cutting people's hair or forcing them to wear special items of clothing was a temporary sentence, but some corporal punishments were particularly cruel: cutting off people's fingers, nose, ears, or branding them, since these humiliating marks made rehabilitation forever impossible. What humiliation punishment was like is best illustrated by the devices used. *Pillories* were either temporary wooden posts or permanent pillory stones. The sentenced person was tied to the pillory and exposed to public humiliation, which often included beating, mutilation, or branding. Before the Council of Trent, *pillory crosses* used to

stand on church property - in front of the church or in the cemetery. *T-shaped crosses* were used for cheating butchers. The *stocks* were a wooden device with holes in which a person's legs, and often also his arms and head, were locked in place. Some stocks were scissor-shaped and had head and arm holes. Forced public carrying of certain burdens was particularly shameful for women. A cheating baker was tied to a sort of "seesaw beam" (similar to a ducking stool) and submerged in a pool. Sentenced people had to sit on a *pillory bench* to be publicly humiliated. A wooden trestle with a sharp stringer on a pair of spread legs was used to punish soldiers and guards. In general, sentenced people could be tied to any immovable public structure for humiliation.

ETNOMUZEJSKE STRANI
MUSEUM NEWS

MUZEJI IN DRUŽBENO VKLJUČEVANJE

Primer razstave o brezdomstvu v Slovenskem etnografskem muzeju

---

Nena Židov

245

IZVLEČEK

V članku so predstavljene nove smeri delovanja muzejev na področju družbenega vključevanja. Predstavljeni so nekateri primeri razstav slovenskih muzejev in galerij s področja družbenega vključevanja, posebna pozornost pa je namenjena razstavi *Življenje na ulici – o brezdomstvu na Slovenskem*, s katero je želel Slovenski etnografski muzej javnost seznaniti s problematiko brezdomstva in vključiti osebe z izkušnjo ulice v pripravo razstave in posredno tudi v širšo družbo.

Ključne besede: muzeji, družbeno vključevanje, razstave, brezdomci

ABSTRACT

The article presents new developments in the activities of museums related to social inclusion. It describes several exhibitions promoting social inclusion in Slovene museums and galleries, while particular attention is dedicated to the exhibition *Life in the streets – on homelessness in Slovenia*, which the Slovene Ethnographic Museum staged to inform the public on the issues of homelessness and include people with experience of homelessness in the preparation of the exhibition and, indirectly, in the wider society.

Keywords: museums, social inclusion, exhibitions, homeless people

Uvod

Muzeji so živi organizmi in njihov način delovanja ter njihove funkcije se tekom časa spreminjajo. Kot aktivni soudeleženci družbenih procesov kulturo hkrati odsevajo in soustvarjajo (Rožembergar Šega 2010: 44). Delovanje sodobnih muzejev temelji na potrebah javnosti, zato je preučevanje obiskovalcev ena najpomembnejših muzejskih dejavnosti, z njo skušajo ugotoviti, kaj obiskovalce zanima in motivira. V svoje prostore se trudijo privabiti tudi tiste, ki muzejev sicer ne obiskujejo. Vse bolj se posvečajo družbeno aktualnim temam; iz ustanov, ki so se ukvarjale predvsem s preteklostjo in z zbirkami, se spreminjajo v ustanove, ki se ukvarjajo tudi s sedanostjo in kjer prevladujejo zgodbe. Muzeji niso več usmerjeni v zgodovine privilegiranih družbenih skupin, temveč so ustanove, ki vključujejo tudi zgodovine manjšin in iz različnih razlogov zapostavljenih skupin (Fleming 2011: 9). Današnji muzeji poleg razstavnih prostorov postajajo tudi

centri dialoga, forumi, kjer je prostor za razgovore o različnih tematikah, v katere so aktivno vključeni tudi obiskovalci (Janes 2009: 82–83). Sodobni muzeji ne delujejo več le na področju kulture in izobraževanja, vse pomembnejše je njihovo družbeno delovanje (Silverman 2010), zato so začeli svoje zbirke in svoja znanja uporabljati v številne nove namene. Muzeji lahko pozitivno vplivajo na življenje marginaliziranih posameznikov in skupin, sodelujejo pri njihovem vključevanju v družbene tokove in prispevajo k bolj pravični družbi in njeni demokratizaciji (Sandell 2002: 4–8).

246

V preteklosti muzeji niso bili ustanove, ki bi prispevale k vključevanju javnosti. Glede na vsebine, ki so jih hranili, in glede na obiskovalce, ki so jim bili namenjeni, so bili prej povzročitelji družbenega izključevanja (Fleming 2002: 213). Termin 'družbena vključenost' (ali inkluzija), ki ga kot nasprotje 'družbene izključenosti' pogosto zasledimo tako v akademskih kot političnih krogih, je danes eden od pomembnejših konceptov delovanja muzejev (Bračun 2009: 95–96). Največkrat je govora o ekonomski, socialni, politični in kulturni izključenosti. Muzeji se reševanja problemov, povezanih z izključenostjo iz družbe, največkrat lotevajo na dva načina: z delom z majhnimi družbeno izključenimi skupinami ali z izkoriščanjem svojih potencialov na področju komuniciranja, izobraževanja in vplivanja na javno mnenje (Sandell 1998: 406, 410, 412). Nemalokdaj gre tudi za kombinacijo več pristopov, cilj delovanja pa je sodelovanje muzejev pri procesu družbenih sprememb (Fleming 2002: 224).

Muzeji lahko prispevajo k družbenemu vključevanju na nivoju posameznika, skupnosti in družbe (Sandell 2003: 45). Vse večjo skrb posvečajo posameznikom in skupinam, ki so gibalno, senzorno, intelektualno in duševno ovirani, kot tudi skupinam, kot so npr. starejši, dolgotrajno bolni, revni, manj izobraženi ali kako drugače socialno ogroženi. Pozitivni vplivi na posameznika se lahko kažejo na različnih področjih, od osebnih, psiholoških in čustvenih do povsem pragmatičnih (Sandell 2002: 5). Vse več muzejev npr. raziskuje terapevtsko uporabnost muzejev in muzejskih programov, med drugim pri delu s starejšimi, hospitaliziranimi otroki, najstniki in družinami (Silvermann 2002: 70).

Osebam s posebnimi potrebami zagotavljajo fizične in senzorne prilagoditve svojih programov in jih aktivno vključujejo v muzejsko komunikacijo, pri čemer se muzejski delavci povezujejo z zastopniki ciljnih skupin in sodelujejo s strokovnjaki, kot so specialni pedagogi, psihologi ... (Bračun 2007: 90–91). Vključujoči muzej pa pomeni tudi prostor srečevanja najrazličnejših ljudi, ki jih vzpodbuja k občutljivosti in sprejemanju "drugačnih" (Lipec Stopar 2009: 20).

Muzeji se trudijo, da bi promovirali kulturno različnost in demokratičnost v različnosti. S predstavljanjem zgodovine in kulture manjšin v muzeju lahko npr. povečajo njihovo vrednost pri publiki, hkrati pa sodelujejo pri utrjevanju skupinske identitete, pri njenih članih povečujejo občutek samospoštovanja in pomagajo promovirati toleranco in razumevanje znotraj širše družbe (Sandell 1998: 410–411). S svojim delovanjem lahko vplivajo na javno mnenje, obstoječe stereotipe in predsodke. Hkrati z novimi oblikami in vsebinami dela pa se

spreminjata tudi javna podoba in odnos javnosti do muzejev kakor tudi muzej sam in v njem zaposleni (Bračun 2009: 101).

V nadaljevanju bom predstavila nekatere primere razstav in projektov slovenskih muzejev in galerij s področja družbenega vključevanja, posebno pozornost pa bom namenila razstavi o brezdomstvu *Življenje na ulici*, ki je leta 2010 nastala znotraj delovanja Slovenskega etnografskega muzeja na področju družbenega vključevanja.

Primeri muzejskih razstav in projektov na področju družbenega vključevanja na Slovenskem

247

Konec dvajsetega stoletja so se tudi slovenski muzeji začeli odpirati javnostim, se odzivati na družbena okolja, v katerih delujejo, in si začeli prizadevati za večjo dostopnost vsem slojem prebivalstva.¹ Bolj sistematično so se začeli ukvarjati z obiskovalci in njihovim vključevanjem v svoje dejavnosti, začeli so postajati prostori dialoga. V Mestnem muzeju Ljubljana so tako že v začetku devetdesetih let dvajsetega stoletja ustanovili delovno skupino za pripravo koncepta prijaznega muzeja, ki bo dostopen različnim skupinam obiskovalcev, tako tistim, ki so muzej že obiskovali kot tudi potencialnim novim obiskovalcem (Rovšnik 2001: 20, 22). Poglejmo nekaj primerov delovanja slovenskih muzejev in galerij na področju vključevanje oseb s posebnimi potrebami in medkulturnega dialoga.

Muzeji za osebe s posebnimi potrebami

Pri osebah s posebnimi potrebami gre za vključevanje na več nivojih. Muzeji morajo zagotavljati arhitekturno dostopnost in didaktično prilagoditev, pri čemer obiskovalci ne smejo imeti občutka drugačnosti, nesamostojnosti, nesposobnosti in izključenosti (Bračun 2007: 87, 88). Slovenski muzeji imajo kar nekaj izkušenj z osebami z motnjami vida. Med prve tovrstne projekte sodi razstava *Prosimo, dotikajte se predmetov* s podnaslovom *Iz življenja v rimski Celeji*, ki so jo leta 1994 odprli v Pokrajinskem muzeju Celje. Namenjena je bila slepi in slabovidni publiki in postavljena tako, da so se lahko obiskovalci z motnjami vida samostojno premikali od predmeta do predmeta, pri čemer so avtorji popazili, da se ne bi znašli v neprijetnem položaju oziroma se počutili nemočne. Uporabili so tako originale kot kopije predmetov, podnapisi in legende so bili v Braillovi pisavi, kataloga pa v Braillovi pisavi za slepe in v večjem tisku za slabovidne. Razstavo so uporabili tudi za seznanjanje srednješolcev s svetom slepih, in sicer tako, da so se dijaki postavili v vlogo slepe osebe ali njenega vodiča. (Fugger Germadnik 1993; 1994: 110) Pokrajinski muzej Kočevje je leta 2002 v sodelovanju z Zavodom za slepo in slabovidno mladino v Ljubljani, Zvezo društev slepih in slabovidnih Slovenije

¹ Po ustnih podatkih dr. Gorazda Makaroviča je umetnostni zgodovinar dr. Cene Avguštin (Gorenjski muzej) že od šestdesetih letih 20. stoletja v galerijsko dejavnost vključeval osebe s posebnimi potrebami: imel je prilagojena vodstva po razstavah za starejše osebe (upokojenice), na kiparske razstave pa je vključeval osebe iz Centra za slepe in slabovidne iz Škofje Loke. S pomočjo predavanj je več kot trideset let svet umetnosti približeval bolnikom Psihiatrične bolnišnice Begunje. (O slednjem glej tudi Zalokar 2003).

ter Centrom slepih in slabovidnih Škofja Loka pripravil gostujočo razstavo *Edina temà je neznanje*. Z razstavo so želeli prikazati razvoj slovenskega zavoda in šole za slepe, predstaviti življenje slepih in slabovidnih, opozoriti na njihovo nadarjenost in ustvarjalnost ter vzpodbuditi muzeje k prilagajanju razstav slepim in slabovidnim. (Poljak 2002) Ob gostovanju razstave v Slovenskem šolskem muzeju v Ljubljani leta 2007 so posebej poudarili pomen izobraževanja za slepe in slabovidne z vidika enakopravnega položaja v družbi, videče so želeli seznaniti s potrebami slepih in slabovidnih, obiskovalce, še posebej mlade, pa spodbuditi k razmisleku o enakih možnostih (Šuštar 2007: 342).

248

Na stalni razstavi Mestnega muzeja Ljubljana *Obrazi Ljubljane* so za slepe in slabovidne pripravili vrsto tipalnih interakcij, usposobili posebne vodnike, pripravili zvočni vodnik in za boljšo orientacijo postavili talne oznake, ki omogočajo samostojno gibanje po prostoru. Tudi raziskovalni delavnici "Muzejski detektivi" in "Marcus bo star 16 let" sta zasnovani tako, da ju lahko po potrebi prilagodijo slabovidnim in slepim osebam. Znotraj prve (kjer videčim zakrijejo oči) gre za raziskovanje predmetov s pomočjo rok in drugih čutil, v drugi pa se slepi in slabovidni učenci in dijaki oblačijo v emonska oblačila, tipajo predmete, ki so stali na emonskih mizah, in uprizorijo iniciacijo emonskega dečka v odraslega meščana. Poleg tega, da sta delavnici lahko prilagojeni slepim in slabovidnim, želijo z njima na slednje opozoriti videče in pri njih spodbuditi empatijo do "drugačnih". (Rovšnik 2007: 384)

Gorenjski muzej je začel s projektom *Kovček svetlobe* kot dopolnilnim učnim pripomočkom za lažje učenje slepih in slabovidnih učencev. V kovčku so kopije arheoloških muzejskih predmetov, opremljene z besedili, fotografijami in risbami o njihovi uporabi. Eden od ciljev projekta je seznanjanje slepih in slabovidnih s kulturno dediščino. (Vidrih - Perko 2007: 374) Ob kiparski razstavi Dragice Čadež v Umetnostni galeriji Maribor leta 2011 je potekal poseben pedagoško-andragoški program *o-tipljivo*, namenjen slepim in slabovidnim,² postavili pa so tudi spletno stran, prilagojeno za slepe in slabovidne.³ Istega leta so v Mestnem muzeju Ljubljana začeli za pot po najpomembnejših lokacijah antične Emone za gluhe in naglušne izposojati avdio-video vodnike, ki so nastali znotraj projekta "Muzej v znakih" Zavoda Racio Social.

V Mestnem muzeju Ljubljana imajo kar nekaj izkušenj z mladostniki s posebnimi potrebami. Tako so za osnovnošolce iz Osnovne šole Frana Levca za stalno razstavo *Obrazi Ljubljane* s študentkama Oddelka za specialno in rehabilitacijsko pedagogiko Pedagoške fakultete v Ljubljani pripravili posebne delovne zvezke in dodatne učne pripomočke (Rovšnik 2007: 384). Lotili pa so se tudi rehabilitacijskih projektov. Leta 2008 so organizirali za slovenske in italijanske mladostnike (13–15 let) z lažjo in zmerno motnjo v duševnem razvoj ustvarjalno-raziskovalne arheološke delavnice *Z arheologijo onstran meja*. Pri projektu so sodelovali še muzej in rehabilitacijski

² <http://www.ugm.si/si/razstave-program/program/program/n/o-tipljivo/> [15. 7. 2011].

³ <http://www.ugm.si/si/razstave-program/program/program/n/tiskovna-konferenca-spletna-stran-za-slepe-in-slabovidne/> [15. 7. 2011].

center iz Italije ter Zavod za usposabljanje Janeza Levca iz Ljubljane. Način dela arheologov, arheološke najdbe in lokacijo so uporabili kot pripomoček za življenje mladostnikov v starorimsko obdobje ter kot orodje za rehabilitacijo in preseganje različnih meja. Pri projektu so arheologi sodelovali z defektologi, psihologi in psihoterapevti. Mladostnike so spodbujali k medsebojnemu sodelovanju, se skušali izogibati vedenju, ki ne prispeva k skupinskemu učinku, ter spodbujali vedenje, ki je na skupino vplivalo pozitivno in je prispevalo k razvijanju boljše spoznavne funkcije, komunikacijske spretnosti ter h krepitvi samozavesti. Teden ustvarjalno-raziskovalnih arheoloških delavnic slovenskih in italijanskih mladostnikov z motnjo v duševnem razvoju so sklenili z enodnevno razstavo, na kateri so udeleženci predstavili na delavnici posnete fotografije in videoposnetke ter pripravili jedi po rimskih receptih. (Županek 2008: 146–148)

V Moderni galeriji je v sodelovanju z Mladinskim domom Malči Beličeve⁴ v letih 2006 in 2007 tekel projekt *To sem jaz*, v katerega so bili vključeni otroci in mladostniki iz omenjenega doma. Cilj projekta je bil omogočiti udeležencem drugačno izkušnjo in načine učenja, kot jih poznajo iz šole, ter izboljšati samopodobo, kar naj bi jim kasneje omogočalo boljše vključevanje v družbo. Znotraj prve serije delavnic (2006) so otroci in mladostniki, ki pred tem niso bili v galeriji, spoznavali galerijo, njene dejavnosti in vsebine ter to dokumentirali s pomočjo digitalnega fotoaparata. Ob koncu projekta so vse izdelke predstavili v okviru projekcije v Moderni galeriji. Na drugi seriji delavnic, ki so leta 2007 potekale v raznih prostorih za sodobno umetnost v Ljubljani, so otroci in mladostniki spoznavali nove tehnologije in internet. Projekt so zaključili z razstavo avtoportretov, ki so jih izdelali v prvi seriji delavnic, ter z videoprojeksijo in predstavitvijo spletne strani.⁵ (Železnik 2008: 111–114)

Muzeji za medkulturni dialog

V letih 2006–2008 je v organizaciji Moderne galerije potekal projekt *Ali se med seboj poznamo?* Zasnovali so ga ob Arteast razstavi *Prekinjene zgodovine* (2006), navezoval pa se je na vprašanja kulturne raznolikosti. V prvem delu so potekale delavnice v galeriji, v nadaljevanju pa so raziskovali kulturno raznolikost osnovnošolcev v Sloveniji. Želeli so opozoriti na problem priseljevanja in vzpodbuditi komunikacijo med slovenskimi učenci in tistimi, ki so se v Slovenijo priselili z območja nekdanje Jugoslavije in so bili pogosto marginalizirani, med slovenskimi učenci pa so želeli vzpodbuditi sprejemanje “drugih”. Projektu, ki je potekal s pomočjo šolskih učiteljev, sta se pridružili še Umetnostna galerija Maribor in Galerija Božidar Jakac iz Kostanjevice na Krki. V Slovenijo priseljeni učenci so dali slovenskim sošolcem naslove svojih sorodnikov v krajih, kjer so bili rojeni, da so jih lahko zaprosili za razglednice krajev, od koder so prihajali.

⁴ Ustanova, ki razvojno, vzgojno in socialno ogroženim otrokom in mladostnikom z vedenjskimi in čustvenimi težavami nudi in zagotavlja kompletno celodnevno oskrbo skozi vse leto. Poleg tega poskrbi še za varstvo, zdravstveno nego, vzgojo in prevzgojo ter celotno pomoč pri izobraževanju osnovnošolski in srednješolski populaciji.

⁵ <http://www.mg-lj.si/node/81> [15. 3. 2011].

Prejete razglednice so razredi ob koncu leta predali galeriji, s katero so sodelovali. Z rastjo arhiva razglednic naj bi zapostavljenost priseljenih otrok spremenili v privilegirano. Avtorji razumejo projekt kot pot h kulturnemu dialogu /.../ “v pomenu 'sprejemanju drugega' in pripravljenosti na priznavanje raznolikosti tudi na področju kulturne dediščine” (Železnik 2008: 114).

250

Projekt *Muzeji poveujemo* je leta 2007 nastal kot nadgradnja nove stalne postavitve Mestnega muzeja Ljubljana *Obrazi Ljubljane*. Gre za serije razstav, s katerimi želijo prispevati k večjemu medsebojnemu razumevanju in spoštovanju različnosti. Začeli so s predstavitvami verskih skupnosti in od leta 2008 predstavili Judovsko skupnost, Skupnost Baha'i, Adventistično cerkev, Islamsko skupnost, Budiste in duhovno skupnost Oriš. Z razstavo, predavanji, okroglimi mizami, kulinaričnimi delavnicami in drugimi dogodki so verske skupnosti predstavile bistvene sestavine svojih prepričanj, verovanj, vsakodnevnega življenja in praznikov. S pomočjo razstav je muzej pridobil nove obiskovalce – pripadnike skupnosti, hkrati pa je vse obiskovalce seznanjal z drugačnostjo in širil idejo strpnosti in večjega sožitja (Rebolj 2009: 70–71). V letu 2011 so začeli s serijo razstav, na katerih bodo predstavljali v Ljubljani živeče tuje narodne skupnosti – začeli so z makedonsko.⁶

K predstavljenim primerom naj dodam še primera delovanja slovenskih muzejev na področju vključevanja starejših oseb. Leta 2006 je začel v sodelovanju z Univerzo za tretje življenjsko obdobje in Narodnim muzejem Slovenije teči projekt *Mediator v kulturi* – tematski izobraževalni program za organizirano prostovoljstvo starejših v javnih ustanovah, ki se je kasneje razširil tudi na druge muzejske ustanove. Starejši mediatorji naj bi individualnim muzejskim obiskovalcem predstavljali vsebinske zasnove razstav, kasneje pa so se vključili tudi v druge oblike muzejskega dela (Bračun 2009: 101, 103). Namen izobraževanja ni le pomoč pri strukturiranju časa starejših ljudi, temveč tudi to, “da znanje, ki ga pridobivajo za osebno rast, prenesejo v skupnost, v življenje” (Bračun 2009: 105). Gorenjski muzej pa znotraj že omenjenega projekta *Kovček svetlobe* obiskuje tudi domove za starejše občane (Vidrih - Perko 2007: 374).

Razstava o brezdomstvu v Slovenskem etnografskem muzeju

V Slovenskem etnografskem muzeju že nekaj časa⁷ potekajo projekti, povezani z medkulturnim dialogom in družbenim vključevanjem (Zdravič Polič: 2008; 2010), tako npr. že od leta 1998 muzej obeležuje dan Romov, od leta

⁶ <http://www.mestnimuzej.si/stran/index.php?mode=showevent&submode=singular&id=313&CLB SID=1h3vrdu1eo8e4rcoos6enn0k67> [14. 3. 2011].

⁷ Morda bi lahko kot začetek delovanja SEM na področju družbenega vključevanja šteli že delovanje Orlovih terenskih ekip (1948–1961). Le-te so na terenu po načelu “muzeji iz ljudstva za ljudstvo” prirejale predavanja in manjše razstave, s pomočjo katerih so kmečko prebivalstvo seznanjale s slovensko ljudsko kulturo. Po ustnih podatkih dr. Gorazda Makaroviča se je tedanji ravnatelj muzeja Boris Orel trudil, da bi kmetje obiskovali tudi razstave v muzejski hiši. Muzejski delavci so v šestdesetih letih 20. stoletja zagovarjali stališče, da morajo pripravljati razstave, na katerih bo “za vsakogar nekaj”.

2010 pa sodeluje pri organizaciji festivala romske kulture *Romano Čhon*. Ob mednarodnem srečanju Glasbe in manjšine leta 2000 je muzej pripravil fotografsko razstavo *Me hinju Rom – Romi iz Hudej*, leta 2009 pa razstavo *Vidiš me – vidim te*, ki proučuje vprašanje javne podobe in družbene vidnosti Romov (Rogelj Škafar, Vidmar Horvat 2009).

Leta 2010 smo odprli razstavo *Življenje na ulici – o brezdomstvu na Slovenskem*, katere pobudnik je bil Bojan Dekleva, redni profesor na Oddelku za pedagogiko na Pedagoški fakulteti v Ljubljani in raziskovalec brezdomstva. Ideja se mi je zdela imenitna, tako z vidika osebnega interesa kot z vidika delovanja muzeja na področju družbenega vključevanja in obravnavanja družbeno aktualnih urbanih tematik. Naše razstave so bile doslej usmerjene bolj ali manj v preteklost, niso opozarjale na aktualne družbene probleme in niso predstavljale tukaj in zdaj živečih ljudi z družbenega obrobja. Zavedala sem se, da razstavo lahko realiziramo le v sodelovanju z raziskovalci brezdomstva (Dekleva, Razpotnik 2006; Dekleva, Razpotnik 2007; Dekleva, Razpotnik 2007a; Dekleva, Jurančič Šribar, Razpotnik 2009), strokovnimi delavci s področja brezdomstva in seveda s tistimi, ki imajo z brezdomstvom osebno izkušnjo. Zato sem se odločila za sodelovanje z Društvom za pomoč in samopomoč brezdomcev Kralji ulice iz Ljubljane.⁸ Soavtorica razstave je bila članica omenjenega društva in diplomirana etnologinja in kulturna antropologinja Luna Jurančič Šribar, ki ima večletne izkušnje na področju delovanja z brezdomnimi in je bila vodja projekta posredovalnice rabljenih predmetov Stara roba – nova raba (Jurančič Šribar 2010: 52–54). Pri nastajanju razstave so bila dragocena tako njena teoretična znanja, povezana z brezdomstvom, kakor tudi njene konkretne izkušnje in osebni stiki z brezdomnimi. Med osrednje cilje projekta sva si zastavili seznanjanje javnosti s problematiko brezdomstva pri nas ter vključevanje oseb z izkušnjo ulice v delovanje muzeja in posredno tudi v širšo družbo.

Za pot od ideje do realizacije smo potrebovali približno dve leti. Koncept in strukturo razstave sva z Luno Jurančič Šribar gradili na najinih občasnihi srečanjih. Razmišljali sva, kako predstaviti brezdomstvo, ne da bi dodatno vplivali na utrjevanje že tako stereotipnih predstav o brezdomnih ljudeh. Ko sva evidentirali nekatere možne medije razstave (fotografije, avdiovizualije, članki iz starejšega slovenskega časopisja), nama je precej težav povzročalo “opredmetenje” življenja ljudi, ki uspejo (z vidika domnih) preživeti s presenetljivo malo predmeti. Razmišljali sva tudi o možnih virih financiranja razstave in ko je že kazalo, da je ne bova mogli realizirati, je prišlo leto 2010 – *Evropsko leto boja proti revščini in socialni izključenosti* in *Dnevi evropske kulturne dediščine* (uglašeni na temo dediščine in pomanjkanja). In odločitev je padla – če kdaj, je treba razstavo realizirati v tem letu. Muzej je kandidiral za namenska sredstva Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve, a brez uspeha. Tako smo se razstave lotili z

⁸ Kralji ulice je samostojna nevladna humanitarna organizacija z nepridobitnimi cilji, ki je bila formalno ustanovljena septembra leta 2005. Združuje strokovnjake in strokovnjakinje ter druge posameznike in posameznice, ki se ukvarjajo z brezdomstvom in z njim povezanimi pojavi, ter posameznike in posameznice, ki brezdomstvo in s tem povezano socialno izključenost doživljajo. (Spletni vir: <http://www.kraljiulice.org/>)

izjemno nizkimi sredstvi. Razstava z naslovom *Življenje na ulici* in s podnaslovom *O brezdomstvu na Slovenskem* je bila na ogled od 20. oktobra 2010 do 5. januarja 2011⁹ skupaj s fotografsko razstavo *Med revščino in izobiljem* po 2. natečaju SEM-a pod skupnim krovnim naslovom *SEM za socialno vključenost*.

252

Vhod na razstavo s portreti brezdomcev Jake Adamiča (foto: Nena Židov) in uvodni del razstave (foto: Anja Jerin).

V okviru priprav na razstavo o brezdomstvu smo¹⁰ obiskali najpomembnejše ustanove (zavetišča in dnevni centri za brezdomce, ambulanta za osebe brez zdravstvenega zavarovanja, Rdeči križ, Karitas ...), ki podpirajo brezdomne v Ljubljani. Udeležila sem se odprtja posredovalnice rabljenih predmetov Stara roba – nova raba, ki je začela obratovati aprila 2010. V okviru Dneva za spremembe sem kot prostovoljka delila hrano v Dnevnom centru za brezdomce Vincencijeve zveze v Ljubljani. Kasneje sem še nekajkrat obiskala trgovino Stara roba – nova raba in Dnevni center Društva Kralji ulice, kjer sem vzpostavila stike s strokovnimi delavci in posamezniki z izkušnjo ulice. Obiskala sem tudi predstojnico sester Misijonark ljubezni, ki vodijo Zavetišče božjega usmiljenja na Ježici v Ljubljani. Opravila sem še manjšo terensko raziskavo med ljubljanskimi brezdomci, katere namen je bil pridobivanje informacij in fotografij¹¹ iz življenja brezdomnih.

Tako sem prišla v stik s posamezniki in ustanovami, ki podpirajo brezdomne v Ljubljani, kakor tudi z osebami z izkušnjo brezdomstva. Ker smo želeli na razstavi predstaviti tudi poglobitve ustanove, ki podpirajo brezdomne v drugih slovenskih krajih, sva s članico Društva Kralji ulice Moniko Buhančič - Bibo zbirali podatke in slikovno gradivo o tovrstnih ustanovah v Sloveniji in prišli v stik s tamkajšnjim strokovnim osebjem.

Razstava¹² je bila zasnovana večplastno, od brezdomstva kot splošnega pojava do brezdomstva kot osebne izkušnje z nakazano možnostjo ponovne integracije v družbo. Ob vходу na razstavo je bilo moč videti črno-bele portrete brezdomcev fotografa Jake Adamiča, ki so bili narejeni za naslovnice cestnega časopisa Kralji

⁹ Prvotno naj bi bila na ogled le do 5. decembra 2010.

¹⁰ Luna Jurančič Šribar in Tomi Gruden z Društva Kralji ulice ter Miha Špiček in Nena Židov iz SEM-a.

¹¹ Ob Novem letu smo vsem fotografiranim brezdomcem dali fotografije z njihovimi podobami.

¹² Razstavo je oblikovala Darja Klančar.

ulice. Na razstavo smo vključili tudi skulpturo kiparja Saše Sedlačka *Žicar*¹³, s pomočjo katere avtor opozarja na vse večjo revščino na svetu in na odnos premožnejših do komuniciranja z marginaliziranimi skupinami.¹⁴ Ob skulpturi smo predstavili tudi film *Rent a Žicar*¹⁵, ki prikazuje brezdomca, ki s pomočjo Žicarja brez težav lahko “žica” tudi v ljubljanskem nakupovalnem centru City Park, kjer je sicer prosjačenje strogo prepovedano. V nekoliko skitem kotičku razstavnega prostora pa smo, kot je to tudi v “realnosti”, postavili “bazo”, prostor, kjer si brezdomni uredijo svoj bivanjski prostor, hranijo svoje stvari in spijo.

Obiskovalci so lahko na razstavi dobili odgovor na vprašanja, kdo je brezdomec/brezdomka in kaj je brezdomstvo, pri čemer smo si pomagali z evropsko tipologijo brezdomstva in stanovanjske izključenosti (ETHOS 2006). Tezo, da je brezdomstvo ljudi precej splošen pojav, ki ga srečamo v različnih kulturah, smo podprli z vitrino, v kateri smo razstavili cestne časopise z vsega sveta.¹⁶ Potem pa smo prešli na brezdomstvo na Slovenskem. Z nekaj historičnimi fotografijami, izrezki iz starejšega časopisja ter frazami in reki o beračih smo želeli obiskovalce opozoriti na brezdomstvo in skrb za brezdomne in ubožne na Slovenskem v preteklosti. Temu delu razstave smo dodali še kipec berača iz 19. stoletja in podobice zavetnic ubožnih pri nas iz zbirk SEM.

253

Vitrini s cestnimi časopisi z vsega sveta (foto: Marko Habič)
in vitrina s časopisi Kralji ulice (foto: Nena Židov).

V nadaljevanju smo se vrnil v sedanjost. Predstavili smo razloge za porast števila brezdomnih pri nas od devetdesetih let 20. stoletja naprej in obiskovalce opozorili na konkretne težave (hranjene stvari, spanje, prehrana, higiena ...), ki jih prinaša vsakdanje življenje na ulici, in na posledice takšnega življenja. Sledila je predstavitev poglavitnih ustanov na Slovenskem, ki podpirajo brezdomne (zavetišča,

¹³ Skulpturo nam je prijazno posodila KD Group, d. d.

¹⁴ Z denarjem, ki ga je “nažical” Žicar, sva s soavtorico Luno Jurančič Šribar vse sodelavce razstave z izkušnjo ulice peljali na torte.

¹⁵ Avtor: Sašo Sedlaček; produkcija: Luksuz produkcija in Kralji ulice, 2007.

¹⁶ Leta 1972 je v Portlandu izšel prvi cestni časopis *Homeless Times*, ki so ga po ulicah prodajali brezdomni ljudje. Leta 1989 je v New Yorku začel izhajati cestni časopis *Street News*. V Evropi je začel leta 1991 izhajati eden najbolj znanih in razširjenih cestnih časopisov *Big Issue*.

dnevni centri, razdelilnice hrane in obleke, ordinacije za osebe brez zdravstvenega zavarovanja ...). Ta del razstave smo opredmetili s pladnjem, krožnikom in žlico iz Zavetišča za brezdomce na Poljanski cesti v Ljubljani in z vitrino, v kateri smo predstavili promocijski material ustanov, ki podpirajo brezdomne, ter publikacije, ki so nastale kot rezultat raziskovanja brezdomstva pri nas.

254

Predstavitev ustanov, ki podpirajo brezdomstvo,
in predstavitev delovanja Društva Kralji ulice (foto: Nena Židov).

Med ustanovami, ki podpirajo brezdomne, smo kot primer dobre prakse izpostavili Društvo za pomoč in samopomoč brezdomcev Kralji ulice iz Ljubljane. Predstavili smo delovanje njihovega dnevnega centra in trgovine Stara roba – nova raba ter programa *Univerza pod zvezdami* in nastanitveni program *Najprej stanovanje!* V vitrini smo razstavili cestne časopise *Kralji ulice* – prvi cestni časopis o brezdomstvu in sorodnih socialnih vprašanjih v Sloveniji, ki ga soustvarjajo brezdomni ljudje in ga sami tudi prodajajo. Opozoriti smo želeli na vlogo cestnega časopisa v življenju brezdomnih: omogoča jim legitimen vir zaslužka, širjenje socialnih mrež, pridobivanje delovnih in drugih pozitivnih življenjskih izkušenj ter deluje tudi v smeri osveščanja in spodbujanja dialoga v širši javnosti. Razstavili smo tudi kolajne in pokale Športne sekcije Društva Kraljev ulice, s katerimi smo želeli opozoriti na vlogo, ki jo ima lahko šport pri reintegraciji brezdomnih.

Poleg “splošnih” problemov brezdomstva smo želeli prikazati tudi brezdomstvo na nivoju osebne izkušnje. To smo storili s pomočjo filma *Marko*,¹⁷ ki prikazuje življenjske usode štirih moških, ki jim je skupno dvoje – ime in življenje pod milim nebom. Nekaj oseb z izkušnjo brezdomstva pa smo predstavili s kratkimi življenjskimi zgodbami in z njihovimi aktivnostmi. Tako je Marjan Horvat predstavil svoje albume kovancev, značk in podobic ter zbirko pisál. Marko Ceglar se je predstavil z eno od svojih pesmi, *Kralj O'Tone Prvi z modelom barčice*, ki jo je izdelal,

Irena Mrhar pa s čajnimi škatlicami iz trgovine Stara roba – nova raba, kjer je bila v času razstave zaposlena. Marko Gorjup in Primož Časl sta se predstavila z izseki iz svojih avdiovizualnih projektov. Z osebnimi zgodbami smo želeli pokazati

¹⁷ Avtorji: Matilda M. Dobro, Sašo Petan, Nina Vareško in Tanja Vuzem; produkcija: Luksuz produkcija in Kralji ulice, 2008.

Platno, kjer je bil na ogled film Marko (foto: Toni Štamcar),
in predstavitev Kralja O'Toneta Prvega (foto: Nena Židov).

na različne obraze brezdomstva in možne poti izhoda.

Da razstava ne bi predstavljala le pogleda domnih ljudi na brezdomne, smo po prostoru razvrstili tudi panoje, na katere smo nalepili pesmi, prozo in risbe¹⁸, s pomočjo katerih brezdomni izražajo svoj pogled nase in na svoj položaj. Razstavo smo sklenili s cestno klopjo, ki je obiskovalcem dajala možnost razmisleka o vlogi cestne klopi v življenju domnih in brezdomnih ljudi ter posredno o življenju tako enih kot drugih.

Poleg seznanjanja javnosti s problematiko brezdomstva in razbijanja

Na levi strani klopca in na desni eden od panojev s
pesmimi in prozo brezdomnih (foto: Nena Židov).

¹⁸ Vzeli smo jih iz časopisa Kralji ulice.

stereotipnih predstav o brezdornnih sva s soavtorico Luno Jurančič Šribar veliko delali tudi na vključevanju oseb z izkušnjo brezdornstva pri nastajanju razstave. Tako so sodelovali pri postavitvi "baze". Predmeti, ki so služili za scensko postavitve "baze", so bili preneseni iz realne baze v ljubljanskem Rogu. Nekaj fotografij Tomija Grudna smo uporabili na razstavnih panojih. Vse, ki so kakor koli sodelovali pri nastajanju razstave, smo navedli tudi v kolofonu.

256

Brezdornni so sodelovali tudi pri odprtju razstave. Marko Gorjup je zaigral na harmoniko, Kralj O'Tone Prvi, slovenski ambasador v letu boja proti revščini in socialni izključenosti, pa je bil eden od govornikov. Prijetno smo bili presenečeni, ker je na odprtje prišlo veliko število brezdornnih iz Ljubljane¹⁹, nekaj pa so jih pripeljali celo iz zavetišč za brezdorce v Kranju in Mariboru. Odziv brezdornnih na razstavo je bil zelo pozitiven. Zadovoljni so bili tako tisti, ki so sodelovali pri njenem nastajanju in prispevali svoje življenjske zgodbe in predmete, kot tisti, ki so na razstavnih panojih ugledali svojo podobo z imenom. Ob razstavi smo imeli tudi dva spremna dogodka: ogled filmov *Društvo kralji ulice* in *Stara roba – nova raba* režiserja Braneta Bitenca ter nastop gledališke skupine Društva Kralji ulice OdPisani z naslovom *Cirkus negotovosti*.

Da bi ogled razstave omogočili vsem zainteresiranim, med katerimi bi bili

Med govorniki na odprtju razstave je bil tudi Kralj O'Tone Prvi, na harmoniko pa je zaigral Marko Gorjup (foto: Toni Štamcar).

¹⁹ Predvsem tisti, ki so povezani z Društvom Kralji ulice.

lahko tudi brezdomni, smo se odločili za prost vstop za vse obiskovalce. Med organiziranimi skupinami, ki so si ogledale razstavo, naj omenim študente Pedagoške fakultete in Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo ter dijake Gimnazije Moste. V času razstave sem imela tudi predavanji na temo brezdomstva za Univerzo za tretje življenjsko obdobje in za študente 4. letnika Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete, z Luno Jurančič Šribar pa sva imeli nekaj javnih vodstev.

Odmevi na razstavo so bili pozitivni, o njej so pisali nekateri slovenski časopisi (Večer, Delo, Ljubljanski dnevnik) in poročali na Radiu Agora (Celovec), Radiu Slovenija in Radiu Maribor, dobili pa smo tudi nekaj "telefonskih" čestitk. Tudi sicer so mediji po njenem odprtju več prostora in časa namenjali brezdomstvu. Profesorice Gimnazije Moste so bile mnenja, da bi morali razstavo videti vsi njihovi dijaki. Zelo pa nas je razveselilo tudi sporočilo, ki ga je na recepciji razstavne hiše pustila Lois H. Silverman, ki je bila ravno takrat slučajno v Ljubljani: *I really enjoyed your exhibit on homelessness! Very well done. Thank you! I write about museums + social work – this is an excellent example!* Lois

257

Odprtje razstave (foto: Miha Špiček).

Tomi Gruden pri postavljanju "baze" (foto: Nena Židov) in "baza" ob odprtju razstave (foto: Miha Špiček).

Sklep

Številne aktivnosti muzejev tako po svetu kot pri nas kažejo na njihovo vse večjo vlogo na družbenem področju. Spekter teh aktivnosti je zelo širok, od večjega zanimanja za svoje obiskovalce in potencialne obiskovalce do raznih projektov, s katerimi skušajo muzeji vplivati na izboljšanje življenja posameznikov, skupnosti

in celotne družbe. Številne doslej realizirane projekte s področja družbenega delovanja muzejev je v svoji knjigi zbrala in predstavila Lois H. Silverman (2010). Sicer pa bodo morali muzeji še naprej iskati nove smeri delovanja in načine sodelovanja s publiko ter se odzivati na potrebe sočasne družbe.

258

Podobno kot pri galerijah in muzejih po svetu, je tudi pri nas viden premik v smeri odpiranja teh institucij različnim javnostim, povečani skrbi za obiskovalce in izrabi muzejskih predmetov ne zgolj v razstavne in izobraževalne namene. Številni slovenski muzeji in galerije se od konca 20. stoletja dalje že vključujejo v polje družbenega delovanja, kjer med drugim v svoje projekte na različne načine vključujejo skupine, ki prej niso bile ne del muzejske publike ne razstavne tematike. Tako prispevajo k razumevanju drugačnosti in vključevanju “drugačnih” v družbo (Županek 2008: 146).

Razstava *Življenje na ulici* je bila eden od tovrstnih primerov. Poleg obeleževanja *Evropskega leta boja proti revščini in socialni izključenosti* in *Dnevo evropske kulturne dediščine* je širšo javnost seznanjala s problematiko brezdomnih ljudi in razbijala stereotipne predstave o njih. Javnost je spodbudila k boljšemu razumevanju pojava brezdomstva in družbene izključenosti ter prispevala k vključevanju brezdomnih ljudi v delo muzeja in širšo družbo. Menim, da je razstava pri nekaterih brezdomnih spodbudno vplivala na samozavest. Odprtje razstave je bilo za večino brezdomnih tudi ena redkih, če ne kar edina priložnost, ko so obiskali naš muzej. Zaradi zelo kratkega časa, v katerem je bila razstava na ogled, pa žal ni dosegla vse možne zainteresirane publike. Večji učinek bi lahko imela pri seznanjanju s tematiko družbenega izključevanja pri srednješolski mladini, kolege muzealce pa bi morda spodbudila k podobnim temam. Razstava o brezdomstvu sodi v okvir muzejskih projektov s področja družbenega vključevanja, s katerimi bomo v SEM nadaljevali tudi v bodoče.

LITERATURA IN VIRI

BRAČUN SOVA, Rajka

2007 Različnim obiskovalcem enake možnosti. *Argo* 50, št. 1, str. 87–91.

2007a Sodoben koncept inkluzivnega muzeja. *Šolska kronika* 16, št. 2, str. 370–373.

2009 So slovenski muzeji družbeno odgovorni?: “mediator v kulturi” – razvojni model univerze za tretje življenjsko obdobje. *Argo* 52, št. 1–2, str. 94–105.

2009a Izobraževanje starejših za prostovoljno delo v muzejih in spreminjajoča se vloga muzeja v (starajoči se) družbi. V: *Slovenska univerza za tretje življenjsko obdobje in muzeji z roko v roki* [ur. R. Bračun Sova]. Ljubljana: Društvo za izobraževanje za tretje življenjsko obdobje. Str. 37–49.

DEKLEVA, Bojan; RAZPOTNIK, Špela

2006 *Problematika brezdomstva v Ljubljani: končno poročilo raziskovalne naloge*. Ljubljana: Združenje za socialno pedagogiko.

2007 *Brezdomstvo v Ljubljani*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

2007a *Na cesti – brezdomci o sebi in drugi o njih*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

DEKLEVA, Bojan; JURANČIČ ŠRIBAR, Luna; RAZPOTNIK, Špela

2009 Kultura brezdomstva – cestni časopis Kralji ulice. V: *Etnologija in regije. Ljubljana. Prestolnica v medkulturnem dialogu in filmskih podobah: zbornik znanstvenih in strokovnih razprav* [ur. B. Čebulj Sajko]. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. Str. 69–75.

FLEMING, David

2002 Positioning the museum for social inclusion. V: *Museums, society, inequality*. London [ur. R. Sandell]. New York: Routledge. Str. 213–224.

2011 Museums and social responsibility. *ICOM News* 64, št. 1, str. 9.

FUGGER - GERMADNIK, Rolanda

1993 Prosimo, dotikajte se predmetov!: poskusna razstava za slepe in slabovidne obiskovalce na temo Kako so živeli v rimski Celeji. V: *Zborovanje Društva slovenskih muzealcev, Dobrna, 13. do 15. oktober 1993* / [ur. odbor T. Čepič, A. Rihter, M. Počivavšek]. [Ljubljana]: Društvo slovenskih muzealcev. Str. 114–115.

1994 Nekaj misli k razstavi: Prosimo, dotikajte se predmetov! O razstavi arheoloških predmetov v Pokrajinskem muzeju Celje, v februarju 1994. leta. *Argo* 36/37, str. 109–110.

HACIN, Nevenka

2003 Razstava za danes in jutri: ob gostujoči razstavi Koroškega pokrajinskega muzeja Slovenj Gradec "Ne! Razstava o drogah" v Zasavskem muzeju Trbovlje. *Argo* 46, št. 2, str. 77–81.

JANES, Robert R.

2009 *Museum in a troubled world*. London in New York: Routledge.

2009a Museums, social responsibility and the future we desire. V: *Museum revolutions: how museums change and are changed* [ur. S. J. Knell, S. MacLeod and S. Watson]. London in New York: Routledge. Str. 134–146.

JURANČIČ ŠRIBAR, Luna

2010 S stvarmi do ljudi: spodbujanje vzajemnih odnosov menjave z brezdomnimi ljudmi. *Etnolog* 20, str. 47–63.

LIPEC - STOPAR, Mojca

2009 Osebe s posebnimi potrebami: raznolikost njihovih značilnosti kot mera raznolikosti njihovih potreb. V: *Dostopen muzej: smernice za dobro prakso* [ur. R. Bračun]. Ljubljana: Skupnost muzejev Slovenije. Str. 8–20.

POLJAK, Saša

2002 Edina tema je neznanje: poročilo o novi potujoči razstavi Pokrajinskega muzeja Kočevje o šolstvu in skrbi za slepe in slabovidne na Slovenskem. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 42, št. 4, str. 32–33.

RAZPOTNIK, Špela

2007 Delovno mesto – ulica: brezdomec mlajše generacije, izključeni iz sfere dela. V: *Prehodi v svet dela – izbira ali nuja?* [ur. B. Dekleva, J. Rapuš Pavel, D. Zorc Maver]. Ljubljana: Pedagoška fakulteta. Str. 124–157.

REBOLJ, Janja

2009 Prostovoljstvo v Mestnem muzeju Ljubljana. V: *Zborovanje Slovenskega muzejskega društva: Bovec, 1.–3. 10. 2009* [ur. D. Knez]. Ljubljana: Slovensko muzejsko društvo. Str. 69–71.

RIBARIČ, Mateja

1999 Ne! Razstava o drogah: 20. januar–1. marec 1999, Slovenski šolski muzej. *Šolska kronika* 8, št. 2, str. 353–355.

ROGELJ ŠKAFAR, Bojana (ur.); VIDMAR HORVAT, Ksenija (ur.)

2009 *Vidiš me - vidim te: kulturna raznolikost skozi romski pogled = Tu me vois - je te vois: la diversité culturelle à travers le regard des Roms = You see me - I see you: cultural diversity in the eyes of the Roma*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej = Musée ethnographique slovène = Slovene Ethnographic Museum.

ROVŠNIK, Borut

2001 Slovenski muzeji v devetdesetih in obiskovalci. V: *Zborovanje Slovenskega muzejskega društva, Velenje, 3.–5. oktobra 2001* [ur. D. Knez]. Ljubljana: Slovensko muzejsko društvo; Velenje: Kulturni center Ivan Napotnik, Muzej. Str. 20–23.

2007 Dostopnost in vključevanje za obiskovalce s posebnimi potrebami – primeri dobre prakse v Mestnem muzeju Ljubljana. *Šolska kronika* 16, št. 2, str. 383–385.

ROŽENBERGAR ŠEGA, Tanja

2010 Nove težnje v muzeologiji in komunikativnost muzejev v sodobni družbi. V: *Med prezentacijo in manipulacijo* [ur. B. Jezernik]. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. Str. 43–61.

SANDELL, Richard

1998 Museums as agents of social inclusion. *Museum Management and Curatorship* 17, št. 4, str. 401–418.

2002 Museums and the combating of social inequality: roles, responsibilities, resistance. V: *Museums, society, inequality* [ur. R. Sandell]. London ; New York: Routledge. Str. 3–23.

2003 Social inclusion, the museum and the dynamics of sectoral change. *Museum and Society* 1, št. 1, str. 45–62.

2007 Museums and the combating of social inequality: roles, responsibilities, resistance.

V: *Museums and their communities* [ur. S. Watson]. London in New York: Routledge. Str. 95–113.

SILVERMAN, Lois H.

2002 The therapeutic potential of museums as pathways to inclusion. V: *Museums, society, inequality* [ur. R. Sandell]. London in New York: Routledge. Str. 69–83.

2010 *The social work of museums*. London in New York: Routledge.

ŠUŠTAR, Branko

2007 Kakšen muzej je prijazen za slepe in slabovidne?. Pomen izobraževanja za slepe in slabovidne. Razstava "Edina temà je neznanje. Šolstvo in skrb za slepe in slabovidne na Slovenskem". *Šolska kronika* 16, št. 2, str. 341–342.

TAVČAR, Lidija

2003 *Zgodovinska konstitucija modernega muzeja kot sestavine sodobne zahodne civilizacije*. Ljubljana: ISH – Fakulteta za podiplomski humanistični študij; Narodna galerija.

VIDRIH - PERKO, Verena

2007 Arheološki kovček svetlobe. *Šolska kronika* 16, št. 2, str. 373–375.

2008 Znanje je moč, modrost je življenje: ali o družbeni vlogi zbirk in muzejev: (1. del). *Argo* 51, št. 2, str. 56–79.

2009 Muzej za tretje tisočletje – središče kolektivnega spomina: pojav nove muzeologije in rojstvo ekomuzeja (II. del). *Argo* 52, št. 1–2, str. 76–93.

ZALOKAR, Jurij

2003 Pomoč umetnostne zgodovine pri psihiatrični obravnavi bolnikov. V: Avguštinov zbornik: 50 let Gorenjskega muzeja: 1953–2003 Šuredniški odbor Beba Jenčič ... [et al.]. Kranj: Gorenjski muzej.

ZDRAVIČ POLIČ, Nina

2008 Muzeji – stičišča medkulturnega dialoga. *Etnolog* 18, str. 265–268. 2010 Muzeji za socialno harmonijo: prispevek Slovenskega etnografskega muzeja. *Etnolog* 20, str. 265–271.

ŽELEZNIK, Adela

2008 Nove vsebine v muzejih in galerijah: ob mednarodnem letu medkulturnega dialoga. *Argo* 51, št. 1, str. 109–114.

ŽIDOV, Nena

2010 O življenju na ulici v Slovenskem etnografskem muzeju. *Kralji ulice*, št. 55 (december), str. 10.

ŽUPANEK, Bernarda

2008 Z arheologijo onkraj meja: rehabilitacijski projekt za mladostnike s posebnimi potrebami. *Argo* 51, št. 2, str. 146–148.

SUMMARY

MUSEUMS AND SOCIAL INCLUSION. THE EXHIBITION ON HOMELESSNESS IN THE SLOVENE ETHNOGRAPHIC MUSEUM

The ways museums operate and their functions change in the course of time. In recent years, museums have devoted much more attention to their visitors, topical social themes, and groups disadvantaged for various reasons, thus making museums available as dialogue centres. They have started to use their collections and knowledge for many new purposes and no longer work exclusively in the fields of culture and education; their social activities have gained considerable importance. A key concept in the work of modern museums is social inclusion as the opposite of social exclusion, which may refer to economic, social, political, or cultural exclusion. Museums are capable of contributing to social inclusion at the levels of the individual, the community, or society as a whole. Some Slovene museums and galleries started to become engaged in social inclusion towards the end of the 20th century, dedicating most attention to people with special needs and intercultural dialogue. In 2010, the Slovene Ethnographic Museum staged an exhibition on homelessness - *Life in the Streets*. Its objective was to introduce the wider public to the issues of homelessness in Slovenia and to include people with experience of homelessness in the operation of museums and, indirectly, in the wider society. The exhibition was set up in cooperation with the professional staff and users of *Kings of the Street*, an association for help and self-help of the homeless, from Ljubljana.

SPLETNE ZBIRKE SEM

Zbirke predmetov, fotografij in risb Slovenskega etnografskega muzeja na spletu

---

Barbara Sosič

263

IZVLEČEK

Slovenski etnografski muzej je v letu 2010 na svojih spletnih straneh ponudil uporabnikom spletno galerijo izbranih zbirk muzejskih predmetov in fotografij. Skupno je bilo konec leta predstavljenih nekaj več kot 23.000 enot. Za to številko stoji nekajletni projekt načrtne digitalizacije in pretvarjanja analognih zapisov v digitalne. S tem želimo opozoriti na bogastvo naših zbirk in podatkov v zvezi z njimi. V njih je shranjenega veliko znanja in omogočajo spoznavanje vsebin, o katerih menimo, da so pomembne za najširši krog uporabnikov.

Ključne besede: digitalizacija muzejskih vsebin, uporabnost muzejskega gradiva, muzejska dokumentacija, Slovenski etnografski muzej

ABSTRACT

In 2010, the Slovene Ethnographic Museum started providing the users of its website with an online gallery of selected collections of museum objects and photographs. By the end of the year a total of over 23,000 units were presented online. This number was reached thanks to a several years lasting project of systematic digitisation and conversion of analogue records into digital ones. Its aim was to draw attention to the richness of the museum's collections and data related to them. The presented collections contain extensive knowledge and enable the users to inform themselves on contents that we consider to be important to wider circles of users.

Keywords: digitisation of museum contents, usefulness of museum material, museum documentation, Slovene Ethnographic Museum

Upravljanje z znanjem je besedna zveza, ki jo pogosto slišimo in vedno bolj poudarjamo na mnogih področjih današnje družbe. Tudi muzeji so se že preizkusili na tem področju, čeprav se tega morda niti ne zavedajo. V naših ustanovah imamo namreč računalniške programe za baze podatkov, ki so začele nastajati tudi že pred več kot petnajstimi leti. Te so v naše delo vnesle standarde, včasih tuje, a prilagojene slovenskim razmeram¹. Razvili so se klasifikacijski sistemi posameznih strok in ustanov, domače nam je postalo pisanje in tiskanje katalogov predmetov. Vse to so še vedno zelo pomembna orodja, ki pomagajo muzejem, da pripovedujejo zgodbe,

---

¹ Eden izmed prvih programov za upravljanje z muzejskimi zbirkami je bil MODES, ki je bil osnovan na standardu SPECTRUM.

hranijo in ohranjajo spomine, kar je v današnjem času njihova najpomembnejša vloga in to uporabniki tudi pričakujejo od njih. Ohranjanje še živih tradicionalnih znanj, dostopnost dediščine, njeno poznavanje in pozitiven odnos do nje ljudi plemenitijo in so ena izmed temeljnih dobrin, ki morajo biti dosegljive vsakomur. Te dobrine bi nujno morale oblikovati vsakega posameznika kot kulturno bitje, kar pa hkrati tistim, ki jih hranimo, nalaga veliko moralno odgovornost, da jih po sodobnih poteh približamo uporabnikom, da jih seznanimo s tem, da obstajajo in jim pripadajo. To pa je treba zelo skrbno načrtovati in opraviti s kar največjo mero strokovnosti in izvirnosti.

264

Dandanes nove tehnologije omogočajo, da se znanje neomejeno širi in dodatno plemeniti, saj lahko z odprtostjo navzven pridobivamo nove, dopolnilne ali boljše informacije, ki se lahko kadar koli pretvorijo v znanje. Znanje, skrito v muzejskih ustanovah, bo nedvomno pomembno vplivalo tako na muzejske strokovnjake, katerih poglavitno delo ostaja zbiranje in spoznavanje gradiva ter interpretacija podatkov, kot tudi na vse uporabnike znanja, ki ga muzeji posredujejo širši javnosti.

Muzeji se bodo morali tudi v prihodnje v sodelovanju s strokami, ki se z upravljanjem z znanjem že dolgo ukvarjajo, o tem še marsičesa naučiti. Urejanje podatkov in upravljanje z znanjem je namreč nujno in neizbežno za vsa področja ohranjanja kulturne dediščine. Tak način razmišljanja podpira tudi aktualna zakonodaja za ta področja.

Digitalizacija ohranja in predstavlja dediščino

Različni mednarodni projekti za ohranjanje in predstavljanje kulturne dediščine v zadnjih dveh desetletjih so v prvi vrsti spodbujali procese digitalizacije, temu pa je naravno sledila možnost predstavitve na spletu. Digitalizacija torej pomeni uravnoteženost med dostopnostjo in ohranjanjem gradiva, med zadovoljevanjem potreb sedanjih in bodočih uporabnikov ter med prioritetai kulturne politike in njenimi ekonomskimi in okoljskimi smernicami (Hillhouse 2009:2), saj pretvarjanje analognih vsebin v digitalne terja nezanemarljive stroške. Takim smernicam sledi tudi slovenski Nacionalni program za kulturo 2008–2011, ki določa parametre za *Zagotovitev dostopnosti do digitalnih kulturnih vsebin*. Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije je od leta 2009 naprej tudi finančno podpiralo projekte digitalizacije v slovenskih muzejih, kar je spodbudilo pomemben premik na tem področju. Kulturna politika namreč poudarja potrebo po splošni dostopnosti teh vsebin za prihodnje generacije, uporabo v vseživljenjskem izobraževanju, pri kreativnih dejavnostih in podobnem, predvsem pa pričakuje, da se bo muzejsko znanje vključevalo v družbo znanja in večje prepoznavnosti slovenske kulturne dediščine in kulture doma, v Evropi in v svetu. Temu je namenjen tudi evropski spletni portal Europeana (<http://www.europeana.eu/portal/>), ki zajema in prikazuje kulturne vsebine v najširšem smislu, saj je na njem prikazana dediščina, ki se hrani tako v arhivih kot tudi v knjižnicah in muzejih. Sprva boječi in skeptični, predvsem pa kadrovske podhranjeni muzealci

smo potrebovali kar nekaj časa, da smo se zavedli številnih koristi digitalizacije za naše ustanove, saj je tako možno popularizirati gradivo in sočasno poskrbeti za njegovo varno hrambo ter mu s tem podaljšati življenjsko dobo. Za njegovo dostopnost je poskrbljeno z možnostjo pregledovanja v računalniških iskalnikih znotraj ustanove ali tudi preko spletnih portalov, če se odločimo za to. Odličen zgled dobre prakse so knjižnice, ki so z vzpostavitvijo portala dLib (Digitalna knjižnica Slovenije – www.dlib.si) približale najširšemu krogu uporabnikov knjižnično gradivo, ki je bilo prej znano le poznavalcem in strokovnjakom v knjižnicah. Njegova uporaba se je nepredstavljivo povečala in tako prispevala k boljšemu dostopu do knjižničnega gradiva in v njem zapisanega znanja, ki je na voljo vsakemu uporabniku svetovnega spleta.

Prikaz muzejskih zbirk na spletu

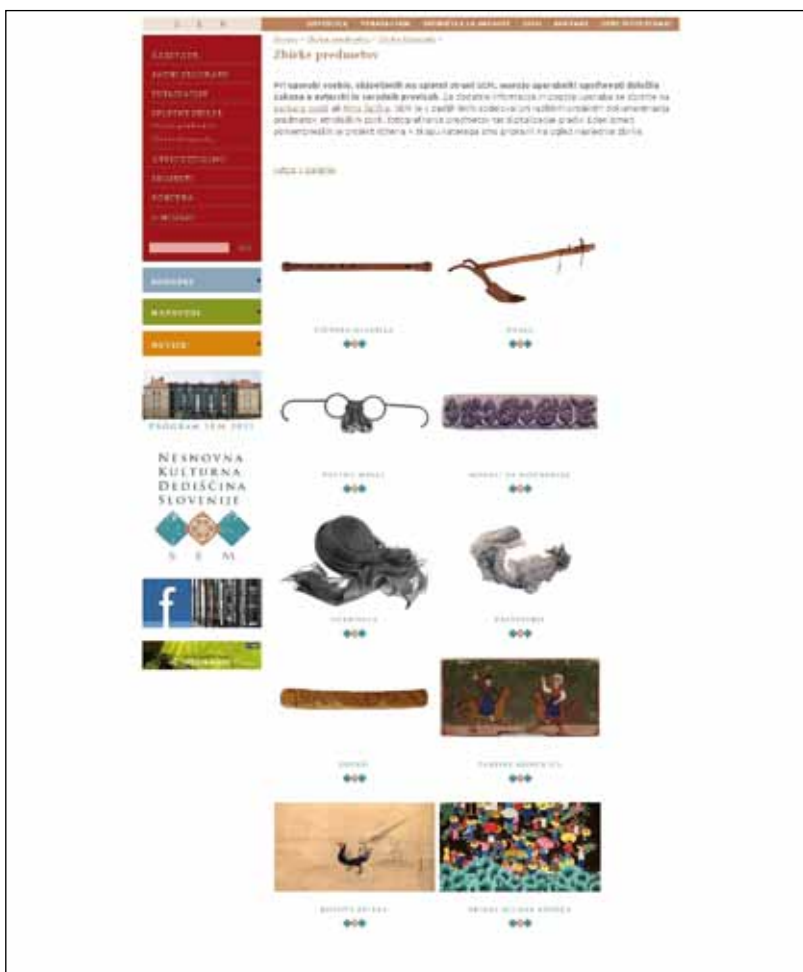
Navadno razumemo digitalizacijo kot pretvarjanje analogne dokumentacije, kot so fotografsko, filmsko, avdiovizualno in zvočno gradivo, v digitalno obliko. To je le ena izmed nalog digitalizacije muzejskega gradiva. Kot vemo, je osrednje zanimanje muzejskih obiskovalcev predmet in njegova interpretacija, kontekstualizacija. Ko govorimo o predstavitvi predmetov na spletu, vemo, da brez vizualnih podatkov ne gre. Poleg zagotovitve dobrih posnetkov predmetov je treba največ pozornosti posvetiti dokumentacijski obdelavi muzejskih predmetov, pri čemer je treba upoštevati podatkovne standarde in smernice (Zlodi 2003: 36). V podatkovni bazi SEM je upoštevan standard SPECTRUM, ki je eden izmed bolj uveljavljenih muzejskih standardov in je usklajen z vsemi drugimi pomembnejšimi standardi², ki omogočajo prenos podatkov v različne mednarodne strukture.

Ker je spletna galerija nastajala v času, ko so bili kolegi kustosi osredotočeni na postavitev drugega dela stalne razstave, smo v prvi fazi hoteli njihovo delo poenostaviti in prikazati zbirke, ko so bile že “obdelane” in objavljene v knjižni obliki in je podatke v njih mogoče enostavno dopolniti, ali predmete, o katerih imamo kvalitetne posnetke, podatke in raziskave. Naše osnovno vodilo je, da pri izdelavi spletnih galerij izhajamo neposredno iz baze inventariziranih gradiv in da imamo podatke povsod usklajene. Pri pripravi podatkov o predmetih pa smo ugotavljali, da je treba večino zapisov dopolniti. Torej tudi že kar dobro urejeni zapisi potrebujejo skrben in temeljit pregled, preden jih posredujemo javnosti.

Sredi leta 2010 je spletna galerija³ postavila na ogled naslednje zbirke predmetov: japonske grafike iz Kosove zbirke, zbirko akvarelov kitajske ljudske umetnosti Milana Kovača, izbor iz zbirk panjskih končnic, pokrival in ljudskih glasil, zbirko rovašev, plastičnih pustnih mask, modelov za modrotisk, oral in vraževerja. Skupno število prikazanih predmetov je 559. K vsaki predstavljeni zbirki sodi tudi kratko uvodno besedilo.

² Npr. Dublin Core, Lido in drugi.

³ K sodelovanju pri spletni predstavitvi smo povabili tri potencialne izvajalce in med njimi izbrali podjetje Neuropolitan, ki je v letu 2010 zasnovalo spletno galerijo predmetov in fotografij na spletni strani muzeja.

Vstopna stran v *Zbirke predmetov* na spletni strani Slovenskega etnografskega muzeja.

Glavnino trenutne predstavitev pa sestavlja fond terenskih fotografij in risb t. i. Orlovih ekip in zbirke fotografij Frana Vesela, Vekoslava Kramariča, Rada Kregarja, Slavka Smoleja, Jerneja Šušteršiča, Vena Piona, Tiskovnega urada ter Togo album – fotografije Antona Codellija in Lea Poljanca. Skupno je bilo tako do konca leta 2010 na spletu prikazanih več kot 22.500 fototečnih enot. Tudi tu je vsaka zbirka predstavljena s kratkim uvodnim besedilom.

Digitalizacija dokumentacijskih fondov

Poslanstvo oddelka dokumentacije SEM je zbiranje, urejanje in preučevanje arhivskega gradiva v fototeki, negativoteki in diateki, urejanje in preučevanje terenskih zapiskov in risb, fotografskih albumov, raziskav na terenu, dokumentacije o muzejskih predmetih in arhivalij. Tako poleg fototeke, ki jo obravnavamo kot

enega izmed arhivskih fondov, tu hranimo listine in dokumente, povezane z zgodovino muzeja, z raziskavami sodelavcev, inventarne knjige vseh predmetov in evidence, povezane z dokumentacijskimi fondi ter zanimive dokumente, ki so jih raziskovalci pridobili na terenu.

Če se osredotočimo na fototeko, ki je bila do sedaj glavni predmet digitalizacije, je treba najprej povedati nekaj splošnih podatkov. Nastajati je začela z ustanovitvijo Etnografskega muzeja v zgodnjih dvajsetih letih prejšnjega stoletja z etnografsko zanimivimi fotografijami iz fototeke prvotnega Kranjskega deželne muzeja. Že od vsega začetka je vodena centralno. Lahko rečemo, da v njej odseva razvoj etnološke vede in muzejskega dela. Več kot 80.000 enot tvorijo terenske fotografije, fotografije muzejskih predmetov, posamezne zbirke fotografov in ustanov, fototeka ljudske umetnosti, reprodukcije fotografij s terena, albumi terenskih raziskav, fotografije dogodkov in dejavnosti muzeja, duplikati, originalne fotografije in digitalne fotografije. Gre za zelo zanimiv in arhivsko pomemben fond, v katerega je bilo vložena dosti truda in znanja in je brez dvoma imeniten vir podatkov, ki je bil zaradi načina hrambe in neprisotnosti v javnosti vseskozi premalo izkoriščen.

Začetki digitalizacije segajo v drugo polovico devetdesetih let prejšnjega stoletja, ko smo se opremili s prvim optičnim čitalnikom in se ob iskanju po fototeki razpršenih sklenjenih avtorskih opusov lotili skeniranja in združevanja fotografij na enotnem mestu znotraj fototeke. Začeli smo z zapuščino Frana Vesela, ki obsega nekaj manj kot 650 enot, in tako lahko prvič spoznali njegovo mnogostransko in zanimivo ustavrjalnost. To nam je dalo spodbudo za nadaljnje delo: v desetletju in pol po tem smo tako skenirali še vse druge večje opuse: Tiskovni urad, ki na 203 posnetkih prikazuje predvsem po drugi svetovni vojni še nedokončno razmejeno ozemlje cone A in cone B na Primorskem, zbirko 534 fotografij Jerneja Šuštersiča, s prizori iz življenja na avstrijskem Koroškem v začetku petdesetih let 20. stoletja, 100 fotografij šeg fotografa Slavka Smoleja z Jesenic, 100 posnetkov stavbarstva arhitekta Rada Kregarja iz časa okrog prve svetovne vojne, več kot 160 posnetkov Primorske iz dvajsetih let 20. stoletja slikarja Vena Piona, nekaj manj kot 1.000 originalnih fotografij⁴ in zbirko skoraj 3.000 razglednic krajev in tihožitij Vekoslava Kramariča, poklicnega krajinarskega fotografa iz Ljubljane.

Leta 2009 je bila opravljena zelo pomembna digitalizacija celotnega fonda diateke, ki obsega več kot 9.000 enot in vsebuje poleg terenskih posnetkov tudi številne zelo uporabne in kvalitetne posnetke predmetov iz naših zbirk.

V obdobju 2009/10 je potekala digitalizacija t. i. "albumov z rimskimi številkami". Albumi so nastali ob individualnih terenskih raziskavah in njihova digitalizacija je še zlasti pomembna zato, ker so v njih nesistematično nalepljene tematsko in krajevno izjemno zanimive in z dobrimi podatki opremljene fotografije iz terenskih raziskav muzejskih kustosov. V vseh albumih skupaj je nekaj manj kot 7.000 posnetkov.

---

⁴ Sem uvrščamo zelo stare fotografije, ki presejajo vrednost suplementarnega gradiva, ki so povedne, predvsem pa so bile neprimerno hranjene, npr. na razne načine prilepljene na fototečne kartone. Zaščitili smo jih pred prehitrim propadanjem in uporabnikom zagotovili večjo dostopnost do njih. Ustrezno hrambo si prizadevamo zagotoviti z ovoji iz brezislinskega papirja. Tako zaščitene originalne fotografije hranimo v arhivskih škatlah. Za zdaj še niso na ogled na spletu.

Med vsemi pa je najpomembnejši in najobsežnejši fond t. i. Orlovih terenskih ekip, ki so dobile ime po prvem povojnem ravnatelju muzeja, dr. Borisu Orlu. Pod tem imenom ne hranimo le posnetkov, temveč tudi originalne in večinoma pretipkane terenske zapiske in risbe, nastale v letih 1948 do 1962, ko je Orel nenadoma umrl. Sistematično, vendar ne več tako časovno strnjeno terensko delo muzejskih strokovnjakov in zunanjih sodelavcev se je nadaljevalo do začetka osemdesetih let 20. stoletja. Zbirko risb sestavlja 5.391 prostoročnih in tehničnih risb, zbirko terenskih zapisov 567 zvezkov, zbirko fotografskih posnetkov pa 33 albumov z več kot 14.270 posnetki in njim pripadajočimi negativami. Tematsko sega gradivo na vsa področja etnologije: materialno, družbeno in duhovno kulturo, obdelana pa so posamezna območja Dolenjske in Primorske, nekaj tudi Štajerske, Gorenjske in Notranjske ter Prekmurja⁵.

Originalni album Orlovih ekip (foto Marko Habič)

⁵ Gre za pregled in zapis materialne, družbene in duhovne kulture na širših območjih naslednjih terenov: Šentjurij–Škocjan–Turjak (1948), Šmarje–Sap–Polica (1949), Dekani (1949), Marezige (1950), Šentvid pri Stični (1951), Mokronog (1951), Kobarid (1951), Trenta–Bovec (1952), Šentjernej (1952), Goriška Brda (1953), Cerkljansko (1954), Brkini (1955), Kostanjevica (1956), Žužemberk (1957), Vipava (1958), Črni Vrh–Vojsko (1959), Rašica–Velike Lašče (1960), Šentrupert (1961), Loška Dolina (1962), Vitanje (1963), Škocjan (1964), Drašiči (1965), Mačkolje, (1967), Repen in Kraška hiša (1968, 1969), Alpska hiša, Gorenjska (1970), Panonska hiša, Prekmurje, Pomurje, Obsotelje (1971), Jeruzalemske gorice (1972), Prlekija: Ljutomer, Gornja Radgona (1973–1979), Idrija (1976), Posotelje (1977), Postojnsko, Pivsko (1979–1982).

Zvezki terenskih zapiskov Orlovih ekip (foto Marko Habič)

Zapiske so deloma pretipkavali sprti, v večjem obsegu pa je to delo potekalo v osemdesetih letih 20. stoletja. Ostalo je še približno 20 odstotkov neprepisanih zvezkov, ki jih v zadnjih dveh letih intenzivneje prepisujemo tudi s pomočjo študentov na obvezni praksi.

Sprva je bilo zbiranje tega gradiva namenjeno enciklopedični predstavitvi, s katero naj bi bila osvetljena etnološka podoba celotnega slovenskega ozemlja, a do tega nikoli ni prišlo. Takratni raziskovalci so se zavedali globokih družbenih premikov in s tem namenom tudi opravili to obsežno raziskavo. Gradivo je bilo zgledno urejeno in hranjeno, za kar je v največji meri poskrbela dolgoletna kustosinja Fanči Šarf. O vsem so obstajali dosledni popisi in evidence. Nekaj gradiva se je sčasoma porazgubilo: ni se vrnilo od prepisovalcev ali z raznih objav in razstav. Tako so tudi bili vsi zvezki na temo duhovne kulture (npr. pripovedništvo, pesništvo, ples) z ustanovitvijo Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU po letu 1952 preneseni v njihovo hrambo.

Zaradi časovne bližine raziskav sprva gradivo še ni imelo takega pomena, kot ga je začelo pridobivati v naslednjih desetletjih. Ves čas je bilo dostopno in tako poznano obiskovalcem in uporabnikom dokumentacije SEM. Zaposleni v oddelku smo se zavedali, da je treba za obsežno in kvalitetno terensko dokumentacijo, ki je eden izmed temeljnih fondov dokumentacije SEM in iz katerega črpajo že generacije etnologov in ljubiteljskih poznavalcev dediščine, poskrbeti na drugačen način.

Ob uporabi gradiva smo se venomer zavedali, da je prosto rokovanje z albumi in risbami, še bolj pa s slabo ohranjenimi še neprepisanimi terenskimi zapiski, povsem neprimerno in da tako material zelo hitro propada. Pred leti smo risbe

fotokopirali in jih krajevno in tematsko razporedili ter tako poskrbeli za boljše ohranjanje originalov. Dostop do terenskih zapiskov v zvezkih in do albumov s kontaktnimi kopijami terenskih posnetkov pa je postajal vedno bolj omejen, kar nikakor ni v skladu z opravljanjem javne službe, v kateri smo dolžni uporabnikom zagotoviti kar se da enostavno in splošno pregledovanje dokumentov. Odločitev, da se lotimo digitalizacije najbolj ogroženih in obenem najzanimivejših fondov, med katere sodi gradivo Orlovih ekip, je bila nujna posledica. Ob spoznavanju gradiva namreč vsakomur postane jasno, da so zbrani podatki in iz njih izhajajoče znanje dragocen vir za poznavanje načina življenja v preteklosti, ki bi lahko zanimalo širši krog ljudi, tudi tiste, ki sploh ne vedo, da obstaja in ga zdaj lahko odkrijejo na spletu.

270

Naj poudarimo, da s povezavami gradiva v digitalni obliki ter z izdelavo za to potrebnih mehanizmov tudi sami prvič odkrivamo pomembnost in neponovljivost opravljenega dela svojih predhodnikov. Tudi zato smo se odločili, da bomo digitaliziran fond fotografij in risb pripravili v celoti dostopen na spletu, digitalizirane zapiske terenskih ekip pa si uporabniki lahko ogledujejo v prostorih dokumentacije SEM (Jerin, Sosič, Špiček 2009).

Fotografsko gradivo smo skenirali in s podatki opremili zaposleni v oddelku, vendar smo ugotovili, da digitalizacije risb in zapiskov, ki tvorijo celoto, ne bomo zmogli v doglednem času opraviti sami, ker skeniranje in sočasno vpisovanje podatkov zahteva veliko časa. Zaradi dolgoročneje hrambe smo poleg tega vsem negativom tudi zamenjali dotrajane zaščitne vrečke. Skupaj z albumi s fotografijami in originalnimi risbami jih hranimo v depojskih prostorih, ki so bili posebej za to predvideni že v projektu gradnje muzeja na Metelkovi 2.

Zunanjemu izvajalcu⁶ smo v skeniranje izročili 26.143 listov pretipkanih terenskih zapiskov in celoten fond prostoročnih in tehničnih risb. Zapiski so sedaj s programom za iskanje dostopni v posebni podatkovni bazi v dokumentaciji SEM po krajevnem, časovnem in splošnem besednem ključu. Risbe pa so prenesene v fototečno bazo podatkov in vidne na spletni strani SEM. Vse gradivo je tudi na mikrofilmih, ki imajo trajno arhivsko vrednost. Delo je bilo zelo dobro opravljeno, potekalo je po naših navodilih in pri risbah tudi z že vnaprej pripravljenimi metapodatki.

Digitalizacija, dostopnost in varna hramba

Leta 2007 smo se intenzivneje in načrtno lotili skeniranja negativov posameznih terenov in do konca leta 2009 je bila prva faza dela končana. Sledil je strokovno zahtevnejši in zamudnejši ponavljajoči se proces vnašanja podatkov za vsako enoto posebej, ki zahteva zelo zbrano in strokovno delo. Pri tem smo tudi podatke povezovali s pripadajočimi posnetki, preverjali in aktualizirali krajevna imena, ki so se v vmesnem času marsikje spremenila, ter vsaki enoti pridali klasifikacijsko oznako glede na njeno vsebino (pri čemer je lahko posamezna enota dobila tudi več kot eno klasifikacijsko oznako).

⁶ To delo je za nas opravilo podjetje Mikrografija v Novem mestu.

Za projekt digitalizacije smo poleg dodatnih delovnih moči⁷ potrebovali novo informacijsko infrastrukturo tako v računalniški kot tudi v specifični programski opremi za prikaz podatkov na spletu. Treba je bilo kupiti tudi nov strežnik, da ne bi tvegali izgube digitaliziranih enot. Količina podatkov, ki nastaja pri tem, je namreč ogromna in nujno jih je čim varneje shraniti. Fotografske posnetke arhivsko shranjujemo v formatu TIFF, ki je primeren za arhiviranje po *Enotnih tehnoloških zahtevah Arhiva Slovenije*, na posebno diskovno polje, namenjeno izključno arhiviranju digitaliziranih posnetkov. Posnetki v fototečni bazi podatkov so pretvorjeni v format JPEG, njihova velikost je manjša od 500 KB.

Vendar s tem digitalizacija še zdaleč ni končana – nekatera poglavja se še začenjajo. Treba je zagotoviti trajno in varno hrambo digitalnih podatkov, kar pomeni, da moramo vseskozi preverjati tehnično in tehnološko ustreznost nosilcev in če je treba, poskrbeti za pretvorbo v novejšo, primernejšo formate. Seveda moramo imeti v te namene zagotovljena stalna zadostna sredstva tudi v prihodnosti, saj bi bil sicer ves trud zaman in nam čez nekaj let rezultati našega dela zaradi neprimernih formatov ali tehnologij ne bi prav nič koristili. S količino podatkov naraščajo tudi stroški dostopnosti do njih in “digitalna črna luknja” (Palm 2009) nam bo v prihodnosti pogoltnila veliko denarja ali pa podatke same (Jerin, Sosič, Špiček 2009).

Vstopna stran v *Zbirke fotografij* na domači strani Slovenskega etnografskega muzeja

⁷ V projektu so sodelovali Miha Špiček, sprva kustos pripravnik, nato kustos v dokumentaciji, Anja Jerin, sprva prostovoljka, potem pa kustosinja v dokumentaciji, Matjaž Klemenčič, kulturni mediator, študentka etnologije in kulturne antropologije Andreja Kofol in Barbara Sosič, kustosinja v dokumentaciji in vodja projekta, ter številni študentje Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo na obvezni praksi.

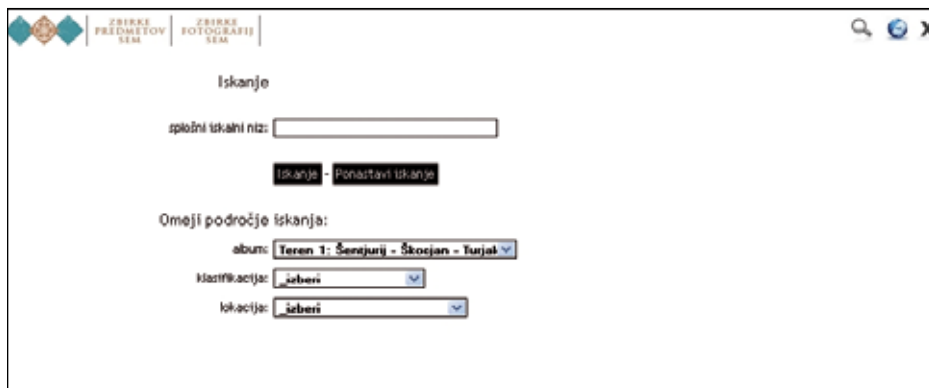
Ob tem delu je treba imeti v mislih tudi končne uporabnike in se zavedati, da podatki na spletu prikazujejo podatke v naši podatkovni bazi, ki je osnova za vse nadaljnje uporabe. Že tu se morajo vsebine pojaviti kot zanesljive in v primeru interpretacije dovolj strokovne. Številni predmeti in njihovi podatki kot tudi fotografije in njihovi podatki imajo s prikazom na spletu možnost, da povejo svojo zgodbo vsakomur, ki ga ta zanima, drugače muzejsko gradivo redko pride v javnost. Razstave in publikacije v glavnem prikazujejo za ta namen posebej odbrano gradivo. Možnost predstavitve vseh pomembnejših gradiv v naših zbirkah na tak način je izredno majhna, na spletu pa jih lahko spoznava vsakdo, ki je nanj priključen. V zvezi z odprtim dostopom je treba poskrbeti tudi za zaščito pred zlorabo in za dostopnost z nekaterimi omejitvami, kot sta varstvo osebnih podatkov in avtorskih pravic, zato vsi podatki iz inventarnih evidenc na spletu niso prikazani, posnetki pa so zaščiteni z muzejskim logom v vodnem žigu in opozorilom, da je treba v primeru uporabe pridobiti soglasje muzeja in upoštevati pogoje, ki so navedeni v njem.

Prenova klasifikacije in dopolnjevanje krajevnih imen v fotografski bazi podatkov

Zavedamo se, da je treba vsebine pred prikazom na spletu posebno pozorno pregledati, jih prilagoditi številnim potencialnim uporabnikom in upoštevati tudi to, da vsi ne poznajo strokovnih izrazov, ki so nam vsakdanji. Zaradi tega smo pred začetkom prenosov v spletno galerijo v letu 2010 posvetili precejšnjo pozornost pregledu in redakciji obstoječe in zelo priročne etnološke klasifikacije, ki pa je po desetletjih, odkar je bila zastavljena, na nekaterih mestih postala nekoliko pomanjkljiva in ponekod za splošno uporabo terminološko nevsakdanja. S potrebnimi dopolnitvami ne želimo odpravljati že dorečenih strokovnih izrazov, temveč jih le dopolniti z ustreznimi vsakdanjimi in sočasno skrbeti za pristno domačo terminologijo. Klasifikacijo vidimo torej kot dinamično in prilagodljivo strukturo, ki je vedno znova predmet strokovnih izzivov.

Zaradi novih zahtev glede prikaza klasifikacijskih podatkov, ki so pomembni za vsebinsko iskanje, je bilo torej treba v fototeki najprej dodelati in nato s številčno (decimalno) obliko zamenjati besedno etnološko klasifikacijo, ki onemogoča napake pri opredeljevanju prej marsikje preveč prostega in nedoslednega klasificiranja gradiva. Nova klasifikacija je pravzaprav šifrant, v katerem številčna oznaka pomeni določeno vsebinsko oznako. Z začetnih več kot 3.700 enot smo jo sedaj skrčili na nekaj več kot 2.000. Še vedno veliko številka pomeni kombinacije različnih klasifikacij, saj vemo, da so fotografije lahko povedne za več kot eno področje. Sedanje stanje je preglednejše, saj je številka bolj določna kot prosta beseda (pri čemer se je pogosto uporabila besedna zveza ali pojem, ki bi bolj sodil h ključnim besedam kot v klasifikacijo). Ker pa so prej z besedo vpisani klasifikacijski podatki zelo uporabni, smo jih shranili in jih bomo ob prenosu v novo aplikacijo baze podatkov vstavili v polje "ključne besede".

Iskalnik ponuja več različnih možnosti pregledovanja *Spletnih zbirk SEM*

273

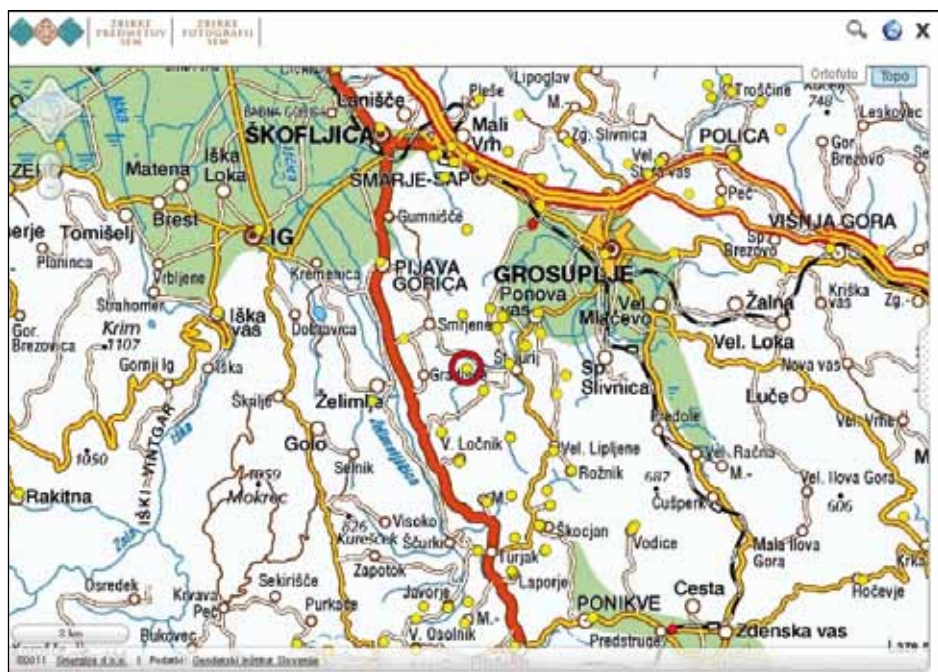
Pregledovanje izbranega albuma

Posebna pozornost je bila posvečena tudi poimenovanju krajev, ki jih sedaj z mislijo na popularizacijo na geografskem portalu Geopedia.si⁸ vodimo na treh ravneh: imajo krajevno, pokrajinsko in mednarodno državno oznako (npr. Dekani, Primorska, SI). Ugotovili smo namreč, da so se imena krajev marsikje spremenila, da so prej samostojni zaselki izginili ali se zlili z večjimi kraji. Težave so nam

⁸ Geopedia je brezplačen samonastajajoči atlas, ki ga lahko ureja vsakdo. Deluje na podoben način kot Wikipedia. Sestavljena je iz javnih podatkov in podatkov, ki jih uporabniki (ki so hkrati imetniki podatkov) lahko dodajajo in ponudijo v javno uporabo.

ponekod na mejnih območjih med pokrajinami povzročale tudi pokrajinske oznake, ki, kot ugotavljamo, še niso prav dorečene.

274

Možnost lociranja izbranega kraja s pomočjo Geopedie - interaktivnega spletnega atlasa in zemljevida Slovenije

Projekt Athena

Athena (<http://www.athenaeurope.org/>) je projekt Evropske unije, ki se je od leta 2007 do 2011 ukvarjal s pripravo izhodišč in predstavitev zlasti muzejskih kulturnih vsebin na spletu in je eden izmed podpornikov že omenjenega portala vseevropskih kulturnih vsebin Europeana. Projekt je priložnost za predstavitev naše dediščine v širšem evropskem okviru⁹. Za sodelovanje v njem smo v letih 2009 in 2010 dobili tudi finančno podporo preko Ministrstva za kulturo. Za začetek smo leta 2010 tako pripravili za prenos v Athenin agregator okrog 1.700 enot: predmetov, fotografij in videoposnetkov. Zlasti pri fotografijah je bilo treba dosti prilagajanja, ker naš zapis o fotografiji ne podpira v celoti standarda Lido, ki je vtkan v Athenin mehanizem zajemanja podatkov. Uspešnega končnega prenosa smo bili zelo veseli, čeprav smo opazili, da vsi podatki niso bili korektno preneseni, a zadovoljstvo, da z nekaterimi drugimi ustanovami iz Slovenije dostojno predstavljamo našo dediščino v okolju evropskih narodov, je ta vtis popravilo. Naj poudarimo, da je portal le pot do vsebin, ki so sicer vidne na naši domači spletni

⁹ Projekt je vodilo Ministrstvo za kulturo RS skupaj s Službo za premično dediščino in muzeje, odgovoren zanj pa je bil Franc Zakrajšek.

strani. V prihodnje bomo s prenosom podatkov v Europeano nadaljevali, čeprav je projekt Athena že zaključen.

Pri delu na takih projektih si širimo obzorja, se razvijamo, izboljšujemo kvaliteto že opravljenega dela in predvsem upamo, da s tem širimo poznavanje gradiva in kaj naredimo tudi za popularizacijo stroke in njen boljši položaj.

Gradivo Slovenskega etnografskega muzeja na Europeani, večjezičnem portalu digitaliziranih zbirk evropskih muzejev, knjižnic in arhivov

Kulturne vsebine na spletu in poslanstvo muzejev

Živimo v času, ko ljudje iščejo svojo identiteto, smisel in vrednost svojega življenja tudi na podlagi zapuščine prednikov, kulturne dediščine, ki nam pomaga razumeti današnje eksistencialne parametre.

Internet je danes prvi in najbližji ključ do vsega, kar nas zanima. Prisotnost naših vsebin v tem mediju je torej nujna, če hočemo dostojno opravljati svojo javno službo. Muzejske vsebine, ki so bogate z znanjem o preteklosti in hranijo prenekateri že pozabljeni spomin, morajo biti tu prisotne, sicer bi delo naših predhodnikov – prav tako kot naše – izgubilo velik del svojega pomena. To, da poznamo svoje prednike in njihovo življenje, govori o tem, kdo smo. Nikomur ni vseeno, kakšne so njegove korenine, pa če se tega že zaveda ali pa še ne. Poznavanje kulturne dediščine osmisli našo identiteto in jo pomembno sooblikuje. Sedanje stanje v družbi takemu razmišljanju ni ravno na splošno naklonjeno, ljudje smo se individualizirali in nas

bolj skrbi današnji in jutrišnji dan, kot pa nas zanima preteklost. Vzrokov je gotovo več, povezani so z razvojem družbe in načinom življenja v razvitem zahodnem svetu, kjer preživetje pomeni povsem nekaj drugega, kot je še pred stoletjem, in ni povezano neposredno s skrbjo za hrano, obleko in bivališče – dobrin je v izobilju. Pa vseeno gre v našem prostoru za neko posebnost. Eden izmed vzrokov, da ljudje nismo več prenašalci spomina na svoje otroke, je nedvomno posledica družbene klime po drugi svetovni vojni, ki je imela vse, kar je bilo pred tem, za zaostalo, nazadnjaško in neprimerno ter je z velikim zanosom gradila vse na novo. Prekinitev z izročilom je zato na naših tleh toliko resnejša in globlja kot drugje, v širšem kulturnem prostoru. S spremembami se je hitro pozabilo na ustroj družbe, ki je imela smisel za tradicijo in je ohranjala pozitiven odnos do nje. Od skupnosti, ki je kot taka omogočala preživetje, se je človek obrnil k sebi, k svojemu osebnemu življenju in skupnost je postala stvar izbire.

Pretežno kmečko prebivalstvo se je začelo zaposlovati v industriji, posledica tega pa je bil spremenjen način življenja, tudi pri tistih, ki so delo v tovarni povezovali z delom na kmetiji, ali pri tistih, ki so se kljub zelo težkim razmeram za kmetovanje še vedno preživljali z njim. Pa vseeno so bila tu tla za kontinuiteto vrednot še najugodnejša, saj so družine živele bolj povezano tako v socialnem pogledu kot v delovnem procesu. Sistem je tudi kmete silil, naj se povežejo v zadruge in se mehanizirajo, naj opustijo stare in nedonosne načine pridelovanja poljščin in reje živine. S tem ne bi bilo nič narobe, če ne bi bil negativen odnos do vsega, kar je bilo pred tem, potenciran. Pri tem je bila kontinuiteta grobo pretrgana in ljudje so se čedalje manj zavedali pomena preteklosti za njihovo osebno življenje, v sodobnosti pa niso našli ustreznih nadomestil.

Z razvojem industrije so postali ljudem dostopni tako rekoč vsi izdelki, njihove bivalne razmere so se spremenile, delovne živali so imele čedalje manjši pomen pri delu in še vrsta drugih sprememb je tako vplivala na tradicionalno kmečko in obrtniško dejavnost, da je zaradi tega slednja v veliki meri zamrla ali se preusmerila. S pojavom industrializacije ter razslojevanjem družbe in večanjem mest, ki ju je povzročala, z razvojem tehnike in prometa ter boljšo dostopnostjo do dobrin in informacij se je življenje ljudi nepovratno spremenilo, in sicer ne na slabše. Sedaj se je tisto, kar so ljudje nekoč sami izdelovali ali znali narediti in s čimer so se medsebojno oskrbovali in trgovali na sejmih, dalo kupiti v trgovinah. To je povzročilo pozabo ne le obrtniških, temveč tudi drugih drobnih znanj, ki so uravnavala tok življenja, povezanega s pretežno kmečkim delom in skrbjo za preživetje številčnih družin. Razvil se je zdravstveni in socialni sistem, ki je v družbo vnesel povsem nove odnose. V obdobju slabega pol stoletja je bilo pozabljenega dosti znanja, vedenja in veščin, načinov razmišljanja in delovanja posameznih družbenih skupin, ki so pred tem našim prednikom omogočali sicer bolj ali manj skromno preživetje, vendar tesno in naravno povezano z okoljem in skupnostjo, ki so jima pripadali.

Slovenski etnografski muzej hrani mnogo pričevanj in številne zapisane spomine na minula obdobja. Z digitalizacijo postajajo ti podatki vse bolj dostopni najširšemu krogu uporabnikov.

Pomen prisotnosti in uporabnost spletnih vsebin

S slovensko osamosvojitvijo in pozitivno izkušnjo narodove povezanosti, ki je bila potrebna za ta korak, so se nekatere vrednote začele znova uveljavljati in postajajo vezivo socialnega življenja. Ohranjene šege so doživele nov zagon, obenem ponovno oživljajo že pozabljene, iščejo se ljudje z nekaterimi znanji in veščinami, ki so bila nekaj vsakdanja (npr. preja, ročna žetev ali košnja, priprava raznih jedi, setev pozabljenih poljščin itd.). Kraji in posamezniki med seboj tekmujejo v pristnosti, prvinskosti. Oblikuje se slovenski *Register žive kulturne dediščine*, ki naj bi to dejavnost raziskoval, ji dajal pomen in vrednost, jo umeščal v prostor in čas in jo tako tudi populariziral. To je dobrodošla priložnost za vse, ki se z dediščino ukvarjajo, jo gojijo in umeščajo v današnja prostor in čas. Pri tem pa moramo tudi strokovnjaki znati določati meje in se zavedati možnih stranskih poti, ki jih včasih ubirajo povsem dobronamerni zanesenjaki, ki niso imeli priložnosti ali želje spoznati okoliščin izvora in vsebine dejavnosti, ki jih izvajajo. Tudi strokovnjaki imamo brez poprejšnjih terenskih raziskav pogosto premalo znanja, da bi znali te dejavnosti prav oceniti in dajati primerne nasvete ter akterje tako izobraževati, da bi ti dosegli primerno raven in tudi, da ne bi posegali v naravni razvoj dogodkov. Večinoma velja, da smo že preveč odmaknjeni od časov, ko so bile te dejavnosti še običajna sestavina vsakdanjega načina življenja in je njihova transformacija neizbežna.

277

Pri tem se pokažeta dragocenost zapuščine in neponovljivost ne le Orlovih ekip, temveč tudi drugih raziskav, ki so jih v desetletjih po vojni opravili delavci muzeja. Njihovi podatki so seveda potrebni kritične obravnave, vendar so avtentični. Gradivo Orlovih ekip je toliko bolj zanimivo in enkratno, ker je bilo zbrano ravno v času največjih sprememb po drugi svetovni vojni: prejšnji časi tedaj še niso bili pozabljeni, še je bilo mogoče dobiti informatorje, ki so se spominjali stoletja pred tem, ki so hranili stare predmete in jih večinoma bili pripravljani podariti ali za majhen denar prodati muzejem. Vtis imamo, da jih niso imeli za pomembno dediščino, temveč za nekaj, česar niso več potrebovali, pa vseeno niso bili navajeni metati ničesar stran, ker je bil vsak predmet zase nekoč potreben in ga je bilo težko pridobiti.

Terenske fotografije skupaj z risbami in zapisi torej prinašajo mnogo podatkov o preteklosti, ki pričajo med drugim tudi o sonaravnem ravnanju z okoljem, o tesni povezavi in soodvisnosti med človekom in okoljem, ki je bilo samoumevna vrednota in s katerim nisi mogel ravnati drugače kot spoštljivo, saj si bil odvisen od njega. Znanja, ki izvirajo iz etnoloških raziskav, imajo zato lahko pomembno vlogo pri trajnostnem razvoju in kakovosti življenja sodobnega prebivalstva. Še posebno v sedanjih kriznih časih bi lahko pomenila tudi večjo ekonomsko vrednost, kot jo imajo, saj ponujajo možnosti pridobivanja in uporabljanja pozabljenih znanj pri obdelovanju polja in skrbi za gozdove, pridelovanja in priprave ekološko neoporečne hrane, gradnje hiš, oblikovanja notranjščin in še mnogo drugega (Jerin, Sosič, Špiček 2009). S seznanjanjem z gradivom je tudi mogoče že pozabljena znanja znova oživiti in s pridom uporabljati.

Nikakor ne smemo pozabiti na pozitivno izkušnjo, ki jo prinaša poznavanje in ohranjanje kulturne dediščine: ljudi osebno obogati, prinaša jim zadovoljstvo in

jih umešča v okolje, s čimer se po malem oplaja celotna družba. S spoznavanjem gradiva lahko znanja, ki so morda že pozabljena ali pa jih imajo le še posamezniki, ki jih morda niti ne cenijo ali jih ne uporabljajo več, znova oživijo. Dosti lažje se je namreč naučiti nečesa od osebe, ki to zna, kot iz zapisa, pa če je še tako natančen.

278

Zato smo prepričani, da naše delo ne bo izzvenelo v prazno, saj se že povečujeta obisk in uporaba gradiva s strani posameznikov širše strokovne javnosti, izobraževalnih ustanov, medijev, nevladnih organizacij, samostojnih raziskovalcev vseh profilov in starosti, skratka vseh, ki jih dediščina zanima oziroma iščejo konkretne podatke o temah iz slovenske kulturne dediščine. Velike možnosti ponuja gradivo tudi primerjalnim študijam, saj med drugim na fotografijah lahko spremljamo spremembe v krajini, ki so bile v zadnjih desetletjih povsod občutne in so v marsičem vplivale na način življenja ljudi, in omogoča številna druga izhodišča najrazličnejših raziskav.

Prvi odziv uporabnikov spletnih vsebin je pozitiven, razveseljujoč. Po tej poti tudi popravljamo napačne podatke in pridobivamo nove, s katerimi dopolnjujemo naše zapise. Tudi kritične pripombe so dobrodošle, saj omogočajo, da so podatki in znanje, ki jih ti prinašajo, čim bolj točni. Tako se nam je na primer oglasil gospod z obale, ki je po rodu iz Štanjela. V *Spletnih zbirkah SEM* je našel na fotografiji svojo družino: mamo, ki pere perilo, sestro, brata in sebe ob njej.

Vodnjak. Primorske žene, posebno Štanjelke, imajo veliko ljubezen do svojih otrok. Zbirka: Foto oddelek Tiskovnega urada pri predsedstvu vlade Slovenije. Pridobljeno: 28. 6. 1946. (Prepis s fototečnega kartona)

Tu je njegov komentar: “Na posnetku F0002297, motiv iz Štanjela, sem, brskajoč po internetu, ugledal sliko, katera mi je vrnila mladost za 64 let nazaj. Sedim pred vaškim vodnjakom v sredini med sestro Lucijo, živečo sedaj v Tolminu, in pokojnim bratom Angelom. Mama Lucija pa pridno “žehta”, kot na Primorskem

rečemo temu opraviilu. Bilo je leto po prihodu iz izgnanstva, slika je nastala v zgornjem Štanjelu blizu vaške cerkve na "kaufertu", kot se temu kraju reče. Imam to srečo, da nas je nekdo ovekovečil s sliko, verjetno kakšen vojaški fotograf. Meni slika pomeni veliko, posebno, ker je nastala v času, ko še kruha ni bilo. Če vam moji podatki kaj pomenijo, bom zelo zadovoljen. Lep pozdrav iz Primorske, S. Š."

Tako smo lahko gornjo fotografijo opremili z dodatnimi podatki o ljudeh na njej.

Za konec

V muzeju se torej zavedamo svoje dolžnosti ozaveščanja uporabnikov, da hranimo pomembne informacije, ki jim lahko pomagajo pri delu in raziskavah, in da je gradivo dostopno in pomembno za izobraževalno in aplikativno uporabo. Tako pripravljene podatki se lahko vedno znova vključujejo v različne podatkovne sisteme. S tem je omogočeno, da zanimivo gradivo postane bolj znano, dostopno in uporabno vsem ciljnim skupinam, še posebej pa tistim, ki zaradi oddaljenosti in drugih ovir vanj nimajo vpogleda ali zanj sploh ne vedo (Jerin, Sosič, Špiček 2009). Prikazane vsebine naj tako pripomorejo k boljšemu poznavanju osebne, krajevne, regionalne in nacionalne identitete, kar bo ljudi bogatilo, jim zbujalo osebno zadovoljstvo in s tem izboljševalo tudi družbeno ozračje.

279

LITERATURA IN VIRI

HILLHOUSE, Susanna

2009 *Collections management : a practical guide*. London: Collections Trust.

JERIN, Anja; SOSIČ, Barbara; ŠPIČEK, Miha

2009 Digitalizacija fonda Orlovih ekip. V: *Živeti z dediščino : zbornik mednarodne konference*. Ptuj: Slovensko etnološko društvo. Str. 18–19.

PALM, Jonas

2006 *The digital black hole*. Stockholm: Riksarkivet/National Archives.

<http://www.tapeonline.net/docs/Palm_Black_Hole.pdf.> [20.5.2011]

ZLODI, Goran

2003 *Muzejska vizualna dokumentacija u digitalnom obliku*. Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar. (Muzeologija ; 40).

SUMMARY

THE SEM'S ONLINE COLLECTIONS. THE MUSEUM'S COLLECTIONS OF OBJECTS, PHOTOGRAPHS AND DRAWINGS ON THE INTERNET

In 2010, the Slovene Ethnographic Museum presented its collections of objects and photographs online for the first time, while simultaneously incorporating them in Europeana, the pan-European portal of cultural heritage.

The online presentation of the collections and related data is the result of a several years lasting project of digitisation of museum contents, which we wanted to present to wider circles of users;

the greater part consists of field research material, including photographs, drawings, and written records. Further presented are collections with a selection of objects, illustrating the diversity and richness of the museum's holdings. The online presentation contains knowledge that may be useful to individuals and various groups and can be an important contribution to the well-being of society as a whole.

Digitisation provides for wider access to the material and it also enables us to safely preserve the original documents. Furthermore, new technologies always present new challenges to the online presentation, and the numerous presentation options mean that every single user is reached. This turns our cultural heritage into a public domain resource, accessible to all.

OD UNESCOVE KONVENCIJE O VAROVANJU NESNOVNE KULTURNE DEDIŠČINE DO REGISTRA ŽIVE KULTURNE DEDIŠČINE NA SLOVENSKEM

Nena Židov

281

IZVLEČEK

V prispevku so predstavljene aktivnosti, ki so sledile Unescovi Konvenciji o varovanju nesnovne kulturne dediščine in njeni ratifikaciji na Slovenskem. Orisana so prva razmišljanja o nesnovni dediščini v luči Konvencije, priprave na njen register, implementacija v Zakon o varstvu kulturne dediščine in delo Koordinatorja za varstvo žive kulturne dediščine v letih 2009–2010, ko je to nalogo opravljal Inštitut za Slovensko narodopisje ZRC SAZU. Predstavljene so doslej registrirane enote slovenske nesnovne kulturne dediščine, smernice delovanja novega koordinatorja in nekatere dileme, povezane z varovanjem in registrom nesnovne kulturne dediščine.

Ključne besede: nesnovna kulturna dediščina, živa dediščina, Unesco, register, koordinator, Slovenija

ABSTRACT

The article presents the activities related to UNESCO's Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage and its ratification in Slovenia. It outlines the first reflections on the Slovene intangible heritage in the light of the convention, the preparations for its register, its implementation in Slovenia's Cultural Heritage Protection Act, and the work of the Coordinator of the protection of the living cultural heritage in 2009–2010, when this task was carried out by the Institute of Slovenian ethnology, SRC, SASA. The article describes the presently registered units of Slovene intangible cultural heritage, the operational guidelines of the new coordinator, and some dilemmas related to the protection and register of the intangible cultural heritage.

Keywords: intangible cultural heritage, living heritage, UNESCO, register, coordinator, Slovenia

Uvod

Unescova Konvencija o varovanju nesnovne kulturne dediščine je bila sprejeta 17. oktobra 2003 z naslednjimi nameni: varovati nesnovno kulturno dediščino; zagotoviti spoštovanje nesnovne kulturne dediščine skupnosti, skupin in posameznikov; dvigniti zavedanje o pomembnosti nesnovne kulturne dediščine na lokalni, nacionalni in mednarodni ravni ter zagotoviti medsebojno spoštovanje te dediščine; zagotoviti mednarodno sodelovanje in pomoč. Konvencija nesnovno

kulturno dediščino opredeljuje kot “*prakse, predstavitve, izraze, znanja, veščine in z njimi povezani orodja, predmete, izdelke in kulturne prostore, ki jih skupnosti, skupine in včasih tudi posamezniki prepoznajo kot del svoje kulturne dediščine. Skupnosti in skupine nesnovno kulturno dediščino, preneseno iz roda v rod, nenehno poustvarjajo kot odziv na svoje okolje, naravo in zgodovino, in zagotavlja občutek za identiteto in neprekinjenost s prejšnjimi generacijami, s čimer spodbuja spoštovanje do kulturne raznolikosti in človeške ustvarjalnosti. V tej konvenciji nesnovna kulturna dediščina pomeni le tisto dediščino, ki je skladna z obstoječimi mednarodnimi instrumenti za človekove pravice, z zahtevami o medsebojnem spoštovanju med skupnostmi, skupinami in posamezniki in s trajnostnim razvojem*” (Zakon o ratifikaciji 2008: 17). Do srede leta 2011 je konvencijo ratificiralo 135 držav, 213 enot iz 87. držav pa je bilo vpisanih na Unescov Reprezentativni seznam nesnovne kulturne dediščine človeštva.¹

Kmalu po sprejetju Unescove Konvencije o varovanju nesnovne kulturne dediščine se je tudi na Slovenskem začelo govoriti in razmišljati o nesnovni/nematerialni/neopredmeteni/neotipljivi² kulturni dediščini, čeprav smo se etnologi, folkloristi, etnomuzikologi, kulturni antropologi, jezikoslovci in drugi strokovnjaki z vsebinami nesnovne dediščine ukvarjali že dosti prej. Znotraj etnologije se največ tega, kar danes obsega pojem nesnovne dediščine, pokriva s t. i. duhovno kulturo ter z znanji in veščini, povezanimi z materialno kulturo. Nemalokrat je težko postaviti mejo med snovnimi in nesnovnimi vidiki kulture. Tako muzejski delavci, ki na prvi pogled veljamo za “zbiralce predmetne dediščine”, že lep čas poleg predmetov zbiramo tudi podatke o njihovi uporabi, ljudeh, ki so jih uporabljali, znanju, ki je stalo za predmeti, o njihovi funkciji ... Lahko rečemo, da smo se številni strokovnjaki z nesnovno dediščino ukvarjali že dosti pred Unescovo Konvencijo. Vsekakor pa nas je Konvencija usmerila k bolj sistematičnemu razmišljanju in delu na področju evidentiranja, dokumentiranja, varovanja ... nesnovne dediščine. Zakonodaja pa jo je postavila kot enakovredno partnerico ob bok nepremični in premični dediščini in pripravila njen register. V nadaljevanju želim predstaviti aktivnosti, ki so sledile Unescovi Konvenciji in njeni ratifikaciji na Slovenskem, ter opozoriti na nekatere dileme in delo, ki nas še čaka v zvezi z implementacijo Konvencije.

Prva razmišljanja o nesnovni kulturni dediščini

Ob Mednarodnem dnevu muzejev leta 2004 je Slovenski etnografski muzej v sodelovanju s Slovenskim odborom ICOM³ in Inštitutom za slovensko narodopisje ZRC SAZU organiziral okroglo mizo na temo *nesnovna/neoprijemljiva kulturna dediščina* (Kogej 2005: 426). Udeleženci so razpravljali o razmerju med snovno in nesnovno dediščino, o pomenu nesnovne dediščine za etnologue in folkloriste ter o raziskovalnih metodologijah. Izpostavljen je bil tudi problem terminologije za

¹ <<http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00173>> [23. 5. 2011].

² Strokovnjaki so iskali primeren slovenski prevod za angleško besedo *intangible*. Do danes se je najbolj uveljavil izraz *nesnovna* (dediščina).

³ Tema ICOM-ove generalne konference v Seulu leta 2004 je bila “Muzeji in nesnovna dediščina”.

intangible cultural heritage, ki se jo v slovenščino lahko prevaja kot *neopredmetena*, *neoprijemljiva*, *neotipljiva*, *nesovna* kulturna dediščina (Slavec Gradišnik 2004: 262). Istega leta je bil nesovni dediščini posvečen tematski sklop znanstvene periodične publikacije Slovenskega etnografskega muzeja *Etnolog*, kjer smo objavili članka o nesovni dediščini v muzejih (Čeplak Mencin 2004; Zdravič Polič 2004) in *Besednjak neopredmetene kulturne dediščine*⁴ (prevodi definicij, ki so bile sprejete na Mednarodnem srečanju strokovnjakov za nesovno dediščino v Parizu leta 2002).

Ob Dnevih evropske kulturne dediščine, ki so bili leta 2005 posvečeni nesovni dediščini, je Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije izdal publikacijo *Nesovna kulturna dediščina* s prispevki o nesovni dediščini v Sloveniji, ki so jih napisali priznani slovenski etnologi. Publikacija sledi načelnim usmeritvam Unescove Konvencije in predstavlja najbolj pričevalne sestavine slovske nesovne dediščine, ki so lahko zanimive za popularizacijo dediščine v celoti (Hazler 2005: 7). Namen Dnevov evropske kulturne dediščine in omenjene publikacije je bil opozoriti tako strokovno kot nestrokovno javnost na pomen nesovne dediščine, spodbuditi politično voljo po ratifikaciji Unescove Konvencije o varovanju nesovne kulturne dediščine in začeti z izvajanjem njenega varstva (Koželj 2005: 11).

283

V okviru Dnevov evropske kulturne dediščine je v Slovenskem etnografskem muzeju istega leta na pobudo poustvarjalcev ljudske glasbe Kulturno društvo Folk Slovenija potekala tudi okrogla miza z naslovom *Izziv poustvarjanja nesovne dediščine v luči njenega varovanja* (Kogej Rus 2006: 327). Udeleženci so z razpravo želeli osvetliti pojem nesovne dediščine – kaj vse k njej sodi, kdo jo prenaša, kako jo varovati –, predvsem pa spregovoriti o vzpostavljanju stika med še živečimi izviri starodavnega znanja in dediščine ter mladimi generacijami.

Priprave na register nesovne kulturne dediščine

Leta 2006 sta Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije in Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije za obdobje 2006–2008 razpisala ciljni raziskovalni projekt *Register nesovne dediščine* kot sestavni del enotnega registra kulturne dediščine, katerega namen je bil izdelati smernice za vzpostavitev Registra nesovne kulturne dediščine v Sloveniji. Projekt je dobil Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, vodja projekta pa je bil Naško Križnar. Ustanovljena je bila večdisciplinarna projektna skupina, sestavljena iz 16 raziskovalcev iz naslednjih ustanov: Slovenski etnografski muzej, Znanstvenoraziskovalno središče – Bistra Ptuj, UP Znanstvenoraziskovalno središče Koper, Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik in Znanstvenoraziskovalni center SAZU. V okviru projekta je skupina opravila številne pomembne naloge, povezane z nastajanjem registra. Pregledala je stanja na področju evidentiranja in dokumentiranja nesovne dediščine v drugih državah in izdelala seznam ustanov, ki hranijo podatke o slovenski nesovni

⁴ Avtorja prevoda sta Ingrid Slavec Gradišnik in Franc Smrke (*Etnolog* 14, 2004, str. 267–271).

dediščini. Oblikovala je seznam zvrsti in podzvrsti nesnovne dediščine v Sloveniji in izdelala (začasen) seznam nesnovne dediščine v slovenskem etničnem prostoru. Pripravila je vzorec podatkovne baze in zasnovala protokol nastajanja registra ter izdelala predloge vseh dokumentov, ki so potrebni v postopku od prijave do vpisa v register (Register nesnovne dediščine 2008).

284

Pri sistematiziranju prvin nesnovne dediščine so več ali manj sledili Unescovim smernicam, dodali pa so kulturno krajino. Tako so bile zvrsti nesnovne dediščine razdeljene v naslednje sklope: Ustno izročilo in ljudsko slovstvo, Uprizoritve in predstavitve, Šege in navade, Gospodarsko in obrtniško znanje, Znanje o okolju in Kulturna krajina, pri čemer se osnovne enote členijo v podskupine. S pomočjo različnih strokovnjakov (etnologi, folkloristi, jezikoslovci ...) je bil sestavljen seznam 315 pojavov s področja nesnovne kulturne dediščine, ki se lahko členijo v podenote. Zbrana je bila literatura, ki obravnava slovensko nesnovno dediščino in izdelan po zvrsteh urejen seznam literature, ki skupno šteje okoli 440 enot (Križnar 2010: 8–9). Oblikovana so bila tudi merila za vpis v register in za razglasitev živih mojstrov. Pripravljeni so bili prijavni in vpisni obrazci, ki predvidevajo tudi foto, video in avdio priloge, ter predlog za soglasje nosilca in certifikat, ki ga izda Ministrstvo za kulturo (Register nesnovne dediščine 2008: 47–57).

Snovalci slovenskega registra nesnovne dediščine so upoštevali tudi dediščino Slovencev, ki živijo v Italiji, Avstriji, na Madžarskem in Hrvaškem, čeprav so po Unescovi konvenciji zanje pristojne države, v katerih živijo (Piko-Rustia 2009: 32–33).

Ratifikacija Unescove Konvencije in nov Zakon o varstvu kulturne dediščine

Državni zbor Republike Slovenije je sprejel Zakon o ratifikaciji Konvencije o varovanju nesnovne kulturne dediščine decembra 2007, ki je v veljavo stopil leta 2008 (Zakon o ratifikaciji 2008). Istega leta je bil sprejet tudi nov *Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1)*, ki dediščino deli na materialno (nepremično in premično) in t. i. živo dediščino (Zakon o varstvu 2008: 1121). Specifičnost zakona je, da namesto termina *nesnovna dediščina* uporablja termin *živa dediščina*, ki jo definira kot “*nesnovne dobrine, kot so prakse, predstavitve, izrazi, znanja, veščine, in z njimi povezane premičnine in kulturni prostori (kjer se ta dediščina predstavlja in izraža), ki jih skupnost, skupine in včasih tudi posamezniki prenašajo iz roda v rod in jih nenehno poustvarjajo kot odziv na svoje okolje, naravo in zgodovino; 'živa mojstrovina' pa je živa dediščina, ki je razglašena za spomenik*” (Zakon o varstvu 2008: 1123). Živa dediščina se vpiše v register skupaj s kulturnim prostorom, ki to dediščino podpira in omogoča njeno uresničevanje (Zakon o varstvu 2008: 1124), zakon pa določa tudi postopek razglasitve žive mojstrovine (Zakon o varstvu 2008: 1126).

Za Register žive kulturne dediščine skrbita Direktorat za varstvo kulturne dediščine pri Ministrstvu za kulturo in Koordinator varstva žive kulturne dediščine, ki pridobi pooblastilo za izvajanje državne javne službe na podlagi

javnega razpisa. Med naloge Koordinatorja sodi identificiranje, dokumentiranje, preučevanje, vrednotenje in interpretiranje žive dediščine, predlogi za vpise enot v register in svetovanje nosilcem žive kulturne dediščine glede ohranjanja. Koordinator pripravlja predloge za razglasitev živih mojstrov in usklajuje delo v zvezi z ohranjanjem žive dediščine (Zakon o varstvu 2008: 1139).

Delovanje Koordinatorja za varstvo žive kulturne dediščine v letih 2009 in 2010

Leta 2008 je Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije prvič razpisalo delovno področje Koordinatorja za varstvo žive kulturne dediščine za leti 2009 in 2010. Izbran je bil Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, predstavnik Koordinatorja pa je bil Naško Križnar. V letih 2009 in 2010 je tedanji koordinator opravil vrsto pomembnih nalog. Leta 2009 je izdal zgibanko *Živa kulturna dediščina Slovenije*, v kateri je bila predstavljena dejavnost Koordinatorja varstva žive kulturne dediščine in objavljeno vabilo za sodelovanje pri evidentiranju in prijavljanju enot za Register.⁵ V zvezi s pripravo enot za vpis v Register je Koordinator organiziral sestanek z zaposlenimi na Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU, v Slovenskem etnografskem muzeju pa je bil organiziran sestanek z zaposlenimi v slovenskih muzejih. Sestanki o problematiki Registra žive kulturne dediščine so potekali tudi izven etnoloških in muzejskih ustanov, tako npr. na Mestni občini Ptuj. Vabilo za zbiranje predlogov za enote, ki bi lahko kandidirale za vpis v Register, je Koordinator objavil na spletnih straneh Slovenskega etnološkega društva in Inštituta za slovensko narodopisje⁶ ter v Glasniku Slovenskega etnološkega društva.⁷

285

Novembra leta 2009 je Slovensko etnološko društvo na Ptujju organiziralo posvetovanje *Živeti z dediščino*, znotraj katerega je bila tudi mednarodna sekcija *Nesnovna kulturna dediščina v luči Konvencije UNESCO*. V sekciji so sodelovali Marjutka Hafner, Mirela Hrovatin, Miglena Ivanova, Saša Srečković, Martina Piko Rustia in Maria Walcher. Izpostavljena je bila vloga etnologije pri evidentiranju, dokumentiranju in ohranjanju nesnovne kulturne dediščine ter vzpostavljanju nacionalnega registra. Opozorjeno je bilo na nesnovno dediščino med slovenskimi zamejci in izseljenci. Govora je bilo tudi o vključevanju nesnovne dediščine v regionalne prostorske načrte, izobraževanje in gospodarstvo. Izkazalo se je, da se posamezne države lotevajo registra na različne načine, pri čemer se soočajo s podobnimi odprtimi vprašanji. Izražena je bila tudi pobuda, da bi znotraj Slovenskega etnološkega društva ustanovili posebno delovno skupino za nesnovno kulturno dediščino ter organizirali posvetovanje o nesnovni kulturni dediščini (B.n.a. 2009: 118–119).

V letu 2010 je bilo delo Koordinatorja usmerjeno na popularizacijo in informiranje ljudi v lokalnih okoljih v zvezi z nesnovno dediščino in Registrom. V sodelovanju z lokalnimi ustanovami se je Naško Križnar kot pobudnik, organizator, soorganizator

---

⁵ Avtor besedila je Naško Križnar.

⁶ <<http://www.zkds.si/?q=node/8>> [20. 4. 2011].

⁷ *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 49, št. 3–4, str. 129.

ali gostujoči predavatelj udeležil številnih posvetovanj, predavanj, delavnic, okroglih miz, sestankov ..., tako npr. v Lokovcu, Dolenjem jezeru pri Cerknici, Vidmu pri Ptujju, Veržeju, Vidmu (Italija), Plešcih (Hrvaška), Novem mestu, Hočah, Drenovcu in Celju. O delovanju Koordinatorja in nastajajočem Registru je obveščal medije.⁸ Registru je bil posvečen tudi Etnološki večer Slovenskega etnološkega društva *Prvi koraki Registra žive kulturne dediščine* (31. 3. 2010). Koordinator je odprl spletno stran (<http://www.zkds.si>) z vsemi potrebnimi povezavami, podatki in dokumenti za podajanje pobud in prijav za Register (Križnar 2010: 10).

286

Na povabilo Koordinatorja je bila oblikovana Delovna skupina Koordinatorja za varstvo žive kulturne dediščine.⁹ Komisija, sestavljena iz strokovnjakov s področja nesnovne dediščine iz različnih ustanov, ki naj bi odločala o primernosti predlogov za vpis v register, se je prvič sestala aprila 2010, oblikovan pa je bil tudi pravilnik o njenem delovanju. Skupina je na svojih sejah obravnavala prispele vloge in pobude.

Maja 2010 se je Tatjana Vokić (Center DUO, Veržej) v imenu Koordinatorja udeležila Regionalnega seminarja UNESCO za Jugovzhodno Evropo, ki je potekal v kraju Râmnicu-Vâlcea v Romuniji. Septembra 2010 je bil v Slovenskem etnografskem muzeju sestanek, na katerem je Naško Križnar v imenu Koordinatorja predstavnikom Ministrstva za kulturo predstavil tekoče delo na Registru žive kulturne dediščine in glavne dokumente za nastajanje registra (prijavni obrazec, seznam potencialnih enot nesnovne dediščine Slovenije in predloge kulturnih prvin za vpis v reprezentativni seznam Unesca). Razprava je tekla tudi o možnostih sodelovanja muzejev in zavodov pri nastajanju registra.¹⁰

Novembra 2010 je bilo v Atriju Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU v Ljubljani srečanje *Živa kulturna dediščina se predstavi*, ki so ga pripravili Slovensko etnološko društvo, Slovenska nacionalna komisija za Unesco in Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU. Predstavilo se je 17 enot žive kulturne dediščine, ki jih je Delovna skupina Koordinatorja prepoznala kot ustrezne za vpis v register, in ena že vpisana enota (Križnar 2010: 10). Vsi sodelujoči so predstavljeni tudi v publikaciji *Živa kulturna dediščina se predstavi*, ki jo je ob srečanju izdalo Slovensko etnološko društvo.

Koordinator je v letih 2009 in 2010 izdelal osem video enot slovenske nesnovne dediščine v dolžini od štiri do deset minut, ki so bile pripravljene kot vizualne priloge Registra žive kulturne dediščine. Gradivo zanje je bilo večinoma vzeto iz arhiva Avdiovizualnega laboratorija ZRC SAZU, delno pa je bilo posneto na novo. Šest enot¹¹ je bilo leta 2010 predstavljenih na Dnevih etnografskega filma v Ljubljani (Križnar 2010a: 10). Znotraj istega filmskega festivala je bila leta 2011 v Slovenskem etnografskem muzeju okrogla miza z naslovom *Vizualna produkcija*

⁸ <<http://www.zkds.si/?q=node/8>> [20. 4. 2011].

⁹ Člani: Andrej Brencce, Zvona Ciglič, Marjutka Hafner, Katja Hrobat, Karla Kofol, Ksenija Kovačec Naglič, Zvezdana Koželj, Urša Šivic, Tatjana Vokić in Nena Židov.

¹⁰ <<http://www.zkds.si/?q=node/8>> [20. 4. 2011].

¹¹ Kapélska godba, Izdelava maske: Ta grdi, Bistrške škuorke, Priprava slame, Pokrivanje strehe in Lončarstvo Štefan Zelko. Producent vseh enot je Avdiovizualni laboratorij Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU.

nesnovne kulturne dediščine, kjer so predstavniki iz Italije, Španije, Makedonije in Slovenije izmenjali izkušnje v zvezi z avdiovizualnim beleženjem nesnovne kulturne dediščine (Križnar 2011: 50–51). Okroglo mizo je vodil Naško Križnar.

Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU je znotraj ciljnega raziskovalnega projekta *Register nesnovne kulturne dediščine kot del enotnega registra kulturne dediščine* (2006–2008) in v času, ko je izvajal naloge Koordinatorja varstva žive kulturne dediščine (2009–2010), opravil pomembno delo pri identificiranju, dokumentiranju, preučevanju, vrednotenju in interpretaciji nesnovne dediščine, postavil je temelje slovenskega Registra žive kulturne dediščine in pripravil vse potrebno za delovanje Registra. Spodbujal je izmenjave mnenj med strokovnjaki s področja nesnovne dediščine in deloval na popularizaciji in širjenju védenja o nesnovni dediščini v lokalnih okoljih na slovenskem etničnem ozemlju.

Prenos koordinatorskega dela nesnovne kulturne dediščine na Slovenski etnografski muzej

Zaradi racionalizacije dejavnosti v aktualnih gospodarskih razmerah je Ministrstvo za kulturo v letu 2011 opravljanje naloge Koordinatorja dodelilo Slovenskemu etnografskemu muzeju.¹² Direktorat za kulturno dediščino je novemu koordinatorskemu delu za leto 2011 določil naslednje prioritete:

- Pregled in vrednotenje obstoječih predlogov za vpis v register žive dediščine.
- Izbor enot žive dediščine, ki so primerne za morebitno nominacijo za Unescov Reprezentativni seznam nesnovne dediščine človeštva (največ pet enot).
- Strokovna opredelitev do pobude občine Škofja Loka, da se na Unescov Reprezentativni seznam vpiše Škofjeloški pasijon.
- Strokovno sodelovanje z MK pri razglasitvi za živo mojstrovino državnega pomena za izbrane enote, ki bodo predlagane za vpis na Unescov Reprezentativni seznam nesnovne dediščine.
- Strokovno sodelovanje pri vzpostavitvi registra na MK.
- Valorizacija novih enot žive dediščine.
- Popularizacija žive dediščine.
- Izmenjava izkušenj s kolegi s Hrvaške.
- Dokumentacijsko varstvo.

Ostale naloge koordinatorskega dela žive dediščine.¹³

Slovenski etnografski muzej v sodelovanju z Ministrstvom za kulturo nadaljuje z izvajanjem nalog Koordinatorja varstva žive kulturne dediščine v smeri, ki jo je začrtal prejšnji koordinatorski delavec. Sestavljen je delovni skupni strokovnjakov

¹² Pismo Ministrstva za kulturo z dne 19. 11. 2010, naslovljeno na Znanstvenoraziskovalni center SAZU; Sklep ministrice za kulturo o koordinatorskem delu žive dediščine 62600-1/2011/1 z dne 27. 1. 2011.

¹³ Pismo generalne direktorice Direktorata za kulturno dediščino, naslovljeno na Slovenski etnografski muzej z dne 9. 3. 2011.

s področja nesovne dediščine iz različnih ustanov, ki bo ocenjevala prispele prijave za vpis v Register. Prevetril je nekatere dokumente in postavil novo spletno stran Koordinatorja (<http://www.nesovnadediscina.si>). Sodeluje pri postopkih razglasitve živih mojstrov in oblikovanju predlogov nominacij za vpis na Unescov Reprezentativni seznam nesovne dediščine človeštva. Še naprej bo evidentiral tudi nesovne dediščine Slovencev zunaj državnih meja in skrbel za vzpostavitev stikov z odgovornimi ustanovami. Ohranjal in vzpostavljaj bo stike z nosilci nesovne dediščine, jim svetoval glede varovanja in sodeloval pri izobraževanju ter pomagal pri prijavljanju.¹⁴ Potrebno pa bo evidentirati tudi enote nesovne kulturne dediščine, ki bi jih lahko na Unescovo listo nominirali skupaj s sosednjimi državami. Nena Židov se je kot zastopnica Koordinatorja udeležila *Fifth Annual Seminar on Intangible Cultural Heritage in South-Eastern Europe: From National Implementation to Regional Cooperation*. Na seminarju, ki je potekal od 11. do 14. maja 2011 v Beogradu, je predstavila dosedanje delo na področju varovanja nesovne kulturne dediščine v luči Unescove Konvencije in nastajanje nacionalnega Registra žive kulturne dediščine. Zastopnik muzeja Andrej Dular se je 4. junija 2011 udeležil mednarodne delavnice *Živa dediščina v Porabju: beleženje, komentiranje in ohranjanje*, ki jo je v Slovenskem kulturnem in informacijskem centru v Monoštru organiziralo Slovensko etnološko društvo. 13. junija 2011 je bil prvi sestanek (nove) Delovne skupine Koordinatorja.¹⁵ Stekle so priprave za vpis novih enot v Register.

Registrirane enote slovenske nesovne kulturne dediščine

Do junija 2011 je na naslov (prejšnjega in sedanjega) koordinatorja prispelo nekaj pobud in več kot šestdeset prijav, od katerih jih je bilo s strani Delovne skupine še v letu 2010 sedemnajst prepoznanih kot ustreznih za vpis v register, nekatere pa je bilo potrebno dopolniti. Trenutno je edina enota v Registru žive kulturne dediščine Škofjeloški pasijon, vpisan 15. 12. 2008. V letu 2011 so na pobudo Občine Škofja Loka in v sodelovanju Ministrstva za kulturo, Koordinatorja (SEM) in Občine Škofja Loka stekle priprave za razglasitev Škofjeloškega pasijona za živo mojstrovino in za njegovo nominacijo na Unescov Reprezentativni seznam nesovne kulturne dediščine človeštva.

V Avstriji je Unescova konvencija vzpodbudila delovanje slovenskega Inštituta Urban Jarnik v Celovcu k preučevanju nesovne dediščine tamkajšnjih Slovencev. Inštitut je bil med letoma 2006–2008 aktivno vključen tudi v priprave na slovenski register, ki jih je izvajal Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU (Piko-Rustia 2009: 32–33). Ko je Avstrija leta 2009 ratificirala Unescovo Konvencijo

¹⁴ Program dela za leto 2011: izvajanje nalog Koordinatorja varstva žive kulturne dediščine v Slovenskem etnografskem muzeju.

¹⁵ Člani: Janez Bogataj, Andrej Brence, Andrej Dular, Tatjana Erzen, Vito Hazler, Karla Kofol, Ksenija Kovačec Naglič, Zvezdana Koželj, Ivica Križ, Naško Križnar, Rebeka Kunej, Jelka Pšajd, Adela Ramovš, Bojana Rogelj Škafar, Polona Sketelj, Inja Smerdel, Nena Židov.

o varovanju nesnovne kulturne dediščine, je bila med prvimi dvajsetimi vlogami za vpis na listo nesnovne dediščine tudi vloga tamkajšnjih slovenskih društev in posameznikov, ki so se zavzemali za vpis slovenskih ledinskih in hišnih imen. Predstavnica Inštituta Urban Jarnik Martina Piko-Rustia je na osnovi izkušenj, ki si jih je pridobila pri sodelovanju pri nastajanju slovenskega registra, lahko pomagala članom društev in posameznikom pri pripravi vloge. Aprila 2010 so bila slovenska ledinska in hišna imena vpisana v Unescov seznam nesnovne dediščine v Avstriji (Piko-Rustia 2009: 32–33).

Za konec

V zvezi z Registrom žive kulturne dediščine obstaja (vsaj med nekaterimi strokovnjaki) več dilem. Začnejo se pri terminu *živa dediščina*, ki se pojavlja v Zakonu o varstvu kulturne dediščine (2008), čeprav ne ustreza angleškemu terminu *intangible heritage*. Tako prihaja do situacij, ko je govora o *živi nesnovni dediščini*, in ni malo tistih, ki menijo, da bi bilo potrebno termin *živa dediščina* v zakonu nadomestiti z *nesnovna dediščina*. Nekateri strokovnjaki se tudi sprašujejo, če register ne pomeni “zamrznitve” nesnovne dediščine in onemogočanja njenega procesa spreminjanja in prilagajanja “novim časom” oziroma “vtikanje strokovnjakov” v kulturne procese, kakršnim smo bili na Slovenskem priča v preteklosti, in odločanja o tistih “pravih, pristnih”. Prav tako nekatere skrbi, da bodo vpisi v Register (preveč) izkoriščeni v komercialne namene. Ob pregledovanju prispelih prijav za Register se pojavljajo tudi vprašanja kot na primer koga ali kaj pravzaprav varujemo – pojav ali nosilce. Posledično se seveda pojavlja dilema, ali naj enote nesnovne kulturne dediščine vstopajo v register po posameznih nosilcih ali kot pojav s podrejenimi nosilci. Prav tako se pojavljajo težave v zvezi z vpisovanjem pojavov, ki so vezani na širše kulturne prostore. Problem predstavljajo tudi na novo oživljene dediščinske prvine, katerih nosilci so danes le še folklorne skupine ali se izvajajo v okvirih turističnih prireditev. Vprašljive pa so v nekaterih primerih lahko tudi avtorske pravice in zastopniki nosilcev. Bržkone so omenjene in podobne dileme tudi razlog, da ne hitimo z vpisovanjem v Register, dokler ne razrešimo vsaj nekaterih od omenjenih vprašanj. Je pa res, da se s podobnimi problemi ubadajo tudi druge države podpisnice Konvencije, zato so zelo dobrodošle medsebojne izmenjave izkušenj.

Razpravo o omenjenih in drugih dilemah, povezanih z nesnovno dediščino, njenem varovanju in nastajajočemu registru “žive dediščine” smo želeli vzpodbuditi leta 2010 v muzejski periodični publikaciji *Etnolog*. Žal pa je bil odziv avtorjev dokaj skromen. Peter Simonič (2010) se je ukvarjal nekaterimi metodološkimi in konceptualnimi težavami pri preučevanju nesnovne dediščine v varovanih območjih narave, Bojan Knific (2010) in Rebeka Kunej (2010) pa sta se ukvarjala s folkloriziranjem plesnega izročila. V objavljenih člankih so prišla med drugim do izraza vprašanja v zvezi s plesnim izročilom in Registrom: “ali bi vanj sodile primarne, sekundarne ali terciarne oblike plesnega izročila, morda tudi prvine plesnega izročila, ki živijo zgolj v folklornih skupinah” (Knific 2010: 130).

Obstaja tudi bojazen, da bi lahko vpis plesa v Register okrnil “njegov nadaljnji razvoj, njegovo nenehno poustvarjanje in prilagajanje estetiki in okusu trenutnim izvajalcem in skupnosti” (Kunej 2010: 145).

V zadnjih nekaj letih so se z nesnovno kulturno dediščino v luči Unescove Konvencije pri nas ukvarjali predvsem Ministrstvo za kulturo RS, Inštitut za Slovensko narodopisje ZRC SAZU, Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, Slovenski etnografski muzej, Slovensko etnološko društvo, Slovenska nacionalna komisija za Unesco in Slovenski odbor ICOM-a. V bodoče bo vsekakor potrebno obstoječo mrežo razširiti še na druga ministrstva in vladne in nevladne ustanove. Sklenemo lahko, da je bilo na Slovenskem na področju nesnovne kulturne dediščine in njenega Registra že veliko storjenega, vsekakor pa nas veliko strokovnega razmisleka in dela še čaka.

290

LITERATURA IN VIRI

B.n.a.

2009 Sklepi, predlogi in usmeritve, oblikovani na mednarodni konferenci Slovenskega etnološkega društva Živeti z dediščino. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 49, št. 3-4, str. 117-119.

ČEPLAK MENCIN, Ralf

2004 Neotipljiva kulturna dediščina: Unesco in etnografski muzeji. *Etnolog* 14, str. 245-256.

HAZLER, Vito

2005 Nesnovna kulturna dediščina Slovenije. V: *Nesnovna kulturna dediščina*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Str. 5-7.

KNIFIC, Bojan

2010 Folkloriziranje plesnega izročila: prostorske, časovne in družbene razsežnosti ljudskih in folklornih plesov. *Etnolog* 20, str. 115-134.

KOCEJ RUS, Sonja

2005 Slovenski etnografski muzej v letu 2004. *Etnolog* 15, str. 409-429.

2006 Slovenski etnografski muzej v letu 2005. *Etnolog* 16, str. 317-337.

KOŽELJ, Zvezda

2005 Nesnovna kulturna dediščina in njeno varstvo. V: *Nesnovna kulturna dediščina*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Str. 8-12.

KRIŽNAR, Naško

2009 Register nesnovne dediščine: oris ciljnega raziskovalnega projekta. V: *Kulturna dediščina kot priložnost za slovensko-avstrijsko čezmejno sodelovanje* / [ur. M. Fister in J. Stergar]. Ljubljana: Klub koroških Slovencev. (Koroški vestnik 43, št. 1/3). Str. 55-69.

2010 Nastajanje registra žive kulturne dediščine v Sloveniji. V: *Živa kulturna dediščina se predstavi* / [ur. N. Križnar]. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. Str. 8-10.

2010a Vizualne priloge Registru žive kulturne dediščine. V: *Dnevi etnografskega filma = Days of Ethnographic Film, Ljubljana, Slovenia, 5.-7. Maj 2010* / [ur. N. Valentinčič Furlan]. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. Str. 10.

2011 Visual documentation of intangible cultural heritage = Vizualna dokumentacija nesnovne kulturne dediščine. V: *Dnevi etnografskega filma - DEF, 7.-11. marec 2011 = Days of Ethnographic Film - [DEF], March 7-11, 2011* / [ur. N. Križnar]. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. Str. 50-51.

KUNEJ, Rebeka

2010 Staro na nov način: ljudska plesna dediščina in folklorne skupine. *Etnolog* 20, str. 135-148.

PIKO-RUSTIA, Martina

2009 Vprašanja nesnovne dediščine pri Slovencih na Koroškem in v preostalem zamejstvu. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 49, št. 1/2, str. 132–134.

2010 Slovenska ledinska in hišna imena sprejeta v Unescov seznam nesnovne dediščine v Avstriji. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 50, št. 1/2, str. 74–75.

2011 Slovenska ledinska in hišna imena v avstrijskem seznamu Unescove nesnovne dediščine. *Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu*, str. 50–53.

REGISTER nesnovne dediščine

2008 *Register nesnovne dediščine kot del enotnega registra kulturne dediščine: CRP "Konkurenčnost Slovenije 2006–2013": šifra projekta V6-0276: zaključno poročilo*. Ljubljana: [Inštitut za slovensko narodopisje]. <http://www.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/raziskave-analize/dediscina/CRP_register_nesnovne_dediscine_2008-10-15.pdf> [20. 4. 2011].

SIMONIČ, Peter

2010 Nesnovna dediščina varovanih območij narave. *Etnolog* 20, str. 101–114.

SLAVEC GRADIŠNIK, Ingrid

2004 Mednarodni dan muzejev v Slovenskem etnografskem muzeju. *Etnolog* 14, str. 260–266.

ZAKON o ratifikaciji

2008 Zakon o ratifikaciji Konvencije o varovanju nesnovne kulturne dediščine (MKVVKD). *Uradni list Republike Slovenije* 18, št. 1 (8. 1.), str. 16–26. <http://zakonodaja.gov.si/rpsi/r06/predpis_ZAKO5016.html> [17. 5. 2011].

ZAKON o varstvu

2008 Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1). *Uradni list Republike Slovenije* 18, št. 16 (15. 2.), str. 1121–1145. <http://zakonodaja.gov.si/rpsi/r04/predpis_ZAKO4144.html> [20. 4. 2011].

ZDRAVIČ POLIČ, Nina

2004 Slovenski etnografski muzej in Unescova Konvencija o varstvu neopredmetene kulturne dediščine. *Etnolog* 14, str. 257–259.

SUMMARY

FROM UNESCO'S CONVENTION FOR THE SAFEGUARDING OF THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE TO THE REGISTER OF LIVING CULTURAL HERITAGE IN SLOVENIA

UNESCO's Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage was adopted in 2003. Soon afterwards the responsible institutions in Slovenia started to reflect and consider the intangible heritage in the light of the convention. In 2005, the Institute for the Protection of the Cultural Heritage of Slovenia published *Nesnovna kulturna dediščina* (Intangible cultural heritage). In 2006–2008, the Institute of Slovenian ethnology, SRC, SASA carried out the project *Register of the intangible cultural heritage as part of the unified register of cultural heritage* and prepared guidelines for establishing the Register of the intangible cultural heritage in Slovenia as part of the project. In 2008, the Act on the Ratification of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage came into force and in the same year also the new Cultural Heritage Protection Act (ZVKD-1), which includes, in addition to the movable and immovable heritage, also the intangible heritage, for which it uses the term *living heritage*. The act determines the contents, the procedure for entry in the register, and the proclamation of living masterpieces. The Register of living cultural heritage is the responsibility of the Directorate for the Protection of the Cultural Heritage with the Ministry of Culture and the Coordinator of the protection of the living cultural heritage, who is granted authorisation for carrying out state public service following a public tender. In 2009–2010, the task of

Coordinator was carried out by the Institute of Slovenian Ethnology, SRC, SASA, with Naško Križnar as the Coordinator's representative. Due to down-sizing of its activities, the Ministry of Culture transferred the coordinatorship to the Slovene Ethnographic Museum in 2011; the museum will continue the activities in accordance with the guidelines adopted by the previous coordinator. To date around 60 applications have been submitted for entry in the register, but only one unit has actually been entered. The reasons for the slow procedure are among others professional dilemmas related to the protection and the register of intangible heritage.

RAZSTAVE
EXHIBITIONS

COCKTA – PIJAČA VAŠE IN NAŠE MLADOSTI
Občasna razstava Slovenskega etnografskega muzeja

293

Izkaznica razstave:

Ime: Cockta – pijača vaše in naše mladosti: o dediščini slovenskih blagovnih znamk

Vrsta: občasna pregledna razstava

Gradivo za razstavo: Miro Slana (Fabianova muzejska trgovina), Droga Kolinska, d. d., Blaž Pišek, Janez Damjan, Matjaž Deu, Martin Zelinka, Leo Zelinka, Boris Voje, Jaka Judnič, Ljuba Šimenc, Igor Pirc, Gregor Avsec, Sergej Pavlin, Erika Šalamun Vagaja, Aljoz Pavkovič, Vinko Andlovec, Elan, d. o. o., Gorenje gospodinjski aparati, d. d., Zavod Radio Študent, Olimpijski komite Slovenije, Smučarska zveza Slovenije, Agencija Rogač RMV, Agencija Futura, Telekom, Pivovarna Laško, Arhitekturni muzej Ljubljana, Ljudski muzej Nanija Poljanca, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, NUK, RTV Slovenija, Slovenski etnografski muzej

Lokacija: Slovenski etnografski muzej

Čas: 17. 6. 2010–5. 10. 2010

Kustosinja: Adela Ramovš

Sokustosinja: Nina Zdravič Polič

Oblikovalka: Mojca Turk

Koordinatorica: Nina Zdravič Polič

Publikacije: COCKTA – pijača vaše in naše mladosti : o dediščini slovenskih blagovnih znamk / [urednica kataloga Adela Ramovš; fotografije Marko Habič]. Ljubljana : Slovenski etnografski muzej, 2010, 89 str. : ilustr.

COCKTA – pijača vaše in naše mladosti : razstava o dediščini slovenskih blagovnih znamk v Slovenskem etnografskem muzeju, 17. junij – 30. september 2010 / [uredila] Nina Zdravič Polič. Ljubljana : Slovenski etnografski muzej, 2010. 1 zgibanka ([8] str.)

Število obiskovalcev: 3151

Spremljajoče prireditve: Posvet *Dediščina slovenskih blagovnih znamk: refleksije in perspektive*, 21. 9. 2010; organizatorja Slovenski etnografski muzej, Društvo za marketing Slovenije

294

V Slovenskem etnografskem muzeju hranimo predmete številnih slovenskih in tujih blagovnih znamk. Ti so del zbirk, ki jih kustosi obravnavamo glede na njihovo funkcijo, uporabnost, nastanek itn. Na pobudo Društva za marketing Slovenije smo leta 2009 začeli z načrtnim zbiranjem gradiva o slovenskih blagovnih znamkah, ki so del naše dediščine. Nekaterih med njimi ni več, druge so še, dnevno pa nastajajo nove glede na potrebe tržišča. Z razstavo o dediščini slovenskih blagovnih znamk v Slovenskem etnografskem muzeju smo želeli opozoriti na pomembnost ohranjanja te vrste dediščine, s poudarkom na izbrani blagovni znamki Cockta. Pri zbiranju gradiva smo k sodelovanju prek različnih medijev¹ povabili ljudi, naj podarijo ali posodijo za razstavo predmete, ki jih hranijo doma, in nam zaupajo svoje zgodbe in spomine na Cockto. Odziv bralcev in poslušalcev je bil dober, kar samo dokazuje, da smo se dotaknili izredno žive in mikavne teme. Tudi različni mediji so kljub občasni zadržanosti do prispevkov o muzejih in dediščini pokazali izreden interes za poročanje² o razstavi. Zbiranje gradiva je potekalo postopoma. Ljudje so prinašali različne predmete, največ gradiva pa je bilo o Cockti. Nekatere predmete so nam podarili in tako je začela nastajati tudi zbirka slovenskih blagovnih znamk v Slovenskem etnografskem muzeju.

Poleg kustosinje razstave Adele Ramovš in sokustosinje Nine Zdravič Polič so pri pripravi razstave svoje znanje prispevali tudi dr. Bojana Rogelj Škafar, dr. Janez Bogataj, dr. Žarko Lazarevič in Janez Damjan.

Zgodba o Cockti je bila sestavljena na podlagi številnih pogovorov, časopisnih člankov, osebnih zapisov informatorjev, iskanja predmetov in ankete³, izvedene med vsemi generacijami. Marsikaj je ostalo še neraziskano in neodkrito, kajti slabih 60 let dolga doba blagovne znamke je čas, ko se je marsikaj izgubilo, pozabilo, a k sreči tudi ohranilo. Ne gre le za predmete, ki pričajo o snovni dediščini blagovne znamke, jo postavljajo v preteklost in sedanjost ter so hkrati dokaz in odsev njenega razvoja, pomemben del je tudi nesnovna dediščina⁴, kamor sodijo pripovedi ljudi, njihovi spomini, prakse, predstavitve, izrazi, znanja, veščine. Ti so različni, a se dopolnjujejo. Žal je nekaj glavnih akterjev, ki so sodelovali pri izdelavi Cockte, že pokojnih⁵. Tako so edini vir njihovi potomci, poznejši soustvarjalci omenjene blagovne znamke. Kljub trudu se nam ni posrečilo spoznati in vključiti vseh pomembnih udeležencev

¹ Časopis *Delo*; Radio Slovenija, 1. program; Radio Študent; Televizija Slovenija, 1. program; spletne strani SEM.

² Mediji so namreč veliko poročali o razstavi, ko še ni bila postavljena.

³ Anketo je izvedla Ana Beno, absolventka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo FF Univerze v Ljubljani.

⁴ Leta 2008 je bila v Sloveniji sprejeta Konvencija o varovanju nesnovne kulturne dediščine.

⁵ Direktor podjetja Slovenijavino, Ivan Deu, je po pripovedovanju v podjetje iz Amerike prinesel kokakolo in odločili so se izdelati podobno pijačo za domače tržišče. V Slovenijavino je bil takrat zaposlen tudi Emerik Zelinka. Z znanjem, ki si ga je predhodno pridobil v podjetju očeta Emerika Zelinke, je razvil recept za kokto.

pri njenem razvoju (tehnološkem, promocijskem, vodilnem, idejnem), saj je v slabih šestih desetletjih dejavno sodelovalo veliko število ljudi. Večina tistih, s katerimi smo se pogovarjali, je izredno čustveno navezana nanjo. Pomembno vlogo pri ohranjanju gradiva o Cockti imajo zasebni zbiralci (predvsem Miro Slana, ki vodi Fabianijevo muzejsko trgovino), ki v svojih zbirkah hranijo predmete, plakate, članke in fotografije. Več časa bi vsekakor prineslo še več novih ugotovitev, zbranega gradiva, interpretacij. Med pripravo razstave sem slišala, kako so se nekateri spraševali, ali Cockta res *že* sodi v muzej? Odgovor so dobili 17. junija 2010, ko je bilo slovesno odprtje razstave z naslovom: Cockta – pijača vaše in naše mladosti: o dediščini slovenskih blagovnih znamk. Na razstavi so bile poleg Cockte predstavljene tudi nekatere druge slovenske blagovne znamke: Elan, Stol, Gorenje, Ilirija, Radenska, Peko, Pivovarna Laško, Telekom, Emo Celje.

O pomenu razstave so strokovnjaki razglabljali na posvetu⁶ ob zaprtju razstave konec septembra 2010, kjer so bile izpostavljene refleksije in perspektive dediščine slovenskih blagovnih znamk.

Različni pogledi na ohranjanje dediščine slovenskih blagovnih znamk so objavljeni tudi v katalogu, ki je izšel ob razstavi, in osvetljujejo pomen slovenskih blagovnih znamk.

Adela Pukl

---

⁶ 21. 9. 2010 sta SEM in Društvo za marketing Slovenije organizirala posvet z naslovom: Dediščina slovenskih blagovnih znamk: refleksije in perspektive.

Sergej Pavlin je oblikoval vrsto promocijskih izdelkov, kot so embalaža za nošenje šestih stekleničk, poslikava kamionov za razvažanje kokte, dopisni papir, voziček z ledom, kombinezone za promocijo v Planici in vrsto skic za plakat. Med njimi so tudi predstavljene. Zanimivo je, da je že leta 1952 narisal severnega medveda, ki pije kokto, a so njegov predlog takrat zavrnili. Severnega medveda pa si je za svojo ikono dobrih 40 let pozneje (1993) izbrala Coca-Cola (foto Matej Pukl).

Prvič je bila Cockta predstavljena v Planici leta 1953 z vrhunsko domišljenim in organiziranim promocijskim dogodkom. Za tiste čase je bila propagandna akcija nekaj povsem novega. In ravno to je glavni razlog, da se gradivo, časopisni članki, spomini, trenja, nasprotja in zgodbe nanašajo in vedno znova vračajo prav k tem začetkom (foto Matej Pukl).

Sodobni promocijski izdelki Cockte
(foto Matej Pukl).

Slovenske blagovne znamke na razstavi: Ilirija, Stol Kamnik, Emo Celje (foto Matej Pukl).

NOVE PRIDOBITVE
NEW ACQUISITIONS

PO FOTOGRAFSKIH POTEH SRBSKE
 IN HRVAŠKE EPIKE

Ob donaciji fotografij iz zapuščine prof. dr. Matije Murka
 in ob 150-letnici znanstvenikovega rojstva

299

Jeseni 2010 je Slovenski etnografski muzej prejel donacijo fotografij iz zapuščine Matije Murka (1861–1952), enega od utemeljiteljev in začetnikov sodobne etnologije na Slovenskem, in njegovih sinov Vladimirja, največ pa Stanislava, ki sta očeta spremljala med letoma 1930 in 1932 na njegovem potovanju po Balkanu z namenom raziskati srbsko in hrvaško ljudsko epiko. Na odpravi sta sinova skrbela za tehniko: za snemanje pesmi s fonografom na voščene valje in za fotografiranje pevcev, godcev ter nasploh življenja v krajih, ki so jih obiskali. Plod tega pomembnega raziskovalnega dela je monografija, ki jo je izdala Jugoslovanska akademija znanosti in umetnosti v Zagrebu leta 1951 pod naslovom *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike*. V drugem zvezku je objavljena tudi večina našemu muzeju podarjenih fotografij. Izjemen fond nekaj manj kot 1.100 fotografij je Slovenskemu etnografskemu muzeju podaril Stanislavov sin Matija Murko. Fotografije so shranjene v dokumentacijskem oddelku SEM, od jeseni 2011 pa so tudi že dostopne na spletni strani muzeja.

Fonografiranje v Nikšiču, na levi sta Matija Murko in Mirko Nikčević, ob fonografu Vladimir Murko, ki snema pevca Petra Koprivico, bolničarja banovinske bolnišnice, 1930. (Dokumentacija SEM)

Matija in Stanislav Murko na poti domov po uspešno zaključenem terenskem delu poleti leta 1932. Na fotografiji se zrcali naklonjen odnos med ostarelim očetom in mladim sinom, ki je ravno končal študij. (Dokumentacija SEM)

Slovenski filolog, etnolog in literarni zgodovinar Matija Murko se je rodil pred 150 leti, 10. februarja 1861, na Drstelji pri Ptujju. Študijska pot ga je vodila na Dunaj, kjer je študiral germanistiko in slavistiko. Po doktoratu iz germanistike se je študijsko izpopolnjeval v Moskvi, ob vrnitvi na Dunaj pa je postal docent za slovansko filologijo na filozofski fakulteti dunajske univerze. Zatem je postal redni profesor za slovansko filologijo na univerzi v Gradcu, nato je nekaj let predaval na filozofski fakulteti v Leipzigu. Upokojitev je dočakal kot visoko cenjen praški profesor, kjer je na filozofski fakulteti Karlove univerze zasedal mesto rednega profesorja za jugoslovanske jezike in književnosti. V tem času se je, tudi s pomočjo Murka, ustanovil Slovanski ustav – Slovanski inštitut, kjer je bil med letoma 1932 in 1941 Murko njegov predsednik (Hartman 2002).

Tako kot so bili pri romanskih in germanskih narodih v začetku povečini pobudniki in glavni predstavniki etnološkega dela filologi, ki jih je spoznavanje jezika in slovstva približalo ljudstvu, je tudi Murko verjel, da je potrebno jezik in slovstvo združevati z raziskovanjem ljudske kulture, ki tvori skupaj z jezikoslovjem in slovstvom enoto (Novak 1986: 244).

Murkovo raziskovalno delo je bilo ves čas obrnjeno tudi k izbranim temam iz snovne (npr. stavbarstvo, poljedelska orodja) in duhovne kulture (poleg pesemskega izročila še npr. šege ob grobu). Leta 1909 je ustanovil filološko in kulturnozgodovinsko revijo *Wörter und Sachen*, leta 1912 je prevzel vodenje Odbora za nabiranje slovenskih narodnih pesmi, kar je bil slovenski del velike zbirke *Ljudska pesem v Avstriji*.

Murko je že v “Naukih za Slovence” pozival: “Cele skupine je fotografovati ter opazovati, kje in kako ljudstvo živi, kaj dela, kako gospodari na svoji ali tuji zemlji ...”

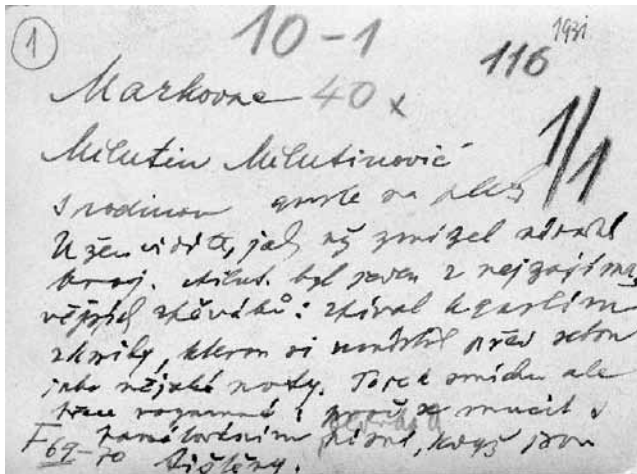
(Murko 1896: 133–134), česar pa sam ni prakticiral vse do svoje raziskave ljudske epike v letih med 1930 in 1932. Murko je na to popotovanje odšel dobro pripravljen in je pri tem uporabljal zelo široko paleto različnih načinov dokumentiranja, kot so terensko snemanje zvočnih zapisov na fonograf, zapisovanje, fotografiranje, in sicer ne le pevcev ter pripovedovalcev, ampak tudi kontekstov njihovega pripovedovanja in petja. Murko v svojih *Spominih* še dve desetletji po končani raziskavi poudarja: “Pevci so prihajali sami, ker so tekmovali za svojo slavo, toda najbolj je nanje učinkovalo, da smo jih fotografirali in vzorce njihovega petja fonografirali, tako, da so mogli sami sebe poslušati” (Murko 1951: 229).

Murko je s svojimi raziskavami ljudske pesmi na Blakanu začel že leta 1909 in se je tja večkrat vračal, pospešil pa jih je v letih med 1930 in 1932. To potovanje je potekalo skupaj več kot osem mesecev. Leta 1930 je v triinpolmesečni raziskavi obšel del severozahodne Srbije, vzhodno Bosno ter odšel preko Sarajeva še v Dalmacijo in Črno Goro, nato pa dalje v Metohijo, “Staro Srbijo” (Kosovo) in vzhodni del Novopazarskega Sandžaka. Leta 1931 je bil na terenu dva meseca in pol. V tem času je raziskoval pesemsko izročilo v jugozahodni Srbiji, v jugovzhodni Bosni in v delu južne Dalmacije. Z raziskavami leta 1932 v Dalmaciji, Boki Kotorski in Črni Gori je Murko zaključil svoje zelo uspešno terensko delo. S tem je potrdil svoje izjemne sposobnosti sodelovanja in dobrega načina dela z domačini. Kot sam pravi, mu je pot do ljudi odpirala marsikje prav fotografija oz. obljuba, da bodo fotografirani dobili posnetke (Murko 1951: 23). Večina fotografij iz zadnje triletne terenske raziskave, ki jih je posnel v glavnem sin Stanislav¹, je bila objavljena v drugem delu knjige dr. Matije Murka *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike*, ki jo je izdala Jugoslovanska akademija znanosti in umetnosti v Zagrebu leta 1951. V njenih arhivih naj bi se leta 1967 po pričevanju sina Vladimirja Murka, ki navaja kot vir članek Maje Bošković Stulli (Bošković Stulli 1966: 286), nahajali tudi originalni stekleni negativi s terena in iz njih razvite fotografije (Murko 1967: 183). Po nekaterih pričevanjih naj bi se tam gradivo nahajalo tudi danes.

Donacija g. Matije Murka zajema posamezne fotografije in fotografije, nalepljene na albumskih listih, ki so nekoliko bolj osebne, družinske narave. Oznake na zadnji strani fotografij so identične zaporednim številkam v drugem delu monografije *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike*. Podatki na zadnji strani fotografij so v češčini. Kot rečeno, je Murko od leta 1920 pa vse do svoje smrti leta 1952 živel in delal v Pragi in je pri svojem delu uporabljal češčino. Dodatno pojasnjujoči so komentarji k fotografijam v albumu, ki nam поближе slikajo razmere, kontekst in pomen nastanka posnetkov.

---

¹ Kot že omenjeno, je od začetka očeta na poti spremljal sin Vladimir in posnel tudi nekaj fotografij in valjev iz leta 1930, vse ostale pa je posnel Stanislav Murko, ki je potem zvesto do konca pomagal očetu pri delu na terenu.

Ena izmed objavljenih fotografij v drugem delu monografije *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike* in njen komentar v češčini na zadnji strani, ki predstavlja ljudskega pevca in njegovo domače okolje v Markovcu v Srbiji, 1931. (Dokumentacija SEM)

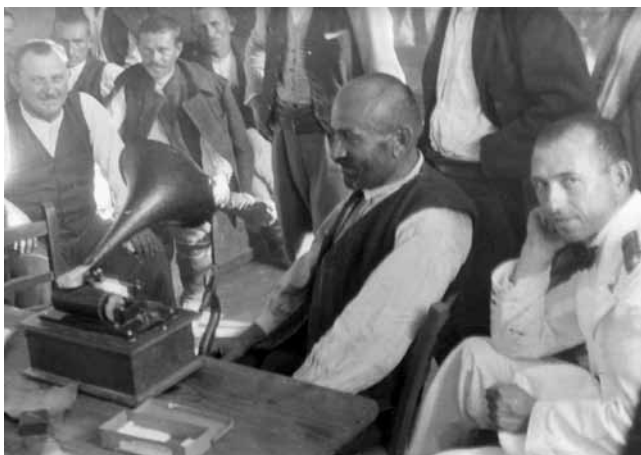
Prvič je posebej na Murkovo fotografsko delo na poti po Balkanu opozoril Naško Križnar v leta 1996 izdani monografiji *Vizualne raziskave v etnologiji*, poglobljeno pa je njegov doprinos obravnaval v češkem časopisu *Slavia*, katerega 1. zvezek iz leta 2003 je v celoti posvečena Matiji Murku in njegovemu delu na področju slovanske filologije. Slavio vse od Murkovih časov izdaja Slovanski inštitut v Pragi. Križnar je opozoril na velik pomen fotografije v kontekstu raziskave in postavil Murka ob bok tedanjim najeminentnejšim raziskovalcem, kamor je nedvomno tudi sodil. Matija Murko je namreč s pozivanjem k celostnemu proučevanju ljudske kulture ustvaril pogoje za uporabo fotografije pri terenskih raziskavah že leta 1896; Križnar nadaljuje, da na podlagi te objave lahko vrednotimo njegov prispevek k terenski fotografiji kot inovativen in do danes neprešežen (Križnar 2003: 101).

*Moja potna oprema:
V naborniku valjki in veliki fotografski aparat,
z vsemi približniki, v rokah fotografski aparat
z „ševakom“, razven tega sem bil „oborožen“ z Leico.*

Fotografija iz albuma, ki ga je uredil Murkov sin Stanislav. Na posnetku je Stanislav z opremo na poti domov iz Budve, 1932. (Dokumentacija SEM)

Poleg fotoaparata je Murko s seboj na potovanje vzel Edisonov fonograf, na katerega mu je sin Stanislav pomagal posneti kar 349 voščenenih valjev epskega petja ter recitacij, guslanja, žalostink in lirskih pesmi v okolju, kjer so resnično živele, kar je bil za tisti čas izjemen dosežek. Tudi pevci so bili nad svojimi izvedbami presenečeni in večina posnetkov je, kljub velikim težavam pri usklajevanju petja in igranja na instrumente, tudi dobro uspela. O pozitivnih reakcijah pevcov je v knjigi zapisanih kar nekaj anekdot (Murko 1951: 536–537). Murkov način snemanja je bil tak, da je pevcem prepustil izvajanje njihove najljubše pesmi, pri čemer je pazil, da se tiste, ki so bile resnično najbolj priljubljene, niso kar naprej ponavljale.

Pevec na fonografu posluša posnetek svojega petja. Budva, 1932. (Dokumentacija SEM)

Fotografiranje nastopajočih, njihovega domačega okolja in bistvo tega dela je Murko pojasnil v posebnem poglavju Fotografije v drugem zvezku dela *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike* (Murko 1951: 556–559). Fotografsko dejavnost je imel za bistveno dopolnitev svojega terenskega dokumentacijskega dela, pri čemer se je zelo trudil ljudi prikazati v čim bolj izvirnem okolju. Pevce in pevke je fotografiral posamezno, v skupinah, nekatere v različnih situacijah, na različnih mestih, ponekod na lokacijah znamenitih epskih krajev. Nekaterih pevcev in pevk žal niso uspeli fotografirati, nekateri so imeli v zvezi s fotografiranjem svoje zahteve ...; posebno težavne so bile ženske: muslimanke so bežale, kristjanke so ušle na konju, čeprav je Murko s seboj nosil tudi manjši fotoaparat Leica, ki ni bil tako opazen. Do sedaj je to poročilo o fotografiranju znano kot prvo in verjetno edino te vrste v slovenski etnologiji. Pri njem gre za refleksijo, kjer izvemo za podatke, ki jih ni omenil nikjer drugod (Križnar 2003: 103).

Miluša Jovanović, pevka iz Podgorice, 1930.
(Dokumentacija SEM)

Ženske pri vodnjaku, Trnovo pod Jahorino, 1931. Prevod Murkovega komentarja na zadnji strani fotografije: V Bosni smo naleteli na več žensk, ki so nosile hlače. (Dokumentacija SEM)

Murku sta bila torej pomembna pevčevo okolje, v katerem je izvajal skladbo, in spremljajoči inštrument. Tako je, če je bilo le mogoče, zajel tudi pevčevo bivalno okolje in življenjske razmere. Ob snemanju so se pogosto zbrali naključni poslušalci različnih družbenih slojev, ki so velikokrat ob nastopajočem tudi fotografirani. S fotografij lahko razberemo, da so pevci prav tako predstavniki zelo različnih slojev družbe: tako inteligence kot kmetov z različno velikim imetjem, obrtnikov itd.

Skupina pevcev s poslušalci v Kolašinu v Črni Gori, 1930. (Dokumentacija SEM)

Za raziskavo epskega petja in pevcev je imela velik pomen tudi kulturna krajina, kjer so pesmi živele. Tako je v Srbiji Murko posnel kar nekaj kulturnih znamenitosti v Sandžaku, Novem Pazarju, "Stari Srbiji", kot je poimenoval današnje Kosovo, in v Črni Gori, na področjih, kjer se v ljudskih pesmih omenjajo številni srednjeveški samostani in cerkve.

Samostan Studenice leta 1931, ki ga je dal postaviti Stefan Nemanja okrog leta 1138. (Dokumentacija SEM)

Ob svojem raziskovanju je Murko mimogrede posnel še marsikateri arhaični element iz življenja tamkajšnjih ljudi, kot so na primer prevažanje vina v mehovih, povsem lesena kolesa vozov, mlatev žita s konjskimi kopiti, čiščenje žita z vetrom, panje iz drevesnega debla, vile, vzete iz narave, itd., pri čemer je poudarjal, da se kulturno stanje teh ozemelj ne sme presojeti po takih prežitkih, saj je ravno napredek tisti, ki potiska ljudsko epiko v pozabo; s tem je napovedal prihod novih, ljudski epiki nenaklonjenih časov.

306

Čebelnjak Arsenije Ružiča iz Previša pri Neumu, 1930 (Dokumentacija SEM)

Nekateri motivi srednjeveških epskih pesmi so bili takrat med ljudmi še živi. S tem mislimo na priljubljeno metanje kamenja z ramen in upodobitve junaških dvobojev, dekliska kola in podobno. Pričevanja o tem je najti tudi na starih bogomilskih nagrobnikih. Fotografije, ki so bile posnete v povsem avtentičnem okolju, se Murku tako zdijo važen vir in spodbuda za etnologe, ki naj preko fotografij proučujejo ljudske plesne, kot je npr. kolo, pa tudi žeganja, sejme, pastirsko življenje na planinah in še posebej rabo ljudske noše, kjer se med drugim kaže tako velik vpliv turške kulture, da jo nosijo tako pravoslavni kot katoliški pevci.

Nekaj težav je bilo s fotografiranjem krajine, saj mu je včasih ponagajalo slabo vreme, pa tudi fotoaparati so večkrat zatajili (imel je pokvarjen objektiv, ki se ga na poti ni dalo popraviti), zato so posnetki večkrat neostri.

V celoti je Murko dal razviti 747 fotografij s svojih potovanj in jih nato skupaj s 696 negativov dal shraniti v Slovanski inštitut v Pragi; ti so bili kasneje poslani v Arhiv Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti v Zagrebu.

Izbor fotografij za knjigo *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike* je potekal tako, da se je izločilo vse tehnično neprimerne ali ponavljajoče se fotografije ter take, ki niso vsebinsko ustrezale. Murko pravi, da se zaveda, da ga je precej pritegnilo fotografiranje etnografskih tem, ki so ga zaznamovale že tudi v preteklosti: stavbarstvo, notranja oprema ipd. Kot navaja, je od 696 fotografij za

objavo odbral 526 najboljših, od katerih so se nekatere v naslednjih desetletjih pri Murkovih zgubile; SEM jih tako hrani 486.

Rogatica v vzhodni Bosni: skupni nastop dveh muslimanskih in dveh pravoslavnih pevcev, 1931. (Dokumentacija SEM)

Pritrditi gre ugotovitvi Naška Križnarja, da v celoti gledano fotografije niso tehnično dovršene, kar bi v tistih časih pravzaprav že lahko pričakovali. V tistem času se je že precej uveljavil tudi barvni film, ki pa se ga Murko ni posluževal (Križnar 2003: 105). Gledano s stališča etnološke in muzejske dokumentacije, pa gradivu vseeno ne gre odrekati njegove enkratnosti, neponovljivosti in izziva, ki ga lahko pomeni za proučevalce Balkana.

Balinovac: romarji so si pripravili bogato kmečko pojedino na prostem, 1931. (Dokumentacija SEM)

Prav tako kot fotografije, so se kot neponovljivi pričevalci danes že zdavnaj pozabljenih izvajalcev in njihovih pesmi Murku zdeli pomembni posneti valji, ki jih je z velikim trudom posnel in prenašal vso pot. Ker so bili iz zelo občutljivega materiala, si je prizadeval najti način, s pomočjo katerega bi se jih galvaniziralo, posnelo na zvočni film ali kako drugače ohranilo kot dragocena pričevanja za nadaljnje proučevanje, kar pa za časa njegovega življenja še ni bilo mogoče. Kakšna je bila usoda posnetih valjev in ob tem zabeleženih besedil, izvemo iz članka sina Vladimirja Murka v Slovenskem etnografu iz leta 1967, kjer navaja, da so se tako valji kot ostalo gradivo precej selili, s čimer so se valji poškodovali in nekateri tudi propadli. Svoje mesto so na koncu našli na Inštitutu za narodno umetnost tedanje Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti v Zagrebu, kjer so jih od skupno 349 uspeli restavrirati, presneti in prepisati le še 129 najboljše ohranjenih. Nadalje Vladimir Murko piše: *“Posnetki so spravljani v arhivu Jugoslovanske akademije, magnetofonski traki pa v Institutu za narodnu umjetnost. Sicer je Akademija dobila tudi (po članku M. Bošković-Stulli v Nar. umjetnosti 1966, str. 286): 1. fotografije in negative (steklene plošče in filme) s potovanj iz leta 1930–1932 skupaj z zapisniki, ki se nanje nanašajo, 2. Murkove potne zapisnice s teh potovanj; 3. deloma poškodovan fonografski aparat ...*

*... V svojem članku (Nar. um. 1963, str. 119) sem opozoril še na to, da obsegajo očetove potne zapisnice 3.418 strani, deloma seveda stenografiranih in zato težko čitljivih, ki obsegajo poleg besedil snemanih pesmi z različnimi variantami številne podatke o pevcih, s katerimi je oče delal, všteti pevce, katerih ni posnel ne na fotografski ne na fonografski aparat. Zapisnice obsegajo tudi precej drugega etnografskega gradiva, ki ga je oče vsaj deloma uporabil tudi v knjigi: *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike – Putovanja u godinama 1930–1932, I, II, Zagreb 1951. Za objavo teh zapisnic se je zavzemal svoječasnno tudi A. B. Lord, ki je v prejšnjih letih posnel v raznih delih Jugoslavije, zlasti v Sandžaku, številne tekste epičnih pesmi z modernim električnim magnetofonskim aparatom, in sicer nekatere, tudi daljše pesmi v celoti, in izdal na podlagi svojihkušenj s srbsko-hrvaško epično pesmijo knjigo *The Singer of Tales, Cambridge 1960, kjer jih uporablja za primerjavo z epičnimi pesmimi drugih narodov, počenši s Homerjem.*”**

Kot piše nadalje tudi Đenana Buturović (Buturović 1999: 69–79), Murko kot znanstvenik svetovnega formata s svojim delom na področju proučevanja južnoslovanske folkloristike, še posebno ustnega izročila, do sedaj še ni bil deležen pravega vrednotenja, predvsem pa ne njegov celovit prikaz življenja ljudske epike, h kateremu je veliko prispevala tudi fotografija, ki jo je poleg zapisanega in posnetega v zelo velikem obsegu objavil v II. delu monografije. V tem obširnem delu je zbral podatke o kar 1.023 ljudskih pevcih, med katerimi ni delal razlik glede na socialni položaj ali vero, temveč je s posebnim zanimanjem proučeval prav izredno dolgoživo muslimansko pevsko izročilo, ki ga je zanimalo ves čas njegovih raziskav na Balkanu med letoma 1909 in 1932 (Buturović 1999: 71).

Donacijo fotografij smo v Slovenskem etnografskem muzeju prevzeli z odprtimi rokami, vendar tudi z odgovornostjo, da jih po eni strani primerno shranimo in po drugi dostojno predstavimo. Kot je bilo že omenjeno, je njihova pričevalnost

zanimiva z več vidikov, predvsem pa zato, ker je na njih zabeleženo življenje izpred več kot osemdesetih let in so verjetno eden redkih pomnikov življenja tistega časa in prostora. Za etnološko in antropološko stroko tako pomenijo velik raziskovalni potencial. Razen tega, da so objavljene v monografiji *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike*, pravzaprav v našem prostoru in v prostoru, kjer so bile posnete, prav gotovo niso širše poznane. S fotografij razbiramo tudi Murkov način dela: snemanje, zapisovanje, intervjuvanje, še zanimivejše pa je slediti vsem načinom potovanja, ki se ga je Murko posluževal: kočije, avtobusi, avti, vlak, ježa. Zbiranje gradiva je za sedemdesetletnega Murka prav gotovo predstavljalo velik napor.

Na poti v Risan v Črni Gori. Šofer je Stanko Murko, pravoslavni pop Cerović, direktor gimnazije Marčić, prof. M. Murko in Pavao Butorac, profesor katekizma na gimnaziji v Kotoru in ki je postal kotorski škof in je pripravljaj zbirko starih ljudskih pesmi. (Dokumentacija SEM)

Fotografije smo v dokumentaciji SEM s pomočjo kulturnega mediatorja Matjaža Klemenčiča digitalizirali in uredili ter jih jeseni leta 2011 objavili v Spletnih zbirkah, ki so dostopne na domači spletni strani Slovenskega etnografskega muzeja. Tu bodo na voljo najširšemu krogu uporabnikov in bodo prav gotovo pritegnile pozornost ljudi, ki živijo ali raziskujejo življenje v krajih, ki jih je Murko obiskal in v katerih ni več veliko sledi tega, kar je takrat videl in tako vestno zabeležil.

Murkov poziv k terenskemu dokumentiranju gradiva v raziskovalne namene pa seveda še vedno velja!

LITERATURA IN VIRI

BOŠKOVIĆ STULLI, Maja

1966 Tragom ostavštine Matije Murka. *Narodna umjetnost* 4, št. 1, str. 285–287.

BUTUROVIĆ, Đenana

1999 Doprinos Matije Murka proučavanjima južnoslovenske epike. *Traditiones* 28, št. 2, str. 69–79.

HARTMAN, Bruno

2002 Matija Murko – slovenski Evropejec. <<http://www.uni-mb.si/povezava.aspx?pid=509>>[5.10.2011].

KRIŽNAR, Naško

1996 *Vizualne raziskave v etnologiji*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

2003 Po sledovih Murkovih fotografij. *Slavia* 72, št. 1, str. 101–114.

MURKO, Matija

1896 Nauki za Slovence. *Letopis matice slovenske*, str. 132–137.

310

1951 *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike: putovanja u godinama 1930–1932*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 2 zv.

1951 *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica.

MURKO, Vladimir

1963 Sudbina literarne ostavštine i fonografskih snimaka srpsko-hrvatskih epskih pjesama Matije Murka. *Narodna umjetnost* 2, št. 1, str. 107–137.

1967 Končna usoda literarne zapušćine Matije Murka, zlasti posnetkov srpsko-hrvaških epičnih pesmi. *Slovenski etnograf* 20, str. 181–184.

NOVAK, Vilko

1986 *Raziskovalci slovenskega življenja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Barbara Sosič

DRAGOCENA DOPOLNITEV FOTOGRAFSKE ZBIRKE VEKOSLAVA KRAMARIČA Donacija Mare Kramarič in Viktorja Piliha

311

Dokumentacija Slovenskega etnografskega muzeja je od letošnjega leta bogatejša za skupno 261 steklenih in poliestrskih črno-belih negativov ljubljanskega fotografa Vekoslava Kramariča. Ti negativi lepo dopolnjujejo že obstoječo Kramaričevo zbirko, ki jo je muzej v začetku sedemdesetih let 20. stoletja odkupil od njegovih sorodnikov.

Zbirka Vekoslava Kramariča spada med pomembnejše fotografske zbirke v dokumentaciji SEM. Danes obsega več kot 4.000 steklenih in poliestrskih črno-belih negativov ter iz njih izdelanih 9.000 razglednic in voščilnic.

Zbirka fotografij Vekoslava Kramariča je dostopna v *Spletnih zbirkah SEM* na naslovu <http://www.etno-muzej.si/sl/vekoslav-kramaric>.

Dalj časa že opažamo, da je Vekoslav Kramarič ostal nekako prezrt med fotografi 20. stoletja, čeprav je bil polnih 20 let (v letih od 1926 do 1945) znan ljubljanski fotograf in založnik razglednic in voščilnic, ki so jih prodajali po vsej Sloveniji. Skoraj vsak slovenski kraj¹ se lahko pohvali z razglednico, ki jo je posnel prav on. V tridesetih in štiridesetih letih je fotografiral po najmanj 446 vaseh, trgih in mestih, od tega imamo v dokumentaciji SEM tudi posnetke devetindvajsetih hrvaških krajev. S 462 posnetki številčno izstopa Ljubljana z okolico, kar pa je nekako logično, če vemo, da je v njej živel in imel tam tudi fotografski atelje. Zaradi njegovih številnih posnetkov slovenskih krajev ga prištevamo med pomembne kroniste časa med obema vojnoma.

312

V prvi vrsti se je ukvarjal s fotografiranjem krajev za razglednice, ustvaril pa je tudi veliko posnetkov pokrajinskih detajlov (znamenje, kapelica, cerkev, hiša, cesta, reka, gore ...), cvetja, dreves, otrok in tihožitij, ki so mu služili kot predloge za izdelavo velikonočnih, novoletnih, božičnih, godovnih in rojstnodnevni voščilnic.

Kramaričeva fotografska zapuščina je zelo obsežna in dobro ohranjena, žal pa nimamo kaj dosti podatkov o njegovem življenju in delu, saj je leta 1947 fotografsko obrt zaprl in se preselil na Reko, od tam pa je leta 1955 emigriral v ZDA, kjer je leta 1984 umrl. Edini dostopni podatki so bili v seminarski nalogi ene od študentk etnologije², ki je v SEM opravljala obvezno študijsko prakso in hkrati naredila manjšo raziskavo. Zato smo se odločili, da podrobneje raziščemo leta njegovega življenja do odhoda v ZDA. Decembra 2010 smo stopili v stik z njegovimi sorodniki, ki živijo v Ljubljani. Ti so nam posredovali kontakte njegovih dveh hčera, s katerima sem se dogovoril za obisk v ZDA. Januarja 2011 sem na domu v Irvingtonu obiskal gospo Maro Kramarič, ženo pokojnega fotografa Vekoslava Kramariča ter njegovi hčerki Mojco in Nelko.

Kramaričeva žena Mara s hčerkama Nelko in Mojco (foto Miha Špiček, Irvington, ZDA, 2011).

¹ Izjema so primorski in notranjski kraji, ki so po prvi svetovni vojni spadali pod italijansko upravo.

² Barbara Sršen, Fotografska zapuščina Vekoslava Kramariča, Seminarska naloga na oddelku za etnologijo FF, Ljubljana, 1990.

Na domu v Irvingtonu so me prijazno sprejele in mi ob pogovoru pokazale albume z družinskimi fotografijami, tako starejšimi, na katerih so sorodniki iz Slovenije, kot tudi s tistimi, ki jih je po prihodu v ZDA posnel Vekoslav Kramarič. Povedale so mi veliko podatkov o življenju njihovega očeta in moža. Posredovale so mi rodovnik in družinsko drevo družin Kramarič in Fischer (dekliški priimek Kramaričeve matere), ki jih je leta 1968 po spominu zapisal v New Yorku. Muzeju so podarile rokopisno knjžico z navodili za različne postopke razvijanja (glede na vrsto papirja in kemikalij), ki jo je uporabljal Kramarič.

Na koncu mojega obiska so mi pokazale še škatlo s črno-belimi steklenimi negativi. Že na prvi pogled so mi bile ovojnice znane, ko pa sem na njih zagledal še Kramaričev rokopis, sem spoznal, za kaj gre. To so bili prav takšni negativi, kakršne smo že imeli v naši zbirki, in izkazalo se je, da so to manjkajoči negativi Kramaričevih razglednic in voščilnic, ki jih je ob selitvi odnesel s seboj v ZDA. Gospa Kramarič je takoj pokazala pripravljenost, da bi jih podarila muzeju in s tem dopolnila zbirko v SEM.

313

Junija 2011 so stekli pogovori z Ministrstvom za zunanje zadeve in špedicijskim podjetjem in septembra 2011 smo negative prejeli v muzej. V nadaljevanju smo jih popisali in digitalizirali. Dobili smo jih 250, od tega je 126 steklenih formata 10 x 15 cm, 69 poliestrskih formata 10 x 15 cm in 55 poliestrskih formata 4 x 6 cm. Vsi so znamke AGFA.

Glede na motiviko lahko večino negativov razdelimo v dve skupini – tiste, iz katerih je Kramarič izdeloval razglednice krajev, in tiste, ki so mu služili kot predloga za tiskanje voščilnic.

Sken negativna iz zapuščine V. Kramariča z motivom Jezerskega. (Dokumentacija SEM)

Sken negativna iz Kramaričeve zapuščine z motivom Cerknškega jezera. (Dokumentacija SEM)

Za izdelavo voščilnic je Kramarič kot motiv največkrat uporabil cvetoče drevo, znamenje, kapelico, cerkev, hišo, cesto, reko, gore in cvetje. Nekaj je tudi etnografskih motivov.

Sken negativa iz Kramaričeve zapuščine z motivom košnje. (Dokumentacija SEM)

Sken negativa iz Kramaričeve zapuščine z motivom znamenja s kozolcem v ozadju. (Dokumentacija SEM)

314

Tretji sklop je serija 55 poliestrskih negativov formata 4 x 6 cm, ki so nastali med dopustom na hrvaški obali (prepoznamo lahko Rab in Korčulo), najverjetneje med letoma 1947 in 1955, ko je Kramarič živel na Reki.

Sken negativa iz Kramaričeve zapuščine z motivom mesta Korčula. (Dokumentacija SEM)

Sken negativa iz Kramaričeve zapuščine z motivom mesta Rab. (Dokumentacija SEM)

Sken negativa iz Kramaričeve zapuščine z motivom domačinov z osli v kraju Lopar na otoku Rabu. (Dokumentacija SEM)

Sken negativa iz Kramaričeve zapuščine z motivom volovske vprege; kraj neznan. (Dokumentacija SEM)

Po vrnitvi iz ZDA sem na domu v Celju obiskal še Kramaričevega svaka Marjana Piliha, ki mi je pokazal albume s fotografijami z obiska pri Kramaričevih in potovanja po Ameriki. Muzeju je podaril 11 steklenih črno-belih negativov in za preslikavo posodil sedem družinskih fotografij družine Kramarič iz časa njihovega bivanja na Reki. Na treh negativih so Kramaričevi sorodniki, na ostalih osmih pa spomladanska pokrajina s cvetočim sadnim drevjem, dve cerkvi in dve hiši.

Sken negativna, ki prikazuje družino Kramaričeve žene Mare: (z desne) starša Viktor in Mici Pilih, brat Viktor, Mara, svak Franci Pešec, svakova mati, brat Marjan in sestra Nada. (Dokumentacija SEM)

Sken fotografije, ki prikazuje družino Vekoslava Kramariča ob krstu hčerke Nelke leta 1950 na Reki; (z leve) hči Mojca, Vekoslav Kramarič, tašča Mici Pilih, Nelka v naročju botre Gene Čepič, žena Mara, botrin mož in svak Marjan Pilih. (Dokumentacija SEM)

Kakšno bogastvo se zares skriva v Kramaričevih negativih, pa bo pokazal čas, kajti šele ko bomo skenirali in popisali vse do zadnjega, bomo dobili vpogled v celotno zbirko in obdobje, v katerem je živel in deloval. Že sedaj pa nam je jasno, da so njegovi posnetki (razglednice in voščilnice) bogat vir za slovensko etnologijo in vse, ki se ukvarjajo s preučevanjem razvoja mest in podeželja, saj nam prinašajo številne podobe krajev med letoma 1926 in 1945. Ustrezno mesto pa bo moral dobiti tudi v zgodovini slovenske fotografije, saj je bil na primer leta 1936 kot pokrajinski fotograf izbran za člana odbora Združenja fotografov za

Dravsko banovino in leta 1937 pri istem združenju izvoljen za člana izpraševalne komisije za pomočniške izpite³.

316

Sken negativa s tremi motivi, ki se pogosto ponavljajo na Kramaričevih fotografijah: cvetoče drevo, pot in cerkev so tu združeni na enem posnetku, kraj neznan. (Dokumentacija SEM)

Miha Špiček

---

³ Arhiv Republike Slovenije, AS 448 TOL.

VZORČNI VALJČKI V ZBIRKI SLOVENSKEGA ETNOGRAFSKEGA MUZEJA

317

V Slovenskem etnografskem muzeju že nekaj let načrtno zbiramo predmete, ki se nanašajo na slikopleskarsko obrt. V zbirki orodij in priprav po številu vidno izstopajo vzorčni valjčki za krašenje sten. Količina motivno raznolikih valjčkov (v zbirki jih je kar 132) izpričuje, da je bila valjčna tehnika v določenem obdobju zelo pomemben element likovnega oblikovanja človekovega bivalnega okolja. To vsekakor velja tudi za naš prostor, zlasti za čas po drugi svetovni vojni, ko je v obrtnem slikopleskarstvu vzorčno valjčkanje čedalje bolj izpodrivalo prostoročne slikarske tehnike in šabloniranje ter jih za nekaj desetletij tudi v dobršni meri nadomestilo.

O razvoju vzorčnih valjčkov

Krasilna tehnika vzorčnega valjčkanja se je v Evropi pojavila že v prvi polovici 19. stoletja, do njene širše uporabe pa je prišlo šele sredi dvajsetih let 20. stoletja. Bistvo postopka je bil prenos barve z vzorčnega valjčka na zeleno podlago, najpogosteje na stensko površino, na cenen, enostaven in priročen način. Prednost tovrstne metode krašenja je bila tudi v tem, da je bilo z valjčkanjem možno krasiti neravne in vlažne stenske površine, ki sicer niso bile primerne za krašenje s tapetami. Z vzorčnimi valjčki sicer ne moremo ustvariti tako velikih vzorcev kot na primer s šablonami, je pa zato delo z njimi preprostejše in hitrejše. Zaradi načina, kako se prenese vzorec na podlago, lahko z valjčki kljub relativno majhnemu vzorčnemu raportu okrasimo velike površine. Velikost vzorčnega raporta (torej površine celotnega motiva na valjčku) je odvisna od širine in obsega valjčka. Te vrednosti pa so se z razvojem valjčkov spreminjale. Valjčki so bili široki od 14 oz. 15 do 20 cm, njihov obseg pa je bil od 14 oz. 15 do 22 cm. Njihova kvaliteta je bila odvisna od kvalitete izvedenega raporta, saj je bila napaka ob izdelavi le-tega takoj vidna kot nepravilen vzorec na vzorčni podlagi. Poraba barve je bila odvisna od velikosti in gostote valjčnih vzorcev. Pri delu je bilo potrebno paziti na usklajenost vzorčnega raporta, torej nastaviti raport, zato

Vzorčna valjčka za krašenje sten iz zbirke SEM; zač. 2. pol. 20. stoletja (foto Andrej Dular).

imajo nekateri valjčki vtisnjeno orientacijsko nastavitveno oznako + in -.¹

Prvi ročni aparat z vzorčnim valjčkom je leta 1879 patentiral Carl Langjaloux iz Eberfelda v Nemčiji.² Sestavljala sta ga dva prostovrteča se valjčka, in sicer vzorčni in hranilni za barvo, ki sta bila vpeta v viličast kovinski locen z ročajem. S pomočjo hranilnega valjčka se je barva prenašala na vzorčnega in z njega na steno. Kljub zgodnji iznajdbi se je ta delovni pripomoček zaradi tehničnih pomanjkljivosti in slabih lastnosti materialov, iz katerih je bil narejen, v obrtnem delu uveljavil precej kasneje. Šele tehnične izboljšave in novi materiali so valjni aparat naredili primernejši za splošno, široko uporabo. Aparat z dvema valjčkoma je zaradi svoje enostavnosti in priročnosti ostal v uporabi ves čas, ko je bilo v modi krašenje sten z vzorčnimi valjčki. Četudi so se med tem pojavile nove, izpopolnjene vrste vzorčnih aparatov, je ostal nepogrešljiv pri delu v težko dostopnih stenskih kotih.

V osnovi so bili valjčki narejeni iz trdega lesenega ali kovinskega jedra, obdanega z elastično in hkrati trdno prevleko, ki je omogočala kvaliteten prenos

¹ Matthias Stappel, *Walzmuster und Musterwalzen – aus dem Bestand des Museums: aus den Arbeiten des Freilichtmuseums Hessenpark*, Informationsblatt 8, Anspach, 2. 7. 2003; Erwin Mayer, *Die Walztechnik als Ausdrucksmittel in der bürgerlichen Dekorationsmalerei*. V: *Denkmalpflege Informationen*, Ausg. D – Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, München, 10. 11. 1986. (Vir: <http://www.baufachinformation.de>)

² Matthias Stappel (unter Mitarbeit von Beate Bickel), *Bunte Wände: Schablonen und Walzmuster aus den Beständen des Freilichtmuseums Hessenpark*, Freilichtmuseum Hessenpark, Neu-Anspach 2009, str. 28.

barve z valjčka na steno. Ta prevleka je bila lahko iz kavčuka, polsti, gobe, mehkega usnja ali termoplastičnih umetnih mas, kot je na primer PVC. Slaba plat nekaterih materialov (na primer polsti in gobe) pa je bila, da z njimi ni bilo mogoče doseči ostre konture vzorca in da so se valjčki iz takšnih materialov tudi hitro obrabili in postali neuporabni. Rešitev iz tovrstnih zagat je leta 1921 ponudil v Nemčiji patentiran vzorčni valjček, narejen iz lesenega jedra, prevlečenega s polstjo z vrezanim oziroma vtisnjanim vzorcem. Polst je bila prekrita s tanjšo plastjo kavčuka, ki so ga naknadno vulkanizirali in tako ohranili potrebno elastičnost in ustrezno trdoto in ostrino vzorca.³

319

Pogled v strukturo vzorčnega valjčka: polnilo – trdo leseno jedro, penasta guma in vzorčna obloga iz surove gume (foto Andrej Dular).

V primerjavi z vzorčnimi so bili shranjevalni valjčki za barvo narejeni le iz polsti, gobe ali penaste gume. Njihovo jedro je bilo bodisi leseno, kovinsko ali iz žice. Pomembno je bilo, da so dobro vpijali barvo, jo na ta način shranjevali in jo v primerni količini prenašali na vzorčni valjček. Najstarejši shranjevalni valčki so imeli jedro iz kovinskega cilindra z luknjicami, ki ga je obdajal ovoj iz kosmatene bombažne tkanine. Ko so takšen valjček napolnili z barvo, je ta mezela skozi luknjice na bombažni ovoj in ga enakomerno prepojila. S tkanine se je nato barva z vrtenjem valjčka prenašala na vzorčni valjček. Vendar tudi shranjevalni valjčki niso bili brezhibni. Luknjice v cilindru so se pogosto mašile, tako da barva ni

³ Stappel, n. d., str. 29.

mogla iztekati. Na tiste, ki so bili narejeni iz polsti, gobe ali penaste gume, pa so morali pleskarji med delom barvo pogosto nanašati s čopičem.⁴

320

Takšne težave so seveda zavirale razmah tehnike vzorčnega valjčkanja, zato so si pleskarski inovatorji prizadevali izdelati vedno nove in izboljšane shranjevalne valjčke za barvo. Iskali so tudi izvirne konstrukcijske rešitve, ki bi omogočile valjčkanje brez prepogostih prekinitev. Ustrezen rešitev je leta 1922 našel Rudolf Kessler iz Eberfelda v Nemčiji. Na že obstoječi valjni aparat z dvema valjčkoma in ročajem je pritrdil posodico (magacin) za barvo. Po polstenih trakovih, ki so bili pritrjeni na magacin, je barva povzela na shranjevalni valjček.⁵ Šele trideseta leta 20. stoletja so prinesla zadovoljivo in trajnejšo tehnično rešitev, ki je magacin za barvo umestila pod vzorčni valjček in ga opremila z dvema podajalnima valjčkoma za barvo. S to novostjo in nadaljnjim razvojem valjčnih aparatov se je vzorčno valjčkanje dokončno uveljavilo. Postalo je učinkovitejše, saj je bilo barvo potrebno dodajati redkeje. Z eno polnitvijo magacina se je dalo na steni potegniti tri vzorčne proge (okoli 7 do 8 m). Nekateri valjni aparati so dobili tudi aluminijaste prenosne valjčke, ki so barvo učinkoviteje razporedili in jo enakomerno prenesli na vzorčni valjček. Poleg aparatov za enobarvno krašenje so nastajali tudi takšni za večbarvno valjčkanje v eni delovni fazi. Pri njih se je hkrati premikalo več valjčkov, ki so jih oskrbovali posamezni valjčki iz različnih, med seboj ločenih magacinov za barvo.⁶

Valjni aparat z magazinom za barvo in vzorčnim valjčkom; po drugi svetovni vojni (foto Andrej Dular).

⁴ Mayer, n. d., brez navedbe strani.

⁵ Mayer, n. d., brez navedbe strani.

⁶ Stappel, n. d., str. 30.

O izvoru vzorčnih valjčkov

Od kod izvirajo vzorčni valjčki za stensko krašenje, kdo jih je izdeloval in distribuiral, so vprašanja, na katera ni vedno preprosto odgovoriti. Izdelki obrtnih delavnic in tudi večjih podjetij so velikokrat brez oznak, po katerih bi lahko sklepali o njihovem nastanku. Zato lahko o njihovi provenienci govorimo pogojno, izjemoma in z gotovostjo pa le v primerih, ko je izdelovalec na predmetu jasno označen. V zbirki Slovenskega etnografskega muzeja so tako signirani valjčki v manjšini, nobeden od njih pa ne izpričuje, da bi bil narejen pri nas. Iz pisnih in elektronskih virov vemo, da so vzorčne valjčke in z njimi povezane delovne pripomočke izdelovali v Nemčiji ter v nam bližnjih Avstriji, Italiji in Madžarski.

Ena starejših izdelovalnic vzorčnih valjčkov je bila nemška firma, ki so jo v Elberfeldu (del današnjega Wupertala) leta 1896 registrirali dekorativni pleskarji Brückmann, Boysen in Weber pod imenom *Malschule für dekorative Wandgestaltung* (Pleskarska šola za okrasno stensko oblikovanje oz. upodabljanje). Že v začetku obstoja so izdelovali pleskarske šablone za stensko krašenje. Ko pa se je leta 1910 firma preimenovala v *Storchwerke* ali kratko *Storch*, so začeli izdelovati čopiče in kasneje pleskarske vzorčne valjčke⁷. V svojem prodajnem katalogu iz leta 1928 so jih reklamirali kot "prave *Elasticus* vzorčne valjčke za poživljanje ravnih površin". Poleg teh so izdelovali še takšne, s katerimi so posnemali marogasto valjčno pleskanje, ki je bilo v Nemčiji priljubljeno v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja, in takšne za krašenje z oljnimi barvami.⁸ S tovrstnimi novostmi se je vzorčno valjčkanje kot tehnika pleskarskega dekoriranja dokončno uveljavilo v tridesetih letih 20. stoletja in je bilo v Nemčiji popularno dobrih štirideset let.⁹ Poleg omenjene tovarne so v času med obema svetovnima vojnama in zlasti po drugi svetovni vojni začele izdelovati vzorčne valjčke in valjčne aparate tudi druge delavnice in tovarne. Te so s pomočjo promocijskih katalogov oziroma vzorčnih pol in različnih oglasov ponujale tržišču tudi po več sto različnih dezenov. Takšni proizvajalci so bili na primer v Leipzigu, Nürnbergu, Dresdnu, mestu Selb na Bavarskem itd.¹⁰

Pri nas se je stensko vzorčno valjčkanje uveljavilo šele po drugi svetovni vojni pod vplivom že uveljavljene tehnike stenskega dekoriranja v sosednjih državah. Zato so tudi valjčki v zbirki Slovenskega etnografskega muzeja v glavnem iz tega obdobja. Obstaja le nekaj primerkov, ki bi jih glede na vrsto materiala in način izdelave lahko uvrstili v čas med svetovnima vojnama.

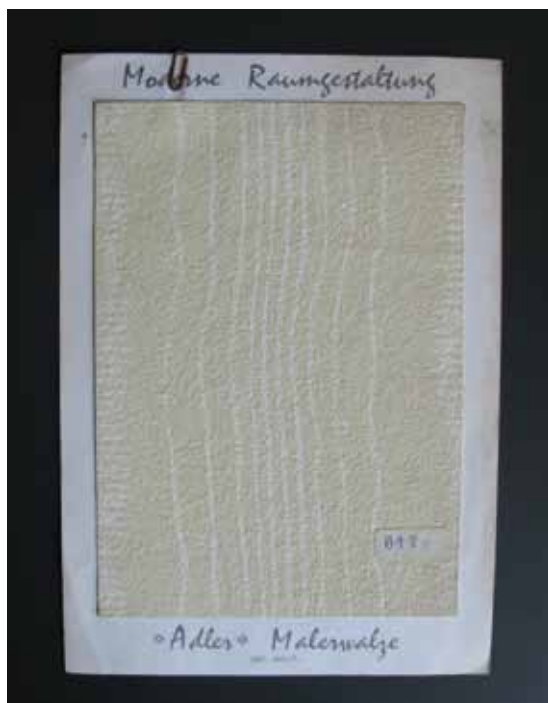
Vzorčni valjčki so k nam prihajali iz tujih delavnic in tovarn, bodisi preko trgovskih posrednikov ali pa so jih pleskarji sami kupovali v obmejnih specializiranih trgovinah, na primer v Trstu in Borovljah. V Borovljah na avstrijskem Koroškem je leta 1951 slikopleskarski mojster Mihael Valentin odprl trgovino z barvami, v kateri je poleg barv, ki jih je tudi sam izdeloval, prodajal delovno orodje in pripomočke; med

⁷ <http://www.storch.de/>

⁸ Stappel, n. d., str. 32, 35.

⁹ Stappel, n. d., str. 28.

¹⁰ <http://www.schattenriss.net/web-data/Dokumente/Kataloge/musterwalzenhistorie%20true%20type.pdf>

Vzorčni list iz kataloga vzorčnih valjčkov avstrijske tvrdke Adler; po drugi svetovni vojni (foto Andrej Dular).

njimi so bile slikarske šablone in vzorčni valjčki za stensko krašenje.¹¹ Valentinova trgovina je omenjene pripomočke vrsto let nabavljala pri avstrijski tvrdki *Dr. Aigner & Co.* iz Obernberga ob reki Inn. To podjetje, ki ga je leta 1919 ustanovil kemik dr. Klemen Aigner, je izdelovalo različne barve in lake pa tudi vzorčne valjčke za stensko dekoriranje. Po drugi svetovni vojni je proizvodnjo različnih izdelkov še razširilo in hkrati v današnji čas obdržalo proizvodnjo stenskih šablon in vzorčnih dekorativnih valjčkov. Če gre verjeti spletni strani Aignerjevega, danes sicer že v *Draco GmbH* preimenovanega podjetja, naj bi bil njihov obrat edini, ki v Avstriji še proizvaja vzorčne valjčke za stensko krašenje. V arhivu podjetja je shranjenih več tisoč valjčkov z različnimi vzorci, ki so jih proizvedli v skoraj stoletju svojega obstoja.¹² Še danes prodajajo v boroveljski trgovini Aignerjeve šablone in vzorčne valjčke, ki postajajo spet vse bolj popularni. Vendar so tako kot verjetno tudi v preteklosti Aignerjevi izdelki brez oznak izdelovalca.

Redki vzorčni valjčki v naši muzejski zbirki imajo oznake izdelovalca vtisnjene na kovinskih ploščicah, ki zaključujejo in ščitijo stranice vzorčne gumijaste valjčne obloge. Primeri tako "signiranih" valjčkov so na primer izdelki italijanske firme *Faped – Junghanns*. Podjetje *Faped* je bilo ustanovljeno leta 1927, ko je Giovanni Junghanns prišel iz Nemčije v Italijo in v kraju Busto Arsizio v Lombardiji ustanovil skromno uvozno trgovsko firmo z dekorativno in pleskarsko opremo.

¹¹ <http://www.valentin.at/geschichte.html>

¹² <http://www.draco.at/>

Čez nekaj let je njegova dejavnost prerasla v lastno podjetje, ki je izdelovalo tudi vzorčne valjčke za stensko dekoriranje. Med drugo svetovno vojno je bila tovarna uničena, leta 1947 pa je Giovanijev sin Hans Junghanns začel ponovno izdelovati valjčke in drugo dekoratersko orodje. Hans Junghanns je leta 1966 združil lastno podjetje *Acolor*, podjetje *Faped* takrat že pokojnega očeta in firmo tempera barv *Svelt*, ki jo je ustanovila sestra Lidija, v enovito podjetje *Junghanns Chemie-Lacke*. To se je kmalu preselilo v kraj Lainate pri Milanu.¹³

V naši muzejski zbirki so tudi valjčki italijanskega podjetja *Rigo*, ki ga je leta 1944 ustanovil Riccardo Rigolio v mestu Busto Arsizio v severni Italiji. V proizvodnih prostorih, ki so bili v nekaj kilometrov oddaljenem kraju Olgiate Olona, so v prvih letih obstoja izdelovali ročne tlačne brizgalke za beljenje sten, brizgalne pištole za barvanje in vzorčne valjčke za stensko krašenje.¹⁴

Vzorčni valjček italijanske tvrdke Junghanns; po drugi svetovni vojni (foto Andrej Dular).

---

¹³ http://www.vipvernici.it/v_DE_storia.phtml

¹⁴ <http://www.rigosrl.com/azienda/storia.cfm>

Vzorčni valjček avstrijske tvrdke Tiger; po drugi svetovni vojni (foto Andrej Dular).

Muzejska zbirka premore tudi valjčke avstrijskih firm *Tiger* in *Adler*. Začetki podjetja segajo v leto 1900, ko je Julius Berghofer v Gmundu v Spodnji Avstriji odprl slikopleskarsko delavnico, v kateri je slikopleskarskega poklica izučil tudi svoje trije sinove. Družina se je iz Gmunda kmalu preselila v Wels, kjer je Julius leta 1926 odprl trgovino z barvami. Leta 1930 je podjetje družine Berghofer začelo proizvajati oljne in stenske barve, kite in razredčila, ročno izdelavo šablon za stensko krašenje pa so kmalu nadomestili s strojno. Sin Johann je leta 1934¹⁵ v mestu Schwaz na Tirolskem ustanovil firmo *Adler Lacke*, sinova Theodor in Gustav pa sta v začetku tridesetih let na temelju očetovega podjetja ustanovila blagovno znamko *Tiger*. Poleg dotedanjega asortimana je podjetje začelo izdelovati vzorčne valjčke za stensko krašenje. Sprva tako, da so iz gumijaste plošče izrezovali vzorce in jih lepili na 5 cm debele in 25 cm široke valjčke. Kasneje so nabavili stroj za brizganje umetne mase, s katerim so izdelovali lite vzorčne valjčke, ki so jih pošiljali na avstrijsko tržišče. Izdelovali so jih še v šestdesetih letih 20. stoletja. Od leta 1971 so svoje izdelke izvažali tudi v Jugoslavijo.¹⁶

¹⁵ <http://www.adler-lacke.com/at/unternehmen/entwicklung-historie/>

¹⁶ <http://www.tiger.at/tiger-diy/unternehmen/>

Z valjčki okrašena stena v meščanski stanovanjski hiši v Idriji; 60 ali 70. leta 20. stoletja (foto Andrej Dular).

Z vzorčnimi valjčki okrašena stena v hiši v Ljubljani; 70. ali 80. leta 20. stoletja (foto Andrej Dular).

Provenienco nekaterih dokaj nerazpoznavno signiranih valjčkov bo potrebno šele razrešiti. Večina vzorčnih valjčkov pa premore vtisnjeno številčno oznako – serijsko oziroma kataloško številko, pod katero je vzorec označen tudi v katalogih vzorcev. Te kataloge so proizvajalci valjčkov uporabljali za nazornejše predstavitve svojih izdelkov pleskarskim mojstrom in tudi strankam, ki so naročale pleskarske usluge. Motivi na valjčkih, ki jih hrani naš muzej, so povečini stilizirani rastlinski (cvet, steljica, satovje, listi, vitice, rastlinski plodovi) in geometrijski vzorci (črte, liki, zvezdice, valovnice); redki so primerki prostorskih kompozicij (jadrnica na morju). Takšnih z antropomorfnimi in zoomorfnimi motivi pa v naši muzejski zbirki doslej ni.

326

Moda vzorčnega valjčkanja je bila na Slovenskem živa nekako do sedemdesetih oziroma osemdesetih let 20. stoletja, ko se je v večji meri začelo stene stanovanj krasiti z različnimi vrstami tapet. Vendar vzorčno valjčkanje kot nekdanj zelo priljubljena dekorativna pleskarska tehnika še zdaleč ni utonilo v pozabo. Tako kot oblačilna moda, ki se ciklično ponavlja po določenem časovnem predahu, se tudi vzorčno valjčkanje kot modni trend spet vrača v likovno oblikovanje sodobnih stanovanj.

Andrej Dular

“LÍSTNAT'ÓŠ”

O listnem košu iz Roža s Koroščema (in mohorjanoma) Kotnikom in Katnikom

327

Slovenski narodopisec in slavist France Kotnik (1882–1955), doma iz Dobrij nedaleč od Raven na Koroškem, ki je bil po drugih službovanjih po letu 1933 tudi ravnatelj Mohorjeve družbe v Celju, je v svojem delu *Slovenske starosvetnosti* iz leta 1943 na začetku prispevka o *steljeraji*, takole zapisal o nabiranju stelje za živino:

“Pozno v jeseni je, a še pred adventom. Žito in drugi poljski pridelki so že pod streho. Treba pa je še 'násteli' za zimo. Drugod, kjer raste dovolj listnatega drevja, grabijo za steljo listje in žanjejo praprot. Saj pravi naša narodna pesem: 'Kdo bo listje grabil, kdo bo praprot žel?' ... Tudi pri nas pograbijo listje po sadovnjaku in tudi pod bukvami, ki so posamezno raztresene po lesu (gozdu), in tudi praprot žanjejo. A listnate stelje je premalo,” je ugotavljal Kotnik¹ in potem nadaljeval z besedami o “občestvenem” opravilu in delovni šegi, imenovani *steljeraja*. O jesenski pripravi smrekove stelje za živino, znani v vaških skupnostih v Mežiški dolini.

Na Slovenskem so živini najpogosteje nastiljali bukovo, kostanjevo in jelševo listje, ponekod (na primer v Beli krajini) so v ta namen želi praprot, sekali leskove in jelševe veje (v Trenti) ter smrečje in jelovje (na primer v Mežiški dolini). Iz bolj dostopnih krajev so steljo ponavadi vozili domov z vozmi, drugače – oziroma kadar je šlo za manjše količine – pa so jo nosili v koših, v kakršnih so tudi sicer nosili listje v hlev k živini.²

A klasični voz *lojtrnik*, čeprav so ga povsod uporabljali za prevoz enakega tovora – zlasti stelje in sena –, je pri teh opravilih potreboval še določeno nadgradnjo oziroma nastavke, ki regionalno niso bili brez posebnosti (pogojenih tudi z izoblikovanostjo terena).³ Tako so ponekod za vožnjo listja – podobno kakor za vožnjo gnoja – uporabljali pletene koše, ki so ustrezno sedali na voz.

Enega takih košev – listni koš iz Roža na Koroškem – je Slovenskemu

¹ Franc Kotnik, *Slovenske starosvetnosti*, Ljubljana 1943 (Slovenska poljudnoznanstvena knjižnica 1; 4), str. 45.

² Marija Makarovič, *Kmečko gospodarstvo na Slovenskem*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1978, str. 239, 240.

³ Janko Samsa, *Vozovi in poti*, Ljubljana: Tehnični muzej Slovenije, 2006, str. 43.

etnografskemu muzeju v poletju leta 2011 podaril gospod Franc Kattnig, dolgoletni vodja Mohorjeve založbe v Celovcu, doma iz Spodnjih Gorič pri Rožeku. Njegov dar smo z veseljem sprejeli ter ga uvrstili v zbirke s področja kulture ruralnih gospodarskih načinov, transporta in prometa, v katerih za zdaj hranimo le nekaj osamljenih predmetov iz koroškega zamejstva.⁴

328

“*Lístnat'ós*” je ovalne oblike, dolg 370 in širok 170 centimetrov, brez dna (deske so vanj dajali le tedaj, kadar so vozili), s trdnim lesenim ogrodjem (ki priča o tehniki izdelave, kakršna je bila drugače uveljavljena v 19. stoletju) ter z opletom iz leskovega protja. Predstavlja odličen izdelek domačega samouškega pletarstva iz sredine preteklega stoletja. Ded gospoda Kattniga (1945–), Franc Katnik (1879–1955), kmet, po domače Prosen iz Spodnjih Gorič, je namreč v zimskem času – tako kakor mnogi drugi slovenski kmečki gospodarji – popravljaval stara ali si po potrebi izdeloval nova orodja in pripomočke; pletel koše – za gnoj, za listje in drugo steljo ... – in podobno. Njegov vnuk se spominja, da je podarjeni koš nastal okoli leta 1953 in da je ded zanj nasekal leskovje v bližnjem gozdu Rutič. Pri svojem delu je uporabljal le sekiro, mizarsko žago in stare svedre, saj tedaj niti na kmetih niti pri kolarjih in mizarjih naj ne bi bilo kaj dosti več ustreznega orodja. Koš so v času, ko so s konjsko vprego vozili iz gozda listje ali drugo steljo, ki so jo tam “*sekli*” pod smrekami (kosili s krajšo in širšo gozdno koso), pritrjevali na navaden voz.⁵ In tega, skupaj z listnim košem in z obema konjema, so si pogosto izposojali tudi njihovi sosedge – “*bolj kájžniki*” – ter jim potem vračali z delom.

Po smrti starega očeta ter štirinajst mesecev za njim še stare matere Marije (1887–1957) sta se morala gospod Kattnig in njegova mati iz domače kmečke hiše preseliti v sosednjo kajžo oziroma “*paštbo*” – hišico z izbo, kuhinjo in shrambo. Dedov listni koš je iz zapuščine romal k bratrancu Mihi Katniku, po domače Fermu, na sosednjo Reko. Na tej kmetiji je bil potem še dolga leta shranjen, a ga niso več uporabljali; konje in voz sta namreč v preteklih desetletjih nadomestila traktor in ustrezna prikolica. Pred nekaj leti pa je prišel “*lístnat'ós*” v roke soseda Gustija Ambruscha, po domače Zeichena, iz Spodnjih Gorič, ki ga je na svojem skednju hranil vse do preteklega leta, ko ga je zavoljo pomanjkanja prostora zapeljal na prosto, da bi ga ob velikonočnem kresu “*pospravil*” ... A v zadnjem trenutku sta ga z gospodom Kattnigom vendarle umaknila pod streho njegovega gospodarskega poslojpa. Zazdelo se jima je, da bi nastala nepopravljiva škoda, če bi se “*ta spomenik kmečkega rokodelca iz našega kraja izgubil za vse večne čase ...*”.

In tedaj je vnuk Franca Katnika, koroškega kmeta in samouškega pletarskega mojstra, poiskal stik z muzejem ...

Inja Smerdel

⁴ Na primer dva volovska jarma za vleko z glavo, dvojni in enojni igó – “*tóplu úiga*” (EM 9122) in “*ajnfóh úiga*” (EM 9121) – oba iz Melvič v Ziljski dolini, dar Franca Popatnika – po domače Kovača, leta 1961 pridobljena za muzej s posredovanjem dr. Pavla Zablatnika iz Celovca.

⁵ Voz, na katerega je sedal podarjeni koš za listje, se nahaja v Drabosnjakovem muzeju v Kostanjah. Tja je odromal v letih, ko je Janez Lesjak ustanavljal omenjeni muzej in zanj zbiral predmete.

Franc Katnik (1879–1955), po domače Prosen, kmet in samouški pletar iz Spodnjih Gorič pri Rožeku na Koroškem, in žena Marija (1887–1957) (fotografija iz družinskega albuma Franca Kattniga)

329

“Lístnat’ óš” na prostem, ko sta se Gusti Ambrusch in gospod Kattnig odločala o njegovi usodi ... (foto Franc Kattnig, 2011)

Podarjeni koš za vožnjo listja iz Spodnjih Gorič pri Rožeku, z inventarno številko EM 23588, v depoju za večje predmete Slovenskega etnografskega muzeja v Zalogu pri Ljubljani (foto Gregor Kos, 2011)

VSEBINSKO UBRANI RISBA IN FOTOGRAFIJA

Novopridobljeni vizualni drobtini o voznikih gramoza in njihovih volih

331

Čeprav so voli resnično nepogrešljivi delovni pomočniki ljudi pri transportu raznovrstnih težkih kamnitih tovorov – na primer mlinskih kamnov in podobnega –, v pričujočem kratkem besedilu o tem ne bomo izgubljali besed. A kadar se človek zagleda v kakšno ustrezno zgovorno fotografijo, se tega nespornega dejstva vedno znova prepričljivo zave.

Na primer ob nedavnem darilu Jerneja Kosmača iz Tržiča – fotografiji in kopiji risbe, ki pomenita očarljivi novi pridobitvi za fototeko Slovenskega etnografskega muzeja in zbirko risb oziroma risanih zapisov. Gospod Kosmač ju je 25. avgusta 2011 prinesel v Kustodiat za kulturo gospodarskih načinov, transporta in prometa – vedoč, da je v teku raziskava o razmerjih med ljudmi in delovnimi voli. Omenjeni pridobitvi pričata o naslednjem:

Na črno-beli fotografiji, ki jo je leta 1946 v Podljubelju posnela “*ena angleška turistka*”, sta Joža Dovžan z domačije *pri Bundru* in njegov vol, s katerim je vozil gramoz po cesti na Ljubelj. Angležinja je po vrnitvi domov fotografijo poslala zdaj že pokojnemu Joži, njegov sin jo je ob neki priložnosti pokazal gospodu Kosmaču in ta jo je pridobil za muzej.

Na risbi Janka Čadeža, nastali leta 2006 v ciklu njegovih risanih spominov na domači Tržič, gre prav tako za voznika gramoza in njegovega vola, le da sta v tem primeru upodobljena gospodar kmetije *pri Rekar* iz Loma pri Tržiču in njegov živalski delovni tovariš. A Čadež, pred nedavnim preminuli kanadski Slovenec, ki je najprej “*delal reklame*” v tržiški predilnici, potem “*uspel pri risanih filmih*” v Nemčiji ter nazadnje živel in delal v Torontu v Kanadi, je na svoj risani spomin na znanega posebneža *Rekarja* pripisal tudi nekaj stihov:

“*Rekar iz Loma: / Ne zvezde ne lunca / domov ga pripelje / v varni koticček, / le / njegov zvesti voličček!*”

332

*Rekar iz Loma:
Ne zvezde ne lunca,
domov ga pripelje,
v varni koticček, le
njegov zvesti voličček!*

Fotografskemu in risanemu pričevanju o vožnji gramoza, o težkem delu, ki ga je skupaj opravljala dvojica človek-vol, pa gornja risba z rimanim besedilcem dodaja tudi širši življenjski kontekst. Sporoča razmerja med ljudmi in njihovimi delovnimi živalmi, ki so vezi. In dodaja očarljivo poveden drobec k sorodnim primerkom zapisanih zgodb – o tem, kako so voli svoje malce okajene gospodarje znali pripeljati pred hišna vrata celo iz bolj oddaljenih krajev, natanko vedoč, kje so doma ...

Inja Smerdel

SEM V PRETEKLEM LETU *THE SEM IN THE PAST YEAR*

RAZSTAVNA DEJAVNOST SEM V LETU 2010

333

V letu 2010 je bil tako kot v minulih letih Slovenski etnografski muzej v smislu svojega poslanstva in zahtev časa, v katerem živimo, vedno bolj dinamičen družbeni prostor. V današnjem multikulturnem in vedno bolj multinacionalnem okolju je namreč treba graditi vezi, ki omogočajo srečevanja in soočanja med posamezniki in družbenimi skupinami, skupnostmi. Pri doseganju teh ciljev se muzeji danes obračajo k njim vedno bolj neposredno.

Izhajajoč iz teh dejstev je SEM ob svojih dveh stalnih in drugih razstavah (predvsem gostujočih) ter raznovrstnih projektih v letu 2010 opozarjal na raznolikost kulturnih identitet ter pomembnost njihovega ohranjanja in poznavanja. Izpostavljal je vprašanja dialoga in sožitja med kulturo in naravo, med človekom in naravo, med naravo in civilizacijo, med kozmopolitizmom in glokalizmom... (primer stalne razstave *Jaz, mi in drugi* in interaktivnih rednih dogodkov, ki jih je SEM organiziral v letu 2010 in so se odvijali pod naslovom *Druženje ob klepetu*).

Pod naslovom *SEM-ov dialog s kulturami* je realiziral cikel razstav, ki ga je posvetil predstavitev različnih kultur, bodisi skupnostim ali deželam: razstavi iz Tajvana; romska razstava *Vidiš me, vidim te*; ameriški razstavi (ob Ameriških dnevih 2010 v Sloveniji); izraelska razstava v okviru programa *Ljubljana – svetovna prestolnica knjige* in festivala *Literature sveta – Fabula 2010*; slovensko nepalsko praznovanje najvišje gore sveta; brazilska razstava *Poklon Bossi Novi* itn. Pri prizadevanjih muzeja za pospeševanje socialne skladnosti pa je treba predvsem izpostaviti njegovi lastni razstavi, in sicer *Življenje na ulici: o brezdomstvu na Slovenskem* in fotografsko razstavo *Med revščino in izobiljem*.

Poleg tega je SEM pripravil še dve pomembni lastni razstavi, ki sta vsaka zase iz popolnoma različnih zornih kotov obravnave in strokovne raziskave razkrivali prvine kulturne dediščine. Razstava *Videti, česar znanost ne vidi: etnološka tematika v kiparstvu Petra Černeta* je bila inovativen pristop etnološkega pogleda na umetnost, ob njej je izšel tudi izviren katalog avtorja dr. Gorazda Makaroviča.

Razstava *Cockta – pijača vaše in naše mladosti* pa je opominjala na pomembnost ohranjanja dediščine slovenskih blagovnih znamk in njihove muzealizacije.

Kot plod medinstitucionalnega sodelovanja in povezovanja je SEM razstavljal predmete iz svojih afriških zbirk na skupinski razstavi *Utrinki Afrike* v italijanskem San Vitu ter v Muzeju Pošte in telekomunikacij TMS v Polhovem Gradcu na razstavi *Afriški projekt barona Codellija*.

Razstavi iz leta 2009

334

Razstava **SUDANSKA MISIJA 1848–1858: Ignacij Knoblehar – misijonar, raziskovalec Belega Nila in zbiralec afriških predmetov**, katere avtor zasnove in kustos je dr. Marko Frelih, je bila na ogled do konca avgusta 2010. Razstavljena zbirka je odsevala materialno in duhovno kulturo nilotskih ljudstev, ki so sredi 19. stoletja živela ob Belem Nilu in ki jih je Slovincem približal Ignacij Knoblehar.

Do 6. januarja 2010 je bila odprta tudi gostujoča razstava Muzeja oblikovanja iz Helsinkov iz Finske **MARIMEKKO: tekstilije, moda in arhitektura** o več kot pol stoletja dolgi zgodovini mednarodno priznane tekstilne blagovne znamke Marimekko.

Razstave v letu 2010

Občasne razstave

VIDETI, ČESAR ZNANOST NE VIDI

Etnološka tematika v kiparstvu Petra Černeta (4. februar–27. junij 2010)

(Izbor del: Peter Černe in dr. Gorazd Makarovič; kustosa: dr. Gorazd Makarovič in dr. Bojana Rogelj Škafar; koordinacija: Nina Zdravič Polič; grafično oblikovanje: Mojca Turk)

Slovenski etnografski muzej je februarja ob slovenskem kulturnem prazniku odprl svojo osrednjo občasno razstavo v letu 2010, posvečeno kiparskim objektom Petra Černeta, razstavo spogledov med znanostjo in umetnostjo, med prvinami etnološke tematike in ikonografskim opusom kiparja, ki je predstavljala kustosu razstave in avtorju razstavnega kataloga dr. Gorazdu Makaroviču “medij za razkrivanje stanja znanstvenega spoznanja etnološke stroke. Makarovičevo zazrtje v razliko med etnološko znanostjo in umetniško ustvarjalnostjo prinaša ugotovitev, da zajema etnološka tematika bistvene poteze človeških življenj in kultur vseh družb do danes ...” (dr. Bojana Rogelj Škafar), ki jih kipar interpretira na njemu lasten umetniški način.

Po besedah dr. Makaroviča gre za inovativen muzejski pristop k etnološki tematiki in umetnosti. Znanost in umetnost sta dejavnosti, ki ustvarjata različne nove svetove med človekom in stvarnostjo. Če se ukvarjata s podobno tematiko, lahko vzporejamo njune rezultate. Razstavljene so bile tri skupine kipov Petra Černeta, ki zajemajo tudi teme, ki jih raziskuje etnologija: življenjske oblike, verovanja in kulturne krajine. Znanost ustreza stvarnosti in logiki; umetniški

pristop ustreza osebnemu odnosu do stvarnosti. Znanstveni rezultati so preverljivi, vendar veljajo v pojmovnem in faktografskem sistemu, v katerem so nastali, dokler vzdržijo znanstveno kritiko. Kiparske umetnine presegajo čas nastanka, delujejo vizualno čutno, miselno in čustveno; odpirajo nove poglede na stvarnost. Naša védenja o pojmovanjih življenja, pomenih verovanj, duhovnih in materialnih razsežnostih kulturnih krajin temeljijo na znanstvenih raziskavah. Černetovi kipi postavljajo ob ta znanja plastične umetniške stvaritve, ki na čudovit način omogočijo, da skozi umetnikov um z drugimi očmi gledamo te stvarnosti. Kipar je dejal, naj njegova dela gledamo s srcem; kdor je razstavo doživljal takó, je verjetno odšel navdušen, vsekakor pa s širšim duhovnim obzorjem.

Prvi razstavni sklop je zaobjemal življenjske oblike rastlin, ptic in deklet, ki so v Černetovem kiparstvu prvine ustvarjanja fantastičnih figur, v katerih je umetniško izražena življenjska sila. To je kiparska različica odnosa do sveta, ki ga etnologija raziskuje kot animizem – verovanje ali doživljanje, da je v predmetih nadnaravna ali življenjska moč, imenovana duh ali duša.

V drugem sklopu verovanjskih motivov je bilo moč najti prvine krščanske ikonografije, ki so neločljiv del današnjega sveta. Znanost raziskuje nastanek, razvoj in spreminjajoče se pomene takšnih prvin v prostoru in času.

335

Kipa Petra Černeta na razstavi *Videti, česar znanost ne vidi* (Dokumentacija SEM)

Kulturne krajine tretjega sklopa so bile upodabljane kot človeška poprsja: spodnji del je kot hrib, strnjeno naselje je kot glava in nebo kot pokrivalo. Na izviren način je umetniško čutno-čustveno-miselno izražen današnji značaj takšnih primorskih motivov.

Etnologija raziskuje človeško spreminjanje naravnega okolja, njegove pomene in odnose do narave v različnih družbah in okoljih na racionalen, z dejstvi preverljiv način. Pozna različna videnja človeškega v naravi kot izraze vseobsegajočih načel enotnosti ali prepričanj, da je človek del narave. Umetnik vstopa v te svetove neobremenjen, intuitivno in z le njemu lastno percepcijo sveta ter izstopa skozi edinstvene materializirane oblike – umetnine.

Peter Černe se je rodil leta 1931 v Ljubljani, kjer je leta 1955 diplomiral na Akademiji likovnih umetnosti. V galerijah na Slovenskem in v tujini je imel 63 samostojnih razstav; sodeloval je še na 138 skupinskih umetniških razstavah in je dobitnik sedmih umetniških nagrad.

336

COCKTA – PIJAČA VAŠE IN NAŠE MLADOSTI

O dediščini slovenskih blagovnih znamk (17. junij–30. september 2010)

(Idejna zasnova razstave: Adela Ramovš, Nina Zdravič Polič; kustodinja: Adela Ramovš; sokustodinja in koordinatorica: Nina Zdravič Polič; strokovni sodelavci: dr. Bojana Rogelj Škafar, dr. Janez Bogataj, dr. Žarko Lazarevič, mag. Janez Damjan; grafično oblikovanje in postavitve razstave: Mojca Turk)

Razstava je nastala na pobudo Društva za marketing Slovenije in je bila posvečena dediščini in prihodnosti slovenskih blagovnih znamk. Tej pobudi je botrovala idejna zamisel o bodočem marketinškem muzeju DMS o preteklosti uspešnih slovenskih blagovnih znamk, ki so pomemben del slovenske gospodarske in kulturne dediščine. Namen razstave v SEM je bil povezati področje materialne in nematerialne kulturne dediščine blagovnih znamk z vidika njihove vloge v načinu življenja in v kulturi, ravni ekonomskega razvoja, potrošništva, vloge in oblik oglaševanja, razvoja trženja in ponudbe na trgu. Slovenski etnografski muzej namreč že od konca 2. svetovne vojne zbira predmete tudi o gospodarstvu, o njegovih snovnih in nesnovnih sestavinah, zaveda se pomena pospeševanja védenj in znanja o blagovnih znamkah za nacionalno kulturo in raziskovalnega procesa od njihovega nastanka, opredmetenih pojavnih oblik, njihovega medijskega pojavljanja, zgodb potrošnikov ...

“Spričo dejstva, da so nemirne gospodarske spremembe na zadnjem prelomu stoletij skoraj uničile marsikatero slovensko blagovno znamko, je med strokovnjaki za trženje zrasla potreba oz. pobuda, da se znamke zaščitijo in ohranijo, kateri je Slovenski etnografski muzej stopil naproti. To nalogo bi po mnenju Društva za marketing Slovenije morali opraviti v procesu zbiranja gradiva o blagovnih znamkah, kar bi bila osnova za nastanek marketinškega muzeja, ki bi pomembno prispeval k razumevanju razvoja marketinške stroke in potrošniške kulture v našem okolju. S tem bi blagovne znamke postale ena od sestavin muzealizirane nacionalne identitete,” je v uvodu k razstavnemu katalogu zapisala dr. Bojana Rogelj Škafar, direktorica SEM.

Razstava *Cockta – pijača vaše in naše mladosti: o dediščini slovenskih blagovnih znamk* je predstavljala torej prvi korak k uresničitvi te vizije oz. prvi korak na poti k marketinškemu muzeju.

Na razstavi je bil posebej osvetljen fenomen Cockte in pojasnjeno je bilo, zakaj so

znamke pomembne. Dejstvo je, da je Cockta simbol slovenske potrošniške revolucije in da ostaja najznačilnejša predstavnica koncepta 'slovenska znamka'. Njena vloga za naš gospodarski in družbeni razvoj je nesporna. Raziskovanje zgodovine slovenskih znamk in razstava *Cockta, pijača vaše in naše mladosti* sta zato predvsem izraz spoštovanja do vseh, ki so ustvarjali in razvijali Cockto in druge znamke, ki so postale del naše kulturne identitete in nas prijetno spominjajo na čase gospodarskega in družbenega razcveta. Na poti k marketinškemu muzeju je razstava s Cockto naznanjala mladost, nove sveže ideje za ohranjanje in prihodnost dediščine slovenskih znamk.

Naslovnica zloženke ob razstavi *Cockta – pijača vaše in naše mladosti* (Dokumentacija SEM)

Prikazovala je tudi nekatere izbrane primere znanih slovenskih blagovnih znamk, med katerimi so skoraj vse preživele gospodarske in druge spremembe v 20. stoletju in zaznamovale gospodarsko zgodovino blagovnih znamk. Njihove korenine gre iskati v dediščini regionalnih obrtniških in industrijskih izdelkov. Sem sodijo družbe Pivovarna Laško, Radenska, Kolinska oz. Droga Kolinska, tovarne Emo Celje, Peko, Ilirija, Gorenje, Šumi, Elan in Telekom.

Na dediščino slovenskih blagovnih znamk obstajajo različni pogledi različnih strokovnjakov, kot npr.: “Blagovne znamke. Nekaj povsem vsakdanjega in običajnega v sodobni družbi! Spremljajo nas na vsakem koraku, v naših bivalnih in drugih kulturnih okoljih. Pogosto nadomeščajo odsotnost naših izkušenj in spoznanj o naravi in kulturi, usmerjajo naše porabniške odločitve, pomagajo pri presojanju kakovosti in govorijo o paleti gospodarskih, družbenih in kulturnih prizadevanj.” (dr. Janez Bogataj); “Blagovne znamke so hkrati rezultat časa in tudi

označevalec vsakokratne historične realnosti.” (dr. Žarko Lazarevič); “Preteklost uči in navdihuje. Njen dokument so tudi znamke in prav je, da jim priznamo njihov pomen, se iz njih učimo ter pokažemo mladim, da ima tradicija svojo vrednost in da je znamko ne le težko ustvariti, temveč še težje ohraniti.” (dr. Maja Makovec Brenčič).

Razstavo je spremljal katalog s prispevki strokovnjakov z različnih področij. Glavna podpornika razstave sta bila DMS kot njen pobudnik in družba Droga Kolinska, d. d., ki je muzeju posodila arhivsko gradivo o Cockti, ter številni posamezniki, ustvarjalci reklam, arhitekti in oblikovalci, kot npr. Sergej Pavlin, Jaka Judnič, Boris Voje, Miro Slana, in ustanove, ki so prispevali predmete za razstavo. V mesecu septembru je ob zaključku razstave SEM pripravil strokovni posvet na temo *Dediščina slovenskih blagovnih znamk: refleksije in perspektive*.

338

SEM ZA SOCIALNO VKLJUČENOST

SEM je obeležil Dneve evropske kulturne dediščine – DEKD 2010, ubrane na temo dediščine in pomanjkanja, in evropsko leto boja proti revščini in izključenosti z dvema razstavama pod skupnim naslovom *SEM za socialno vključenost*.

ŽIVLJENJE NA ULICI

O brezdomstvu na Slovenskem (20. oktober–5. december 2010)

(Kustodinja: dr. Nena Židov; sokustodinja: Luna Jurančič Šribar; SEM v sodelovanju z Društvom Kralji ulice)

Razstava *Življenje na ulici* je opozarjala na razloge za brezdomstvo, ki ga srečamo v različnih časovnih obdobjih in v različnih kulturah. Orisan je bil položaj brezdomnih na Slovenskem v preteklosti, največ pozornosti je bilo usmerjene k trenutnemu položaju brezdomstva pri nas, brezdomnim ljudem in njihovim preživetvenim problemom ter ustanovam, ki skrbijo za brezdomne ljudi. V pripravo razstave in spremljajočih prireditev so bile vključene osebe z izkušnjo ulice.

Več o razstavi glej v prispevku Nene Židov Muzeji in družbeno vključevanje v isti številki revije.

MED REVŠČINO IN IZOBILJEM

Fotografski natečaj SEM (20. oktober–5. december 2010)

(Kustosi: Gregor Ilaš, Miha Špiček, Barbara Sosič)

Fotografije, razstavljene pod naslovom *Med revščino in izobiljem*, so bile plod drugega fotografskega natečaja SEM (prvi je bil 2008) in so prikazovale poglede na svet revnih in bogatih skozi prizmo devetih fotografov, ki so se odzvali vabilu na natečaj.

Priložnostna razstava

JUŽNA AFRIKA NA METELKOVI

Zbirka južnoafriškega nakita (19. junij–31. avgust 2010)

(Kustos: dr. Marko Frelj)

Razstava predmetov in fotografij iz zbirk SEM ob Svetovnem nogometnem prvenstvu 2010 v Južni Afriki.

Gostujoče razstave

SEM-ov DIALOG S KULTURAMI

SUBLIMNI TAJVAN – njegove naravne in kulturne znamenitosti;
LEPOTA KITAJSKEGA SLIKARSTVA – reprodukcije iz zbirke Narodnega muzeja v Tajpeju (4. marec–4. april 2010)

(Koordinatorja: Nina Zdravič Polič in Ralf Čeplak Mencin; v sodelovanju in na pobudo Inštituta za kitajsko kulturo pri Tajpejskem ekonomskem in kulturnem uradu na Dunaju in s Tajvanskim raziskovalnim centrom na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani)

S tajvanskima razstavama je začel SEM svoj cikel manjših, v glavnem fotografskih razstav, ki je nosil naslov *SEM-ov pomladni dialog s kulturami*, v okviru katerega se je že spomladi zvrstilo več razstav posvečenih različnim kulturam – cikel, ki se je nadaljeval tudi kasneje v letu 2010.

Tajvanski razstavi *Sublimni Tajvan* in *Lepota kitajskega slikarstva* sta obeležili kitajsko novo leto, praznik pomladi, (v znamenju zlatega tigra v 2010) in 20. obletnico smrti slovenskega zdravnika, kirurga in misionarja dr. Janeza Janeža (1913–1990), ki je od leta 1952 pa vse do konca svojega življenja živel na Tajvanu, kjer je prejel priznanje za svoje človekoljubno delo in bil znan kot doktor Fan. Predstavljal je pomembnega pionirja slovensko-tajvanskih stikov, ki do 1951 niso obstajali. Danes v Sloveniji deluje tudi društvo misionarja dr. Janeza Janeža.

Razstavo *Sublimni Tajvan* so sestavljali štirje nizi fotografij štirih tajvanskih fotografov, ki so fotografirali naravna in kulturna bogastva Tajvana (Republike Kitajske), otoško deželo z izredno pestro naravo ter etnično in kulturno raznolikostjo, ki leži v Zahodnem Pacifiku med Ljudsko republiko Kitajsko, Japonsko in Filipini.

Razstavo *Lepota kitajskega slikarstva: reprodukcije iz zbirke Narodnega muzeja v Tajpeju* je sestavljalo 28 reprodukcij dragocenih slik krajin, cvetic, živali in podob, ki predstavljajo različne stile in razvoj kitajskega slikarstva v različnih dinastijah. To razstavo je Narodni muzej (National Palace Museum, NPM) iz Tajpeja pripravil posebej za Slovenski etnografski muzej. Glavnina zbirke Narodnega muzeja izvira iz cesarskih zakladnic umetnin, ki so jih začeli zbirati v času dinastije Song (960–1126) in ki so rasle v naslednjih dinastijah. Je najboljše zbirka kitajske umetnosti na svetu. Ob razstavi je muzej s

Reprodukcije iz zbirke Narodnega muzeja v Tajpeju na razstavi *Lepota kitajskega slikarstva* (Dokumentacija SEM)

Tajvanskim raziskovalnim centrom Filozofske fakultete v Ljubljani organiziral še simpozij *Tajvan II*.

VIDIŠ ME – VIDIM TE

Kulturna raznolikost skozi romski pogled (8. april–2. maj 2010)

(Nosilci projekta: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani – prof. dr. Ksenija Vidmar Horvat, Slovenski etnografski muzej – dr. Bojana Rogelj Škafar, Ministrstvo za zunanje zadeve RS, Urad Vlade RS za komuniciranje in Ministrstvo za kulturo RS; koordinator Festivala romske kulture Romano Čhon v SEM – Ralf Čeplak Mencin)

Slovenski etnografski muzej v duhu pospeševanja medkulturnega dialoga že vrsto let v aprilu obeležuje svetovni dan Romov s posebnimi dogodki oz. mesecem romske kulture v SEM.

V letu 2010 je muzej odprl II. festival Romano Čhon v Ljubljani z razstavo *Vidiš me – vidim te: kulturna raznolikost skozi romski pogled*, ki je bila na ogled v Strasbourg oktobra 2009, v času predsedovanja Slovenije Odboru ministrov Sveta Evrope. Predstavljala je rezultat projekta, ki je proučeval vprašanje javne podobe in družbene vidnosti Romov ter vlogo fotografije pri razširjanju negativnih predstav in stereotipov o Romih; obenem je raziskoval tudi možnosti, kako je mogoče prav s pomočjo fotografije spremeniti utečene poglede na romsko identiteto in kulturo ter s pomočjo fotografskega aparata razširiti vizualna polja reprezentiranja

341

Fotografija za naslovom Skok pred prijatelji na razstavi *Vidiš me – vidim te* (Dokumentacija SEM)

kulturne raznolikosti in drugačnosti. Fotografije so bile predstavljene v treh sklopih: Iz romskih družinskih albumov, Povej v fotografijo: Vidiš me in Povej v fotografijo: Vidim te.

“THE AMERICAN FRONTIER”

Gospodarica na svoji zemlji; Tu ni najemnikov (12. april–2. maj 2010)

(Kustosinja in koordinatorka razstave: Nina Zdravič Polič; SEM v sodelovanju s Susan A. Wilson, Veleposlaništvo ZDA v Ljubljani)

Razstavo je pripravil Slovenski etnografski muzej v sodelovanju z Veleposlaništvom ZDA v Sloveniji, ki je bilo tudi pobudnik zanjo. Bila je na ogled ob Ameriških dnevih 2010 v Sloveniji, ob praznovanju ameriške kulture in zgodovine. Razstava je predstavljala bogato pionirsko zgodovino ZDA skozi fotografske zbirke Državnega zgodovinskega društva v Nebraski in Državne univerze Južne Dakote, utrinke le nekaterih moških in žena od mnogo tisočih, ki so za vekomaj spremenili lice tega skrajnega roba ozemlja na zahodu ZDA.

Prvi cikel fotografij na razstavi je nosil naslov *Gospodarica na svoji zemlji*: Severna Dakota, povzet po knjigi *Land in Her Own Name* sociologinje H. Elaine

Lindgren, ki je po vsej državi raziskovala zemljiške knjige in tako zbrala veliko podatkov o teh izrednih ženskah ne samo iz njihovih dnevnikov, pisem in fotografij, ampak tudi v pogovorih z mnogimi izmed njih in pripovedih o njihovem življenju in izkušnjah na *American Frontier*.

Drugi razstavljeni cikel fotografij pa je imel naslov *Tu ni najemnikov*. Te fotografije so prikazovale eno samo družino v Nebraski, njihov dom, njihovo življenje. Na prelomu 20. stoletja je na tisoče ljudi zapustilo domače okolje in se podalo na pot proti ravninam Nebraske, kjer so jih čakala nova ozemlja, polna negotovosti, vsakodnevnega boja in težaškega dela. Kljub vsem težavam, s katerimi so se soočali, je boj za preživetje zblíževal te pionirje, da so z izjemno vztrajnostjo uspeli svojim družinam ustvariti spodobno življenje in pogosto bili tudi zelo uspešni.

342

Sprehod po razstavi "*The American Frontier*" (Dokumentacija SEM)

DAN SAGARMATHE (28. maj–27. junij 2010)

(Koordinatorica razstave: Nina Zdravič Polič; SEM na pobudo g. Aswina Shresthe, častnega konzula Konzulata Nepala v Sloveniji)

Dan Sagarmathe (Sagarmatha je nepalsko ime za Mount Everest in pomeni mati zemlje) je bila prireditev z razstavo posvečena prvemu vzponu Edmunda Hillaryja in šerpe Tenzinga Norgayja ter slovenskih oz. nekdanjih jugoslovanskih alpinistov na Mount Everest in promociji *Leta turizma Nepala 2011*. Tridelna fotografska razstava je obeležila praznovanje nepalsko-slovenskega prijateljstva, temelječega na najvišji gori na zemlji, in spominu na velik uspeh prvega vzpona mednarodne odprave pod vodstvom Toneta Škarje na Mount Everest leta 1979. Obeleževala pa je tudi spomin

na Aleša Kunaverja, pobudnika gradnje šole za gorske vodnike v Manangu, ki jo je sofinancirala vlada Republike Slovenije in kjer so strokovnjaki Planinske zveze Slovenije in nepalskega gorniškega društva *Nepal Mountain Association* do danes usposobili že več kot 800 gorskih vodnikov za plezanje, vodenje odprav in trekking.

POKLON BOSSI NOVI (7. september–8. oktober 2010)

(Koordinatorica: Nina Zdravič Polič; SEM v sodelovanju z Veleposlaništvom Brazilijev Ljubljani)

Razstava je na 24 panojih na primeru bossa nove prikazovala, kako lahko glasba učinkuje na čas, na človeka, na življenje, da ima svojo govornico; da lahko proizvaja različne učinke in vplive in da je pravzaprav družbeni ideološki produkt, indic družbe, neke družbene realnosti, da je povezana z družbeno ureditvijo in obliko ter jo je treba kot takšno razumeti in upoštevati. Glasba bossa nova predstavlja značilen primer tega fenomena in o tem je pripovedovala tudi razstava v SEM. Preteklost bossa nove od njenega rojstva v poznih petdesetih letih 20. stoletja kaže na nepretrgan razvoj in spremembe, ki so se porajale skozi čas v Braziliji. Ob razstavi je septembra potekala prireditev z naslovom Brazilija v SEM-u s tematskimi predavanji, glasbo in brazilskim filmom o bossi novi.

343

Program na odprtju razstave *Poklon bossi novi* (Dokumentacija SEM)

Manjše gostujoče razstave

V okviru programa razstav posvečenega medkulturnemu dialogu je SEM organiziral še dve manjši razstavi:

NAJLEPŠE IZRAELSKÉ ILUSTRACIJE in UMETNOST HEBREJSKE PISAVE (5.–23. maj 2010)

(Ob programu *Ljubljana – svetovna prestolnica knjige* in festivalu *Literature sveta – Fabula 2010* v sodelovanju z Veleposlaništvom Države Izrael na Dunaju; koordinatorki projekta v SEM: Maja Kostric, Nina Zdravič Polič)

344

Razstava *Najlepše izraelske ilustracije* je na posterjih predstavila 15 vodilnih izraelskih ilustratorjev otroških knjig, *Umetnost hebrejske pisave* pa je predstavila predmete, namenjene verskim ceremonialnim obredom doma ali v sinagogi. Hebrejska pisava izvira iz starodavne protokanaanske abecede, katere začetke zasledimo 1.500 let pr. n. št. To zgodnjo abecedo so uporabljali Izraeliti in njihovi sosede v poznem drugem in zgodnjem prvem tisočletju pr. n. št. V 8. stoletju pr. n. št. se je iz protokanaanske abecede izoblikovala aramejska pisava, ki je kmalu prešla v uporabo po celotnem Bližnjem vzhodu.

AFGANISTANSKE SANJE

... skozi oči afganistanskih otrok (16.–29. oktober 2010)

(Koordinatorja v SEM: Ralf Čeplak Mencin in Maja Kostric)

Razstava otroških risbic, ki jo je gostil SEM, je bila postavljena v okviru Slovenskih razvojnih dni na pobudo Ministrstva za zunanje zadeve RS. Je rezultat prizadevanj, ki so ga sprožili Slovensko veleposlaništvo v Teheranu, UNHCR ter različne nevladne organizacije, po zagotavljanju razvojne in človekoljubne pomoči v Afganistanu z organiziranjem več likovnih delavnic za begunske in druge afganistanske otroke.

Druge gostujoče razstave

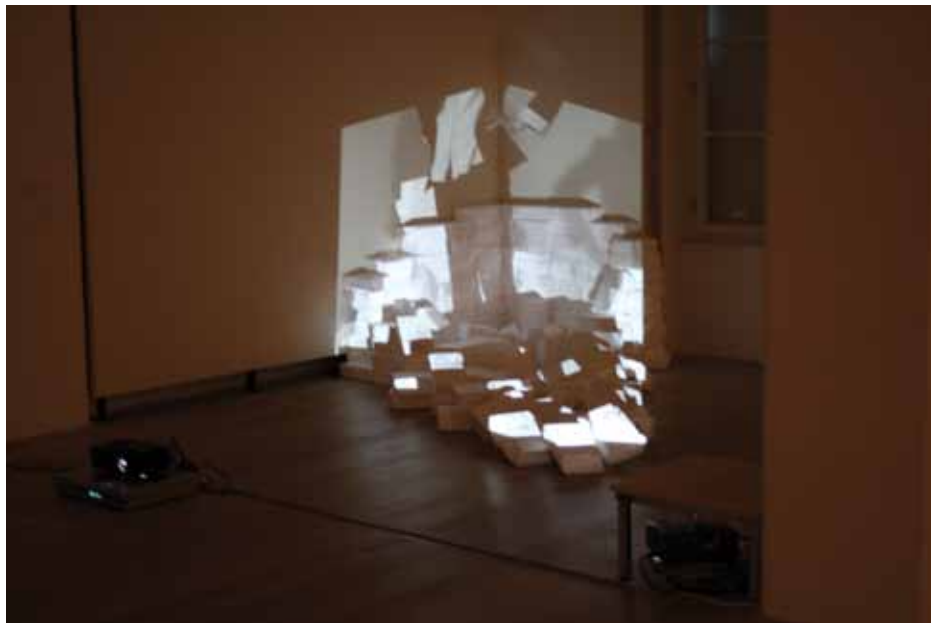
V letu 2010 so prostor v SEM dobile še tri gostujoče priložnostne razstave, ki so nastale v sodelovanju z drugimi institucijami, kot so Šola A.V.A, Animateka in Društvo restavradorjev Slovenije.

AVA 002 (9. julij–19. september 2010)

(SEM v sodelovanju z Akademijo A.V.A.; koordinatorka v SEM: Nina Zdravič Polič)

AVA002 je bila pregledna razstava del 35 študentov Akademije za vizualne umetnosti v Ljubljani, študijske smeri likovna umetnost in konceptualizacija prostora. Na ogled je bilo 13 filmov in videov, 10 instalacij, 12 objektov, 30 fotografij, 20 scenografskih maket in 15 slik.

Ena izmed postavitvev na razstavi AVA002 (Dokumentacija SEM)

FOLIMAGE – OD ZAČETKOV

Vodič po francoskem studiu animiranega filma (1. december 2010–5. januar 2011)

(SEM v sodelovanju z Animateko; koordinatorka v SEM: Sonja Kogej Rus)

Razstava je spremljala 7. mednarodni festival animiranega filma Animateka (6.–12. december), ki je bil v ljubljanskem Kinodvoru in Slovenski kinoteki. Bila je kreativni vodič skozi enega najpomembnejših svetovnih studiev animiranega filma in je prikazovala faze razvoja studia Folimage skozi zgodovino in njegovo produkcijsko strukturo.

RESTAVRATORSKI PLAKAT (25.–30. maj 2010)

(SEM v sodelovanju z Društvom restavradorjev Slovenije; koordinatorka v SEM: mag. Ana Motnikar)

Priložnostna razstava plakatov ob 10. strokovnem srečanju konservatorjev-restavradorjev.

Gostovanja SEM

V tujini

UTRINKI AFRIKE (1. julij- 31. oktober 2010)

Skupinska razstava, cerkev San Lorenzo, San Vito al Tagliamento, Italija
(Glavni organizator: CRAF – Center za fotografsko raziskovanje in arhiviranje,
Lestans in občina San Vito al Tagliamento, Italija; kustos SEM: dr. Marko Frelih)

Slovenski etnografski muzej se je že drugič predstavljal na skupinski razstavi *Utrinki Afrike* v Furlaniji, in sicer z osemindvajsetimi originalnimi predmeti iz svojih zbirk iz različnih koncev Afrike (Egipt, Južna Afrika, Nigerija, Niger, Togo, Kenija itd.) in nekaj fotografijami. Med sodelujočimi ustanovami so bili med drugimi: Pitt Rivers Museum iz Oxforda, Musée dell'Elisée iz Lozane, Museo Nazionale Preistorico Etnografico L. Pigorini iz Rima, Archivio Capitolino iz Rima, Archivio Fotografico Toscano iz Prata, Musei Civici iz Reggio Emilia, Biblioteca Livio Paladin del Consiglio Regionale del Friuli Venezia Giulia iz Trsta, Agenzia Contrasto, Rim – Milano, Atlas Gallery iz Londona ...

346

Priprava skupinske razstave *Utrinki Afrike* v italijanskem San Vitu (Dokumentacija SEM)

V Sloveniji

AFRIŠKI PROJEKT BARONA CODELLIJA

Razstava fotografij iz Toga (7. oktober–7. november 2010)

Muzej pošte in telekomunikacij, Polhov Gradec (Fotografije: Miha Šorn in dokumentacija SEM; kustos SEM: dr. Marko Frelih)

Fotografska razstava avtorskih fotografij in fotografij iz dokumentacije SEM.

PRIREDITVE V SEM V LETU 2010

349

Dogodki ob razstavah SEM

Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta

Predstavitev razstave

- *Mag. Janja Žagar*: Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta, javna predstavitev druge stalne razstave SEM; 3. marec

Javna in strokovna vodstva po razstavi

- *Mag. Polona Sketelj*; 18. april
- *Mag. Daša Koprivec*; 30. maj
- *Mag. Janja Žagar*; 19. junij
- *Mag. Andrej Dular*; 26. september
- *Mag. Inja Smerdel*; 28. november
- *Brigita Rupnik*; 3. december
- *Vilma Kavšek*; 3. december

Druženje ob klepetu ... (pogovore je vodila Bernarda Potočnik)

- Kdo sem?; 3. marec
- O družini in domu; 6. april
- O moji generaciji; 5. maj
- Zdoma – kam in zakaj? Kaj (p)ostajam?; 9. junij
- Kako občutim državo, ki ji pripadam?; 6. oktober
- Po čem presojam drugačnost? V čem vidim enakost?; 3. november
- Kaj in kako praznujemo?; 8. december

Podobe mojega sveta – skupina v tretjem življenjskem obdobju (mentor Sonja Kogej Rus)

- *Mag. Janja Žagar*: Jaz, mi in drugi: Podobe mojega sveta; 6. oktober
- *Sonja Kogej Rus*: Starost v pripovednem izročilu; 20. oktober
- *Majda Knaus*: Spomini na oblačila med 1940 in 1960; 10. november
- *Sonja Kogej Rus*: Raznolikost družin; 17. november
- *Sonja Kogej Rus*: Praznovanja in decembrski čas; 8. december
- *Mag. Janja Žagar*: Spomini na osebna in družinska praznovanja; 15. december

Ustvarjalne gledališke delavnice za starejše: Podobe mojega sveta (vodila jih je Marjeta Friedl, Zavod G.G.A.V); vsak ponedeljek v decembru

350

Sublimni Tajvan – njegove naravne in kulturne znamenitosti in Lepota kitajskega slikarstva – reprodukcije iz zbirke Narodnega muzeja, Tajpej

Simpozij Tajvan II; 24. marec

- *Prof. dr. Jana S. Rošker*: Moderno konfucijanstvo na Tajvanu
- *Prof. dr. Mitja Saje*: Kitajska kolonizacija Tajvana in posebnosti njegovega razvoja
- *Dr. Saša Istenič*: Od lepotic betelovih orehov do duhov: vse kar niste vedeli o kulturi, tradiciji in običajih Tajvana
- *Miha Mlakar*: Ang Lee – režiser med dvema svetovoma
- *Ralf Čeplak Mencin*: Muzeji na Tajvanu in Verovanja na Tajvanu
- Cape No. 7, romantična komedija, režiser *Wei Te-Sheng*

“The American Frontier”: Gospodarica na svoji zemlji; Tu ni najemnikov

- Predavanje: *prof. dr. Dale Cockrell* in *Joe Weed*, ZDA: American Frontier Music/Ameriška 'Frontier' glasba; 20. april

Dan Sagarmathe

- Predavanje: *Viki Grošelj*: Mount Everest; 28. maj
- Projekcija filma s predavanjem: *Samo Žnidaršič*: Pot v šolo Ruše – Mustang; 29. maj

Cockta – pijača vaše in naše mladosti: o dediščini slovenskih blagovnih znamk

Posvet: Dediščina slovenskih blagovnih znamk: refleksije in perspektive; 21. september

- Nastop pevskega zbora Kolinska, Kulturno društvo MePZ Kolinske, ogled razstave
- *Dr. Bojana Rogelj Škafar*: Nova tema, nova zbirka, nova razstava – o zbiralni in razstavnih politikah SEM
- *Dr. Maja Makovec Brenčič*: Povezovanje kulture in gospodarstva: z vrednostjo preteklosti v vizijo razvojne prihodnosti
- *Mag. Janez Damjan*: Slovenske blagovne znamke: od starega papirja do nacionalne dediščine
- *Nina Zdravič Polič*: Za dediščino blagovnih znamk: Razstava Cockta, pijača vaše in naše mladosti
- *Adela Ramovš*: Ohranjanje in varovanje snovne in nesnovne dediščine slovenskih blagovnih znamk
- *Miroslav Slana*: Kdaj postane zbiranje stare šare zgodovinsko resna stvar
- *Rosana Turk*: Pomen razstave za blagovno znamko Cockta
- *Dr. Žarko Lazarevič*: Blagovne znamke kot zgodovinski dokumenti
- *Dr. Janez Bogataj*: Blagovne znamke odražajo in oblikujejo življenjske sloge
- *Dr. Bojana Rogelj Škafar*: Razvoj projekta Zbirka slovenskih blagovnih znamk in druge premične ter nematerialne gospodarske dediščine

351

Zagovor diplomske naloge: *Ana Beno*: Slovenske blagovne znamke kot del kulturne dediščine Slovenije. Primer blagovne znamke Cockta; 30. september

Posvet *Dediščina slovenskih blagovnih znamk* – nastop pevskega zbora Kolinska (Dokumentacija SEM)

Poklon bossi novi

Brazilija v SEM; 14. september

- *Débora Vainer Barenboim*, veleposlanica Brazilije v Sloveniji: Brazilija
- *Dr. Primož Vitez*: Uvod v bosso novo
- *Dr. Jasmina Markič* in *Blažka Müller Pograjc*: Moja Brazilija
- S poti po Braziliji, dokumentarni film režiserja *Jadrana Sterleta*
- Bossa Nova; romantična komedija režiserja *Bruna Baretta*

352

Življenje na ulici: o brezdomstvu na Slovenskem

- Projekcija filmov *Kralji ulice* in *Stara roba – nova raba* režiserja Braneta Bitenca; 27. oktober
- Gledališka predstava *Cirkus negotovosti*, skupina *OdPisani*, Društvo *Kralji ulice*; 2. december

Javna vodstva

- *Dr. Nena Židov*; 28. november
- *Luna Jurančič Šribar*; 3. december

Nastop skupine *OdPisani* v gledališki predstavi *Cirkus negotovosti* (Dokumentacija SEM)

Folimage – od začetkov

Ustvarjalne delavnice

- Optične igrače; 9. december
- Animirani film; 15. december

Dnevi odprtih vrat

Slovenski kulturni praznik v SEM; 8. februar

- Strokovna javna vodstva po razstavah
- Demonstracije tkanja v Tkalskem ateljeju SEM
- Modeliranje v Lončarskem ateljeju SEM

353

Teden študentske kulture; prost vstop za študente; 9.–14. marec

Teden družine; prost vstop za družine; 15.–22. maj

Mednarodni muzejski dan; 18. maj

- Dan odprtih vrat

Poletna muzejska noč; 19. junij

- Knjižni bazar
- Afriška vitrina: Južna Afrika na Metelkovi: zbirka južnoafriškega nakita. Zbirko je predstavil *dr. Marko Frelih*.
- Strokovno javno vodstvo po stalni razstavi Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta. Vodila je *mag. Janja Žagar*.
- Recikliramo! Ustvarjamo kmetijo. Delavnice za otroke in ustvarjanje stavb, pujskov, kokoši, bikcev, ovčk in razstavica izdelkov.
- Komu je najbolj hudo? Predstava po motivu Desetnice in drugih ljudskih pravljic. Etnika, Šola ljudskega plesa in Otroško plesno gledališče.

10. festival za tretje življenjsko obdobje; prost vstop za obiskovalce festivala; 29. september–1. oktober

Teden otroka; prost vstop za otroke; 5.–10. oktober

- Z igro do dediščine; program za otroke

Ta veseli dan kulture; 3. december

- Javna vodstva po stalni razstavi Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta; vodili sta prostovoljni kulturni mediatoriki *Brigita Rupnik* in *Vilma Kavšek*.
- Javno vodstvo po stalni razstavi Med naravo in kulturo; vodila je *Sonja Kogej Rus*.
- Javno vodstvo po razstavi Življenje na ulici: o brezdomstvu na Slovenskem; vodila je *Luna Jurančič Šribar*.

- Javno vodstvo po razstavi Folimage – od začetkov
- Miklavževa ustvarjalna delavnica za otroke; delavnico je vodila *Sonja Kogej Rus*.

Januar–december

Prost vstop vsako zadnjo nedeljo v mesecu

Predavanja

Predavanja SEM

354

- *Mojca Račič Simončič*: Ajurvedska prehrana in naš vsakdan; 11. februar
- *Dr. Bojana Rogelj Škafar*: Muzej nacionalne identitete; 27. februar
- *Dr. Nena Židov*: Rovaš – univerzalni pripomoček za označevanje različnih podatkov; 17. marec
- *Dr. Nena Židov*: Položaj homeopatije v Ljubljani v 19. stoletju; *Irena Gorišek*, dr. med.: Homeopatija od Hahnemanna do danes; 14. april
- *Mag. Polona Sketelj*: Družina – dom; 12. maj
- *Sonja Kogej Rus*: Delovanje Slovenskega etnografskega muzeja na področju prostovoljstva; 24. september

Predavanja zunanjih predavateljev

- *Zoran Milič*, Narodni muzej Slovenije: Iskanje ponaredkov z naravoslovnimi metodami; ob razstavi Restavratorski plakat; 25. maj

Letno srečanje restavratorjev in konservatorjev v SEM (Dokumentacija SEM)

- *Joe Valenčič*, ZDA: Slovenske ženske: ameriški dosežki; 22. september
- *Dr. Lokesh Kumar Raturi*, Indija: Ajurveda in naše notranje ravnovesje; 12. oktober
- *Stéphane Martin*, Francija: Musée du Quai Branly, muzej tradicijskih umetnosti v Parizu; 21. oktober

Predavanje Stéphana Martina iz pariškega Musée du Quai Branly (Dokumentacija SEM)

Predavanja ter ekskurzije in ogledi muzejev za slušatelje izobraževanja v tretjem življenjskem obdobju – Etnologija

- *Dr. Katarina Juvančič*: Kaj nam razkrivajo uspavanke; 8. januar
- *Breda Kostanjšek*: Vsakdanje življenje v Burkina Fasu; 22. januar
- *Dr. Ivan Šprajc*: Majeovski koledar; 5. februar
- *Maja Kostrič*: Koline v Prekmurju; 26. februar
- *Dr. Maja Godina*: Družabno življenje in kava; 5. marec
- *Dr. Nena Židov*: Rovaš – univerzalni pripomoček za označevanje različnih podatkov; 19. marec
- *Ralf Čeplak Mencin*: Tajvan, čudoviti otok; 2. april
- *Mag. Vladimir Šlibar*: Alma Karlin – poti; 16. april
- *Sonja Kogej Rus*: O kresi se dan obesi; 28. maj
- *Sonja Kogej Rus*: Voda in pripovedno izročilo; 1. oktober

- *Mag. Janja Žagar*: Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta; 22. oktober
- *Mag. Polona Sketelj*: Raznolikost družin; 5. november
- *Breda Kostanjšek*: Družine v Burkina Fasu; 19. november
- *Dr. Nena Židov*: Brezdomstvo na Slovenskem; 3. december
- *Ana Beno*: Cockta, pijača naše in vaše mladosti; 17. december
- SEM: razstava Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta; 15. januar
- Muzeji in galerije mesta Ljubljana, razstava Pablo Picasso – Bikorborbe. Mit. Eros; 12. februar
- Ogled Ljubljanskih mlekarn; 26. marec
- *Klemen Košir*: Ljubljana Bežigrad; 9. april
- *Na Goričko*; 23. april
- SEM: razstava Videti, česar znanost ne vidi; 7. maj
- Pomlad v Halozah; 14. maj
- Ogled Parlamenta; 17. september
- Ogled Ustavnega sodišča; 8. oktober
- Muzeji in galerije mesta Ljubljana, razstava Emona: mit in resničnost; 12. in 26. november
- Ljubljanski grad in stalna razstava Slovenska zgodovina; 10. december

Prireditve / festivali

Romano Čhon/Romski mesec 2010. Mesec romske kulture v SEM; 8.-24. april

Delavnice

- Delavnica indijskega romskega plesa za mladino in odrasle z glasbenikoma *Mahabubom* in *Sattarjem Khanom* ter plesalko *Mayo Sopera*; 12. april
- Delavnica romskih plesov za otroke z *Mojco Rakipov - Nursel*; 17. april

Posvet

- Politična participacija Romov v Republiki Sloveniji; 16. april

Filmi

- V iskanju romskih korenin in Tema na obrobju mesta; 9. april
- Sem Rominja, Vzhodna Madžarska in Saintes Marie de la Mer; 16. april
- Vijugasta cesta – zgodbe o ciganski karavani; 20. april
- Sanje črno-bele mavrice, premiera filma; 22. april

Koncerti

- Maya Sopera in Khan Brothers; 12. april
- Romano Rat/Romska kri; 24. april

Brata Khan med nastopom v muzejski kavarni SEM (Dokumentacija SEM)

Lončarski festival; 15. maj

- Prodajni sejem keramike
- Otroške delavnice
- Prikazi tradicionalnega lončarstva
- Foto in video projekcije lončarskih dogodkov
- Mednarodno tekmovanje v lončarskih spretnostih
- Odprtje razstave keramike *Voda 2010* in predstavitev sodelujočih
- Zaključek festivala s koncertom skupine Fake Orchestra

Tekmovanje v lončarskih spretnostih na Lončarskem festivalu (Dokumentacija SEM)

Filmi

- *Dr. Marko Frelih*: Predstavitev filma *Sudan*; 3. februar
- *Domači pajek*, predstavitev dokumentarnega filma RTV (*Amir Muratović*) in Društva za domače raziskave; 9. marec

Dnevi etnografskega filma (DEF); 5.–7. maj

Program

Raziskovalno gradivo s komentarjem

- *Jelka Pšajd*: Peka velikonočnega kruha bosmana
- *Tanja Roženbergar Šega*: Urbani fenomeni – celjska tržnica in zgodbe taksistov
- *Niško Križnar*: Vizualne priloge Registru žive kulturne dediščine
- *Roberto Dapit*: Kože in zvonci – maskirana bitja med Alpami in Mediteranom
- *Nena Židov*: Smrt z botam! Pustni torek v Cerknem
- *Nadja Valentinčič Furlan*: Vesna – Mozaični portret kot del razstave

Študentski filmi

- *Nika Jamnikar*: Britje glist
- *Vanja Peršolja, Miha Poredoš*: Julijski dan v knjižnici

- *Tina Kompare, Aleš Štancar*: Panovec je zakon

Muzejski filmi

- *Sebastjan Weber*: Ljubenske potice – cvetnosedeljske butarice iz Ljubnega
- *Andrej Dular*: Ena košara na dan
- *Helena Rant, Tatjana Dolžan Eržen*: Tkanje žimnatih sit
- *Helena Rant, Tatjana Dolžan Eržen*: Transport s svitki
- *Mirjam Gnezda Bogataj, Ivana Leskovec*: Prekrižam, posukam, posukam, prekrižam

Posebni program: Slovaški etnografski film

- *Adam Hanuljak*: Kroženje (Krucenie)
- *Soňa Lutherová, Martin Kováč*: Varni pristan (Safe Port)
- *Zuzana Beňušková*: Telovo

Odprtje festivala

- *Damjan Muhič*: Delo v solinah
- *Anja Madved*: Trenutek reke

Domoznanski filmi

- *Marijan Podgornik, Davorin Mrak*: Tam, kjer dren rodi – od debla do cevi v Trebuši
- *Robert Gaber*: Prav lepa je ta reška fara
- *Jože Muhič, Miran Petek*: Tudi na kmetih je lepo
- *Marko Smole*: “Ko smo ble muade, je buo tok na Plešceh ...”

Dokumentarni filmi

- *Vesna Humar*: Aleksandrija, ki odhaja
- *Darja Skrt*: Marijacejski kolač
- *Amir Muratović*: Domači pajek
- *Milan Urbajs*: Kralj Matjaž
- *Naško Križnar*: Koprivski razgovori
- *Bojan Knific, Mirko Ramovš, Amir Muratović*: Godec, zaigraj na škant

Glasba

- *Bogdana Herman*; ob razstavi Videti, česar znanost ne vidi; 4. februar
- Tajvanski ples, tradicionalne pesmi in glasba; ob razstavi Sublimni Tajvan in Lepota kitajskega slikarstva; 4. marec
- Koncerti v Kavarni SEM ob Mesecu romske kulture Romano Čhon; april

- *Fake Orchestra*; ob Lončarskem festivalu in Mednarodnem muzejskem dnevu; 15. maj
- Glasbeni program ob odprtju razstave Dan Sagarmathe; 28. maj
- *Meri Aussenak* ob spremljavi *Roka Webra* (piano) in *Draga Pirca* (harmonika): Slovenske popevke; ob odprtju razstave Cockta – pijača vaše in naše mladosti; 17. junij
- *DJ Kristina*; ob odprtju razstave AVA002; 9. julij
- *Trio Zanzero*; ob odprtju razstave Poklon Bossi novi; 7. september
- *Igor Leonardi*; ob odprtju razstave Afganistanske sanje ... skozi oči afganistanskih otrok; 15. oktober
- *Marko Gorjup*, harmonika; ob odprtju razstav SEM za socialno vključenost; 20. oktober

Delavnice za mladino in odrasle

- Čado – obredna priprava in pitje japonskega čaja; celoletni tečaj, vodi *dr. Pavla Šimenc Braga*; potekal je dvakrat mesečno ob ponedeljkih od januarja do junija in od oktobra do decembra.
- Predavanje in delavnica Tradicionalni japonski tisk – ukiyoe, v sodelovanju z Veleposlaništvom Japonske v Sloveniji in Japonske fundacije; 5 oktober

Ustvarjalne delavnice in prireditve za otroke

Ustvarjalne delavnice

- Naredimo si svečnik iz gline; delavnico je vodila *Eva Lenassi Peterson*; 16. januar.
- Risanje ornamentov; ob 2. festivalu Bobri; delavnico je vodila *Sonja Kogej Rus*; 30. januar.
- Povej mi, pa ti povem ... Ples, gib in bajke; ob 2. festivalu Bobri; delavnico je vodila *mag. Mojca Leben*; 7. februar.
- Tralala, hopsasa, šeme vesele; delavnico so vodile študentke OEIKA; 13. februar.
- Počitniška ustvarjanja v SEM: Čopič in modelirka v Lončarskem ateljeju SEM; delavnice sta vodili *Eva Peterson Lenassi* in *Nives Palmič*; 16.–18. februar.
- Povej mi, pa ti povem ... Ples, gib in bajke; delavnico je vodila *mag. Mojca Leben*; 28. februar.
- Izdelovanje gregorčkov, hišic iz kartona; delavnico je vodila *Maja Kostric*; 6. marec.

- Pletemo košarice; delavnico je vodil pletar *Karel Žgavec*; 13. marec.
- Poslikavanje belokranjskih pisanic; delavnico je vodila *Nevenka Grušovnik Brajdič*; 27. marec.
- Okrasni lončki za rože; delavnico je vodila *Eva Lenassi Peterson*; 10. april.
- Delavnica romskih plesov; vodila jo je *Mojca Rakipov - Nursel*; 17. april.
- Skrinjica z ornamentami; delavnico je vodila *Sonja Kogej Rus*; 8. maj.
- Lončarska delavnica; delavnico je vodila *Eva Lenassi Peterson*; 15. maj.
- Izdelovanje pisanih zapestnic; delavnico je vodila *Sonja Kogej Rus*; 30. maj.
- Delavnice: Recikliramo! Ustvarjamo kmetijo; delavnice je vodila *Sonja Kogej Rus*; 17. junij.
- Čopič in modelirka, petdnevne počitniške keramične delavnice v Lončarskem ateljeju SEM; delavnice sta vodili *Eva Peterson Lenassi* in *Nives Palmič*; 5.-9. julij.
- Spomin na počitnice: Ribiška mreža; delavnico je vodila *Maja Kostric*; 11. september.
- Izdelovanje pisanih tkanih zapestnic; delavnico so vodile študentke OEIKA; 25. september.
- Lovilci sanj; delavnico so vodile študentke OEIKA; 6. november.
- Možiček koptljaček; delavnico so vodile študentke OEIKA; 20. november.
- Miklavževa ustvarjalna delavnica; delavnico je vodila *Sonja Kogej Rus*; 3. december.
- Lončarska delavnica: Izdelajmo jaslice; delavnico je vodila *Eva Lenassi Peterson*; 11. december.

13. pripovedovski festival Pravljice danes 2010

Program za otroke

- Moj dedi; pripovedoval je *Ciril Horjak*; 17. marec.
- Slamnati bikec; pripovedovala je *Špela Frlic*; 17. marec.
- Pravljice iz pojoče skrinje; pripovedoval je *Tomaž Grom*; 18. marec.
- Palčica; pripovedovala je *Jette Ostan Vejrup*; 18. marec.
- Kekec in divji mož Prisank in še dve čisto drugačni pravljici, pripovedoval je *Andrej Rozman - Roza*; 19. marec.
- En, dva, tri!, pripovedovala je *Martina Maurič Lazar*; 19. marec.

Predpočitniški kresni dnevi za otroke – Sonce, zemlja, mesec ... vrte se brez kolesec

SEM v sodelovanju z Zavodom Etnika

- Zeleni klobuk pastirčka Jurčka; 15. junij
- Praprotno seme ali o čem se pogovarjajo živali; 16. junij
- Pisane cvetice, čudežne zeli in take stvari ...; 17. junij
- Sijaj, sijaj, soncece; 18. junij

362

Predpočitniški kresni dnevi v prostorih razstave *Med naravo in kulturo* (Dokumentacija SEM)

Z igro do dediščine (Teden otroka v SEM, 5.–10. oktober 2010)

- Moj klobuk ima tri luknje ..., pripovedovalnica sredi razstave in likovno plesna ustvarjanja; 5. in 9. oktober
- Etnoabecedaž: razstava za otroke; 6. oktober
- Potujemo na vse strani sveta: Med Indijanci, pripovedovalnica sredi razstave in ustvarjalna delavnica; 7. oktober
- Potujemo na vse strani sveta: V Afriko, pripovedovalnica sredi razstave in ustvarjalna delavnica; 8. oktober
- Zmaji na nebu! Pripovedovalnica sredi razstave in ustvarjalna delavnica; 10. oktober

Etnika, plesna šola

- Plesna ustvarjanja za otroke; od januarja do junija ob sredah
- Otroška predstava: Komu je najbolj hudo; 17. junij

Seminarji in delavnice za vzgojitelje in učitelje osnovnih šol

SEM v sodelovanju z Zavodom Etnika (*mag. Mojca in Zmago Leben*)

- Bajeslovje skozi ljudski ples in glasbo ter Ljudski inštrumenti in zvočila kot vzpodbuda ustvarjalnemu gibu in razvijanju domišljije; delavnici; 18. januar
- Štirje letni časi: Ljudski ples, pesem, glasba ter šege in navade skozi koledarsko leto in štiri slovenske pokrajine, seminar; 1. februar
- Ljudski ples in pesem : tradicija in ustvarjalnost za sodobni čas; seminar; 15. marec
- Štirje letni časi : Ljudski ples, pesem, glasba ter šege in navade skozi koledarsko leto in štiri slovenske pokrajine; seminar; 18. oktober
- Ustvarjajmo z ljudskim plesom!; seminar; 15. november

363

Kulturni bazar v Cankarjevem domu 2010; (20. maj)

- *Sonja Kogej Rus* in *Maja Kostrič*: Predstavitev pedagoških vsebin SEM
- *Sonja Kogej Rus*: sodelovanje na okrogli mizi Hiše se ne začne zidati pri strehi (moderatorica Jelena Sitar)

Obiskovalci SEM

Slovenski etnografski muzej je v letu 2010 obiskalo 26.231 obiskovalcev. Izpeljano je bilo 363 programov za organizirane skupine predšolskih otrok, osnovnošolcev, dijakov in študentov ter odraslih. Prireditve in dogodkov v razstavnih hiši in upravni hiši se je udeležilo 10.505 obiskovalcev.

Drugo

SEM je sodeloval s posamezniki, društvi, zavodi in organizacijami pri izvedbi dogodkov v muzeju ali na muzejski ploščadi:

Slovensko etnološko društvo v SEM

- Etnološki večer: Pogovor z *dr. Jernejo Ferlež*; 15. februar
- Etnološki večer: Prvi koraki Registra žive kulturne dediščine, 31. marec

- Predavanje *dr. Tadeje Primožič* in predstavitev razpisa UKREP 323: Politika vključevanja dediščine v razvoj podeželja in ukrepi na tem področju; 1. julij
- Etnološki večer: Pogovor med častnima članoma SED *Julijanom Strajnarjem* in *Mirkom Ramovšem*; 20. september
- Podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine za dosežke v etnologiji; 11. november

V SEM so potekali sestanki izvršnega odbora SED, delovnih skupin in občni zbor; 19. januar, 8. in 18. marec, 19. april, 25. maj, 21. junij, 1. julij, 6. september, 19. november

364

ICOM v SEM

- Delavnica: Ocena tveganj za muzejske zbirke; 30. marec
  - Seminar: Varčevanje z energijo in nacionalni program ICOM; 7. april
  - Tiskovna konferenca ICOM Slovenija, SMS in SMD ob Mednarodnem muzejskem dnevu: Predstavitev ICOM teme leta Muzeji za socialno harmonijo, novih publikacij SMD in SMS, najava Valvasorjeve nagrade; 14. maj
  - Kolokvij: Muzeji in socialna harmonija; 1. december
- Sestanki ICOM – Slovenski odbor; 28. januar, 4. maj

Predstavitev ICOM-ove teme leta *Muzeji za socialno harmonijo* (Dokumentacija SEM)

Slovensko muzejsko društvo v SEM

- Muzeoforum: *Dr. Susan Pearce*: Teoretični vidiki motivacije zbiranja predmetov; 2. marec
- Posvet sekcije za dokumentacijo: Dokumentacija audiovizualij; 16. marec

V SEM so potekali sestanki sekcije za dokumentacijo (21. februar), pedagoške sekcije (22. marec) in sekcije restavradorjev – konservatorjev (25. maj, 7. julij, 18. avgust, 4. november).

Kulturni mediatorji v SEM

- Srečanje kulturnih mediatorjev SEM; 13. januar
- Srečanje prostovoljnih kulturnih mediatorjev v muzejih: Štiri leta so za nami; 5. maj

365

Dogodki zunanjih izvajalcev

- Okrogla miza: Voluntariat Slovenije: Cel svet v naši vasi; 9. januar
- Izobraževanje: Kubus inženiring: Bioekološki inženiring; 19. januar
- Predstavitve programa Da Vinci Learning TV; 11. marec
- Izobraževanje: Valicon; 29. marec
- Srečanje: Marketinški klub; 6. april
- Tečaj DSN: Zavod za razvoj človekovih vrednot; 22.–24. april
- Gledališka predstava ob festivalu Ana Desetnica: Macbethove blodnje; 1. in 2. julij
- Mednarodni seminar za doktorske študije Fakultete za družbene vede; 20. avgust
- Festival Mladi levi 2010; 20. avgust
- Pitija, d. o. o.: Spodbujanje razvoja nevladnih organizacij; 26. avgust
- Posvet: Program EU Kultura in evro-mediteranska fundacija ALF; 9. september
- Posvet: Slovensko združenje bolnikov z limfomom in levkemijo; 15. september
- Predstavitve svetil: Studio PI; 15. september
- Podelitev nagrad: Mladina: Zlati monitor; 30. september
- Predavanje dr. Robbie Floyd: Združenje naravni začetki; 11. oktober
- Osebna ajurvedska svetovanja: Shankara, d. o. o.; 16. oktober
- Novoletne voščilnice: Rotary klub NIKE; 9. november

- Izobraževanje: Ključna vprašanja, na katera si mora odgovoriti vsak podjetnik: Zavod mreža podjetništva; 17. november
- Forum Ready to change: Zavod Bunker; 2.-4. december
- Seminar za izboljšanje vida; Nirvana, d. o. o.: 1., 3., 5. in 6. junij ter 7. in 9. december
- Future city game: British Council; 30. junij

Sonja Kogej Rus

**BIBLIOGRAFIJA SODELAVK IN SODELAVCEV
SLOVENSKEGA ETNOGRAFSKEGA MUZEJA
ZA LETO 2010**

367

Boštjan Abram

SEKUNDARNO AVTORSTVO

Filmski montažer

DULAR, Andrej. *Oglarjenje = Charcoal burning : Dole pri Litiji, avgust 1995*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 1 video DVD (24,5 min), barve, zvok. [COBISS.SI-ID 1352582]

ŽIDOV, Nena. *Smrt z botom! : pustni torek v Cerknem*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 1 video DVD (11 min), barve, zvok. [COBISS.SI-ID 1276038]

Ralf Čeplak Mencin

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

Objavljeni povzetek strokovnega prispevka na konferenci

ČEPLAK MENCIN, Ralf. Roma culture festivals in Europe. V: *Artistic festivals with a social and intellectual agenda*. Poznan: European Festivals Research Project: The Institute of Cultural Studies, Adam Mickiewicz University, 2010, str. 8. [COBISS.SI-ID 1364870]

ČEPLAK MENCIN, Ralf. Challenging the public (opinion) with the Roma culture festival in Slovene museums. V: *The challenging museum/challenging the museum and other subjects*. Shanghai: International Committee of Museums of Ethnography: International Council of Museums: Cultural Palace of Nationalities, State Ethnic Affairs Commission, China, 2010, str. 13–14. [COBISS.SI-ID 1364358]

Predgovor, spremna beseda

ČEPLAK MENCIN, Ralf. Makedonski RAP. V: *Program 2. festivala romske kulture*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej; Maribor: ZULK, 2010, str. 12–13. [COBISS.SI-ID 1285510]

IZVEDENA DELA (DOGODKI)

Radijski ali TV dogodek

ČEPLAK MENCIN, Ralf. *O 2. festivalu romske kulture Romano Čhon/Romski mesec : Radio Slovenija, Prvi program, oddaja Naše poti/Amare droma*. Ljubljana, 14. 4. 2010. [COBISS.SI-ID 1366662]

ČEPLAK MENCIN, Ralf. *O 2. festivalu romske kulture Romano Čhon/Romski mesec : Radio Slovenija, Prvi program, oddaja Naše poti/Amare droma*. Ljubljana, 31. 3. 2010. [COBISS.SI-ID 1366150]

368

ČEPLAK MENCIN, Ralf. *O 2. festivalu romske kulture Romano Čhon/Romski mesec : Romska oddaja Romano anglunipe/Romska prihodnost*. Ljubljana, 18. 4. 2010. [COBISS.SI-ID 1366406]

ČEPLAK MENCIN, Ralf. *O dveh tajvanskih razstavah v Slovenskem etnografskem muzeju : Radio Slovenija, Program ARS, oddaja Kulturna panorama*. Ljubljana, 6. 3. 2010. [COBISS.SI-ID 1365382]

ČEPLAK MENCIN, Ralf. *O dveh tajvanskih razstavah v Slovenskem etnografskem muzeju : Radio Slovenija, Program ARS, oddaja Svet kulture*. Ljubljana, 4. 3. 2010. [COBISS.SI-ID 1365126]

ČEPLAK MENCIN, Ralf. *O dveh tajvanskih razstavah v Slovenskem etnografskem muzeju : Radio Slovenija, Prvi program*. Ljubljana, 4. 3. 2010. [COBISS.SI-ID 1281670]

ČEPLAK MENCIN, Ralf. *O dveh tajvanskih razstavah v Slovenskem etnografskem muzeju : Radio Slovenija, Val 202*. Ljubljana, 4. 3. 2010. [COBISS.SI-ID 1365638]

ČEPLAK MENCIN, Ralf. *O dveh tajvanskih razstavah v Slovenskem etnografskem muzeju : Televizija Slovenija, Prvi program, oddaja Kultura*. Ljubljana, 5. 3. 2010. [COBISS.SI-ID 1365894]

ČEPLAK MENCIN, Ralf. *O legendah Nepala : Radio Slovenija, Prvi program, oddaja Gori, doli, naokoli*. Ljubljana, 30.10.2010. [COBISS.SI-ID 1367174]

ČEPLAK MENCIN, Ralf. *O razstavi Afganistanske sanje : Radio Slovenija, Prvi program, oddaja Kultura*. Ljubljana, 14. 10. 2010. [COBISS.SI-ID 1366918]

Prispevek na konferenci brez natisa

ČEPLAK MENCIN, Ralf. *Roma Routes : Roma culture festival Romano Čhon in Slovenia : prispevek na EU inavguralni konferenci Visibility of Roma : putting Roma culture on the map : 7. oktober 2010*. Strasbourg: Council of Europe, 2010. [COBISS.SI-ID 1363590]

ČEPLAK MENCIN, Ralf. *Slovenski etnografski muzej partner Roma Routes – primer dobre prakse : prispevek na Informativnem dnevu in delavnici programov Kultura in ALF : 9. september 2010*. Ljubljana: Kulturna stična točka: Stična točka ALF, 2010. [COBISS.SI-ID 1363846]

Druga izvedena dela

ČEPLAK MENCIN, Ralf. *Letna konferenca ICME/ICOM The challenging museum/challenging the museum na 22. generalni konferenci ICOM, 7.-12. november 2010, Šanghaj : predavanje na kolokviju ICOM Slovenija*. Ljubljana: ICOM Slovenija, 1. 12. 2010. [COBISS.SI-ID 1367686]

ČEPLAK MENCIN, Ralf. *Muzeji na Tajvanu : predavanje na simpoziju Tajvan II*. Ljubljana: Tajvanski raziskovalni center v Sloveniji: Slovenski etnografski muzej, 24. 3. 2010. [COBISS.SI-ID 1367430]

ČEPLAK MENCIN, Ralf. *Tajvan, čudoviti otok : predavanje za slušatelje Univerze za tretje življenjsko obdobje*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2. 4. 2010. [COBISS.SI-ID 1339782]

369

SEKUNDARNO AVTORSTVO

Urednik

Kula. Čeplak Mencin, Ralf (član uredniškega odbora 2008-). Ljubljana: Slovensko etnološko in antropološko združenje Kula, 2008- . ISSN 1855-3753. [COBISS.SI-ID 238731008]

National geographic junior. Čeplak Mencin, Ralf (član uredniškega odbora 2003-). [Slovenska izd.]. Ljubljana: Rokus, 2003- . ISSN 1581-6869. [COBISS.SI-ID 124339712]

Drugo

Afganistanske sanje ... : skozi oči afganistanskih otrok : gostujoča razstava : Slovenski etnografski muzej, 6.-29. oktober 2010. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. [COBISS.SI-ID 1362822]

Vidiš me - vidim te : kulturna raznolikost skozi romski pogled : razstava, Palais de l'Europe, Strasbourg, 28. september-15. oktober 2009, Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, 8. april-1. maj 2010 = Tu me vois - je te vois : la diversité culturelle a travers le regard des Roms : l'exposition = You see me - I see you : cultural diversity in the eyes of the Roma : exhibition. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej; Strassbourg: Palais de l'Europe, 2009-2010. [COBISS.SI-ID 1285766]

Sublimni Tajvan - njegove naravne in kulturne znamenitosti; Lepota kitajskega slikarstva - reprodukcije iz zbirke Narodnega muzeja, Tajpej : gostujoča razstava : Slovenski etnografski muzej, 4. marec-5. april 2010. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. [COBISS.SI-ID 1332358]

Andrej Dular

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

Kratki znanstveni prispevek

DULAR, Andrej. Nekaj na novo odkritih pisnih dokumentov soseske Drašiči v Beli krajini. *Kronika (Ljubl.)*, 2010, lent. 58, št. 3, str. 893–904. [COBISS.SI-ID 1292422]

Strokovni članek

370 DULAR, Andrej. Ko nam spregovori predmet : tobačna pipa mojstra Rajka Pečnika. *Etnolog, N. vrsta (Ljubl.)*, 2010, letn. 20=71, str. 249–255, ilustr. [COBISS.SI-ID 1299846]

Objavljeni povzetek strokovnega prispevka na konferenci

DULAR, Andrej. Ena košara na dan. V: VALENTINČIČ FURLAN, Nadja (ur.). *Dnevi etnografskega filma*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2010, str. 14. [COBISS.SI-ID 1351814]

MONOGRAFIJE IN DRUGA ZAKLJUČENA DELA

Raziskovalni ali dokumentarni film, zvočni ali video posnetek

DULAR, Andrej. *Oglarjenje = Charcoal burning: Dole pri Litiji, avgust 1995*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 1 video DVD (24,5 min), barve, zvok. [COBISS.SI-ID 1352582]

DULAR, Andrej. *Ena košara na dan: Predgrize pri Črnem vrhu nad Idrijo, oktober 2008, januar 2009*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 1 video DVD (17 min), barve, zvok. [COBISS.SI-ID 1352326]

DULAR, Andrej. *Pletar Karel Žgavec: Predgrize pri Črnem vrhu nad Idrijo, oktober 2008, januar 2009*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 1 video DVD (28 min), barve, zvok. [COBISS.SI-ID 1352070]

DULAR, Andrej. *Pletenje koša: Predgrize pri Črnem vrhu nad Idrijo*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 1 video DVD (5 min), barve, zvok. [COBISS.SI-ID 1354118]

IZVEDENA DELA (DOGODKI)

Druga izvedena dela

DULAR, Andrej. *Vinogradniško in koledarsko leto v Beli krajini : javno predavanje s predstavitvijo filma na prireditvi Praznovanje jeseni, Semič v Beli krajini, 5.–7. november 2010*. Semič: Kulturni dom, 6. 11. 2010. [COBISS.SI-ID 1351558]

DULAR, Andrej. *Značilnosti in pomen belokranjskega vinogradništva v 19. in 20. stoletju : javno predavanje*. Rogaška Slatina: Juneževa domačija, 1. 10. 2010. [COBISS.SI-ID 1351302]

SEKUNDARNO AVTORSTVO

Urednik

Knjižnica Slovenskega etnografskega muzeja. Dular, Andrej (glavni urednik 1989–1997, urednik 2004, član uredniškega odbora 2005–), Sketelj, Polona (urednica 1999, 2004, glavna urednica 2005–), Žagar, Janja (članica uredniškega odbora 1993–), Židov, Nena (urednica 1999, glavna urednica 2000, članica uredniškega odbora 2005–). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1989– . 371
ISSN 1408-290X. [COBISS.SI-ID 16095744]

Marko Frelih

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

Samostojni znanstveni sestavek ali poglavje v monografski publikaciji

FRELIH, Marko. Aleksandrija–Ekvator : dr. Ignacij Knoblehar in njegovi sodelavci na Belem Nilu sredi 19. stoletja. V: LAZAR, Irena (ur.). *Slovenci in čar Egipta : diplomati, zbiralci, misijonarji in popotniki*, (Annales Mediterranei). Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Inštitut za dediščino Sredozemlja, Univerzitetna založba Annales, 2010, str. 111–132, ilustr. [COBISS.SI-ID 1314694]

Predgovor, spremna beseda

FRELIH, Marko. Antichi ricordi d'Africa. V: LIVA, Walter (ur.). *Sguardi sull'Africa*. San Vito al Tagliamento: Assessorato ai beni e alle attività culturali, 2010, str. 7. [COBISS.SI-ID 1279622]

Drugi članki ali sestavki

FRELIH, Marko. Predmeti iz Malija : zbirka Andreja Jerovška. *Etnolog, N. vrsta (Ljubl.)*, 2010, letn. 20=71, str. 261–264, ilustr. [COBISS.SI-ID 1300358]

MONOGRAFIJE IN DRUGA ZAKLJUČENA DELA

Strokovna monografija

FRELIH, Marko. *Spomin Velikih jezer : ob 180. obletnici prihoda misijonarja Friderika Ireneja Baraga v Ameriko : [razstava, Muzej krščanstva na Slovenskem, 23. december 2010–28. julij 2011] = Memory of The Great Lakes : upon the 180th anniversary of the arrival of missionary Frederic Ireneus Baraga in America :*

[*exhibition, Slovene Museum of Christianity, 23rd December 2010–28th July 2011*]. Stična: Muzej krščanstva na Slovenskem, 2010. 64 str., ilustr. ISBN 978-961-90664-7-8. [COBISS.SI-ID 253605376]

IZVEDENA DELA (DOGODKI)

Radijski ali TV dogodek

FRELIH, Marko. *Pogovor o čaščenju sonca v starem Egiptu in v antiki : Radio Slovenija, 1. program, oddaja Sledi časa*. Ljubljana, 2. 5. 2010. [COBISS.SI-ID 1274758]

372

Marko Habič

SEKUNDARNO AVTORSTVO

Fotograf

RAMOVŠ, Adela (ur.). *Cockta – pijača vaše in naše mladosti : o dediščini slovenskih blagovnih znamk*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 89 str., fotogr. ISBN 978-961-6388-25-2. ŠCOBISS.SI-ID 251376640Č

Gregor Ilaš

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

Strokovni članek

ILAŠ, Gregor. Prosto programje, odprta koda in ustvarjalna gmajna: mar tudi v muzeje in knjižnice. *Etnolog, N. vrsta (Ljubl.)*, 2010, letn. 20=(71), str. 165–176. [COBISS.SI-ID 1298822]

Recenzija, prikaz knjige, kritika

ILAŠ, Gregor. Karl Marx, Friedrich Engels: Komunistični manifest. Ljubljana: Sanje, 2009. *Etnolog, N. vrsta (Ljubl.)*, 2010, letn. 20=71, str. 362–367. [COBISS.SI-ID 1304454]

SEKUNDARNO AVTORSTVO

Drugo

MED revščino in izobiljem: fotografski natečaj SEM: občasna razstava, Slovenski etnografski muzej, 20. 10. 2010–5. 1. 2011. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. [COBISS.SI-ID 1362566]

Sonja Kogej - Rus

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

Drugi članki ali sestavki

KOGEJ - RUS, Sonja. Prireditve v Slovenskem etnografskem muzeju v letu 2009. *Etnolog, N. vrsta (Ljublj.)*, 2010, letn. 20=71, str. 297–310, ilustr. [COBISS.SI-ID 1301638]

IZVEDENA DELA (DOGODKI)

Druga izvedena dela

KOGEJ - RUS, Sonja. *Delovanje Slovenskega etnografskega muzeja na področju prostovoljstva : izobraževanje za sodelujoče v projektu SMID*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 24. 9. 2010. [COBISS.SI-ID 1337990]

KOGEJ - RUS, Sonja. *O kresi se dan obesi: predavanje za slušatelje Univerze v tretjem življenjskem obdobju*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 28. 5. 2010. [COBISS.SI-ID 1338246]

KOGEJ - RUS, Sonja. *Praznovanja in decembrski čas: predavanje za slušatelje Univerze v tretjem življenjskem obdobju*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 8. 12. 2010. [COBISS.SI-ID 1339526]

KOGEJ - RUS, Sonja. *Raznolikost družin: predavanje za slušatelje Univerze v tretjem življenjskem obdobju*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 17. 11. 2010. [COBISS.SI-ID 1339270]

KOGEJ - RUS, Sonja. *Starost v pripovednem izročilu: predavanje za slušatelje Univerze v tretjem življenjskem obdobju*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 20. 10. 2010. [COBISS.SI-ID 1338758]

KOGEJ - RUS, Sonja. *Voda in pripovedno izročilo: predavanje za slušatelje Univerze v tretjem življenjskem obdobju*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1. 10. 2010. [COBISS.SI-ID 1339014]

Daša Koprivec

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

Izvirni znanstveni članek

KOPRIVEC, Daša. Migrations of the children of the Alexandrian women from the 1930s to the 1960s. *Dve domov.*, 2010, 32, str. 93–104, fotogr. [COBISS.SI-ID 32042797]

IZVEDENA DELA (DOGODKI)

Radijski ali TV dogodek

KOPRIVEC, Daša. *Pogovor o novejših raziskovanjih in dognanjih o migracijskem procesu aleksandrink* : Radio Slovenija, Prvi program, oddaja *Slovcem po svetu*. Ljubljana, 26. 2. 2010. [COBISS.SI-ID 1265542]

Predavanja na tuji univerzi

374 KOPRIVEC, Daša. *Vrednotenje dediščine aleksandrink v sodobnosti: predavanje v okviru Teoretskega seminarja, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani*. Ljubljana, 6. 4. 2010. [COBISS.SI-ID 1275014]

Druga izvedena dela

KOPRIVEC, Daša. *Koncepti spomina in dediščine v vrednotenjih migracijskega pojava aleksandrink: predavanje na Historičnem seminarju ZRC SAZU*. Ljubljana, 16. 2. 2010. [COBISS.SI-ID 1265798]

Maja Kostrič

IZVEDENA DELA (DOGODKI)

Razstava

KOSTRIC, Maja. *Najlepše izraelske ilustracije; Umetnost hebrejske pisave: [razstava v sklopu prireditvev Ljubljana – svetovna prestolnica knjige in festivala Literature sveta – Fabula 2010]* : Slovenski etnografski muzej, 5.–23. maj 2010. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. [COBISS.SI-ID 1335174]

KOSTRIC, Maja. *Zgodbe o bombažu: fotografska razstava ob Dnevih evropske kulturne dediščine in v sklopu projekta Predelava bombaža v ženskih rokah: Slovenski etnografski muzej, 28. september 2009–1. februar 2010*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2009–2010. [COBISS.SI-ID 1335430]

Druga izvedena dela

KOSTRIC, Maja. *Koline v Prekmurju: predavanje za slušatelje Univerze za tretje življenjsko obdobje*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 26. 2. 2010. [COBISS.SI-ID 1335686]

SEKUNDARNO AVTORSTVO

Drugo

AFGANISTANSKE sanje ... : skozi oči afganistanskih otrok: gostujoča razstava:

Slovenski etnografski muzej, 6.–29. oktober 2010. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. [COBISS.SI-ID 1362822]

Ana Motnikar

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

Kratki znanstveni prispevek

MOTNIKAR, Ana, RESNIK, Ana. Restavriranje koroške avbe iz zbirke pokrival Slovenskega etnografskega muzeja. *Etnolog, N. vrsta (Ljubl.)*, 2010, letn. 20=(71), str. 151–164, ilustr. [COBISS.SI-ID 1298566]

375

Samostojni strokovni sestavek ali poglavje v monografski publikaciji

MOTNIKAR, Ana. Tekstil. V: MOTNIKAR, Ana (ur.). *Priročnik za nego predmetov kulturne dediščine* (Zbirka Priročniki SEM). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej; Skupnost muzejev Slovenije, 2010, str. 56–65. [COBISS.SI-ID 1350022]

Predgovor, spremna beseda

MOTNIKAR, Ana. Uvod. V: MOTNIKAR, Ana (ur.). *Priročnik za nego predmetov kulturne dediščine* (Zbirka Priročniki SEM). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej; Skupnost muzejev Slovenije, 2010, str. 5. [COBISS.SI-ID 1349766]

Drugi članki ali sestavki

MOTNIKAR, Ana. Mednarodno strokovno-znanstveno srečanje v Zagrebu z naslovom Konservatorska in restavratorska raziskovanja tekstilnih umetnin. *Argo*, 2010, [letn.] 53, [št.] 2, str. 159–160. [COBISS.SI-ID 1350534]

SEKUNDARNO AVTORSTVO

Urednik

MOTNIKAR, Ana (ur.). *Priročnik za nego predmetov kulturne dediščine* (Zbirka Priročniki SEM). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej; Skupnost muzejev Slovenije, 2010. 130 str., ilustr. ISBN 978-961-6388-26-9. [COBISS.SI-ID 253999360]

Mojca Račič Simončič

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

Predgovor, spremna beseda

ŽIDOV, Nena, RAČIČ SIMONČIČ, Mojca. Uvodna beseda = Introduction. *Etnolog, N. vrsta (Ljubl.)*, 2010, letn. 20=(71), str. 11-12; 13-14. [COBISS.SI-ID 1297542]

Bibliografija, kazalo ipd.

376 RAČIČ SIMONČIČ, Mojca. Bibliografija sodelavk in sodelavcev SEM za leto 2009. *Etnolog, N. vrsta (Ljubl.)*, 2010, letn. 20=71, str. 311-333. [COBISS.SI-ID 1301894]

SEKUNDARNO AVTORSTVO

Urednik

Etnolog. Nova vrsta. Židov, Nena (urednica 2009-), Račič Simončič, Mojca (urednica 2009-). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1991- . ISSN 0354-0316. http://www.etno-muzej.si/etnolog_index.php. [COBISS.SI-ID 30616065]

Adela Ramovš

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

Samostojni strokovni sestavek ali poglavje v monografski publikaciji

RAMOVŠ, Adela. Cockta : zgodba o pijači vaše in naše mladosti. V: RAMOVŠ, Adela (ur.). *Cockta – pijača vaše in naše mladosti : o dediščini slovenskih blagovnih znamk*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010, str. 55-88, ilustr. [COBISS.SI-ID 1348998]

Recenzija, prikaz knjige, kritika

RAMOVŠ, Adela. Jože Hudales: Slovenski muzeji in etnologija: Od kabinetov čudes do muzejev 21. stoletja; Znanstvena založba Filozofske fakultete (Zupaničeva Knjižnica; 27), Ljubljana 2008, 311 str., ilustr., tabele. *Glas. Slov. etnol. druš.*, 2010, letn. 50, št. 3/4, str. 118-119. [COBISS.SI-ID 32305197]

IZVEDENA DELA (DOGODKI)

Radijski ali TV dogodek

RAMOVŠ, Adela. *Napoved razstave o dediščini slovenskih blagovnih znamk, ki bo maja v SEM: Televizija Slovenija, Prvi program, oddaja 11. šola*. Ljubljana, 25. 2. 2010. [COBISS.SI-ID 1264518]

RAMOVŠ, Adela. *Pogovor o pripravi razstave SEM Prve ne pozabiš nikoli: legenda Cockta: Radio Slovenija, Prvi program, Jutranji program*. Ljubljana, 15. 1. 2010. [COBISS.SI-ID 1250950]

RAMOVŠ, Adela. *Pustne maske in pustovanja na Slovenskem: Radio Slovenija, Prvi program, oddaja Slovincem po svetu*. Ljubljana, 12. 2. 2010. [COBISS.SI-ID 1262214]

Razstava

BOGATAJ, Janez, JARH, Orest, ISTINIČ, Tina, KNEZ, Darko, OREHOVEC, Martina, POTOČNIK, Mitja, RAMOVŠ, Adela, RAVNIK - TOMAN, Barbara, ROGLJ ŠKAFAR, Bojana, VOVK, Joži. *Predstavitve načrta celostne vsebinske in programske prenove gradu z vzpostavitvijo Valvasorjevega središča na Bogenšperku : potujoča razstava: 8. 12. 2010–7. 2. 2011: Grad Bogenšperk; 8. 2. 2011–21. 2. 2011: Narodni muzej Slovenije; 21. 2. 2011–30. 3. 2011: ploščad pred Slovenskim etnografskim muzejem; 3. 4. 2011–16. 5. 2011: Tehniški muzej Slovenije; 16. 5. 2011–3. 10. 2011: Grad Bogenšperk; 4. 10. 2011–13.11.2011: Festival znanosti v Cankarjevem domu; 10. 10. 2011–13. 11. 2011: avla Občine Litija. Litija: Javni zavod Bogenšperk, 2011. [COBISS.SI-ID 1361542]*

RAMOVŠ, Adela, ZDRAVIČ POLIČ, Nina. *Cockta – pijača vaše in naše mladosti: razstava o dediščini slovenskih blagovnih znamk v Slovenskem etnografskem muzeju, 17. junij–september 2010*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. [COBISS.SI-ID 1332102]

Druga izvedena dela

RAMOVŠ, Adela. *Ohranjanje in varovanje snovne in nesnovne dediščine slovenskih blagovnih znamk: predavanje na posvetu Dediščina slovenskih blagovnih znamk: refleksije in perspektive*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 21. 9. 2010. [COBISS.SI-ID 1333638]

SEKUNDARNO AVTORSTVO

Urednik

Glasnik. Ramovš, Adela (odgovorna urednica 2008–). Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 1975– . ISSN 0351-2908. [COBISS.SI-ID 6725378]

RAMOVŠ, Adela (ur.). *Cockta – pijača vaše in naše mladosti: o dediščini slovenskih blagovnih znamk*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 89 str., fotogr. ISBN 978-961-6388-25-2. [COBISS.SI-ID 251376640]

Bojana Rogelj Škafar

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

Poljudni članek

ROGELJ ŠKAFAR, Bojana. Hiša etnološke dediščine med tradicijo, sodobnostjo in prihodnostjo. *Finance*. [Tiskana izd.], 27. 1. 2010, št. 18, str. 28. [COBISS.SI-ID 1260934]

Samostojni strokovni sestavek ali poglavje v monografski publikaciji

378

DULAR, Anja, GARDINA, Edvilijo, GREGORČIČ, Leon, JERŠEK, Miha, KNEZ, Darko, KOPITAR, Adrijan, KOS, Mateja, LAZAR, Tomaž, LOZAR ŠTAMCAR, Maja, MATIJEVIČ, Meta, MAVRIČ, Darija, MIŠKEC, Alenka, MUGERLI, Marko, NOVAK PUCER, Tina, OKOLIŠ, Stane, PODPEČNIK, Jože, PRAPROTNIK, Nada, PRIMOŽIČ, Melanija, RANT, Helena, ROGELJ ŠKAFAR, Bojana, VILER, Darko, ŽARGI, Matija, ŽVANUT, Maja. Katalog razstavljenih predmetov in arhivskih dokumentov = Catalogue des objets et d'archives exposés. V: DULAR, Anja (ur.), PODPEČNIK, Jože (ur.), ŠUMRADA, Janez (ur.). *Sous les aigles Napoléoniennes: bicentenaire des provinces Illyriennes : [catalogue de l'exposition : Narodni muzej Slovenije, Metelkova, Ljubljana, Slovenija, du 14 octobre 2009 au 28 février 2010, Musée national de l'Armée, Paris, France, du 22 mars 2010 au 20 mai 2010]: 200 let ustanovitve Ilirskih provinc : [razstavniki katalog : Narodni muzej Slovenije, Metelkova, Ljubljana, Slovenija, 14. oktober 2009–28. februar 2010, Musée national de l'Armée, Paris, Francija, 22. marec 2010–20. maj 2010]*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2010, str. 247–451, ilustr. [COBISS.SI-ID 7611744]

Predgovor, spremna beseda

ROGELJ ŠKAFAR, Bojana. Kaj je skupno blagovnim znamkam in (Slovenskemu etnografskemu) muzeju? = What do brands and the (Slovene Ethnographic) Museum have in common?. V: RAMOVŠ, Adela (ur.). *Cockta – pijača vaše in naše mladosti: o dediščini slovenskih blagovnih znamk*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010, str. 5–8. [COBISS.SI-ID 1348742]

IZVEDENA DELA (DOGODKI)

Razstava

BOGATAJ, Janez, JARH, Orest, ISTINIČ, Tina, KNEZ, Darko, OREHOVEC, Martina, POTOČNIK, Mitja, RAMOVŠ, Adela, RAVNIK-TOMAN, Barbara, ROGELJ ŠKAFAR, Bojana, VOVK, Joži. *Predstavitev načrta celostne vsebinske in programske prenove gradu z vzpostavitvijo Valvasorjevega središča na Bogenšperku : potujoča razstava: 8. 12. 2010–7. 2. 2011: Grad Bogenšperk; 8. 2. 2011–21. 2. 2011: Narodni muzej Slovenije; 21. 2. 2011–30. 3. 2011: ploščad pred Slovenskim*

etnografskim muzejem; 3. 4. 2011–16. 5. 2011: *Tehniški muzej Slovenije*; 16. 5. 2011–3. 10. 2011: *Grad Bogenšperk*; 4. 10. 2011–13. 11. 2011: *Festival znanosti v Cankarjevem domu*; 10. 10. 2011–13. 11. 2011: *avla Občine Litija*. Litija: Javni zavod Bogenšperk, 2011. [COBISS.SI-ID 1361542]

Druga izvedena dela

ROGELJ ŠKAFAR, Bojana. *Muzej nacionalne identitete: javno predavanje*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 27. 2. 2010. [COBISS.SI-ID 1337478]

ROGELJ ŠKAFAR, Bojana. *Nova tema, nova zbirka, nova razstava – o zbiralni in razstavnih politiki SEM-a: prispevek na posvetu Dediščina slovenskih blagovnih znamk: refleksije in perspektive*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 21. 10. 2010. [COBISS.SI-ID 1349254]

379

SEKUNDARNO AVTORSTVO

Avtor dodatnega besedila

ČERNE, Peter. *Videti, česar znanost ne vidi: etnološka tematika v kiparstvu Petra Černeta*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 98 str., ilustr. ISBN 978-961-6388-23-8. [COBISS.SI-ID 249160192]

Drugo

Vidiš me - vidim te: kulturna raznolikost skozi romski pogled: razstava, Palais de l'Europe, Strasbourg, 28. september–15. oktober 2009, Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, 8. april–1. maj 2010 = Tu me vois - je te vois: la diversité culturelle a travers le regard des Roms : l'exposition = You see me - I see you: cultural diversity in the eyes of the Roma: exhibition. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej; Strassbourg: Palais de l'Europe, 2009–2010. [COBISS.SI-ID 1285766]

Polona Sketelj

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

Drugi članki ali sestavki

SKETELJ, Polona. *Notranja oprema iz nekdanje gostilne v Mojstrani*. *Etnolog, N. vrsta (Ljubl.)*, 2010, letn. 20=71, str. 257–259, ilustr. [COBISS.SI-ID 1300102]

SKETELJ, Polona. *Zdravko Caharija, p. d. Babčev: (1928–2010)*. *Etnolog, N. vrsta (Ljubl.)*, 2010, letn. 20=71, str. 337–340, ilustr. [COBISS.SI-ID 1302406]

IZVEDENA DELA (DOGODKI)

Druga izvedena dela

SKETELJ, Polona. *Družina – dom: javno predavanje*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 12. 5. 2010. [COBISS.SI-ID 1337734]

SKETELJ, Polona. *Raznolikost družin: predavanje za slušatelje Univerze v tretjem življenjskem obdobju*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 5. 11. 2010. [COBISS.SI-ID 1340294]

SEKUNDARNO AVTORSTVO

380 Urednik

Knjižnica Slovenskega etnografskega muzeja. Dular, Andrej (glavni urednik 1989–1997, urednik 2004, član uredniškega odbora 2005–), Sketelj, Polona (urednica 1999, 2004, glavna urednica 2005–), Žagar, Janja (članica uredniškega odbora 1993–), Židov, Nena (urednica 1999, glavna urednica 2000, članica uredniškega odbora 2005–). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1989– . ISSN 1408-290X. [COBISS.SI-ID 16095744]

Inja Smerdel

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

Objavljeni povzetek znanstvenega prispevka na konferenci

SMERDEL, Inja. What images of oxen can tell us: metaphorical meanings and everyday working processes. V: GLOVER, Catherine (ur.). *Conference programme and abstracts*. Brighton: University of Sussex, 2010, str. 38. [COBISS.SI-ID 1287302]

Drugi članki ali sestavki

SMERDEL, Inja. Trideset let pozneje ... V: ČERNELIČ KROŠELJ, Alenka (ur.). *Od vaške godbe do pihalnega orkestra: Pihalni orkester Kapele: Kapele Wind Orchestra*. Kapele: Pihalni orkester; Krško: Valvasorjev raziskovalni center, 2010, str. 17. [COBISS.SI-ID 1351046]

IZVEDENA DELA (DOGODKI)

Radijski ali TV dogodek

SMERDEL, Inja. *Pogovor o saneh in smučeh: Radio Slovenija, Prvi program, Jutranji program*. Ljubljana, 6. 2. 2010. [COBISS.SI-ID 1261190]

SEKUNDARNO AVTORSTVO

Urednik

Etnološka istraživanja. Smerdel, Inja (članica uredniškega odbora 2010-). Zagreb: Etnografski muzej, 1981- . ISSN 0351-4323. [COBISS.SI-ID 14880002]

Barbara Sosič

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

Recenzija, prikaz knjige, kritika

SOSIČ, Barbara. Rajko Muršič in Mihaela Hudelja (ur.): Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor: spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009, 241 str., ilustr. (Zupaničeva knjižnica; 32). *Etnolog, N. vrsta (Ljubl.)*, 2010, letn. 20=71, str. 347-349. [COBISS.SI-ID 1303174]

381

SEKUNDARNO AVTORSTVO

Urednik

SOSIČ, Barbara (ur.). *Priročnik za dokumentacijo: napotki za delo v muzejih in galerijah*. Ljubljana: Skupnost muzejev Slovenije, 2010. http://www.sms-muzeji.si/udatoteke/Prirocnik_dokumentacija.pdf. [COBISS.SI-ID 1280390]

Prevajalec

KNEZ, Darko (ur.). *Zborovanje Slovenskega muzejskega društva, Bela krajina, 1.-2. 10. 2010*, (Muzejska knjižnica, 5). Ljubljana: Slovensko muzejsko društvo, 2010. ISBN 978-961-91675-5-7. <http://www.smd-drustvo.si/Arhiv%20dokumentov/2%20Zborovanje/Zbornik%20SMD%20METLIKA%202010.pdf>. [COBISS.SI-ID 252326912]

SOSIČ, Barbara (ur.). *Priročnik za dokumentacijo: napotki za delo v muzejih in galerijah*. Ljubljana: Skupnost muzejev Slovenije, 2010. http://www.sms-muzeji.si/udatoteke/Prirocnik_dokumentacija.pdf. [COBISS.SI-ID 1280390]

Avtor dodatnega besedila

SOSIČ, Barbara (ur.). *Priročnik za dokumentacijo: napotki za delo v muzejih in galerijah*. Ljubljana: Skupnost muzejev Slovenije, 2010. http://www.sms-muzeji.si/udatoteke/Prirocnik_dokumentacija.pdf. [COBISS.SI-ID 1280390]

Drugo

MED revščino in izobiljem: fotografski natečaj SEM: občasna razstava, Slovenski

etnografski muzej, 20. 10. 2010–5. 1. 2011. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. [COBISS.SI-ID 1362566]

Miha Špiček

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

Objavljeni povzetek strokovnega prispevka na konferenci

ŠPIČEK, Miha. Digitalizacija slikovnega gradiva v SEM. V: KNEZ, Darko (ur.). *Zborovanje Slovenskega muzejskega društva, Bela krajina, 1.–2. 10. 2010*, (Muzejska knjižnica, 5). Ljubljana: Slovensko muzejsko društvo, 2010, str. 100–104. [COBISS.SI-ID 1350790]

382

SEKUNDARNO AVTORSTVO

Prevajalec

SOSIČ, Barbara (ur.). *Priročnik za dokumentacijo: napotki za delo v muzejih in galerijah*. Ljubljana: Skupnost muzejev Slovenije, 2010. http://www.sms-muzeji.si/udatoteke/Prirocnik_dokumentacija.pdf. [COBISS.SI-ID 1280390]

Drugo

MED revščino in izobiljem: fotografski natečaj SEM: občasna razstava, Slovenski etnografski muzej, 20. 10. 2010–5. 1. 2011. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. [COBISS.SI-ID 1362566]

Nadja Valentinčič Furlan

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

Kratki znanstveni prispevek

VALENTINČIČ FURLAN, Nadja. Avdiovizualne vsebine na stalni razstavi Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta. *Etnolog, N. vrsta (Ljubl.)*, 2010, letn. 20=(71), str. 213–238, ilustr. [COBISS.SI-ID 1299334]

Objavljeni povzetek strokovnega prispevka na konferenci

VALENTINČIČ FURLAN, Nadja. Vesna: mozaični portret kot del razstave. V: VALENTINČIČ FURLAN, Nadja (ur.). *Dnevi etnografskega filma*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2010, str. 11–12. [COBISS.SI-ID 1273990]

Samostojni strokovni sestavek ali poglavje v monografski publikaciji

VALENTINČIČ FURLAN, Nadja, KUNEJ, Drago. Zvočni in slikovno-zvočni zapisi. V: MOTNIKAR, Ana (ur.). *Priročnik za nego predmetov kulturne dediščine*

(Zbirka Priročniki SEM). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej; Skupnost muzejev Slovenije, 2010, str. 104–114. [COBISS.SI-ID 1350278]

Drugi članki ali sestavki

VALENTINČIČ FURLAN, Nadja. Na preseku vizualne antropologije in muzealstva: Visual anthropology workshop, Simpozij Perceiving Children, Sestanek VANEASA. *Etnolog, N. vrsta (Ljubl.)*, 2010, letn. 20=71, str. 273–279, ilustr. [COBISS.SI-ID 1300870]

VALENTINČIČ FURLAN, Nadja. Četrty dnevi etnografskega filma. *Glas. Slov. etnol. druš.*, 2010, letn. 50, št. 1/2, str. 97–98, ilustr. [COBISS.SI-ID 31487533]

383

MONOGRAFIJE IN DRUGA ZAKLJUČENA DELA

Raziskovalni ali dokumentarni film, zvočni ali video posnetek

VALENTINČIČ FURLAN, Nadja. *Galerija pripovedovalcev 2010 : Ljubljana, 2010*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 1 video DVD (29 min), barve, zvok. [COBISS.SI-ID 1360774]

VALENTINČIČ FURLAN, Nadja. *Vesna iz Granta: Grant, Rut, Innichen, 2010*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 1 video DVD (19 min), barve, zvok. [COBISS.SI-ID 1360518]

VALENTINČIČ FURLAN, Nadja. *Ravenski pust*. Ljubljana: ISN ZRC SAZU, 2010. 1 video DVD (9 min), barve, zvok. [COBISS.SI-ID 1361286]

IZVEDENA DELA (DOGODKI)

Prispevek na konferenci brez natisa

VALENTINČIČ FURLAN, Nadja. *Carnival in Drežniške Ravne: predavanja na konferenci Carnival King of Europe 2*. Trento, 19. 11. 2010. [COBISS.SI-ID 1361030]

SEKUNDARNO AVTORSTVO

Urednik

VALENTINČIČ FURLAN, Nadja (ur.). *Dnevi etnografskega filma = 5.–7. maj 2010, Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, Slovenija*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2010. 23 str. ISBN 978-961-6775-03-8. [COBISS.SI-ID 250849792]

Filmski montažer

DULAR, Andrej. *Ena košara na dan: Predgriže pri Črnem vrhu nad Idrijo, oktober 2008, januar 2009*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 1 video DVD (17 min), barve, zvok. [COBISS.SI-ID 1352326]

DULAR, Andrej. *Pletar Karel Žgavec: Predgrize pri Črnem vrhu nad Idrijo, oktober 2008, januar 2009*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 1 video DVD (28 min), barve, zvok. [COBISS.SI-ID 1352070]

DULAR, Andrej. *Pletenje koša: Predgrize pri Črnem vrhu nad Idrijo*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 1 video DVD (5 min), barve, zvok. [COBISS.SI-ID 1354118]

Nina Zdravič Polič

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

384 Drugi članki ali sestavki

ZDRAVIČ POLIČ, Nina. Muzeji za socialno harmonijo: prispevek Slovenskega etnografskega muzeja. *Etnolog, N. vrsta (Ljubl.)*, 2010, letn. 20=71, str. 265-271, ilustr. [COBISS.SI-ID 1300614]

ZDRAVIČ POLIČ, Nina. Razstavna dejavnost SEM v letu 2009. *Etnolog, N. vrsta (Ljubl.)*, 2010, letn. 20=71, str. 285-296, ilustr. [COBISS.SI-ID 1301382]

MONOGRAFIJE IN DRUGA ZAKLJUČENA DELA

Druge monografije in druga zaključena dela

ZDRAVIČ POLIČ, Nina, BATIČ, Jerneja (ur.). *ICOM Slovenia*. Ljubljana: ICOM, Slovene national committee, 2010. [8] str., ilustr. [COBISS.SI-ID 514463871]

IZVEDENA DELA (DOGODKI)

Radijski ali TV dogodek

ZDRAVIČ POLIČ, Nina. *Pogovor o Poletni muzejski noči: Radio Slovenija, program Ars, oddaja Nočni obisk*. Ljubljana, 17. 5. 2010. [COBISS.SI-ID 1334662]

Razstava

RAMOVŠ, Adela, ZDRAVIČ POLIČ, Nina. *Cockta – pijača vaše in naše mladosti: razstava o dediščini slovenskih blagovnih znamk v Slovenskem etnografskem muzeju, 17. junij–september 2010*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. [COBISS.SI-ID 1332102]

Prispevek na konferenci brez natisa

ZDRAVIČ POLIČ, Nina. *A dialogue with cultures: case study: Slovenski etnografski muzej: predavanje na ICOM potujoči konferenci, muzej Henan, Zhengzhou*. Zhengzhou, 5. 11. 2010. [COBISS.SI-ID 1333894]

ZDRAVIČ POLIČ, Nina. *Muzeji in socialna skladnost: predavanje na kolokviju ICOM, Slovenski etnografski muzej, 1. december 2010*. Ljubljana: ICOM, 2010. [COBISS.SI-ID 1332870]

ZDRAVIČ POLIČ, Nina. *Muzeji za socialno harmonijo: predavanje na srečanju ICOM Slovenia, 14. maj 2010*. Ljubljana: ICOM, 2010. [COBISS.SI-ID 1333126]

Druga izvedena dela

ZDRAVIČ POLIČ, Nina. *Brazilijska SEM-u: uvodno predavanje ob razstavi Poklon bossi novi*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 16. 10. 2010. [COBISS.SI-ID 1334918]

ZDRAVIČ POLIČ, Nina. *Naproti muzealizaciji blagovnih znamk: prispevek na posvetu Dediščina slovenskih blagovnih znamk: refleksije in perspektive*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 21. 10. 2010. [COBISS.SI-ID 1349510]

ZDRAVIČ POLIČ, Nina. *Poznavanje drugih kultur skozi razlike – prispevek k socialni harmoniji na primeru Slovenskega etnografskega muzeja: predavanje na Poletni šoli muzeologije*. Piran, 28. 5. 2010. [COBISS.SI-ID 1333382]

SEKUNDARNO AVTORSTVO

Urednik

ZDRAVIČ POLIČ, Nina (ur.). *The American Frontier: Gospodarica na svoji zemlji, Tu ni najemnikov = Land in her own name, There are no renters*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 1 zgibanka ([8] str.), ilustr. [COBISS.SI-ID 1331846]

ZDRAVIČ POLIČ, Nina (ur.). *Cockta – pijača vaše in naše mladosti: razstava o dediščini slovenskih blagovnih znamk v Slovenskem etnografskem muzeju, 17. junij–september 2010*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 1 zgibanka ([8] str.), ilustr. [COBISS.SI-ID 1331590]

ZDRAVIČ POLIČ, Nina (ur.). *Poklon bossi novi*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 1 zgibanka, ilustr. [COBISS.SI-ID 1334406]

Drugo

The American frontier: Gospodarica na svoji zemlji; Tu ni najemnikov: gostujoči razstavi: Slovenski etnografski muzej, 12. april–2. maj 2010. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. [COBISS.SI-ID 1363078]

Dan Sagarmathe: gostujoča razstava: 28. maj–27. junij 2010. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. [COBISS.SI-ID 1363334]

Poklon bossi novi: Slovenski etnografski muzej, 7. september–8. oktober 2010. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. [COBISS.SI-ID 1332614]

Sublimni Tajvan – njegove naravne in kulturne znamenitosti; Lepota kitajskega slikarstva – reprodukcije iz zbirke Narodnega muzeja, Tajpej: gostujoča razstava: Slovenski etnografski muzej, 4. marec–5. april 2010. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. [COBISS.SI-ID 1332358]

Janja Žagar

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

Kratki znanstveni prispevek

386 ŽAGAR, Janja. Kako nagovoriti in kaj spodbuditi: o stalni razstavi Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta. *Etnolog, N. vrsta (Ljubl.)*, 2010, letn. 20=(71), str. 191–212, ilustr. [COBISS.SI-ID 1299078]

Geslo – sestavek v enciklopediji, leksikonu, slovarju ...

ŽAGAR, Janja. Slovenia. V: *Berg encyclopedia of world dress and fashion*. London; New York: Berg, 2010, vol. 9 (East Europe, Russia, and the Caucasus), str. 260–270. [COBISS.SI-ID 1292678]

IZVEDENA DELA (DOGODKI)

Predavanje na tuji univerzi

ŽAGAR, Janja. *Kako nagovoriti in kaj spodbuditi: o konceptualni zasnovi in strukturi razstave Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta: predavanje v okviru Teoretskega seminarja na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani*. Ljubljana, 21. 12. 2010. [COBISS.SI-ID 1358982]

Druga izvedena dela

ŽAGAR, Janja. *Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta: javna predstavitev konceptualne zasnove in strukture stalne razstave Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 9. 3. 2010. [COBISS.SI-ID 1359238]

ŽAGAR, Janja. *Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta: predstavitev konceptualne zasnove in strukture stalne razstave študentom Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2. 4. 2010. [COBISS.SI-ID 1359494]

ŽAGAR, Janja. *Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta: predstavitev konceptualne zasnove in strukture stalne razstave študentom Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 30. 3. 2010. [COBISS.SI-ID 1359750]

ŽAGAR, Janja. *Kako nagovoriti in kaj spodbuditi: predstavitev konceptualne zasnove in strukture stalne razstave Slovenskega etnografskega muzeja Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta*. Ljubljana: Muzeoforum, 24. 5. 2010. [COBISS.SI-ID 1360006]

ŽAGAR, Janja. *Konceptualna zasnova in struktura razstave Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta: predavanje za študijsko skupino Podobe mojega sveta*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 6. 10. 2010. [COBISS.SI-ID 1360262]

ŽAGAR, Janja. *Predstavitev konceptualne zasnove in strukture razstave Jaz, mi in drugi: podobe mojega sveta: predavanje za slušatelje Univerze za tretje življenjsko obdobje*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 22. 10. 2010. [COBISS.SI-ID 1340038]

ŽAGAR, Janja. *Spomini na osebna in družinska praznovanja: predavanje za slušatelje Univerze za tretje življenjsko obdobje*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 15. 12. 2010. [COBISS.SI-ID 1340550]

387

SEKUNDARNO AVTORSTVO

Urednik

Knjižnica Slovenskega etnografskega muzeja. Dular, Andrej (glavni urednik 1989–1997, urednik 2004, član uredniškega odbora 2005–), Sketelj, Polona (urednica 1999, 2004, glavna urednica 2005–), Žagar, Janja (članica uredniškega odbora 1993–), Židov, Nena (urednica 1999, glavna urednica 2000, članica uredniškega odbora 2005–). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1989– . ISSN 1408-290X. [COBISS.SI-ID 16095744]

Nena Židov

ČLANKI IN DRUGI SESTAVNI DELI

Poljudni članek

ŽIDOV, Nena. O življenju na ulici v Slovenskem etnografskem muzeju. *Kralji ulice*, št 55, december 2010, str. 10. [COBISS.SI-ID 1293958]

Objavljeni povzetek strokovnega prispevka na konferenci

ŽIDOV, Nena. Smrt z botam!: pustni torek v Cerknem. V: VALENTINČIČ FURLAN, Nadja (ur.). *Dnevi etnografskega filma*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2010, str. 11. [COBISS.SI-ID 1274246]

Predgovor, spremna beseda

ŽIDOV, Nena, RAČIČ SIMONČIČ, Mojca. Uvodna beseda = Introduction. *Etnolog, N. vrsta (Ljubl.)*, 2010, letn. 20=(71), str. 11–12; 13–14. [COBISS.SI-ID 1297542]

MONOGRAFIJE IN DRUGA ZAKLJUČENA DELA

Znanstvena monografija

ŽIDOV, Nena. *Rovaši: zbirka Slovenskega etnografskega muzeja = Tally sticks : the collection of the Slovene Ethnographic Museum* (Knjižnica Slovenskega etnografskega muzeja, 11). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 212 str., ilustr. ISBN 978-961-6388-24-5. [COBISS.SI-ID 249753344]

Raziskovalni ali dokumentarni film, zvočni ali video posnetek

388

ŽIDOV, Nena. *Smrt z botom!: pustni torek v Cerknem*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. 1 video DVD (11 min), barve, zvok. [COBISS.SI-ID 1276038]

IZVEDENA DELA (DOGODKI)

Radijski ali TV dogodek

ŽIDOV, Nena. *Adventni čas: Radio center*. Ljubljana, 26. 11. 2010. [COBISS.SI-ID 1296774]

ŽIDOV, Nena. *O razstavi Slovenskega etnografskega muzeja Življenje na ulici: Radio Agora, oddaja Divan na poti*. Celovec, 9. 11. 2010. [COBISS.SI-ID 1296518]

ŽIDOV, Nena. *Pirhi iz Beneške Slovenije v Slovenskem etnografskem muzeju: Televizija Koper*. Koper, 30. 3. 2010. [COBISS.SI-ID 1294726]

ŽIDOV, Nena. *Pirhi na stalni razstavi Slovenskega etnografskega muzeja Med naravo in kulturo: Radio Slovenija, Val 2020*. Ljubljana, 3. 4. 2010. [COBISS.SI-ID 1294982]

ŽIDOV, Nena. *Razstava Življenje na ulici: Radio Slovenija, Prvi program, oddaja Kulturomat*. Ljubljana, 23. 10. 2010. [COBISS.SI-ID 1296262]

ŽIDOV, Nena. *Rovaš: Radio Slovenija, Prvi program, Kulturni fokus*. Ljubljana, 16. 4. 2010. [COBISS.SI-ID 1296006]

ŽIDOV, Nena. *Simbolika pirhov: Radio Slovenija, Prvi program, oddaja Nedeljska reportaža*. Ljubljana, 4. 4. 2010. [COBISS.SI-ID 1295494]

ŽIDOV, Nena. *Velikonočne šege na Slovenskem: Radio Slovenija, Prvi program, oddaja Slovencem po svetu*. Ljubljana, 31. 3. 2010. [COBISS.SI-ID 1295750]

ŽIDOV, Nena. *Velikonočne šege na stalni razstavi Slovenskega etnografskega muzeja: Radio Slovenija, Val 202*. Ljubljana, 3. 4. 2010. [COBISS.SI-ID 1295238]

Razstava

ŽIDOV, Nena, JURANČIČ ŠRIBAR, Luna. *Življenje na ulici: o brezdomstvu na Slovenskem: občasna razstava, Slovenski etnografski muzej, 20. 10. 2010–5. 1. 2011*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010. [COBISS.SI-ID 1294470]

Predavanja na tuji univerzi

ŽIDOV, Nena. *Kralji in kraljice ulice v Slovenskem etnografskem muzeju: predavanje v okviru Teoretskega seminarja, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani*. Ljubljana, 3. 12. 2010. [COBISS.SI-ID 1297286]

Prispevek na konferenci brez natisa

ŽIDOV, Nena. *Carnival Tuesday in Cerklno: predavanje na konferenci Carnival King of Europe 2*. Trento, 19. 11. 2009. [COBISS.SI-ID 1294214]

389

Druga izvedena dela

ŽIDOV, Nena. *Homeopatija v Ljubljani v 19. stoletju: javno predavanje*. Ljubljana: Mestni muzej, 24. 2. 2010. [COBISS.SI-ID 1276294]

ŽIDOV, Nena. *Kako je nastajala razstava Življenje na ulici: predavanje za slušatelje Univerze za tretje življenjsko obdobje*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 3. 12. 2010. [COBISS.SI-ID 1297030]

ŽIDOV, Nena. *Položaj homeopatije v Ljubljani v 19. stoletju: javno predavanje ob svetovnem tednu homeopatije*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 14. 4. 2010. [COBISS.SI-ID 1277062]

ŽIDOV, Nena. *Raba rovašev zunaj Evrope in v Evropi: predavanje za slušatelje Univerze za tretje življenjsko obdobje*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 19. 3. 2010. [COBISS.SI-ID 1276806]

ŽIDOV, Nena. *Rovaši: javno predavanje*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 17. 3. 2010. [COBISS.SI-ID 1276550]

SEKUNDARNO AVTORSTVO

Urednik

Knjižnica Slovenskega etnografskega muzeja. Dular, Andrej (glavni urednik 1989–1997, urednik 2004, član uredniškega odbora 2005–), Sketelj, Polona (urednica 1999, 2004, glavna urednica 2005–), Žagar, Janja (članica uredniškega odbora 1993–), Židov, Nena (urednica 1999, glavna urednica 2000, članica uredniškega odbora 2005–). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1989– . ISSN 1408-290X. [COBISS.SI-ID 16095744]

Etnolog. Nova vrsta. Židov, Nena (urednica 2009–), Račič Simončič, Mojca (urednica 2009–). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1991– . ISSN 0354-0316. http://www.etno-muzej.si/etnolog_index.php. [COBISS.SI-ID 30616065]

Zbrala in uredila Mojca Račič Simončič

JUBILEJI ANNIVERSARIES

DR. PAVLA ŠTRUKELJ – TRDNO NA OKOPIH ETNOLOŠKEGA DELA

391

V zadnjem času se mi je kar nekajkrat zgodilo, da je telefon zvonil v prazno, ko sem poklicala spoštovano kolegico. Le kje bi bila, sem se spraševala, saj sem vrtela številčnico v precej poznih urah. Naslednjič se je pojasnilo: kot vabljen predavateljica se je po dvakrat na teden vozila na predavanja v nekatere dolenjske šole, tiste, kjer se srečujejo s problemi romskih šolarjev in kjer so s posebnim zanimanjem sprejemali njeno znanje o Romih.

Dr. Pavla Štrukelj je vsaj zadnjih 20 let, verjetno pa še več, intenzivno zaposlena kot ena redkih strokovnjakinj za življenje slovenskih Romov in jo dobro poznajo domačini, posebno pa še romski funkcionarji tako na Dolenjskem, še bolj pa v Prekmurju. Kot častna gostja je dobrodošla na marsikateri prireditvi, kjer nastopajo Romi.

Po mnogih letih, ko smo jo poznali več ali manj kot kustodinjo oz. vodjo muzeja neevropskih kultur v Goričanah, se je očitno spet vrnila na svoje začetne poti: k razlaganju in pojasnjevanju svojega prvotnega dela, življenja slovenskih Romov.

Seveda naj kar takoj povem, da sva bili z dr. Štrukljevo sodelavki dolga leta, celo del kustodiata o vraževerju sem prevzela od nje. A ko sem se na začetku službene poti še kot študentka znašla v velikem muzejskem prostoru na Prešernovi ulici, kjer so uradovali skoraj vsi kustosi skupaj, pa zraven še računovodske moči in je bila soba zasedena še s stotinami knjig, je nanoslo, da sem padla prav v sredo "ciganskih" problemov. Tedaj smo namreč vsi vedeli, da se je kolegica Štrukljeva začela zelo resno ukvarjati z življenjem Ciganov, kot smo takrat še imenovali Rome. Tako so se nekega dne znašli na moji mizi listi s sezname njihovih imen in od takrat naprej vem, da Brajdiči in Hudoroviči sodijo med avtohtone dolenjske prebivalce. Ta imena sem po njenih navodilih prepisovala, očitno je bilo treba občinske ali morda župnijske rokopise vrniti.

To so bila šestdeseta leta prejšnjega stoletja, ko smo bili očitno še bolj "neprosvetljeni" in so tudi kolegi z rahlo distanco gledali na terensko delo svoje kolegice. A to je ni motilo, saj je očitno svoje delo vzela zelo resno, kot tudi vsi

tedanji v muzeju zaposleni kandidati za doktorski naslov. In vsi so svoje delo končali uspešno.

Na koncu je delo dr. Štrukljeve kronala obsežna monografija o Romih. In verjetno je že moralo biti težavno na terenu, ne poznam nikogar, ki bi se potegoval za tako raziskavo. A kolegica Štrukljeva je zmogla dnevna potovanja po ciganskih naseljih, ne samo to, verjetno so jo tudi domorodci počasi spoznali kot koristno osebo. Nikoli ni kaj dosti razlagala o svojih terenskih zgodah in nezgodah, a čez dolga leta so vendar včasih prišli na dan opisi velikih težav in tudi strahu, ki se mu ni mogla kar tako izogniti. "Pa se je vendar vse srečno končalo!"

392

Ko je šla dr. Štrukljeva v pokoj, smo se čudili, kako hitro je bila zmožna prekiniti z dotedanjim delom – danes smo jo še videli, potem pa ne več. A podoba je bila bržkone varljiva. Dejstvo je, da je bila kolegica od nekdaj bolj samotni jezdec, in komur je zaupala kaj svojih skrivnosti, je že moral biti nekaj posebnega. Tako tudi nismo vedeli, s čim se ukvarja, kaj dela, ali nas kaj pogrēša? (Zdaj jo vidim, kako odločno odkimava z glavo!)

Z osamosvojitvijo Slovenije se je začela spreminjati tudi situacija muzeja v Goričanah. Ker vem, koliko časa je dr. Štrukljeva prebila v gradu, kaj vse je šlo preko njenih rok, s čim vse se je ukvarjala, kako se je pravzaprav identificirala s položajem vodje, si nisem mogla predstavljati, da bo s tako lahkoto prenesla izgubo muzejskega gradu. Mlajšim kolegom je seveda težje razumeti, kaj pomeni, ko se nenadoma posloviš od nečesa, kar ti je izpolnjevalo 20, 30 let. Mogoče si je pomagala na ta način, da se muzeju enostavno ni več približala, stike pa ohranila le z redkimi kolegi. In ne morem si kaj, da bi si ne želela, da se je vsaj po časopisnih člankih zanimala, kaj se dogaja z zbirkami, ki so nastajale tako rekoč pred njenimi očmi.

Dr. Pavla Štrukelj je bila vedno rahlo skrivnostna, tudi v najinih mladih letih. Enako skrivnostna so bila tudi njena potovanja. Ob začetku mojega delovanja v muzeju se je ravnokar vrnila s Faroerskih otokov, ki so bili zame neskončno daleč in popolnoma neznani. Potem je nekoč potovala na Japonsko, kar je bilo povezano z nenavadnim itinerarijem: med vožnjo skozi neskončno Sibirijo je nekaj dni preživela na vlaku z zaprtimi okni. Ko je ob neki priložnosti povedala, kako je zgledalo njeno potovanje, skoraj nisem mogla verjeti: mene gotovo za noben denar ne bi spravili na tako pot, še manj pa na račun "neevropskih kultur".

Na odprtjih razstav na gradu, kjer je vzorno skrbela, da se je vse odvijalo po protokolu, o katerem sta se najbrž dogovorila skupaj z direktorjem dr. Borisom Kuharjem, se je nabralo neverjetno veliko obiskovalcev. Obdobje neuvrščenosti je dalo Slovencem okušati slasti skrivnostnih dežel in ljudstev, pa četudi samo skozi sodobne predmete in vsakdanje fotografije. Številnim študentom iz Afrike in Azije je bila "Pavla" oporna točka v novem kraju, daleč stran od doma. Za nas muzejce ni bilo zabavnejših trenutkov kot takrat, ko so se v muzejski pisarni zbrali Indijci, Indonezijci, Južnoameričani, ki so prišli na pogovor k "Pavli". Še dolgo smo se spominjali njihovih imen in prepričana sem, da se jih dr. Štrukljeva spomni še danes.

To vse je sodilo k “neevropski kulturi”, s katero se je ukvarjala. Ko smo vpeljevali “samoupravno delovanje” v muzeju, kar je zahtevalo obilo časa in s strani direktorja tudi najbrž malo previdnosti, se dr. Štrukljeva nikoli ni silila v ospredje, na kakšne predsedniške položaje. A na sestankih je šla marsikomu na živce, ker se je dosledno, dolgo in do konca zavzemala za “pravice svojih Goričancev”, katerih šef, vodja in zagovornica je bila.

Za Slovenski etnografski muzej je dr. Pavla Štrukelj pojem, četudi ne hodi več v službo. Pa si jo marsikateri od mladih etnologov še želi spoznati, kajti delovna, kot je, kar ne odneha.

Vsi ji želimo, da bi tako tudi ostalo.

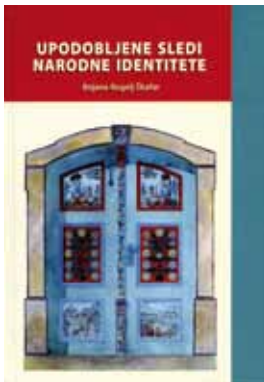
Vera Ratko, Pavla Štrukelj in nekdanji novomeški romski svetnik Zoran Grm na družabnem srečanju s krajanji krajevne skupnosti Šmihel pri Novem mestu (foto Bogdan Miklič).

KNJIŽNA POROČILA IN OCENE BOOK REVIEWS

395

Bojana Rogelj Škafar: *Upodobljene sledi narodne identitete: zbirka risanih zapisov učencev Otona Grebenca v Slovenskem etnografskem muzeju.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, 173 str., ilustr. (Ethnologica – Dissertationes; 1)

Inštitut za slovensko narodopisje je začel v letu 2010 izdajati novo knjižno zbirko *Ethnologica – Dissertationes*, namenjeno objavi študij, ki so inovativne bodisi v vsebinskem ali metodološkem pogledu in razširjajo obzorja etnoloških raziskav. Prva je izšla knjiga *Upodobljene sledi narodne identitete: zbirka risanih zapisov Otona Grebenca v Slovenskem etnografskem muzeju* etnologinje in umetnostne zgodovinarke Bojane Rogelj Škafar. Avtorica se je lotila obravnave zbirke risanih zapisov dijakov Tehniške srednje šole v Ljubljani iz časa med obema vojnama; zbirko z več ko 1500 risbami že desetletja hrani Slovenski etnografski muzej, a doslej še ni bila temeljiteje preučena.

Motiv za analizo je dejstvo, da je zbirka zaradi obsega ter motivnega, podatkovnega in pomenskega bogastva “lahko izjemno pričevalna pri razkrivanju in razumevanju družbenega dogajanja na Slovenskem med obema vojnama”. Je sama po sebi “sistem reprezentacij”, torej medij za interpretacijo pomenov. Pri tem se je avtorica odločila, da jo predstavi in razišče “z vidika simbolov narodne identitete kot tudi z vidika etnomitov in narodnih stereotipov”. K temu jo je usmerilo dejstvo, da je motivno vezana na kmečko materialno kulturo, ki je bila v tistem času podlaga za ustvarjanje t. i. narodnega sloga. Ta fenomen je bil v slovenski etnologiji in folkloristiki deloma raziskan na podlagi splošnih spoznanj ob raziskavah likovne in glasbene ustvarjalnosti ter oblačilne kulture in je opozoril na proces nacionalizacije ljudske kulture oz. ljudske kulture kot identitetne podlage narodne kulture. Gre za nadvse poučno študijo primera, čeprav utegne biti zbirka za koga minorno kulturno dejstvo iz širokega polja kulturne

dediščine, ki je vsaj že dve stoletji družbenopovezovalni in razločevalni kod, tudi sredstvo v razmerjih moči, ki uravnavajo in sooblikujejo življenje institucionaliziranih človeških skupnosti – od lokalne do nadnarodne ravni: ta “ljudski” segment kulture, kakor ga signalizirajo motivi, je na ravni narodnega povzdignjen v identitetni simbol in je lahko instrumentaliziran kot etnomit in stereotip. Seveda ne sam po sebi, temveč ga takšnega ustvarjajo interpretativna branja, pretekla in sodobna.

396

Metodološka izhodišča so postavljena na podlagi spoznanj etnologije, posebej tudi njene muzeološke specializacije, slovenske zgodovine in pa metodološkega instrumentarija, ki je bil razvit v sociologiji nacionalizma. Poleg tega so ob tem pomembni avtoričino poznavanje delovanja in poslanstva etnografskih muzejev in izkušnje muzejskega dela. Raziskati *raison d'etre* narodnega sloga v kontekstu simbolov, etnomitov in stereotipov je bil glavni cilj obravnave, ki je zahteval kroženje med teoretskimi premisleki in empiričnim gradivom.

V ospredju so vprašanja, zakaj in kako vizualizirana sled (ljudske) kulture sploh postane nacionalni simbol, zakaj in kako nacionalni simbol postane etnomit in stereotip, kakšno je razmerje med simbolom, etnomitom in stereotipom in v čigavem in kakšnem interesu se konstituira njihova simbolna govorica. Ob dilemah o etničnem med primordialno in instrumentalno paradigmo in o narodu med sorodstveno in moderno konstruktivistično interpretacijo se avtorica pridružuje vmesni ali “mehki” konstruktivistični perspektivi. Nacionalnost, narodna zavest, nacionalna identiteta niso le stvar konstrukcije in izbire, temveč tudi dejanskih zgodovinskih in simbolnih kulturnih atributov. “Preteklost pač ne more biti povsem skonstruirana; lahko je le selektivno izkoriščena ... 'ustvarjalci tradicij' [imajo] na razpolago relativno širok in hkrati omejen zbir materiala, iz katerega lahko izbirajo, ko ustvarjajo podobe naroda.” Pogled se izteče v razpravo o zgodovinskem etnosimbolizmu (pri tem se avtorica opre na razmišljanja Anthonyja Smitha), “po katerem dajejo nacionalizmu njegovo moč miti, spomini, tradicije in simboli etnične dediščine ter načini, s katerimi je (bila) preteklost ljudstva ponovno odkrivana in reinterpreterana”, njegovo gibalno je, kakor pri identiteti, povezovalno in razločevalno.

Zunaj tega tudi ni mogoče razumeti funkcije muzejev, ki so v okrilju modernih evropskih držav nastajali od 19. stoletja kot nacionalne ustanove in ideološki aparati države. Da muzeji funkcionirajo kot soustvarjalci in poustvarjalci ideologije oz. družbeno vitalnega znanja, veliko povesta “normalna” in “učinkovita” zgodovina muzejev. V evropskih etnografskih muzejih se je z estetiziranim načelom zbiranja, razstavljanja in raziskovanja “izumljene” (v smislu skonstruirane) ljudske kulture ustvarjala in poustvarjala utemeljitvena narodna ideologija. Ljudska kultura je bila, poleg jezika in zgodovine, segment v nacionalni kulturni slovnici, pri čemer je redukcija “resnične” kulture potekala na vsaj dva načina: s posegom “izbiranja” in prenosom v drug, muzealiziran kontekst. Nastali so estetizirani “tipi”, “serije”, navsezadnje zelo pogosto tudi “narodni slog”.

Stereotipizacija je proces, značilen za ustvarjanje (narodnega) sloga; avtorica je ustrezno presegla zgolj socialnopsihološko opredelitev stereotipov, ko je, glede na obravnavano snov, opozorila na načine njihove predvsem vizualne reprezentacije. Te so vedno zgodovinsko in družbeno situirane; zato so stereotipi, četudi so jim podlaga

relativno stabilne sodbe, podvrženi (pre)interpretacijam in bitkam pomenov in vrednot, fluidnim primerjavam med identitetami nas in drugih, simbolnih vključevanj in izključevanj. V konstituiranju in obrambi nacionalnih identitet in identifikacij imajo stereotipi pomembno označevalno funkcijo, so del njihovih kulturnih topografij in simbolnih geografij, hranijo se s kulturnimi reprezentacijami drugega, njihov pomemben vir pa so relativne trajne značilnosti, ki jih v najpripravljeni obliki ponujajo etnični miti. Ti so v konfliktnih razmerah, ki terjajo stabilnost in razločevanje, legitimacija za sodobnost in prihodnost, ne glede na svojo biološko (genealoško) ali kulturno (ideološko) podlago.

Sama teoretska podmena o nacionalizaciji ljudske kulture bi ostala premalo produktivna, če ne bi bila dopolnjena z ugotovitvami, kdo so njeni glavni akterji in naslovniki. Od 19. stoletja so bili to posamezniki iz izobraženskih krogov (umetniki, zbiratelji, duhovniki in učitelji kot nosilci izobraževanja). Za ustvarjanje in funkcioniranje "nacionalne kulture" je potrebno nekakšno "soglasje" o njeni normativni ravni (npr. skupen jezik, zgodovinska zavest, teritorij, pokrajina, značilnosti načina življenja, etnično kulturno izročilo itn.); njena vsebina je skupni imenovalec, s katerim se večinsko identificirajo njeni pripadniki. Identifikacijo omogočata socializacija/inkulturacija (vzgoja, izobraževanje) in internalizacija (pod vplivom šol idr. nacionalnih ustanov oz. institucij državnega aparata). Procese, kakor jih poznamo na Slovenskem, in primerljiva nacionalna prizadevanja v Evropi zbližuje dvoje: standardizacija prebivalstva in etnična prizadevanja, da si skupnost pridobi politično avtonomijo v lastni državi ali da (npr. v predvojni jugoslovanski državi) ohrani in ščiti svoje narodne interese.

T. i. Grebenčeva zbirka in tudi nekatere druge zbirke v Slovenskem etnografskem muzeju niso nastale iz strokovnih nagibov. Pomembno ozadje njihovega nastanka je biografsko, v smislu individualnih motivov in kulturnega habitusa avtorjev. Posebna odlika zbirke je, da je ustrezno dokumentirana in ima v muzeju v primerjavi z drugimi sorodnimi zbirkami višjo pričevalno vrednost, še zlasti s stališča muzejske politike oz. strokovne usmerjenosti pred drugo svetovno vojno, ki je bila izrazito narodnoprjevalna in narodnoidentitetna.

Etnografski muzej je bil prva etnološka ustanova, kadrovsko šibka, prostorsko utesnjena, materialno slabo podprta, nenehno se je boril za svoje preživetje – verjetno tudi (vsaj z deklarativno) podporo zamislim, ki so krožile v delu meščanskih izobražencev. Koncept "narodnega sloga" ni zrasel iz kake domišljene etnografske perspektive, temveč iz njenega dekontekstualiziranega, (stereo)tipiziranega znanja. Glavni praktiki narodnega sloga niso bili akademsko izobraženi eksperti, temveč "ljubitelski etnografi", torej amaterji. Alberta Siča, Jožeta Karlovška in Otona Grebenca marsikdo uvršča med narodopisce, kar pomeni, da so tako označeni ljubiteljski in poklicni zbiralci, priložnostni in "resni" pisci, učitelji, univerzitetno izobraženi strokovnjaki. Na splošno za obravnavani čas velja, da so bili predvsem ljubitelji popularizatorji narodnega sloga, tudi na povsem praktični ravni – da bi se narodni motivi ohranili v sodobnem oblikovanju stvarstva in okrasja uporabnih predmetov in v tej formi posredno krepili narodno zavest.

Vizualna analiza tako kontekstualizirane zbirke je speljana na treh ravneh: reprezentativni pomen, ikonografski simbolizem in ikonološki simbolizem. Zanj sta uporabljene kvantitativna (ikonografska) in kvalitativna (ikonološka) analiza. Upoštevana sta izvir in poustvarjena likovnost, predvsem ornamentika, predmetnega sveta kmečke kulture, ki se opira na etnične elemente oz. etnomitsko polje. V interpretativno oporo sta bila avtorici Roland Barthes in Erwin Panofsky.

398

Eno pomembnih dognanj obravnave je, da tudi na podlagi analize te zbirke ni mogoče trditi, da je vse, kar se nanaša na družbenost človeških kolektivitet in njihovih identitet, ideološki konstrukt, zamisel, izum, predstava, temveč gre predvsem za različne modele in možnosti, ki so jih akterji nacionalnih gibanj uporabili na podlagi kulturnega repozitorija. V podobnih življenjskih razmerah evropskih narodov (upoštevaje njihovo politično in/ali kulturno genezo) so bili v ospredje postavljeni elementi prevladujočega tipa kulture, tj. podeželske, kmečke kulture, ki so dobro funkcionirali v poenotenju navznoter in diferenciaciji navzven, v primerjavah z drugimi (npr. na velikih razstavah) ali vztrajanju in obrambi svojih narodnih interesov. Reducirano in estetizirano ljudsko/kmečko je bilo gotovo element slovenskega mitomotorja med obema svetovnima vojnama, pa seveda tudi stereotip (po provenienci in motiviki).

Interdisciplinarno zasnovana študija na ta način pomembno dopolnjuje spoznanja vseh ved, s katerimi osvetljuje obravnavano problematiko: sociologiji in zgodovinopisju, ki sicer že nekaj časa presegata raziskovalne meje, s katerimi je tudi etnologija v preteklosti začrtovala ločnice z njima, prinaša predvsem uvid v družbena razmerja in pomen kulturnih dejstev, ki so soustvarjala slovensko narodno zavest in krepila narodno pripadnost. Konkretna problematika tudi ne bi mogla biti preučena brez upoštevanja razmerij z umetnostnozgodovinskimi postavkami in s sodobnimi analizami vizualnega. Etnologijo je obogatila s spoznanji, ki pomembno dopolnjujejo ne le podobo o njenih usmeritvah v prvih desetletjih 20. stoletja in so pomembna tudi v mednarodni primerjalni perspektivi, temveč jo tudi opomni, kolikšna je moč teoretskega in metodološkega orodja, ki ga ponujata sodobno družboslovje in humanistika. In prav to je tisto, kar danes v najproduktivnejši obliki povezuje različne discipline.

Skladno s predstavljeno problematiko in njeno izpeljavo uvodnemu poglavju "Spoznavni in metodološki okvir" sledijo teoretično in metodološko zastavljena poglavja "Od etnije do nacionalne identitete", "Muzeji in narodna/nacionalna identiteta", "Od ljudske kulture k narodnemu slogu", "Stereotipne reprezentacije v funkciji narodne/nacionalne identitete", nato pa poglavja, ki tematizirajo konkretno obravnavano zbirko: "Zbirka risanih zapisov – primer etnomitskega?", "Slovenci in narodna identiteta", "Slovenski etnografski muzej in narodna identiteta do 2. svetovne vojne", "Narodni slog na Slovenskem" in "Vizualna analiza zbirke risb učencev Otona Grebena", ilustrativno ponazorjena z osemintridesetimi zgledi iz zbirke. Obravnavo zaključuje "Sklep", dodan je razvid "Literatura in viri" in na koncu spremno besedilo sourednice zbirke "Kroženja med snovnimi drobcami in identitetami".

Katja Hrobat: *Ko Baba dvigne krilo: prostor in čas v folklori Krasa.*
Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010, 314 str.: ilustr. (Zbirka Razprave FF)

Glavni fokus avtorice v tem delu je na razumevanju prostora kot kulturne krajine. To poskuša doseči s pomočjo povezovanja metod in izsledkov dveh disciplin – folkloristike in arheologije, deloma pa v svojo raziskavo vključuje tudi antropološka spoznanja o razumevanju prostora, spomina ipd. Delo je nastalo na podlagi terenskega raziskovanja folklornega izročila (ob upoštevanju arheoloških podatkov) Krasa, predvsem nekaterih vasi (Rodik, Slope, Lokev itd.) na tem območju, ki so se izkazale kot najprimernejše za raziskavo folklore v prostorskem kontekstu.

399

Interdisciplinarni pristop, ki ga je ubrala avtorica, je relativno nov, prav veliko raziskav, ki bi povezovale izsledke obeh disciplin, do sedaj še ni bilo, zato je delo, ki je bilo opravljeno v tej knjigi, toliko pomembnejše. Nekatero raziskavo so bile sicer že narejene, na Zahodu zlasti tudi v navezavi na antropologijo, v Sloveniji so posamezne že opravili arheologi (Božidar Slapšak), v zadnjem času pa v Sloveniji in tudi na Hrvaškem intenzivno potekajo predvsem na področju slovanske mitologije (Andrej Pleterski, Vitomir Belaj).

Po pregledu do sedaj opravljenih primerljivih raziskav avtorica v uvodnem delu knjige nadaljuje s problematiziranjem lastnega terenskega pristopa in izkušenj med zbiranjem izročila, zlasti odnosa informatorjev do lastnih pripovedi. Tu gre predvsem za problem izražanja “verjetja” v povedke, ki jih informatorji pripovedujejo folkloristu. To je vprašanje, ki so ga folkloristi pogosto načenjali, opozarjali na izmuzljivost našega razumevanja tega odnosa, na mnoge razloge za informatorjevo nerazkritje lastnega odnosa itd. (prim. Linda Dégh), a zavedanje tega problema je nujno za kakršno koli folkloristično terensko raziskavo oz. za pravilen odnos do zbranega gradiva tudi v vseh nadaljnjih fazah obdelave.

V naslednjem poglavju avtorica najprej pojasni nekatere ključne antropološke koncepte, pomembne za raziskavo percepcije prostora in časa (ki je s konceptom prostora neposredno povezan), kot so (kolektivni) spomin, lieu de memoire, vtisnjeni čas (embedded time), ter jih poveže s podatki s Krasa, ki jih je sama zbrala s terenskim delom ali se nahajajo v tem prostoru. Posebej tu izstopa njena analiza percepcije zgodovine vasi – od Ajdov, prvotnih prebivalcev, prek časa Turkov (v obeh primerih “Drugih”, “Kaosa”), ki prav tako predstavlja čas pred ustanovitvijo današnje vasi, do postavitve cerkve v središče vasi, ki jo Hrobatova na podlagi analize besedil prepoznava kot tisto časovno točko, ki na simbolni ravni pomeni “stvarjenje”, “kozmiziranje” vasi, prihod krščanstva in obenem začetek “našega” časa. Kot sklene, ima cerkev torej “vlogo simbolnega središča ne le v prostorskem kontekstu, temveč tudi v časovnem”. Takšno razumevanje simbolne zgodovine

se zdi glede na dosedanje raziskave percepcije prostora inovativna, a vsekakor utemeljena in prepričljiva interpretacija.

Nadalje se Hrobatova posveti raziskavi prostora kot socialnega konstrukta, se pravi človekovi konceptualizaciji prostora, v katerem živi, in njegove neposredne okolice. Temeljni koncept v taki konstrukciji prostora seveda igrajo *meje*, ki v tradicijskih predstavah vedno pomenijo meje med “tem” in “onim svetom”. Te se kažejo v prostoru na več mestih – prva ločnica je že prag, zatem ograda dvorišča, meja vasi in druge. Avtorica s pomočjo zbranih folklornih pripovedi utemeljeno pokaže, da se meje simbolno prekrivajo s “svetimi”, ali morda boljše – “zaznamovanimi” točkami v prostoru: večina izročila o nadnaravnem se namreč umešča prav na točke oz. linije, po katerih potekajo katastrske meje, ki simbolno torej označujejo mejo z onim svetom. Tu so posebej indikativni tudi verovanja oz. pripovedi o kačah kot posrednicah med svetovoma in obredi, povezani z njimi. Poleg teh meja se za mesta stika z onstranstvom praviloma kažejo tudi nekatera arheološka najdišča, pokopališče, vode, ceste, križišča ..., kar se izkaže tudi v analizi Hrobatove, ki jo podkrepi z mnogimi pripovedmi, ki se nanašajo na te točke in jasno implicirajo predstavo o stiku z onstranskim.

400

Pomemben koncept v strukturi prostora je tudi *središče* – prostor mora biti kozmiziran skozi “usrediščenje”, da v njem človek lahko živi. Skozi središče se namreč zagotavlja stik prostora z onim svetom, s “svetim”. Na podlagi terenske raziskave Hrobatova pokaže simbole tega središča v vaških skupnostih Krasa, ki se kažejo v obredih in pripovedih, ki se navezujejo na posamezne lokacije. To vlogo lahko igrajo cerkev, vodnjak, križišče, drevo in gore (kot os sveta), gore tudi na makroravni. Posebej pokaže tudi vlogo gozda kot liminalnega območja med središčem in mejo, jam, izvirov kot mesto stika z onim svetom ter obredov, ki začrtujejo vzpostavljene meje vasi. Na koncu opozori še na notranjo delitev vasi na dva dela ali več, ki se pogosto prav tako utrjuje prav skozi pripovedi in obrede.

Na koncu Hrobatova posebno poglavje posveti še “babi”, ki jo najdemo kot mitično bitje v vsej slovanski folklori, povsod v Sloveniji pa nastopa v toponimih in označuje tudi kamnite monolite v krajini, z njimi pa so ponekod, kot npr. na Krasu, povezani tudi obredi. Na podlagi temeljite analize verovanj, obredov, lokacij itd., ki se navezujejo na babo oz. s katerimi se ta povezuje, pokaže, da temeljna simbolika babe leži v njeni zvezi s plodnostjo, ki se kaže tako v izročilu, ki jo povezuje z vodo, s telesnimi tekočinami, padavinami, vetrovi kot v njenih prostorskih aspektih. Ta simbolika jo na nadaljnji, mitološki ravni, pripelje tudi do povezave s slovansko boginjo plodnosti Mokoš.

Kljub nekaterim posameznim raziskavam torej, ki so folkloro neposredno povezovale s prostorom, o katerem govori in znotraj katerega kroži, je pričujoča knjiga prva raziskava na Slovenskem, ki si je to povezavo vzela kot izhodišče za temeljito in relativno široko zastavljeno raziskavo, temelječo na terenskem delu. Avtorica je delo brez dvoma opravila odlično. Pokazala je sposobnost tako za terensko delo, ki je zahtevalo precej časa, kot tudi za vse nadaljnje faze znanstvenega dela in obenem pokazala veliko mero samostojnega razmišljanja in inovativnosti.

Rezultat je knjiga, ki skozi folklorno izročilo, umeščeno v prostor, tudi v navezavi na obrede in arheološke najdbe, celovito prikaže simbolno razumevanje prostora na Krasu oz. v nekaterih vaseh na Krasu, ki bi se sicer izmaknilo našemu pogledu.

Mirjam Mencej

Marija Makarovič: *Oblačilna kultura v Zgornji Savinjski dolini.*
Ljubljana: Javni sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti, 221 str., ilustr. 401

V okviru Zveze kulturnih organizacij je leta 1986 izšla prva knjiga iz serije *Slovenska ljudska noša v besedi in podobi*, v kateri je Marija Makarovič obravnavala oblačenje kmečkega prebivalstva v Dobropolju. V devetih zvezkih iste avtorice so s sodelovanjem več različnih umetnic, ki so prispevale rekonstrukcijske slike, sledile obravnave oblačenja kmečkega prebivalstva v Slovenski Istri; na Kozjanskem; v Kostelu; v Ziljski dolini na Koroškem; Poljanski dolini v Beli krajini; Litijskem Posavju; na Blokah, Cerknici z okolico, Loški dolini in Vidovski planoti na Notranjskem; v Beltincih z okolico ter v desetem zvezku v Adlešičih, na Sinjem Vrhu in Vinici v Beli krajini. V času izdajanja te serije

se je Zveza kulturnih organizacij preoblikovala v Sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti, ki je leta 1999 izdal zadnji zvezek, zunaj serije, a z enakim namenom pa sta pod ponovno prenovljenim imenom izdajatelja – tokrat Javnega sklada Republike Slovenije za kulturne dejavnosti – izšli še knjigi *Po sledeh noše v Beli krajini* iste avtorice in knjiga Alenke Pakiž “*Ribščan' smo se l'pu nosil'!*”. Ob naštetih delih je Marija Makarovič v zadnjih dveh desetletjih pri drugih založnikih izdala še kar nekaj knjig in člankov, v katerih je na podoben način kot v prvo omenjenem delu te vrste, a navadno precej podrobneje, obravnavala oblačenje kmečkega prebivalstva na določenih območjih slovenskega etničnega ozemlja (npr. *Oblačilna kultura v Rožu*, *Oblačilna kultura v Podjuni*, *Oblačilna kultura na Tolminskem*, *Obleka predela človeka*; *Oblačilna kultura v Križevski fari* ...), tem pa v letu 2011 dodala delo *Oblačilna kultura v Zgornji Savinjski dolini*. Od *Prvega zvezka*, ki je obsegal 26 črno-belih strani formata A4 in pet barvnih strani z rekonstrukcijskimi slikami formata A3, se je obseg povečeval do tu obravnavane knjige, izdane v trdi vezavi, z 218 barvnimi stranmi formata A4 in s prek 260 slikami. Uredništvo *Prvega zvezka*, ki je ugotavljalo, da »so vsa dela o slovenski ljudski noši razprodana, povpraševanje po njih pa zelo veliko«, in si želelo, da bi bila z izdajami “podoba slovenskih ljudskih noš zaokrožena”,

je skupaj s folklornimi skupinami spodbudilo raziskovanje pretekle oblačilne kulture predvsem kmečkega prebivalstva ter s predanim in neumornim delom Marije Makarovič ter izdajo cele vrste knjig in razprav v precejšnji meri uresničilo zastavljen cilj.

402

Marija Makarovič v svoji najnovejši knjigi obravnava oblačenje kmečkega in delno trškega prebivalstva na zahodnem Štajerskem, kot sledi iz naslova v Zgornji Savinjski dolini, in sicer od prvih najdenih pričevanj v 16. stoletju pa do sredine 20. stoletja; poglobljeno zlasti v 19. stoletju in na začetku 20. stoletja. Pri tem upošteva vrsto izjemno zanimivih starejših pisnih virov, najdenih v arhivih, likovnih pričevanj, ki ponujajo vpogled v oblikovne značilnosti in posebnosti nekdanjega oblačenja, v delo pa je vpletena tudi vrsta izjav sogovornikov, ki ne razkrivajo zgolj formalne podobe oblačenja, temveč bolj celostno kot drugi viri pojasnjujejo sam pojav oblačenja ter njegove nekdanje splošnosti in posebnosti. Knjiga z bogatim slikovnim gradivom je namenjena vsem, ki jih zanima področje oblačilne dediščine, in sicer najprej ljubiteljem, ki izdelujejo folklorne ali njim sorodne kostume, in tudi znanstvenikom ter vsem drugim, ki jih zanima to področje.

Vsebina knjige je razdeljena na trinajst poglavij in številna podpoglavja. Uvodni besedi, ki sem jo pod retoričnim naslovom "*Mar res potrebujemo še eno tovrstno knjigo?*" napisal kot urednik ter jo namenil ljubiteljem in drugim, katerih delo se prepleta ali bi se moralo prepletati z oblačilno dediščino slovenskega etničnega ozemlja, sledijo pod naslovom *Za začetek* avtoričine uvodne besede, tem pa poglavje s pregledom poglavitnih virov in opredelitvijo njihove pričevalnosti. V poglavju *Oblačilno blago in z oblačenjem povezane dejavnosti* avtorica obravnava pridelovanje in obdelovanje predivnic in nekdanjo izdelavo blaga ter opisuje obrti in dejavnosti, ki so bile neposredno povezane z izdelovanjem predmetov oblačilne porabe. V nadaljevanju v poglavju *Pisna, likovna in ustna pričevanja o oblačenju moških in žensk* na tridesetih straneh podaja temeljne okoliščine in podobo oblačenja v obravnavanem času, v najboljšežnejšem osemdesetstranskem poglavju *Sestavine oblačenja moških in žensk* pa na podlagi upoštevanja različnih virov kronološko obravnava predmete nekdanje oblačilne porabe, in sicer pri moških srajco, ovratno ruto, podkolenske in dolge hlače, hlačne naramnice, trebušno prevezo, telovnik, jopič in suknjič, suknjo, plašč, kožuh, pokrivala, obutev, spodnje perilo in dodatke, pri ženskah pa rokavce, krilo z životcem, prsniček, naprsno ruto, krilo na pas, trak za spodrecanje, jopič, špenzer, jopo, bluzo, kožuh, ogrinjalko, obleko scela, pokrivala, obutev, predpasnik, pas in spodnje perilo. Sledi obravnava pričesk in nakita ter posebno poglavje o oblačenju otrok. V poglavju *Oblačenje ob posebnih priložnostih* predvsem na podlagi ustnih virov piše o oblačenju ob krstu, prvem obhajilu, birmi, poroki in smrti, o oblačenju fantov pri vojaškem naboru in oblačenju tistih, ki so ob nekaterih praznikih streljali z možnarji, piše o oblačenju ob košnji in žetvi ter o posebnostih "narodne noše", kakršna se je razvijala v Zgornji Savinjski dolini. Sledijo poglavja *Obleka in perilo v ženitovanjski bali*, *Obleka kot plačilo, dar, preužitek in zapuščina*, *Oblačenje in verovanje* ter poglavje *Oblačilna poraba in raven*. V poglavju *Za konec* spoznanja o nekdanjem oblačenju

v Zgornji Savinjski dolini strni v pet glavnih točk, v katerih poudari, da je bila v Zgornji Savinjski dolini od 16. pa vse do zadnje četrtine 19. stoletja v navadi različica oblačenja, ki sodi v alpski oblačilni tip; da se je v zadnji četrtini 19. stoletja na tem območju uveljavilo oblačenje, kakršno je bilo tedaj razširjeno na celotnem slovenskem etničnem ozemlju; da se je podoba oblačenja na tem območju stalno spreminjala, pri čemer so se starejši načini oblačenja prepletali s sodobnejšimi; ter v zadnjih dveh točkah sklene, da obleka tu kakor drugod na Slovenskem in nasploh ni imela le namena zaščite telesa, kar se najjasneje pokaže pri obravnavi ustnih pričevanj. Zaključku sledijo še navedba virov in literature ter kratka povzetka v angleškem in nemškem jeziku.

Kot je v knjigi zapisala avtorica, se je v njej zaradi želje urednika odrekla uporabi izraza *noša*, s katerim sicer označuje “starejše in predvsem za kmečko prebivalstvo značilno oblačenje”, kajti, kot piše, je “vsaj še sredi 19. stoletja /.../ veljalo tako za delovno in praznje oblečene moške in ženske iz kmečkega okolja, da so se že na zunaj, po noši, po načinu oblačenja ločili od drugače opravljenega pretežno kmečkega prebivalstva mediteranskega in panonskega oblačilnega območja”. Ob upoštevanju tega je v rokopisu za označbo različice oblačenja v starejših obdobjih uporabljala izraz *noša*, “[z] besedo obleka pa /.../ poimenovala mlajše in za celotno slovensko ozemlje poenoteno oblačenje, ki se je oblikovalo pod vedno močnejšim vplivom preprostejše oblačilne mestne in trške mode”. Bralci boste presodili, če zamenjava izraza, ki avtorici ni bila najbolj ljuba, škodi razumevanju besedila, predvsem pa bo (ne)potrebnost tovrstnega uredniškega posega, katerega razlogi so tistim, ki se podrobneje posvečajo oblačilni dediščini, znani, pokazal čas.

V knjigi objavljene rekonstrukcijske skice in barvne rekonstrukcijske slike, ki so v osnovni različici pretežno nastale na terenu ob neposrednih pogovorih s sogovorniki, so delo akademske slikarke Jane Dolenc ter vizualizirajo in dopolnjujejo v delu objavljene besedne zapise. Pričevanja okoli petdesetih sogovornikov, rojenih od devetdesetih let 19. do srede 20. stoletja z neposrednimi navedbami njihovih spominov na nekdanje oblačenje zlahtnijo sicer dokaj splošno znana spoznanja. Dopolnjujejo jih fotografije votivnih slik, fotografije sorazmerno številnih sestavin pretekle oblačilne porabe in drugih z oblačilno dediščino povezanih predmetov, ki so se ohranili pri zasebnikih ali v muzejskih zbirkah, in pa preslikave podob Zgornjesavinčanov s fotografij s konca 19. in začetka 20. stoletja.

Prepričan sem, da bodo knjige vesele vsaj nekatere šivilje in številčnejsi folklorniki, ki se s posebno zavzetostjo ukvarjajo s poustvarjanjem nekdanje oblačilne podobe, ljubiteljska kulturna društva in posamezniki iz Zgornje Savinjske doline, katerih dejavnost se prepleta z razumevanjem in razvijanjem dojemanja lastne oblačilne dediščine, drugi domačini, ki bodo ob prebiranju knjige dobili širši vpogled v nekdanjo kulturno podobo svojega območja, in nenazadnje stroka in znanost, za kateri so dela nekaterih sicer upokojenih, a kljub temu izjemno aktivnih etnologov povsem nepogrešljiva. Sorazmerno velika naklada – 1000 izvodov –, katere pretežni del so prevzele občine v Zgornji Savinjski dolini, bo omogočila, da bodo izvodi knjige prišli v gospodinjstva ljudi, ki si bodo lahko na

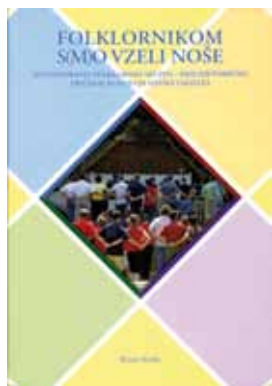
njeni podlagi ustvarili sliko o lastni oblačilni dediščini, pričevanja spoznavali, tako in drugače interpretirali itd.

Za konec pa naj tistim, ki knjige ne boste prijeli v roko, ponovim besede, zapisane v urednikovem uvodu: “Močno dvomim, da se bo na Slovenskem še kdaj rodil človek, ki bo na podlagi terenskih raziskovanj in hkratnega iskanja arhivskih virov, v prvem delu življenja manj zavedni, kasneje pa povsem zavestni aplikaciji spoznanj v sodobnost toliko storil za razvijanje dojemanja oblačilne dediščine, kot je storila avtorica te knjige. Mnogi sicer po objavi, še bolj pa po preteku nekaj let, ko se o obravnavnih temah prav zaradi njenih spoznanj in spoznanj njenih sodobnikov nakopičijo nova znanja, “modrujemo”, kako bi bile knjige z obravnavano tematiko lahko drugačne in boljše, kar rada poudarja tudi avtorica. A žal nihče od nas tovrstnega dela ne zna opraviti tako dobro. Ne znamo tako dobro pregledovati arhivskih virov, kjer avtorica najde vrsto zelo zanimivih podatkov, ki pričajo o oblačenju v zgodnejših obdobjih – tudi pričujoče delo prinaša nekaj takih dragocenosti – in hkrati tako učinkovito zbirati ustnih pričevanj. Zato ji velika in iskrena HVALA v imenu folkloristikov, Zgornjesavinjčanov in drugih, predvsem pa sebe velja zapisati tudi na tem mestu!” (str. 9).

404

Bojan Knific

Bojan Knific: *Folklornikom s(m)o vzeli noše: kostumiranje folklornih skupin – med historično pričevalnostjo in istovetnostjo.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 2010, 383 str.: ilustr.

Dr. Bojan Knific se že nekaj časa ukvarja s preučevanjem kostumiranja folklornih skupin. Del njegove doktorske naloge je bil objavljen v knjigi “*Ko v nošo se odenem ...*” : vprašanja pripadnostnega kostumiranja s posebnim pogledom na kostumiranje narodno-zabavnih ansamblov (Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2008. Knjižnica Slovenskega etnološkega društva; 41), del pa v najnovejši knjigi *Markova herbija : interpretacije oblačilne dediščine Prekmurcev – posebno Beltinčanov – v folklornih skupinah na Slovenskem* (Beltinci: Kulturno društvo Marko, 2011). V sodelovanju Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU in Javnega sklada Republike

Slovenije za kulturne dejavnosti (kjer je avtor tudi zaposlen) pa je v letu 2010 izšla njegova knjiga *Folklornikom s(m)o vzeli noše.*

Knjiga je razdeljena na štiri tematske sklope, v katerih se avtor zelo podrobno ukvarja na eni strani z zgodovino in razvojem pripadnostnega kostumiranja ter s kostumiranjem folklornih skupin v Sloveniji in tujini, na drugi strani pa je zelo pomemben teoretski del, kjer vpelje v diskurz o oblačilni kulturi nove terminološke premisleke. Kot pravi avtor sam, želi v knjigi celostno predstaviti razvoj kostumiranja folklornih skupin na podlagi zgodnejših povezav med pripadnostnimi in folklornimi kostumi ter z analizo kostumiranja folklornih skupin v sodobnosti in z iskanjem novih smernic, ki bi lahko prispevale k strokovno vodenemu razvoju.

Poglavje z naslovom *Teoretski pogled v prepletu z empirijo* prinaša na enem mestu zbrano in kritično obdelano terminologijo, povezano z oblačilno kulturo, tako z vidika strokovne kot tudi poljudne rabe. Termin noša je bil v delih etnologov pogost izraz, ki se je pojavljal v povezavi s preučevanjem kmečkega oblačilnega videza. Avtor je s pregledom starejše literature pokazal, da je izraz noša v slovensko besedišče prišel iz nemško govorečih dežel, kjer pa je v rabo stopil šele v času razsvetljenstva. Zanimivo je, da ta izraz ni nikoli označeval posameznikovega oblačilnega videza, ampak obleko "Drugih", pogosto kot posplošen opis oblačilnega videza neke skupnosti. Zaradi pogosto napačnega razumevanja tega termina in (zlo)rabe v povezavi s kostumiranjem folklornih skupin je avtor vpeljal v rabo dva nova termina. Izraz *pripadnostni kostum* označuje preoblačenje, povezano z izkazovanjem pripadnosti določeni skupnosti in nadomešča izraz *narodna noša*. Kot nakazuje naslov tega dela, pa se poskuša uvesti tudi nov termin, ki označuje preobleke, ki jih folklorniki uporabljajo za svoje nastope. Tako so ostali brez svojih *noš*, vendar so dobili *folklorne kostume*.

V sklopu *Vprašanja razvoja* avtor podrobno predela zgodovinski razvoj kostumiranja folklornih skupin. In kot pravi, naj bi bila ples in kostumiranje oz. slovesnejše oblačenje tesno povezana pojava, zato ni nič nenavadnega, če si folklornih skupin brez njihovih kostumov že v preteklosti niso znali zamišljati. Zametki želja po prikazovanju izročila zunaj konteksta kraja in časa se lahko opazujejo že v začetku 19. stoletja, ko so pogosto povezane z obiski visokih državnih uradnikov. Z iskanjem nacionalne identitete Slovencev se je v drugi polovici 19. stoletja začel oblikovati tudi pripadnostni kostum, ki se je zgledoval po prvinah prazničnega oblačilnega videza kmečkega prebivalstva Gorenjske. Vzroke za to, da je ravno ta pokrajina zaznamovala oblikovanje pripadnostnega kostumiranja, gre morda res iskati v mitologizaciji krajev in pa v načinu življenja, na podlagi katerega se je tudi s pomočjo Franceta Prešerna in njegovega *Krsta pri Savici* ustvaril konstrukt "svetih krajev" naroda in posledično tudi preobleka, ki naj bi nakazovala povezavo z Gorenjsko oz. Slovenijo. Prve folklorne skupine, ki so nastajale med obema svetovnima vojnoma, so se naslanjale na takrat znane podobe pripadnostnega kostuma, s katerim so želeli pokazati nacionalno pripadnost, zaradi želje po lokalni prepoznavnosti pa so začeli ustvarjati tudi nove oblike pripadnostnih kostumov, kot npr. v Beli krajini in v Prekmurju. V devetdesetih letih, ko so bile številne folklorne skupine prisiljene opustiti poustvarjanje izročila območij iz bivših jugoslovanskih držav, pa se je začelo iskanje drugačnosti

in posebnosti v oblačilni kulturi slovenskih pokrajin tudi s pomočjo terenskih raziskav Marije Makarovič. Tako odrasle kot tudi otroške folklorne skupine v zadnjih letih ustvarjajo kostume, ki poskušajo predstaviti segmente oblačilne dediščine Slovenije tako v starejših obdobjih, na primer na podlagi bakrorezov Janeza Vajkarda Valvasorja, kot tudi v manj oddaljenem obdobju druge svetovne vojne in vključujejo tako kmečko kot tudi mestno prebivalstvo.

406

V poglavju *Posebnosti kostumiranja* se avtor ukvarja z vrsto različnih vprašanj, ki so povezana s kostumi folklornih skupin, od vprašanja hrambe in vzdrževanja, oblikovanja in izdelave do vrednotenja folklornih kostumov. Raziskovalci so in smo ter tudi bomo vedno posredno ali neposredno vplivali na dojetje folklornih kostumov, najsi bomo aktivno vključeni v raziskave, katerih aplikacija so preobleke, namenjene folklorni dejavnosti, ali da s svojim odklonilnim odnosom in izogibanjem sodelovanju prepuščamo izdelovalcem folklornih kostumov samim iskati podatke in jih nato tudi interpretirati glede na svoja dojetja. Naloga etnologov/kulturnih antropologov bi vsekakor bila tudi opozarjanje na odmikanja folklornih kostumov od dejanskega oblačilnega videza v času, katerega naj bi ti ponazarjali. Kljub neuniformiranemu videzu folklornih skupin se v njihovi preobleki skriva mnogo elementov, ki izhajajo iz želje po lepem izgledu, urejenosti in prepoznavnosti, kar nakazuje na prepletenost folklornega in pripadnostnega kostumiranja oz. kot zapiše avtor sam, “je mogoče jasno začutiti, da gre pri kostumiranju folklornih skupin za interese sodobnosti, ki se skrivajo pod pretvezo historične pričevalnosti”.

Kostumiranje “neslovenskih” folklornih skupin v vzhodni in zahodni Evropi je nekoliko bolj pod vplivom pripadnostnega kostumiranja kot v Sloveniji. Na Hrvaškem in pa tudi v drugih državah bivše Jugoslavije so se oblačila po šegi 19. stoletja zaradi odmaknjenosti od razvoja srednjeevropske oblačilne mode ohranila v nekoliko spremenjeni obliki še v 20. stoletju. Takšna oblačila, ki so sicer odražala pokrajinsko pripadnost, so bila pogosto predmet množične izdelave in uporabe. Pripadnostno kostumiranje, ki se je razvilo iz tega, se še danes močno odraža v kostumiranju tamkajšnjih folklornih skupin. V vzhodni Evropi se je kostumiranje razvijalo bolj ali manj znotraj folklornih skupin. Močno je prisotno poudarjanje pisanosti, krasilnih elementov in vsesplošne dopadljivosti, kar pogosto vključuje tudi krajsanje ženskih kril. V zahodni Evropi (še posebno v nemško govorečem prostoru) je kostumiranje folklornih skupin zelo močno zaznamovala “narodna moda”. Elementi, ki se zgledujejo po oblačenju kmečkega prebivalstva v 19. stoletju, se prepletajo s prviniami pripadnostnega kostumiranja in sočasne oblačilne mode, vse skupaj pa je združeno v težnjo po uniformnem oblačilnem videzu.

Folklorne skupine so v vseh državah predmet politične manipulacije in pod takšnim vplivom se razvijata tudi njihova kostumska podoba in plesni repertoar. V Sloveniji je inštitucija, ki usmerja delovanje folklornih skupin, Javni sklad RS za kulturne dejavnosti, Bojan Knific pa je kot svetovalec za folklorno dejavnost močno vpet v ta proces. Sodeč že po naslovu tega dela lahko sklepamo, da se svoje pomembne vloge pri usmerjanju delovanja folklornih skupin, še posebno na kostumskem področju, zelo dobro zaveda.

Pred nami je knjiga, ki celostno in zelo podrobno obravnava preteklo in sedanje kostumiranje folklornih skupin, z množico slikovnega gradiva in podrobnih podatkov, ki pa se pogosto skrivajo v opombah. Verjamem, da bo prišla v roke mnogih, ki se ukvarjajo s folklorno dejavnostjo, vendar se bojim, da je zaradi obsežnosti besedila številni ne bodo prebrali v celoti. Kljub temu je treba čestitati avtorju za delo, ki odkriva zgodovinske, družbene in socialne plasti pripadnostnega in folklornega kostumiranja ter opozarja na aktivno vlogo etnologov/kulturnih antropologov pri oblikovanju predstav o dediščini.

Katarina Šrimpf

407

Ana Motnikar (ur.): *Priročnik za nego predmetov kulturne dediščine*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, Skupnost muzejev Slovenije, 2010, 130 str., ilustr. (Zbirka Priročniki SEM)

Zbirka Priročnikov Slovenskega etnografskega muzeja je namenjena v prvi vrsti skrbnikom zbirk v muzejih na prostem in zasebnih zbirk.

Prva knjiga v zbirki je izšla leta 2008 na pobudo Ministrstva za kulturo. Slovenski etnografski muzej je pobudo sprejel, saj je tudi sam že vrsto let opazal med skrbniki zbirk v muzejih na prostem in med skrbniki predmetov v zasebnih zbirkah potrebo po publikaciji, ki bi prinašala vpogled v temeljna pravila hranjenja in nege premične kulturne dediščine. Slovenski etnografski muzej opravlja namreč kot državni muzej matično službo, kar zajema tudi svetovanje glede varovanja premične kulturne dediščine v muzejih na prostem in v zasebnih zbirkah. Vsebinska zasnova obeh doslej izdanih priročnikov je nastala na podlagi dolgoletnih povpraševanj s strani drugih sorodnih ustanov oziroma posameznikov, ki hranijo predmete ali premično kulturno dediščino.

Prvi zvezek v zbirki, z naslovom *Priročnik za varovanje premične kulturne dediščine v muzejih na prostem*, katerega avtorica sem podpisana, prinaša vpogled v temeljna zakonska določila in predpise s področja varovanja premične kulturne dediščine v muzejih na prostem kakor tudi v muzejih nasploh, pregled razvoja muzejev na prostem na Slovenskem in v svetu, napotila, kako evidentirati, pridobivati, dokumentirati, hraniti in varovati premično kulturno dediščino ter vpogled v muzejsko dokumentacijo, tako predmetno kot tudi slikovno, z namenom fizičnega ohranjanja predmetov kakor tudi ohranjanja njihove

sporočilnosti. Namen publikacije ni, da bi nadomestila strokovno izobraževanje s področja varovanja premične kulturne dediščine, je pa vsekakor lahko v pomoč pri preprečevanju večjih napak, ki bi lahko nastale pri napačni skrbi za predmete. Dokaz, kako potrebna je bila takšna publikacija, je dejstvo, da je pošla v kratkem času. Zaradi pozitivnih odzivov in povpraševanj načrtuje Slovenski etnografski muzej ponatis tega prvega priročnika.

408

Hkrati s *Priročnikom za varovanje premične kulturne dediščine v muzejih na prostem* je Slovenski etnografski muzej, prav tako v avtorstvu podpisane, pripravil *Smernice za izvajanje varovanja in zagotavljanja dostopnosti do kulturne dediščine v muzejih na prostem*, ki so objavljene na spletnih straneh Ministrstva za kulturo (http://www.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/raziskave-analize/dediscina/Muzeji_na_prostem.pdf). Smernice so tudi osnova za prijavo projektov v okviru Ukrepa 323 za ohranjanje in izboljševanje dediščine podeželja Ministrstva za kmetijstvo, prehrano in gozdarstvo.

Že v prvem zvezku nove zbirke je bila dana pobuda, da bi podoben priročnik izšel tudi za nego predmetov v muzejih na prostem oziroma v zasebnih zbirkah, ki bi prinašal predvsem napotila za fizično varovanje predmetov. Potrebo po takšnem priročniku so zaznali tudi kolegi konservatorji-restavratorji in jo uresničili leta 2010 z izdajo *Priročnika za nego predmetov kulturne dediščine*. Izdajatelja in založnika priročnika sta Skupnost muzejev Slovenije in Slovenski etnografski muzej. Uredila ga je mag. Ana Motnikar, restavratorka za tekstil v Slovenskem etnografskem muzeju. S prispevki so ga obogatili slovenski konservatorji-restavratorji, ki se tudi sicer v praksi pri rednem delu soočajo z nego oziroma fizičnim varovanjem predmetov. Svoje delo pa pogosto teoretično zaokrožajo in predstavljajo v strokovnih besedilih.

Zvezek je vsebinsko premišljeno zasnovan, saj so vanj pisali prispevke strokovnjaki za različne materiale, iz katerih so predmeti narejeni in ki zaradi specifik obnašanja zahtevajo vsak svojo, ločeno obravnavo. Posamezna poglavja so napisali Ana Motnikar (Uvod), Jana Šubic Prislan (Propadanje in ohranjanje zbirk), Nada Madžarac in Jana Šubic Prislan (Splošna pravila o ravnanju s predmeti), Irena Porekar Kacafura (Les), Zoran Milić (Kovine), Gorazd Lemajič in Jana Slabe (Keramika in steklo), Ana Motnikar (Tekstil), Lucija Planinc in Tina Buh (Papir, pergament in fotografsko gradivo), Nataša Nemeček (Drugi organski materiali), Janja Slabe (Plastične mase), Irena Porekar Kacafura (Kamen), Nadja Valentinčič Furlan in Drago Kunej (Zvočni in slikovno-zvočni zapisi), Nada Madžarac (Likovna dediščina).

Uvodna poglavja prinašajo nekaj splošnih terminoloških opredelitev s področja konserviranja in restavriranja, opredelijo splošne dejavnike tveganja za predmete vseh materialov, kot so ogenj, voda, škodljivci, onesnaženo okolje, izguba, svetloba, neustrezna temperatura in relativna vlaga, ter naštejejo materiale, iz katerih so narejeni predmeti, prinašajo pa tudi splošna pravila o ravnanju s predmeti.

Sledi obravnavo predmetov po poglavjih, in sicer po posameznih materialih. Izbor obsega vse materiale, iz katerih so lahko muzejski predmeti, tudi tiste, ki se

pojavnjajo v sodobnosti. Notranja struktura poglavij je dokaj enotna, tako da lahko bralci hitro in pregledno najdejo želeni podatek. Vsako poglavje sklene pregled temeljne literature v poglavju obravnavane vsebine, ki jo avtorji priporočajo tistim skrbnikom predmetov v muzejih na prostem ali v zasebnih zbirkah, ki si želijo še več podatkov. Od drugih poglavij se po zasnovi razlikuje le poglavje o likovni dediščini, ki zaobjame vse materiale likovnih del in jih razvrsti po obliki na slike in kipe.

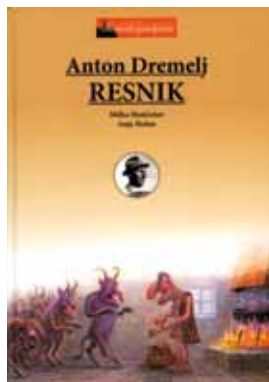
Publikacija je opremljena z bogatimi ilustracijami, ki vsebinsko dopolnjujejo z besedami predstavljena izhodišča varovanja premične kulturne dediščine in so v pomoč pri razumevanju vsebine.

V priročniku lahko skrbniki zbirk najdejo odgovore na temeljna vprašanja, kako ravnati s predmeti, da jih bodo ohranili tudi za bodočnost z vsemi njihovimi neštetiimi sporočilnostmi, ki jih nosijo na sebi in zaradi katerih so jih verjetno tudi izbrali in vključili v zbirko. To pa si prav gotovo želi vsak varuh premične kulturne dediščine.

Namen priročnikov je, da strnjeno in pregledno predstavijo temeljne zakonitosti varovanja premične kulturne dediščine in kot taki ponudijo odgovore na vprašanja, ki se najpogosteje pojavljajo ljudem pri rokovanju in delu s predmeti. Hkrati s tem pa spodbujajo tudi sodelovanja med posameznimi skrbniki zbirk ter med njimi in stroko s ciljem celovitega varovanja premične kulturne dediščine na Slovenskem.

Polona Sketelj

Milko Matičetov, Anja Štefan: *Anton Dremelj - Resnik*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010, 323 str, ilustr. + 1 CD-ROM. (Zbirka Slovenski pravljicarji; 1)

Knjiga *Anton Dremelj - Resnik* izpod peresa Milka Matičetovega in Anje Štefan je izšla pri ISN ZRC SAZU kot prva v knjižni zbirki *Slovenski pravljicarji*. Ideja zanjo se je Matičetovemu porodila že ob Resnikovi smrti leta 1960, a so leta 1962 njegovo zanimanje vzbudili pravljicarji iz Rezije in fokus slovenskih folkloristov se je preselil drugam. Tako je pol stoletja ostalo le pri ideji, leta 2000 pa sta se skupaj s soavtorico odločila, da bosta Resnika potegnili iz omare in ga predstavila javnosti. Štefanova se je lotila transkribiranja in urejanja celotnega Resnikovega repertoarja, tako Matičetovovih terenskih zapiskov kot tudi zvočnih posnetkov iz leta 1959. Projekt je potekal pod okriljem Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU.

Knjiga je izšla ob dveh okroglih obletnicah in v počastitev dveh velikih

mož – leta 2010 je namreč Milko Matičetov praznoval častitljivih devetdeset let, minilo pa je tudi petdeset let od smrti Antona Dremlja - Resnika. Kot je zapisala Anja Štefan v predgovoru, *“dobrih petdeset let po tem, ko je Resnik Matičetovemu povedal zadnjo izmed svojih pripovedi, prihaja na dan vse njegovo ohranjeno gradivo, da bi hkrati počastilo oba – tistega, ki ga je povedal, in tistega, ki ga je zapisal in posnel”*. Matičetov v uvodu opiše prve začetke zapisovanja Resnikovih pripovedi in hkrati prve dileme in vprašanja, ki so se mu ob tem zastavljala. Po njegovih besedah je Resnika doletela čast, da se z njim začne knjižna zbirka *Slovenski pravljíčarji*, saj je imel absolutno številčno prednost zapisanih enot pred ostalimi slovenskimi pravljíčarji – kar 56, preko svojega deda pa je imel živo ustno zvezo še s predjuríčevskim svetom!

410

Avtorja nam najprej predstavita delo pete, t. i. Orlove terenske ekipe tedanjega Etnografskega muzeja, ki je raziskovala materialno, družbeno in duhovno kulturo Šentvida pri Stični z okolico. V fondu terenskih ekip, ki so dobile ime po nekdanjem ravnatelju muzeja dr. Borisu Orlu, SEM hrani terenske rokopisne zvezke in delno pretipkane zapiske, prostoročne in tehnične risbe ter fotografije in negative, ki so jih ustvarili terenski raziskovalci med letoma 1948 in 1962, ko je Orel nenadoma umrl. Način sistematičnega, strnjenege terenskega dela skupine strokovnjakov se je nadaljeval do začetka osemdesetih let, skupaj pa se je na terensko raziskovanje podalo 32 ekip. V omenjeni peti ekipi je raziskovalo 17 sodelavcev, ki so popisali z zapiski 47 zvezkov, ustvarili so 565 fotografskih posnetkov in 255 risb ter za dopolnitev muzejskih zbirk zbrali 143 predmetov. Kot večletni sodelavec muzeja (med letoma 1945 in 1953 je pokrival področje duhovne kulture) je bil Matičetov eden izmed njenih glavnih akterjev.

Nadalje je v knjigi predstavljeno Resnikovo življenje in življenje njegove družine, razmere in način življenja v Petrušnji vasi za časa Resnikovega življenja, njegov pripovedovalski dar in kako se je izoblikoval v pripovedovalca; zanimivi so tudi opisi sokrajanov, ki so Resnika poznali.

Milko Matičetov se je torej z Resnikom prvič srečal v Petrušnji vasi leta 1950 med enomesečnim terenskim delom v sklopu delovanja Orlovih ekip. Kasneje se je tja še večkrat vrnil, in sicer v letih 1950, 1951 in 1956, leta 1959 pa je Resnika šest dni obiskoval v bolnišnici v Ljubljani. V vsem tem času sta se srečala kar petnajstkrat.

Resnikove pripovedi so žanrsko razdeljene na živalske, čudežne in realistične pravljíce, pravljíčne formule, šaljive pravljíce in povedke, bajčne, legendne, zgodovinske, anekdotične in spominske povedke, povedke s socialno tematiko, pripovedi po vzoru večerniških povesti in pripovedi po literarnih vzorih, uganke, verze, pregovore in reke. Skupno je Matičetovemu povedal 81 enot, z vsemi različicami pa okroglo 100!

Zelo zahtevnega fonetičnega transkribiranja Resnikovih pripovedi v dolenjskem narečju, tako iz rokopisov kot tudi z zvočnih posnetkov, se je lotila mag. Anja Štefan, pri tem pa sta ji bila s konzultacijami v veliko pomoč dr. Milko Matičetov in dr. Vera Smole. Želja Štefanove je bila, da bi zapise lahko bral tudi nestrokovnjak, ob tem, da se hkrati ohranijo tipične narečne lastnosti. Z izjemo

znaka za polglasnik so narečni glasovi zapisani s črkami knjižnega jezika. Celoten proces transkripcije je potekal med letoma 2000 in 2004.

Knjigo bogatijo številne slikovne priloge, ki prikazujejo Resnika in njegovo družino ter dopolnjujejo opise vsakdanjega življenja v Petrušnji vasi leta 1950, ko je tam raziskovala terenska ekipa SEM. V prilogah so še primer fonološkega zapisa Resnikovega govora dr. Vere Smole, kronološki prikaz Resnikovih pripovedovanj, 30 krajših pripovedi Resnikovih tet, France in Micke, popis gospodarjev Resnikove kmetije od leta 1756 in poročilo Milka Matičetovega o terenski raziskavi Šentvid pri Stični 1950. Za bralca je vsekakor dobrodošla zgoščanka s posnetki Resnikovega pripovedovanja (leta 1959 jih je posnel Milko Matičetov, hrani jih ISN ZRC SAZU), saj z njimi dobimo delni vtis o dolenjskem narečju in tudi o Resniku samem.

Matičetov nam že v uvodu v kronološkem opisu naniza več imen slovenskih pravljicarjev, s katerimi se je srečal v svoji dolgoletni in plodni karieri, in lahko se le radovedno vprašamo, katerega izmed njih bo doletela ta čast, da bo predstavljen kot drugi v zbirki *Slovenski pravljicarji*.

411

Miha Špiček

Alma M. Karlin: *Sama: iz otroštva in mladosti*. Celje: In lingua, 2010, 318 str., ilustr.

Svetovna popotnica, ljubiteljska raziskovalka in pisateljica Alma M. Karlin (1889–1950) je svojo avtobiografijo, v kateri opisuje prvih trideset let življenja oziroma čas od rojstva do predvečera odhoda na pot okrog sveta, napisala v Celju jeseni 1931. Takrat je bila stara 42 let, minilo je nekaj manj kot tri leta, odkar se je vrnila s svojega znamenitega potovanja in bila je uspešna ter prepoznavna v velikem delu evropskega prostora. Prvi in drugi del njene potopisne trilogije, ki sta izšla pri nemški založbi Wilhelm Köhler, sta bila namreč razprodana in sta čakala na ponatis. O njeni takratni popularnosti pa priča tudi nemški namizni koledar za leto 1931, pred nedavnim odkrit v enem od zasebnih arhivov, na katerem so bile predstavljene uspešne nemške intelektualke, mednje pa je bila kot “raziskovalka, ki izžareva neverjetno željo po spoznavanju sveta” umeščena tudi Alma Karlin.

Avtobiografijo je napisala v nemščini, svojem maternem jeziku, in jo nasloвила *Ein Mensch wird ... aus Kindheit und Jugend*, kar bi lahko prevedli kot Postati

človek ... iz otroštva in mladosti. Gre za prvoosebno pripoved, s katero Alma – tako je zapisala v predgovoru – odgovarja na vprašanji, ki so ji ju pogosto zastavljali bralci njenih potopisov: kaj jo je gnalo na pot, predvsem pa kako je postala takšen človek, kakršen je. Zaključni stavek predgovora “Zato razkrivam tisto, o čemer bi veliko raje molčala”, napoveduje mestoma tragično zgodbo ženske, ki jo je usodno zaznamovala mamina popolnoma neprimerna vzgoja – vzgajala jo je z najboljšimi nameni, ki pa so se pogosto sprevrgli v psihično in fizično nasilje –, s katero naj bi hčerino “dušo in telo” ukrojila po merilih takratne malomeščanske družbe. Sama je namreč v celjskih višjih družbenih krogih blestela, njena hči pa je od zapovedanih meril v marsičem odstopala.

412

Alma se je rodila precej starim staršem, Vilibalda je takrat imela 45 let, Jakob pa 60, in morda je prav njuna starost botrovala temu, da je prišla na svet z nekaj motnjami v razvoju. Dokler je živel Jakob, je Alma popolnoma neobremenjeno odraščala v radoživo in samozavestno deklico, ko pa je oče pri njenih osmih letih umrl, se je končala “sončnost njenega bivanja”. Vzgojo je v svoje roke prevzela Vilibalda, ki se za razliko od Jakoba nikakor ni mogla sprijazniti s tem, da je Alma imela nekoliko deformirano levo oko. “Globoko v duši je mamó bolelo, ker sem bila grda. To žalostno dejstvo pa ne bi bilo niti zanjo niti zame tragično, če bi našla pogum in se mu uprla, kajti s tistim, česar ne moreš spremeniti, pač moraš živeti. Velika vzgojna napaka je, da pri otroku zaradi podedovane pomanjkljivosti ali takšne, za katero ni sam kriv, zbujaš manjvrednostni kompleks. Odrasli pa so kar tekmovali v tem, da so me nenehno poniževali.” Alma je čutila, da se je mama zaradi “nepopolnega” videza sramuje, še huje pa je bilo po tistem, ko je Vilibalda odkrila, da ima levo ramo nižjo od desne, kar je pospremila s kriki: “Pohabljená si!” Sledila so leta bolečih in ponižujočih pregledov pri ortopedih ter različnih mukotrpnih oblik “zdravljenja”. Poleg tega so sorodniki in znanci Almi očitali čudaško in neprijazno obnašanje; bila je vase zaprta, družbena etiketa je ni zanimala, kot tudi ne gospodinjske veščine, ki so jih takrat morala obvladovati mlada dekleta.

Almina “drugačnost”, ki jo je v največji meri skonstruirala Vilibalda po smrti Jakoba, je botrovala občutkom velike osamljenosti, o katerih v avtobiografiji pogosto govori. “... saj ne vem, na kaj naj pomislim, da me ne bi navdajalo z žalostjo? Na svoje bojevito otroštvo, ortopedski sanatorij, izdajo ali tisoč ponižanj? H komu naj se zatečem z vsem svojim srcem? K nobeni človeški duši, da, niti k bogu ne, ker – ali ni nad mojim klavrnim življenjem z mrzlimi črkami usode zapisal SAMA?” Te njene besede pojasnjujejo izbiro naslova, za katerega se je odločila prevajalka Mateja Ajdnik Korošec.

Avtobiografijo oziroma tipkopolis z nekaj na roko napisanimi popravki hrani Rokopisna zbirka NUK. Originalno je obsegal 390 enostransko natipkanih strani, kasneje pa se jih je 29 neznano kako in kdaj izgubilo. To se je vsekakor zgodilo pred koncem leta 1975, ko je nekdo v NUK-u pripisal opombo, da manjkajo listi od strani 182 do 211. Pojavljajo se različne interpretacije dejstva, da so izgubljene prav strani, na katerih je Alma opisovala svoje nekajmesečno bivanje v Parizu, kamor je iz Londona, kjer je živela od jeseni 1908, odpotovala konec aprila ali v začetku maja 1911, ker se je “naveličala londonske megle”. Tako kot številne

druge konstrukte, povezane z Alminim življenjem in delom, tudi te lahko zaenkrat označimo kot povsem neargumentirane, in tako bo veljalo, dokler se ne bodo v javnosti pojavile izglubljene strani ali kakšen drug dokument, ki jih bo podprl.

V času, ko sta se približevali 120-letnica Alminega rojstva, ki smo jo obeležili leta 2009, in 60. obletnica njene smrti, ki smo jo obeležili lani, smo bili priče hiperprodukciji tekstov na temo njenega življenja in dela. Prevodom, razstavi, filmu, biografiji, spomeniku in drugim tekstom navkljub pa so številna vprašanja ostajala odprta in očitno je bilo, da se tudi konstrukti še naprej reproducirajo. Zato je bil več kot primeren prevod Almine avtobiografije, v kateri sama spregovori o sebi in pozornemu bralcu ponudi številne pred tem neznane odgovore.

Če smo prej le domnevali, da je bil Almin odnos do mame ambivalenten, lahko to sedaj argumentiramo; v avtobiografiji je namreč zapisala, da se ni čutila povezane z mamo, da ji je bila tuja, celo da je do nje čutila odpor. Po drugi strani pa lahko iz opisov različnih dogodkov razberemo, da si je neprestano prizadevala za njeno naklonjenost in spoštovanje; na pot okrog sveta se je odpravila tudi zato, da bi bila mama ponosna nanjo.

Če nas je v zadrego spravljalo vprašanje v zvezi z njeno nacionalno identiteto, ker nismo znali z gotovostjo odgovoriti na vprašanje, ali je bila zaradi rodu svojih staršev Slovenka ali zaradi maternega jezika Nemka, nas sama postavi pred dejstvo, ko v avtobiografiji zapiše: "Ker smo doma govorili le nemško in je moja mama službovala skoraj štirideset let kot učiteljica na nemški šoli, sem tudi sama bila deležna nemške vzgoje ter imela stike z nemško govorečimi. Celo v hiši moje slovenske tete so z menoj govorili nemško, zato mi ne smete očitati pripadnosti nemškemu narodu in naravnega dejstva, da sem rezultate svojih raziskovanj in dosežke na področju literature v prvi vrsti namenila temu narodu. Človek je sad svoje vzgoje." Ker je nacionalna identiteta posameznika med drugim tudi rezultat občutka pripadnosti in zavesti o sebi, Almi ne moremo oporekati, vendar le do trenutka, ko si med drugo svetovno vojno sama začne zastavljati vprašanje, kaj je – Slovenka ali Nemka, kar lahko razberemo iz njenih spominov na ta čas, ki so izšli pod naslovom *Moji zgubljeni topoli*. Izjemno zanimivo odkritje v tem kontekstu je bil tudi dokument Potrdilo o prijavi, odkrit v nekem zasebnem arhivu, iz katerega je razvidno, da je po vrnitvi iz partizanov v Celje v rubriko narodnost zapisala: jugoslovanska, slovenska.

Avtobiografija je eden od pomembnejših virov, s pomočjo katerih lahko kot povsem neutemeljenega ovržemo konstrukt, da je sovražila moške, posredno pa tudi konstrukt o njeni istospolni usmerjenosti. Konstrukta, povezana z njeno spolno identiteto sta zelo razširjena in globoko zakoreninjena, čeprav sta popolnoma neargumentirana. Alma moških nikakor ni sovražila. Prav nasprotno! Pogosto se je zaljubljala in razberemo lahko celo, kakšen tip moškega je pritegnil njeno pozornost: moral je biti zelo lep, inteligenčen in razgledan. S Kitajcem Hsi Sing Jung Lungom, ki tem merilom sicer ni ustrezal, se je celo zaročila, vendar ga je nekaj mesecev kasneje zapustila, ker naj bi bil "preveč len in neumen". Pri moških jo je odbijala pretirana čutnost, kar je privedlo do tega, da so bile le redke

njene ljubezni realizirane, o čemer je zapisala: “Večkrat v mojem življenju si je kakšen moški pridobil določen vpliv, a vselej na podlagi svojih duhovnih lastnosti, in če podrobneje pogledam, je bilo tisto, kar me je privlačilo, me zaslepilo ali vrglo v brezno želja, vedno občudovanje karakterja ali pomembnega talenta, iz česar se je vselej razvila razumska ljubezen, nikoli srčna ljubezen, ki je zaradi partnerjeve erotike hitro propadla.” Zaradi tega je imela po lastnih besedah v življenju veliko zelo dobrih moških prijateljev, a žal zelo redko ljubimca. Konstrukt o lezbičnem razmerju, ki naj bi ga imela s prijateljico Theo Schreiber Gammelin pa je sodeč po doslej zbranih podatkih osnovan zgolj na govoricah, ki so se začele širiti po Celju sredi tridesetih let prejšnjega stoletja, ko se je Thea preselila k njej. Po besedah njenih nekdanjih prijateljev, ki so vsi po vrsti zanikali možnost, da bi bili lezbijki, so ljudje začeli širiti govorce zaradi nerazumevanja narave njunega prijateljstva. Slednje bo morda dodatno osvetlila analiza pisem, ki sta si jih izmenjali v letih 1931–1934. Nobenega dvoma pa ni o tem, da so ju družili kozmopolitski duh, ljubezen do umetnosti in teozofija.

V delu *Sama* tudi izvemo, kako je potekalo Almino formalno in neformalno izobraževanje; končala je le osnovno šolanje, ki ga je zaradi zdravstvenih težav pogosto prekinjala, kasneje pa je samostojno osvojila izjemno široko znanje. Bila je namreč zelo bistro dekle in hitro je ugotovila, da jo bo malomeščanskega Celja in negativnega maminega vpliva rešilo prav znanje. Z mamo je zato sklenila dogovor; pristala je na to, da si bo na njeno željo z izjemno bolečimi metodami prizadevala izboljšati telesno držo, mama pa ji bo v zameno za to plačevala ure pouka iz tujih jezikov; in ko bo presodila, da je sposobna sama skrbeti zase, ji bo pustila oditi od doma. Tako se je tudi zgodilo. Malo po tistem, ko je pri osemnajstih opravila državna izpita iz francoskega in angleškega jezika, kar je pomenilo, da lahko ta dva jezika poučuje, se je podala v desetletno “prostovoljno izgnanstvo”, kot je to obdobje poimenovala sama, najprej za šest let v London, nato v Oslo in Stockholm. V Londonu je med drugim nadaljevala z učenjem tujih jezikov in leta 1914 na znameniti londonski ustanovi Royal Society of Arts ter na London Chamber of Commerce opravila izpite iz angleščine, francoščine, italijanščine, španščine, švedščine, norveščine, danščine in ruščine. Novico o velikem uspehu je posredovala mami kot darilo za rojstni dan. V Londonu se je seznanila tudi z azijskimi kulturami, ki so jo popolnoma prevzele, in se prvič srečala s teozofijo, ki je kasneje pomembno zaznamovala njen pogled na svet. V letih “prostovoljnega izgnanstva” se je pod vplivom londonskih znancev in prijateljev z območja Azije v njej okrepila otroška želja prepotovati svet, prav tako pa je v tem obdobju v njej dozorelo spoznanje, da hoče pisati in od tega živeti. “Moja usoda je bila zapečatenjena. Končno sem odkrila vodilni motiv svojega življenja. Napolnjeval me je s spoštovanjem in veseljem,” je zapisala o tem “usodnem spoznanju”.

Pred in med potovanjem okrog sveta je prebirala najrazličnejše vire s področij zgodovine, geografije, botanike in zoologije, na terenu pa je med drugim vedno znova raziskovala tudi lokalna verovanja in načine življenja tamkajšnjih ljudi. O pripravah na potovanje med drugim izvemo, da je denar zaslužila v svoji jezikovni šoli v Celju, ki jo je odprla po vrnitvi domov leta 1918, in da se je pri celjskem slikarju

Seebacherju učila slikanja akvarelov rastlin, da bi jih po poti lahko dokumentirala (strokovna ocena njenih akvarelov je, da so zelo solidno narejeni).

Nenazadnje je Almina avtobiografija izjemno zanimiva tudi kot dokument časa, saj opisuje dogajanje, ki je konec 19. stoletja in na prelomu v 20. stoletje silovito poseglo v življenja Celjank in Celjanov. Zaradi nezadržne krepitve slovenskega meščanstva na gospodarskem, kulturnem in političnem področju so se porušila dotedanja razmerja moči med tako imenovanimi celjskimi Nemci in Slovenci, kar je sprožilo ostra nacionalna trenja. Ta so se prenesla iz politične sfere v vsakdanje življenje in se stopnjevala do te mere, da se je moral vsak Celjan opredeliti za eno ali drugo stran, vsako odstopanje od nacionalnega načela pa je bilo kaznovano z moralno segregacijo. Almini spomini na otroštvo se pogosto dotaknejo tega dogajanja in ga nazorno ilustrirajo.

415

Njena besedila – avtobiografija *Sama*, potopisa *Samotno potovanje* in *Urok Južnega morja* ter spomini na drugo svetovno vojno *Moji zgubljeni topoli*, ki jih lahko kronološko razvrstimo, omogočajo dober vpogled v življenje in delo ene največjih svetovnih popotnic vseh časov – ni bila sicer prva ženska, ki je prepotovala svet, vendar utegne nadaljnje raziskovanje pokazati, da je bila prva ženska, ki je osem let kontinuirano potovala okrog sveta in se po poti preživljala s svojim delom. Njena avtobiografska pripoved je iskrena in večplastna, zato nagovarja zelo širok krog bralcev. Za raziskovalke in raziskovalce njenega življenja in dela pa je avtobiografija dokument časa, predvsem pa odličen vir podatkov ter iztočnic za nadaljnje raziskovalno delo. Na literarnokritično in literarnozgodovinsko oceno avtobiografije in ostalih Alminih del nestrpno čakamo, prav tako kot na oceno o njenem doprinosu k slovenski etnologiji in kulturni antropologiji.

Barbara Trnovec

NAVODILA AVTORJEM *INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS*

417

Besedila, namenjena za objavo v Etnologu, morajo biti oddana **do sredine maja v letu objave**. Vse prispevke preberejo uredniki oziroma recenzenti. Ti se odločijo, če je prispevek sprejemljiv za objavo, oziroma ga po potrebi s pripombami vrnejo avtorju v dopolnitev.

Pozitivna recenzija je pogoj za objavo članka!

Vsa besedila naj bodo napisana v programu Word, v pisavi **Times New Roman**. Velikost pisave naj bo **12 pik**, razmik med vrsticami pa **1,5**.

Znanstveni članki naj obsegajo **eno avtorsko polo**, le izjemoma eno avtorsko polo in pol (45.000 znakov). Vsebujejo naj še:

- **izvleček** (v obsegu do 8 vrstic),
- **povzetek** (v obsegu do 30 vrstic),
- **besedo o avtorju** (v obsegu do 10 vrstic),
- **ključne besede** (5 besed),
- **seznam literature in virov**.

BIBLIOGRAFIJA - seznam literature

Seznam literature naj bo urejen po abecedi avtorjev ali naslovov (pri publikacijah, kjer je sodelovalo več avtorjev).

Priimek avtorja naj bo izpisan z velikimi črkami, za vejico pa ime(na).

Leto izida naj bo v naslednji vrsti, temu naj sledi **naslov publikacije, kraj izida in založba**.

Med **letnico izida** in naslovom publikacije naj bo **10 znakov presledka**.

Če navajate **več objav** enega avtorja v istem letu, naj se navedbe letnic med seboj razlikujejo z dodatkom *a, b, c*.

Če je urednik publikacije naveden na naslovni strani publikacije, navedite **ime urednika** z dodatkom (ur.), sicer navedite samo naslov publikacije.

Naslovi monografij in zbornikov naj bodo izpisani ležeče. Enako velja tudi za *naslove revij in zbornikov* pri navajanju člankov.

Pri publikacijah, ki so izšle v **treh ali več krajih** hkrati ali **pri treh ali več založbah**, navedite samo prvi kraj ali založbo z dodatkom ... [etc.].

Pri člankih v revijah navajajte samo naslov revije, pri člankih v **zbornikih** pa tudi podnaslov, kraj izida in založbo.

Pri angleških naslovih naj bodo besede naslova izpisane z **malimi črkami**.

418 **Spletne vire** navajate na enak način (avtor, leto objave, naslov, kraj izida in založba) ter v **istem seznamu** kot tiskane; v špičastih oklepajih dodajte še **URL naslov**, v oglatem oklepaju pa obvezno **datum** dostopa do vira.

PRIMERI

Monografska publikacija enega avtorja

PRIIMEK, Ime

Leto izida *Naslov publikacije: podnaslov publikacije*. Kraj izida: Založba.

Primer

SLAVEC GRADIŠNIK, Ingrid

2000 *Etnologija na Slovenskem: med čermi narodopisja in antropologije*.

Ljubljana: Založba ZRC.

Monografska publikacija dveh avtorjev

PRIIMEK, Ime; PRIIMEK, Ime

Leto izida *Naslov publikacije = Vzporedni naslov* [samo če je na naslovni strani publikacije naveden naslov v drugem jeziku]. Kraj izida: Založba. (Ime knjižne zbirke = Vzporedno ime knjižne zbirke [če je navedeno v publikaciji] ; štetje v zbirki)

Primer

MAKAROVIČ, Gorazd; ROGELJ ŠKAFAR, Bojana

2000 *Poslikane panjske končnice = Painted beehive panels*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.

(*Knjižnica Slovenskega etnografskega muzeja = Slovene ethnographic museum library ; 8*)

Katalog, konferenčna publikacija, zbornik oziroma monografska publikacija več avtorjev

KRIŽ, Ivica

2001 *Nazaj v otroški raj: otroške igrače in igrače na Dolenjskem: katalog etnološke razstave: 15. november 2002 – 18. maj 2003*. Novo mesto: Dolenjski muzej.

LYSAGHT, Patricia (ur.)

2002 *Food and celebration: from fasting to feasting: proceedings of the 13th Conference of the International Commission for Ethnological Food Research, Ljubljana, Preddvor, and Piran, Slovenia, June 5-11, 2000*. Ljubljana: Založba ZRC ; Dublin: Department of Irish Folklore, University College.

ODSTRTA

2004 *Odstrta dediščina: etnološko delo in muzejske zbirke Slovencev v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji: zbornik s treh posvetov*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. (Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva ; 35)

Članki v revijah

PRIIMEK, Ime

Leto izida Naslov članka: podnaslov članka (če je pomemben za razumevanje vsebine). *Naslov revije*, letnik, številka, strani.

Primeri

RAMŠAK, Mojca

2002 Znanost med objektivnostjo in grozno subjektivnosti: vloga terenskih dnevnikov in empatije pri zapisovanju življenjskih zgodb. *Traditiones* 31, št. 2, str. 93-114.

2002a The Slovene Ethnological Society: research, professions and publications. *Anthropology newsletter* 43, št. 7, str. 12.

419

Sestavki v zbornikih

PRIIMEK, Ime

Leto izida Naslov sestavka: podnaslov sestavka [če je pomemben za razumevanje vsebine]. V: *Naslov zbornika: podnaslov zbornika*. Kraj izida: založba. Strani.

Primeri

GAČNIK, Aleš

2003 Etnologija regionalnega razvoja: V: *Etnologija in regionalni razvoj*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. Str. 22-42.

KERŠIČ, Irena

2001 Zibelka. V: *Enciklopedija Slovenije* 15. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 178-179.

Spletni viri

PRIIMEK, Ime

Leto izida Naslov prispevka. Kraj: Izdajatelj. <URL naslova> [Datum dostopa do vira].

Primer

HRIBAR, Daša

2004 Slovene ethnographic museum. Stavanger: Emigration Center. <<http://www.emigrationcenter.com/eng/arkiv.cfm>> [12.10.2004].

BIBLIOGRAFSKE OPOMBE

Sklicevanje na bibliografsko enoto navajajte v besedilu, na način (Priimek leto izida: stran), ne pa pod črto.

PRIMERI

(Slavec Gradišnik 2000: 22)

(Ramšak 2002a: 12)

(Odstrta 2004: 44)

Za avtorsko delo, objavljeno v Etnologu, vse moralne avtorske pravice pripadajo avtorju, materialne avtorske pravice reproduciranja in distribuiranja v Republiki Sloveniji in v drugih državah pa avtor brezplačno, enkrat za vselej, za vse primere, za neomejene naklade in za vse medije (tudi na splet) neizključno prenese na izdajatelja.

AVTORJI
AUTHORS

421

Aleš ČRNIČ, dr., izr. prof., Oddelek za kulturologijo Fakultete za družbene vede
Univerze v Ljubljani.

ales.crnica@fdv.uni-lj.si

Andrej DULAR, mag., muzejski svetnik, Slovenski etnografski muzej.

andrej.dular@etno-muzej.si

Bojan KNIFIC, dr., samostojni strokovni svetovalec za folklorno dejavnost, Javni sklad
Republike Slovenije za kulturne dejavnosti.

bojan.knific@jskd.si

Sonja KOGEJ RUS, muzejska svetovalka, Slovenski etnografski muzej.

sonja.kogej-rus@etno-muzej.si

Aleš LAMUT, dipl. etnolog in kult. antropolog, mladi raziskovalec, Inštitut za varovanje
zdravja Republike Slovenije.

ales.lamut@gmail.com

Uršula LIPOVEC ČEBRON, dr., asistentka, Oddelek za etnologijo in kulturno
antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

ursula.lipovec@gmail.com

Gorazd MAKAROVIC, dr., muzejski svetnik v pokoju.

gorazd.makarovic@etno-muzej.si

Mirjam MENCEJ, dr., izredna profesorica, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

mirjam.mencej@ff.uni-lj.si

Dan PODJED, dr., asistent raziskovalec, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

dan.podjed@gmail.com

Mojca RAČIČ SIMONČIČ, bibliotekarska specialistka, Slovenski etnografski muzej.

422 mojca.racic@etno-muzej.si

Mojca RAMŠAK, dr., izr. prof., Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

mojca.ramsak@guest.arnes.si

Adela PUKL, kustodinja, Slovenski etnografski muzej.

adela.pukl@etno-muzej.si

Polona SKETELJ, mag., muzejska svetovalka, Slovenski etnografski muzej.

polona.sketelj@etno-muzej.si

Ingrid SLAVEC GRADIŠNIK, dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za slovensko narodopisje, ZRC SAZU.

ingrid.slavec-gradisnik@zrc-sazu.si

Inja SMERDEL, mag., muzejska svetnica, Slovenski etnografski muzej.

inja.smerdel@etno-muzej.si

Barbara SOSIČ, muzejska svetovalka, Slovenski etnografski muzej.

barbara.sosic@etno-muzej.si

Jana ŠIMENC, dipl. etnologinja in kult. antropologinja, asistentka raziskovalka, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

jankaindijanka@hotmail.com

Miha ŠPIČEK, kustos, Slovenski etnografski muzej.
miha.spicek@etno-muzej.si

Katarina ŠRIMPF, asistentka, Inštitut za slovensko narodopisje, ZRC SAZU.
katarina.srimpf@zrc-sazu.si

Tanja TOMAŽIČ, muzejska svetovalka v pokoju.
taja.tomazic@gmail.com

Barbara TRNOVEC, dipl. etnologinja in kult. antropologinja.
barbara.trnovec@gmail.com

423

Nina ZDRAVIČ POLIČ, muzejska svetovalka, Slovenski etnografski muzej.
nina.zdravic@etno-muzej.si

Tjaša ZIDARIČ, kustodinja, Slovenski etnografski muzej.
tjasa.zidaric@gmail.com

Nena ŽIDOV, dr., muzejska svetovalka, Slovenski etnografski muzej.
nena.zidov@etno-muzej.si

Etnolog
Glasnik Slovenskega etnografskega muzeja
Letnik 21 (72), leto 2011
ISSN 0354-0316
UDK 39(497.4)(05)=163.6+=111U=133.1

Lektura (slovenščina)/Slovene language editing: Maja Cerar

Prevodi/Translation: Franc Smrke

Zasnova oblikovanja/Layout concept: Mojca Turk

Prelom/Layout: Medium Žirovnica, Tadej Legat

Izdal in založil/Published by: Slovenski etnografski muzej
zanj dr. Bojana Rogelj Škafar

Tisk/Printed by: Medium Žirovnica

Naklada/Print run: 600 izvodov/copies

Ljubljana 2011